

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

На правах рукопису

ГОТУН Ігор Анатолійович

УДК 903.3/4(282.247.32–197.4)"9/12"

**СОЦІАЛЬНО-ВИРОБНИЧА СТРУКТУРА ЗАБУДОВИ СЕЛА
СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я X–XIII ст.**

Спеціальність 07.00.04 – археологія

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Науковий керівник:
Моця Олександр Петрович
доктор історичних наук, професор
член-кореспондент НАНУ

Київ – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Розділ 1. ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ	11
1.1. Писемні джерела й епос про споруди, будівництво, будматеріали та їх вивчення	11
1.2. Археологічні джерела та їх накопичення	19
1.3. Етнографічні матеріали як джерело реконструктивного вивчення сільської забудови	38
Розділ 2. ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ І ТИПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СПОРУД СЕЛА СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я	45
2.1. Житлові будівлі	45
<i>2.1.1. Типологічні особливості жител</i>	<i>46</i>
<i>2.1.2. Конструктивні характеристики будинків</i>	<i>47</i>
<i>2.1.3. Планова структура традиційного житла</i>	<i>49</i>
<i>2.1.4. Вертикальний розвиток будівель</i>	<i>51</i>
<i>2.1.5. Інтер'єр та опалювальні споруди</i>	<i>52</i>
<i>2.1.6. Освітлення, вхід, дах, підлога, додаткові елементи конструкції</i>	<i>61</i>
<i>2.1.7. Ймовірний зовнішній вигляд сільського житла</i>	<i>63</i>
<i>2.1.8. Споруди як показник духовної культури</i>	<i>66</i>
2.2. Ремісничі та промислові споруди	71
<i>2.2.1. Будівлі гончарної галузі</i>	<i>73</i>
<i>2.2.2. Споруди залізобного та залізообробного ремесла</i>	<i>88</i>
<i>2.2.3. Об'єкти для обробки кольорових металів, каменю, кістки</i>	<i>104</i>
<i>2.2.4. Деякі особливості конструкції виробничих споруд універсального та невизначеного призначення</i>	<i>109</i>
<i>2.2.5. Споруди лісохімічних промислів</i>	<i>111</i>
2.3. Господарські, побутово-господарські та побутові споруди	115

	3
2.3.1. Сільськогосподарські споруди	116
2.3.2. Споруди для припасів	120
2.3.3. Будівлі для обробки і приготування продуктів харчування	124
2.3.4. Споруди для реманенту, інвентарю, начиння	125
2.3.5. Колодязі	126
2.3.6. Архітектура малих форм	127
2.4. Вежі	128
2.5. Типологічні особливості функціонально невизначених об'єктів	128
2.6. Будівельна справа та інструменти майстрів	129
Розділ 3. СТРУКТУРА ЗАБУДОВИ СЕЛИЩ	135
3.1. Система забудови	135
3.1.1. Особливості планування	136
3.1.2. Садиби на селищах та їх основні характеристики	140
3.2. Особливості забудови функціонально різних поселень	146
3.3. Соціальний аспект у забудові селищ	154
ВИСНОВКИ	158
Додаток А. Ілюстрації	168
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	209
Література	209
Архівні матеріали	279
Перелік умовних скорочень	282

ВСТУП

Теза про виняткове значення будівель для характеристики матеріальної і деяких елементів духовної культури населення стала аксіомою, адже споруди відображають взаємодію людини і середовища, знання в галузі архітектури і будівельної справи, загальний рівень розвитку продуктивних сил, звичаї, смаки уподобання, традиції, особливості виробничої діяльності, суспільних відносин, сімейного побуту давньої людності. Тому і не дивно, що житлові й побутово-господарські споруди і пов'язані з виробництвом будівлі давньоруського часу цікавили дослідників ще до розгортання розкопок, а з початком останніх при підведенні їх підсумків автори традиційно акцентували на специфіці об'єктів. Водночас, елементи масової забудови розглядали переважно лише як одну із рис матеріальної культури населення, питання про функціонування споруд у соціокультурному середовищі як явища постало далеко не відразу.

Тривалий час зберігалась ситуація зі значним відставанням і у розробці сільської тематики, що підкреслено неодноразово і стосувалось Київської Русі загалом та її півдня зокрема. Відсутність повністю вивченого середньовічного селища і нині притаманна всім структурним елементам давньоруської держави попри положення, що село – висхідний пункт і основа середньовіччя у Європі, сільське господарство становило основу економіки того часу, зростання міст забезпечила праця селян і основна маса населення проживала на селі.

У результаті вивчення об'єктів міської, передусім київської забудови, що стало можливим після робіт Київської експедиції, а згодом – і відділу Інституту археології, з 70-х рр. XX ст. досягнуті відчутні успіхи у розв'язанні проблем масової житлової і господарської архітектури за середньовіччя. Бачення житла слов'ян схожим на погріб чи хлів змінило розуміння високого рівня розвитку масової забудови, досконалості структурних елементів у її складі.

Окреслені питання суттєві й щодо неукріплених пунктів, які донедавна

залишались малодослідженими і лише у останній чверті XX ст. стали об'єктом широкомасштабного вивчення відповідно цільової програми, розробленої у відділі давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАНУ під керівництвом О.П. Моці. За реалізацією останньої зроблено висновки про високий рівень розвитку давньоруських селищ, паритет між містом і його округою, та питання масової забудови останньої висвітлені недостатньо.

Актуальність теми. Охарактеризований стан вивчення питання і суттєве зростання джерельної бази, що зумовило появу значної кількості публікацій на означену тематику, привели до необхідності створення комплексної роботи, де масова забудова давньоруських селищ Середнього Подніпров'я та її структурні елементи були б досліджені як самостійне соціокультурне явище.

Втілення нових методик фіксації розкопок, вивчення широкими площами поселень Автуничі, Ліскове, Шумлай, Софіївська Борщагівка, Деснянка, Віта-Поштова, Криниця, Гульськ, Анисів, Рів-2, селищ Григорівської й Дорогинської груп забезпечили добре документовану базу, яка дозволяє відтворити цей бік повсякденного життя і реконструювати зовнішній вигляд та інтер'єр окремих споруд, а у багатьох випадках моделювати елементи, які не були простежені в ході робіт. Велике значення для розв'язання проблеми відіграє розробка низки питань забудови синхронних міст, що дає змогу проводити певні паралелі між цими категоріями пам'яток і крізь призму масової забудови здійснювати аналіз розвитку названих соціально-економічних феноменів. А порівняння матеріалів розкопок села Київської Русі і поселень додержавної та монгольсько-литовської доби дає можливість динаміку розвитку споруд і загалом будівництва як явища простежити протягом тривалого періоду.

Виявлені під час розкопок особливості пов'язаних з різними напрямками економічної діяльності будівель і пристосувань дозволяють характеризувати специфічні об'єкти: споруди гончарства, металургійної справи, лісохімічних промислів та ін. А залучення при використанні давніми майстрами однакових технологічних схем аналогій із суміжних територій, а також етнографічних спостережень та ін. дозволяє зрозуміти специфіку будівель і вказаних галузей.

Різнопрофільність у економічній діяльності та високий рівень розвитку давньоруських селищ дає можливість визначитись із соціальним аспектом у забудові, на що вказує поява садиб, місць проживання населення з різним майновим статусом тощо, а також існування функціонально різних ділянок та окремих категорій пунктів, як сезонних, так і довготривалих, де особливості об'єктів залежали від специфіки професійних занять мешканців.

Необхідність вивчення об'єктів масової забудови та їх сукупності як явища диктує ще одна обставина. Зазвичай у публікаціях охарактеризовані споруди окремого регіону чи конкретної пам'ятки. Найчастіше описують житла та об'єкти певної галузі виробництва. Створити на їх основі цілісну картину розвитку означеного явища загалом у регіоні проблематично. На ліквідацію цієї прогалини і спрямоване дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Роботу виконано у рамках планових тем Відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України «Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель)» (1998–2002 рр.), «Пам'ятки середньовічної України: історико-археологічні дослідження» (2007–2011 рр.), «Матеріальна основа давньоруської цивілізації: археологічна карта південноруських земель IX–XIII ст.» (2012–2016 рр.), №№ державної реєстрації 0197U018301, 0106U012548, 0112U001423.

Мета і завдання роботи. Мета підготовки пропонованої праці полягає у створенні за результатами аналізу наявних, передусім – археологічних джерел загальної комплексної характеристики особливості і закономірностей розвитку масової забудови як явища культури і її структурних елементів у селищах на Середньому Дніпрі у X – першій половині XIII ст. Означена робота дозволила б простежити традиції й інновації у будівництві, розвиток і питому вагу окремих галузей господарства, специфіку різних виробничих процесів, соціальний аспект у забудові, навички, знання й уподобання населення, територіальні та хронологічні відмінності масової архітектури на селі. Для досягнення вказаної мети необхідно поставити і реалізувати низку **завдань**:

1. проаналізувати стан розробки проблеми та історію її вивчення;

2. сформувати корпус археологічних джерел стосовно конкретних пам'яток і досліджених у їх складі об'єктів різного призначення, визначитись із можливостями залучення для аналізу результатів народознавчих студій та даних письмових документів;
3. простежити специфіку житлових споруд регіону, їх інтер'єр, планіграфію, конструктивні особливості, хронологію розвитку включно з часом появи багатокамерних і двоярусних будівель;
4. охарактеризувати ремісничі та промислові об'єкти з виділенням із їх числа специфічних для кожної галузі, як виробничих, так і допоміжних;
5. розглянути організацію двору на пам'ятках сільського типу та існування господарсько-побутових споруд у його складі;
6. проаналізувати специфіку функціонально невизначених об'єктів;
7. простежити систему забудови і планувальну структуру селищ Середнього Подніпров'я за доби Київської Русі;
8. відзначити риси забудови поселень відповідно до функціонування різних напрямків економічної діяльності мешканців;
9. виділити соціальний аспект у забудові.

Об'єкт дослідження становить забудова селищ Х – першої половини XIII ст. території Середнього Подніпров'я як окреме соціокультурне явище.

Предмет дослідження складають вивчені у процесі археологічних робіт об'єкти житлового та ремісничого й промислового призначення і господарсько-побутового використання, а також їх сукупність з наявними взаємозв'язками між структурними елементами.

Методичні основи роботи визначені окресленими метою і завданнями. Вона базується на принципі історизму у пізнанні основних закономірностей розвитку суспільства, що залишило об'єкти житлової, ремісничої, промислової та господарської архітектури, принципах наукової всебічності та об'єктивності, комплексному підході до матеріалів. Вивчення тих чи інших об'єктів і планувальних структур за даними археології, письмових джерел та етнографії здійснено шляхом системного аналізу. Для досягнення завдань використано

класифікаційно-типологічний, ретроспективний, хронологічний, порівняльний, описовий, статистичний методи. При розкопках застосовано стратиграфічний та планіграфічний методи, а при інтерпретації їх результатів – пошук аналогій та порівняння їх з наявними даними. Перевірка основних висновків здійснена шляхом побудови графічних і натурних реконструкцій.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у підготовці першого узагальнювального дослідження з проблем масової забудови давньоруських селищ на Середньому Дніпрі, у якому класифіковано виявлені при розкопках цієї категорії пам'яток археологічні об'єкти різного призначення, здійснено їх порівняння, простежено наявні взаємозв'язки між елементами забудови, як окреме явище культури, комплексно розглянуто сукупність функціонально різних споруд, відзначено вплив на нього традицій домобудівництва слов'ян і подальший розвиток до проявів у народних будівельних традиціях українців, у певних випадках доповнено та уточнено інтерпретацію об'єктів різних галузей, вказано на соціальний аспект у забудові, названо особливості системи забудови пунктів, перевірено отримані дані експериментальним шляхом.

Хронологічні рамки роботи відповідають традиційному баченню часу існування Київської Русі та охоплюють період з X до першої половини XIII ст., що дозволяє характеризувати розвиток сільських споруд протягом конкретного історичного періоду як складову простежених особливостей економічного і суспільно-політичного поступу. Матеріали IX ст., оскільки вони проаналізовані у роботах О.В. Сухобокова, Л.П. Михайлини, В.О. Петрашенко та ін. і за час з моменту виходу відповідних публікацій накопичені у незначному обсязі, щоб уникнути неминучого заглиблення у етногенетичні проблеми, що виходить за рамки пропонованого дослідження, залучаються лише як аналогії та показник динаміки розвитку споруд у селищних структурах.

Територіальні рамки роботи – Середнє Подніпров'я – відповідають основному політичному, адміністративному, економічному та демографічному ядру Київської Русі – регіону, де формувались провідні явища матеріальної та духовної культури давньоруського населення.

Джерельну базу дисертації складають, передусім, матеріали розкопок давньоруських селищ на території Київської, Чернігівської і, дещо меншою мірою, Житомирської, Черкаської, Полтавської, Сумської областей, а також прилеглих районів Білорусі та Росії. Для аналогій залучаються дані стосовно Південної Русі загалом, а у окремих випадках – і щодо решти давньоруської території відповідно поширенню певного явища. Традиційним побутуванням зумовлені і паралелі з даними, що були задокументовані в ході етнографічних досліджень чи згадані у письмових та епічних джерелах.

Основними для написання роботи стали поселення Автуничі, Анисів, Рів-2, Гульськ, Софіївська Борщагівка, Григорівка, Ходосівка, Криниця, Дорогинка, Деснянка, Шумлай, Кренище, Комарівка, Лапутьки, Ліскове та ін., вивчені П.П. Толочком, О.П. Моцею, В.О. Петрашенко, О.В. Сєровим, О.В. Шекуном, О.М. Веремейчик, Б.А. Звіздецьким, В.П. Коваленком, Г.О. Кузнєцовим та ін.

Практична цінність дослідження полягає у використанні її матеріалів при написанні узагальнюючої праці «Село Київської Русі» та інших робіт, розробці експозиції музею-скансену «Поліське село», можливості їх залучення для підготовки лекційних курсів та підручників для вищих навчальних закладів, створення науково-популярних праць, формування інших експозицій.

Особистий внесок здобувача крім пошуку, систематизації й аналізу матеріалів селищ Середнього Подніпров'я, підбору аналогій з інших регіонів, даних етнографічного вивчення полягає у студіюванні забудови при розкопках селищ Автуничі й Софіївська Борщагівка у складі Дніпровської давньоруської експедиції під керівництвом О.П. Моці, у авторських розкопках поселень Велика Снітинка-IV, Малополовецьке, селищ Ходосівського археологічного комплексу, разом з О.М. Казиміром – Софіївсько-борщагівського пункту, разом з А.В. Петраускасом та М.В. Квітницьким – поселень Стайки, Обухів, Таценки та ін. Корисні у контексті роботи дані отримані і при розкопках за участі чи під керівництвом автора літописних міст Вишгорода, Чернігова, Василева.

Апробацію результатів дослідження здійснено у формі доповідей на засіданнях Відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту

археології НАНУ і 38 наукових конференціях в Харкові (1992, 1997, 2013), Чернігові (1992, 1993, 1995, 2003, 2015), Луцьку (1993), Мінську (1993), Переяславі-Хмельницькому (1994, 2006), Омську (1995), Житомирі (1995), Брянську (1995, 2002, 2003, 2004), Києві (1996), Новгороді (1996), Ніжині (1997), Севастополі (2003), Судаку (2006) та ін.

Публікації. За темою роботи видано 149 наукових праць (106 – у співавторстві), у тому числі розділи у трьох колективних монографіях, 48 із яких – у фахових виданнях, затверджених ДАК України та прирівняних до них, 101 – у збірках статей та матеріалах конференцій, основні – 19 – написані одноосібно, із них 10 – у внесених до переліків ДАК України та прирівняних до них виданнях. При підготовці глави «Структура забудови селищ» колективної роботи «Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель)» автор опрацював факти і написав текст, а у співавторстві з В. К. Козюбою підібрав ілюстрації. У співавторстві з О. П. Моцею, В. П. Коваленком, О.М. Казиміром, А. В. Петраускасом, О. М. Веремейчик та ін. автор ввів до наукового обігу дані про результати досліджень низки поселень, при цьому йому належить аналіз споруд різного призначення, що становить не менше 50% обсягу.

Структура роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків (167 стор.), одного додатка (40 стор. рисунків), списку використаних джерел (1300 позицій літератури та 22 позиції архівних матеріалів). Загальний обсяг рукопису становить 283 сторінки.

Розділ 1

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

Прояви зацікавленості повсякденним побутом слов'ян, особливостями їх осель і загалом життєвого укладу відомі ще в роботах укладачів літописів і працях авторів, які характеризували цей етнос на додержавному періоді. У них присутні згадки поселень, певних деталей тих чи інших споруд, описи деяких виробничих процесів. Тому відлік історіографії питання можна розпочинати з середньовічної доби. Проте, дані письмових джерел лаконічні й уривчасті, а археологічний матеріал дійшов до нас дуже фрагментованим з одного боку і надто багатоструктурним з іншого, хоч за ним і його інтерпретацією вивчають давні суспільства [640, с. 5]. Тому, погоджуючись, що висновки кожної галузі науки слід базувати на власних дослідженнях [968, с. 17], варто констатувати, що вирішити проблему можна лише шляхом розгляду всієї сукупності джерел з кореляцією даних історії й археології та залученням матеріалів етнографії для ретроспективного вивчення, особливо з урахуванням факту, що на основі лише археологічних джерел відтворити картину давньоруського побуту неможливо [1162, с. 93 та ін.]. Але використовувати аналогії слід обережно, адже, на думку спеціалістів, надмірне захоплення ретроспекцією може призвести до невірної зображення і документальність історичної картини буде втрачена [621, с. 7].

1.1. Писемні джерела й епос про споруди, будівництво, будматеріали та їх вивчення

На ролі писемних і графічних джерел акцентовано неодноразово [295, с. 36 та ін.]. Вченими вказано, що на основі літописів можна скласти своєрідний реальноенциклопедичний словник живої народної мови східних слов'ян [148, с. 8], тому, здавалось би, використання наявних термінів дозволить детально

реконструювати специфіку повсякденного життя. Але джерела дуже скупо розкривають деталі побуту в селі часів Київської Русі. Вони фактично обмежені згадками самих сіл у перших угодах русів з греками і вступній частині «Повісті временних літ», худоби і гумна в Іпатіївському літописі під 1103, 1111 та 1172 рр., коня смерда в Короткій редакції «Руської правди» [722, с. 19; 828, с. 3, 4] тощо та й загалом села потрапляють на сторінки джерел для характеристики власності князів чи бояр і певних негараздів з нею [957, с. 13]. Мало що додає факт існування в структурі феодальної ієрархії Русі за Короткою редакцією «Руської правди» сільського (ратайного) старости, що вже згадано [230, с. 71]. На думку фахівців, «якщо з історії давньоруського міста відомі, щоправда порою дуже розрізнені повідомлення літописів, то з історії давньоруського села до XIV–XV ст. ми майже не знайдемо ніяких свідчень в письмових документах і для її вивчення важливим і майже єдиним джерелом слугують археологічні дослідження» [963, с. 104]. Тому щодо сільської забудови залишається залучати наявні у значно більшій кількості свідчення джерел про будівництво, будівельні матеріали і споруди на Русі загалом. Ці дані пам'яток літератури й епосу, дозволяють ідентифікувати певні деталі, об'єкти й процеси і приводять до широких узагальнень [757, с. 84, 85; 1096, с. 79; 1177, с. 6], при цьому слід уникати, як відзначалось, відсутніх у домонгольських джерелах термінів XVII–XVIII ст. [1087, с. 151].

Відображенню житлових і господарських споруд та їх окремих елементів, деталей інтер'єру, будівництва, будівельних матеріалів пам'ятками писемності й епосом присвячено низку робіт; аналізом свідчень літописів, актів, церковної літератури, народної творчості розпочиналось вивчення будівельної справи на Русі. Увага до теми обумовлена і актуальністю та важливістю, і труднощами, викликаними обмеженим числом і властивостями загальновідомих пам'яток [923, с. 5]. Свідчення документів у публікаціях охоплено по-різному, та їх сукупність дозволяє отримати уявлення про цю джерельну базу [224; 226; 231].

Письмові й епічні джерела постійно привертали увагу, тому присвячених наявних у них матеріалам праць досить багато. Але останніми охоплено різні

пам'ятки, в них акцентовано на різних темах, та й достатньо повний словник, на думку І.І. Срезневського, не може бути складений з одного разу; в жодній книзі пропуски й невірності, вільні й невірні, так не можливі й простимі, як у словнику, і самий задовільний словник потребує з часом поправок і доповнень [1028, стб. 154]. Водночас, їх підготовка дозволяє вести пошук і аналізувати певні групи джерел без занурення у самі пам'ятки. Зокрема, І.І. Срезневський включив до «Материалов для словаря древнерусского языка» давньоруські та пізніші джерела, зокрема і слов'яно-руські церковні пам'ятки. «Материалы для терминологического словаря древней России» Г.Є. Кочина охоплюють акти, літописи до 1500 р., але обходять богослужбові тексти й перекладені іншомовні праці. До «Словаря древнерусского языка (XI–XIV вв.)» Р.І. Аванесова залучені дані 784 джерел порівняно з 402 у І.І. Срезневського і ще меншою їх кількістю у «Словаре русского языка XI–XIV вв.», тут більше випадків вживання слів, більш розгалужена система їх значень, хоч до видання не включені пізні списки пам'яток, церковні тексти. Відображені ці питання і у роботах А.С. Львова «Очерки по лексике памятников старославянской письменности» та «Лексика Повести временных лет». У цих працях і в книзі О.Н. Трубакова «Этногенез и культура древних славян» проаналізовано використання і походження різних термінів. Широко застосовані літописні свідчення, зокрема і щодо будівельної справи, у книгах М.Я. Арістова «Промышленность Древней Руси», І.Є. Забеліна «Русское искусство. Черты самобытности в древнерусском зодчестве», Б.О. Романова «Люди и нравы древней Руси (историко-бытовые очерки XI–XIII вв.)», Л. Нідерле «Славянские древности», де дані писемних пам'яток, у т. ч. й зарубіжних, поєднано з матеріалами етнографії й археології, а розвиток певних термінів простежено паралельно з розвитком самих будівель [13; 537; 615; 616; 743; 923; 1012; 1029; 1125]. Остання із названих праць заслужено названа найвизначнішим внеском у вивчення етногенезу, історії й культури давніх слов'ян початку XX ст. [969, с. 25]. Суттєвий і аналіз літописних згадок сіл у контексті типології селищ доби Русі [1266].

Для характеристики будівництва у пам'ятках писемності доби Русі вжито

терміни «вздвигнути», «взделати», «ставити», «создати», «заложити», «тесати», «рубити», «крыти» та ін. При такій кількості понять звернення до кожного буде неоправданим; варто вказати, що перший термін згадано 176 раз, другий – 41, третій – 11, четвертий – 4, п'ятий – 304, шостий – 13, сьомий – 9 [537, с. 67, 68, 360; 616, с. 140, 141; 1012, т. I, с. 41, 42, 52; 1029, т. I, стб. 350, 351; т. III, стб. 485, 952]. Іноді за певним визначенням стоїть і сам процес, і його прояв. Показове слово «рубити», що відображає і дерев'яне будівництво як таке, і його техніку, на чому неодноразово акцентували П.П. Толочко та інші дослідники [358, с. 145; 379, с. 30, 31; 757, с. 84, 85; 1096, с. 78 та ін.].

Аналогічна ситуація з назвою певних спеціальностей у галузі дерев'яного будівництва. Так, 18, 221 та 29 разів джерелами названі «плотник», «мастер» та «древodelя» [616, с. 141; 1012, т. I, с. 81; т. IV, с. 510; 1029, т. I, стб. 735; т. II, с. 115, 116, 969]. Яскраво ілюструє вказане наведене П.П. Толочком та іншими фахівцями звернення киян до новгородців «плотници», наявне у літописах під 1016 р. [358, с. 145; 757, с. 85; 1096, с. 78]. Відзначено й терміни «зъдатень» і «градитель» [1012, т. III, с. 377, 378; т. IV, с. 431, 432; 1029, т. I, стб. 1010].

Забудову характеризують будівельні матеріали. Як сировина для зведення споруд, а не рослина «дерево» фігурує від 32 до 629 разів [537, с. 95; 1012, т. I, с. 454; 1029, т. I, стб. 734]. Наявні 48 термінів «доска», 5 – «брус», 8 – «жерди», 11 – «шест», до 20 – «бревно» й «колода» [13, с. 86; 537, с. 38, 102; 616, с. 139; 1012, т. I, с. 352; 1029, т. I, стб. 761]. «Тес» як покрівельний матеріал наведений у 9 випадках, використано й слово «лубье» [537, с. 175, 360; 1029, т. III, стб. 48, 953]. У 34 випадках названі «гвозди» [1012, т. I, с. 316, 317; 1029, т. I, стб. 511].

За часів Київської Русі для позначення житла і побутово-господарських споруд вживали різні дефініції. У значенні будинку, будівлі використано слово «дом», для поняття садиби, комплексу будівель – «двор». Документів з першим із цих термінів за різними даними наведено близько 3 тис., з другим – кілька сотень [537, с. 83–88, 100, 101; 616, с. 107–109; 1012, т. I, с. 447, 448; т. III, с. 46–52; 1029, т. I, стб. 642–645, 702]. Фіксують публікації й «жилище» та «истьба / истобка» (у значенні житла). Їх наведено, відповідно, 8, 16, 25 і 18

прикладів [537, с. 131, 132, 137; 616, с. 104, 111; 743, с. 254; 1012, т. III, с. 262; т. IV, с. 177; 1029, т. I, стб. 1147, 1158]. Ще один зміст терміну – баня / лазня – також присутній у пам'ятках писемності. Для житла 74 рази використано слово «клеть» [537, с. 142; 616, с. 114, 119; 743, с. 256; 1012, т. IV, с. 222, 223; 1029, т. I, стб. 1126–1128]. Крім того, поняття фігурує в джерелах у значенні кліті, комори / амбара. Відомо 16 випадків позначення житла словом «одрина» [616, с. 130; 1029, т. II, стб. 621–622], хоч термін вжито і для передачі змісту хліва й сіновалу. У 5 місцях використане слово «повалуша» [1029, т. II, стб. 993] з його застосуванням для холодної світлиці, кліті. Наведено 7 і 4 документи зі словом «хижа / хижина» і 15 та 16 – де йдеться про «горницю / горенку»; «комната» згадана 8 разів [537, с. 381; 616, с. 112; 1012, т. I, с. 363; 1029, т. I, стб. 560, 561; 1895, стб. 1426]. Як приміщення й ганок «сени» є в 11 і 95 документах [537, с. 320; 616, с. 115; 743, с. 252; 1029, т. III, стб. 895, 896].

Приміщення для утримання худоби, назване «хлевина / хлев» фігурує 22 рази [537, с. 383; 1029, т. III, стб. 1374, 1375]; іноді це означає «дім». У працях наявні також терміни «кошара», «котьць», «забой», яких наведено, відповідно, 4, 8 і 2 [1012, т. III, с. 281; т. IV, с. 247, 278; 1029, т. I, стб. 896, 1304, 1305], «куча» – 35 прикладів [1012, т. IV, с. 341, 342; 1029, т. I, стб. 1383–1385], інше значення – хатинка, хижа. Для утримання птиці існував «голубник», названий 4 і 2 рази [616, с. 130; 743, с. 261; 1012, т. I, с. 350].

Врожай зберігали в «гумне», «гуменнике», «гумнище», згаданих у 49, 2 і 8, відповідно, документах [537, с. 78; 615, с. 81; 743, с. 260; 1012, т. I, с. 404; 1029, т. I, стб. 609]. Пізніше термін «гуменник» зазвичай використовували для визначення місця розташування гумен. Відоме за часів Київської Русі було і слово «ток» [537, с. 362; 743, с. 260; 1029, т. III, стб. 973]. Пам'ятки доби Русі фіксують «овин», як споруду для просушування врожаю; відомо понад 150 його застосувань [537, с. 212, 402; 1029, т. II, стб. 597]. Для припасів слугували такі споруди, як «житница», «комора», «погреб / погребьць», «сенник». Для них нараховано до 49, 22, 31 та 3 згадок [537, с. 115, 150, 244; 743, с. 260, 261; 1012, т. III, с. 267, 268; 1029, т. I, стб. 880; т. II, стб. 1020; т. III, стб. 898].

З побутом пов'язані відзначені 3, 1 і 22 рази «мыльня / изба мовья / мовьяница» та згадані близько 40 та 4 рази «баня / строение банное» [537, с. 349; 616, с. 118, 119; 743, с. 193, 194; 1012, т. I, с. 104; т. IV, с. 554; 1029, т. I, стб. 41; т. II, стб. 160]. Наведено й випадки, коли останнє зводили з каменю.

Згадки інших споруд (колодязь, кузниця, ледник, мост, водотеча та ін.) поодинокі. Та джерелами зафіксоване вживання понять, пов'язаних з житлом феодальної верхівки: терем, хором / храм, витальница, дворец та з її побутом: гридьница, медуша, пекарня / пекленица, трапезница, поварня. Рідше згадані хранилище, тайник, винница, чашница, сокольня, сторожня та ін. Помешкання певних категорій відображають гостиньница, келья, обитель, юртовище, шатер та інші. Але за відсутності на селищах відповідних споруд чи приміщень, ці терміни у роботі не розглядаються.

«Двор / дворище» крім будівлі означав ще й садибу; останню оточувала огорожа: «столпье», «вор», «изгородь», «заграда», «огород / ограда», «оплот / плот / плетень», «тын». Відомо, відповідно, 10, 5, 11, 6, 26, 7, 16 їх згадок. Для огорожі використана й «заплотина» [537, с. 133, 214, 367; 616, с. 128; 1029, т. I, стб. 907, 1053; т. II, стб. 606–609, 685, 963, 964, 969; т. III, стб. 1073]. Вели досередини «ворота / врата», згадані кількатораз [537, с. 56; 1012, т. I, с. 476, 483; 1029, т. I, стб. 313, 314]. Названі й деталі огорож: «столп», «верея», «прясло». Їх 11, 11 та 12 [1012, т. I, с. 394; 1029, т. II, стб. 1719, 1720].

Джерела характеризують і деталі споруд: «дверь», «одверие», «оконце / окно», «порог / праг», «помост / примост», «основа / основание» (фундамент). Відзначено, відповідно, кілька сотень, до 47, до 10, до 5, 1, до 64, до 21 випадків вживання цих слів авторами доби Київської Русі [537, с. 263; 616, с. 135–137; 1012, т. II, с. 450; 1029, т. I, стб. 648; т. II, стб. 1162, 1163, 1208, 1362, 1431]. Наявні також «въсходьница», «въсхождение», «лествица» у 6, 3, 88, відповідно, випадках, причому, остання означала окрему сходинку [1012, т. II, с. 139, 140; 1991, с. 459; 1029, т. II, стб. 428, 429]. До приміщення вів «вълазь», «въход» – 5 і 7 згадок [1012, т. II, с. 158, 230, 231; 1029, т. I, стб. 378; т. II, стб. 75, 76].

Низка вжитих джерелами термінів пов'язані з перекриттям і покрівлею:

«кнес» – 1 випадок, «стреха / остреха / застреха» – 7, «покров / покровение» – 13, «кровля / кров» – 41, «свод» – 13 [537, с. 162; 616, с. 133; 1029, т. I, стб. 1326; т. III, стб. 1115, 1116]. Для закривання будинку чи приміщення слугували «завор / завора», «заклеп», «затвор», «замок», «ключ» (у значенні не відмички для замка, а всього запірного пристрою). Ці терміни вжиті, за даними публікацій, у 14, 2, 23, 14, 51 випадках [1012, т. III, с. 288, 289, 310, 325, 351; т. IV, с. 225, 226; 1029, т. I, стб. 903, 920, 929, 952, 953, 1233]. Інтер'єр передано поняттями «печь / пещь», «стол», «лавица», «ложе», «одр», «кровать», яких відзначено 14, 15, 24, 17, 71, 10 разів [537, с. 169, 236, 345; 616, с. 112; 1012, т. III, с. 229, 424; 1029, т. I, стб. 1326; т. II, стб. 1, 43, 622, 928–930]. Його також стосується і термін «легальница / ложница», який позначав і ложе, і спальню. Його вжито у 16 випадках [1012, т. III, с. 453; 1029, т. 2, стб. 43, 44, 70].

При розгляді поставленого питання варто назвати літописні мініатюри. По суті вони не належить до письмових, водночас кількісно не мають обсягу для розгляду в окремому параграфі. Тому їх можна згадати з текстами, котрі вони супроводжують. Аналіз інформаційного потенціалу зображень здійснений А.В. Арциховським у книзі «Древнерусские миниатюры как исторический источник» [29], окремі з них залежно від тематики робіт залучали й інші автори [594, с. 98; 835; 977, 994 та ін.]. Попри відсутність сюжетів, присвячених специфіці зведення споруд на селі, суттєві для розуміння загалом будівель, їх інтер'єру, деталей зображення забудови міст, деревообробних інструментів при заготівлі лісу, переробки зерна на борошно й крупу, кузні. Показова мініатюра про зведення Білгорода з двома «древодолами» в зрубі з Кенігсбергського літопису [757, с. 85] тощо; розглядалися й інші джерела цієї групи [960]. Слід згадати й Сильвестрівський список «Житія Бориса і Гліба», фрески та мозаїки пам'яток монументального зодчества [433, с. 967]. Важливу роль для вивчення забудови відіграють і більш пізні зображення [297, с. 62; 1039].

Приклади літописних та билинних згадок відносно того чи іншого об'єкта дослідження залучені в десятках робіт. Показові розглянуті М.М. Карамзіним, Ф.І. Леонтовичем, М.С. Грушевським, А.М. Кіріпніковим, В.Й. Довженком,

Б.О. Рибаківим, В.П. Левашовою та ін. згадки жител, овина, хліва, зернових ям, току, колодязів, гумна, млинарських топонімів тощо [298, с. 335; 350, с. 154–158; 445, с. 66; 459, с. 24, 25; 594, с. 19, 38, 87; 601; 665; 782; 860; 934, с. 566, 567; 1208 та ін.]. Звернення до них буде логічним стосовно конкретних споруд.

Цінним для вивчення масової забудови часів Київської Русі своєрідним історичним джерелом, за спостереженням Б.О. Рибаків [939, с. 142], слугують билини, завіса віків над якими – за висловом В. Міллера – за відсутністю чи крайньою мізерністю письмових документів піднімалась лише як сміливі здогадки й гіпотези [659, с. III]. У народних переказах, як відзначено, можна відкривати іноді зміст, якого не підказують літописи та акти; вони важливі, як світоч того, під яким кутом зору відображені в народній свідомості та як живі сліди від них до сучасних моментів переживаються в рухах народного серця і збереглись в народній пам'яті [61, с. 400]. Так, билини про Дюка Степановича, Хотена Блудовича та Чурилу Пленковича [118, с. 221, 222, 302, 306] несуть інформацію про деталі інтер'єру та особливості побуту й садибу представників соціальної верхівки [141, с. 383; 660, с. 563; 1170, с. 193, 207], яка дозволяє здійснювати достовірні історичні реконструкції [757, с. 85], хоч і відображає пізні напластування [662, с. 190]. Билини про Добриню Микитича, його жінку й Альошу Поповича і про полювання на пугача [118, с. 238–250, 355–357] – про інтер'єр житла і характер господарських споруд, про багатого гостя Садко [118, с. 269–283] відображають особливості кімнат, а про Івана Годиновича і Дуная Івановича [118, с. 195–207] зберегли опис об'єктів архітектури малих форм: огорож, конов'язей [1170, с. 193, 194]. Потенціал цих джерел зумовив обширну історіографію. Крім згаданих праць слід назвати роботи О.Ф. Міллера, О.В. Маркова Ф.І. Буслаєва та ін. [661, с. 285–306; 636, с. 52; 117]. Необхідно згадати і відображені в казках особливості архітектури [363, с. 63 та ін.]. Та, на думку дослідників, «не з великоруськими билинами в руках, а з літописом слід шукати сліди давньої історії в сучасній малоруській пісенності» [1170, с. 225].

Окремої уваги варті вже розглянуті свідчення іноземних авторів. При їх загальному характері з урахуванням невирішеності питання земляних покрівель

суттєвим можна вважати повідомлення Ібн Русте про слов'ян, які ховаються від холоду до свого роду погребів з перекритою землею покрівлею, на що постійно звертали увагу дослідники [371, с. 15; 758, с. 388].

Вивчаючи давні пласти народної культури, низку спостережень можна зробити при залученні джерел нового часу з даними, що передували виявленням при етнографічних дослідженнях [533, с. 746; 725, с. 72 та ін.]. Окремо варто згадати наявний у джерелах ілюстративний матеріал. Прикладом слугує опис Д.П. Де ля Флізом селянських хат у супроводі зарисовок і планів будівель та схем їх внутрішнього планування [338, с. 34–36, 153].

Однак, при багаторазовості та багатоплановості випадків використання письмовими й епічними пам'ятками наведених слів та застосованих рідше специфічних термінів, ця група джерел дає змогу лише у загальному відтворити особливості масової забудови на Русі, причому стосовно практично не згаданих ними селищ – за умови проведення певних паралелей з містами й городищами. Крім того, пов'язані з проблемою слова потрапляли до документів переважно в контексті інших подій і тому дійшли до нас не деталізованими, а як констатації, тому фахівці вказували, що «ніякі історичні звістки, описи та історичні спогади не можуть цілковито з'ясувати нам... обличчя минувшини» [1003, с. 1]. Відтак, основні для вивчення забудови поселень і елементів її структури – матеріали археологічних робіт, та при цьому варто враховувати думку Б.О. Рибаківа, що історія села – найскладніша сторінка історії, адже більшість письмових джерел її не торкається, а розкопаного поселення, де можна простежити планування жител, визначити кількість ремісників та їх виробничий інвентар, встановити наявність спеціалізованих майстерень тощо немає [934, с. 120].

1.2. Археологічні джерела та їх накопичення

Якщо виходити з визначення, що під селянськими будівлями ми маємо на увазі споруди, які належали селянам і були зведені або самими селянами, або на їх безпосереднє замовлення та під їх наглядом [1246, с. 183], слід констатувати,

що на давньоруських селищ регіону накопичено достатньо матеріалів з цього питання, та за хронологією, репрезентацією виробництв і реалій повсякденного життя, територією поширення вони представлені нерівномірно. Неоднорідним був і процес їх накопичення. Водночас можна стверджувати, що отримані при розкопках дані щодо забудови селищ і її структурних елементів можна звести до трьох напрямків. Перший полягає у формуванні джерельної бази щодо існування тих чи інших об'єктів у регіоні, другий пов'язаний з вивченням житлових і побутово-господарських споруд і будівельної справи на Русі, третій стосується дослідження галузей, які залишали специфічні споруди. Суттєво, що коли перший при всій евристичності чи навіть сенсаційності деяких відкриттів залишається констатаційним, у двох інших наявні моменти, єдиний погляд на які у середовищі дослідників постав не відразу. Це детермінує і логіку розгляду питання від аналізу накопичення археологічних джерел до акцентування на проблемах і їх вирішенні.

Попри тому, що село за середньовічних часів було висхідним пунктом феодалізму, праця селянства, основного класу суспільства доби середніх віків, забезпечувала отримання досить значного додаткового продукту, село складало головне джерело людських ресурсів [828, с. 3] і недооцінка ролі землеробства піддана критиці ще у першій половині XX ст. [287, с. 42 и след.], донедавна часу ця категорія пам'яток була настільки маловивченою, що ще у 90-х роках XX ст. присвячена сільському господарству експозиція Національного музею історії України складалась із землеробських знарядь з подніпровських городищ та літописних мініатюр. У підсумкових працях 70-х років відзначений початок дослідження селищ «лише в останні десятиріччя», а саме: вивчення у 1927–1928 рр. Дніпробудівською експедицією поселення Кічкас і проведення у 30-ті та 50-ті роки розвідкових розкопок інших неукріплених пунктів Надпоріжжя, роботи у 30–40-ві роки на селищах біля Райковецького городища, а у 50-ті – поблизу с. Ріпнів на Львівщині [24, с. 295–300]. Тоді ж вказано, що розташовані окремо від городищ пункти у дореволюційний період у поле зору дослідників не потрапляли, хоч насправді в останній чверті XIX ст. С.С. Гамченком було

здійснено незначні за обсягом роботи на Житомирщині, біля с. Студениця в ур. Стуга, де на острові вивчено залишки наземних жител [185]. Десятиріччя по тому згадано продовжені у 50-ті та 70-ті роки розкопки у Надпоріжжі, подальші розвідки, а також констатовано вивчення у 60-ті роки Комарівки, Лапутьків, Предславиного, Григорівки, Козаровичів (роботи П.П. Толочка, В.Й. Довженка, І.І. Мовчана, А.І. Кубишева та ін.) і розширення досліджень на території західних областей України [21, с. 396–404 та ін.]. Результати означених робіт оприлюднені у низці статей, виступів на конференціях, згадані у книгах, у т. ч. у колективних працях «Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час» [732], «Древнерусские поселения Среднего Поднепровья» [355] та «Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья: Раннеславянский и древнерусский периоды» [19], а підсумки розкопок Комарівки і пунктів Південного Подніпров'я були викладені у книгах «Поселення Дніпровського Лівобережжя Х–ХV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі)» [71] та «Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст.» [491]. Актуальні й висновки про селища Київської землі, наявні у праці П.П. Толочка «Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII вв.» [1096]. Монографія В.Й. Довженка «Землеробство древньої Русі до середини XIII ст.» [350] цінна характеристикою сільського господарства на широкому колі джерел і дозволяє краще зрозуміти споруди на селищах. Але, як вказував П.П. Толочко, до неї за відсутністю майже не ввійшли матеріали відкритих поселень [1107, с. 4]. Зафіксувати не виявлені на більш ранніх пунктах регіону моменти і уявити динаміку розвитку селищ доби Русі дає змогу книга С.О. Беляєвої «Земли Южной Руси во второй половине XIII – XIV в. (По материалам археологических исследований)» [65]. Окремої уваги заслуговують праці про житло давньої Русі, передусім робота П.О. Раппопорта «Древнерусское жилище» [901] та розробки П.І. Засурцева, Ю.П. Спегальського, А.А. Шеннікова та ін., які будуть використані нижче.

Навіть у масштабах СРСР попри значні роботи у Смоленській землі та на території Північно-Східної Русі, підготовку монографії В.В. Сєдова «Сельские

поселения центральных районов Смоленской земли (VIII–XV вв.)» [965], що довго залишалась яскравим і новаторським дослідженням [623, с. 145] і трьох книг «Очерки по истории русской деревни X–XIII вв.» (1956; 1959; 1967 pp.), вчені, зокрема А.В. Куза, у 80-ті роки констатували, що в країні повністю не розкопано жодного середньовічного селища, а археологічно обстежені райони, де знайдено більшість відкритих поселень доби давньої Русі нечисленні і територіально обмежені [358, с. 97]. Схожий висновок («ще менше розроблене питання щодо сільського поселення у відношенні його зовнішнього вигляду, планування, житла. ...Джерел про ці сторони поселення мізерно мало») був зроблений і на півстоліття раніше [176, с. 15]; недостатні обсяги вивчення села відзначені і згодом [693, с. 142], а на суттєве відставання у дослідженні селищ півдня Русі, де по суті здійснені лише перші кроки, вказував і П.П. Толочко при окресленні завдань і перспектив історико-археологічного вивчення регіону. Констатуючи проживання у селах основної маси населення, зайнятого у сфері сільського господарства, вчений наголошував на актуальності дослідження цієї категорії пам'яток, що дасть матеріал для відповіді на питання про структуру територіальної общини на півдні Русі [1107, с. 4]. Цю думку поділяють й інші фахівці. Так, О.П. Моця відзначав, що причини виникнення і функціонування міст не можна повністю зрозуміти без вивчення господарської структури сіл, її економічного і демографічного потенціалу, характеру та особливостей зв'язків околиці з містами [703, с. 19; 708, с. 24; 724, с. 52, 53; 726, с. 54], оскільки місто в економічному плані було своєрідним продовженням села, для округи, з якою його пов'язувало багато спільного, слугувало адміністративно-політичним, господарським і культурним центром [563, с. 11–14; 1105, с. 115; 1106, с. 79]. І викликane це тим, що міста на Русі не могли існувати без сільської округи, адже вони виконували роль фінансових і феодально-адміністративних центрів сільської волості, яка їх оточувала. На відміну від Західної Європи, міста Русі не були бюргерські. У них мешкали передусім феодали, власники навколишніх сільськими помістями [1276, с. 131–138, 172]. Давньоруські міста, аграрні у своїй основі, зобов'язані народженням і розвитком сільськогосподарській

окрузі і не випадково наявне визначення давньоруського міста як колективного феодального замку [1106, с. 39, 233]. Саме цей підхід до міста і округи останнім часом став усталеним [166, с. 191; 167; 168; 281, с. 23; 680, с. 31; 1232, с. 52].

Актуальність проблеми та означений стан джерельної бази викликали звернення до сільської проблематики очолюваної О.П. Моцею групи науковців Інституту археології НАНУ та інших установ. У рамках цільової програми було розгорнуто вивчення широкими площами селищ різних регіонів півдня Русі: Подесення, Канівське Подніпров'я, Київщина, Прикарпаття, Волинь та ін. (О.П. Моця з В.П. Коваленком, О.В. Шекуном з О.М. Веремейчик, О.В. Серов, В.О. Петрашенко та ін.). У результаті селище Автуниці в Подесенні у 80–90-ті роки посіло перше місце у Східній Європі за розмірами відкритої площі, яка склала близько 27.000 м², а у межиріччі Дніпра та пониззя Десни на семи пунктах розкрито понад 1.000 м² (Рів-2 – 1.100 м²; Клонів – 1.300 м²; Ліскове – 13.150 м²; Деснянка – 2.430 м²; Овраменків Круг – 2.200 м²; Шумлай – 2.000 м²; Криниця – 3.900 м²), ще на чотирьох цей показник становив від 101 до 1.000 м² (Козарки – 764 м²; Льгівка – 200 м²; Юрківщина – 760 м²; Кезі-3 – 500 м²), а загалом на селищах мікрорегіону відкрито понад 26.000 м² [131, с. 3]. Вагомими також були результати робіт на Григорівській групі селищ, поселеннях Гульськ, С. Борщагівка, Дорогинка-III та ін. Перелік публікацій у тематичних збірках, науковій періодиці, матеріалах конференцій про ці роботи нараховує не одну сотню, а головним підсумком можна вважати підготовку на новій джерельній базі розробок О.П. Моці з теоретичних питань села на Русі, фундаментальних робіт «Південноруське село IX–XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури)» [828] і «Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель)» [974], розділів кількох колективних праць, публікацій результатів вивчення Ліскового й Григорівки «Давньоруське поселення Ліскове» та «Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка)» [820; 1239]. Окремої уваги заслуговує книга А.В. Петраускаса «Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX–XIII ст.» [806]. Здійснений у ній аналіз занять мешканців сіл за доби Київської Русі дуже цінний для розуміння відповідних споруд. Суттєва

для нас і монографія В.М. Войнаровського «Промисли та допоміжні ремесла населення півдня Східної Європи в I–XIII ст. (археологічне відображення та інтерпретація)» щодо галузей, які дослідники часто оминають увагою [171]. Книга Л.П. Михайлини «Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами» [676] та низка інших його праць, зокрема «Населення Верхнього Попруття VIII–X ст.» [672], важливі окресленням підґрунтя розвитку побутової культури села давньої Русі та розробками про будівельну справу і особливості виробничої діяльності. Це стосується і праці О.В. Сухобокова «Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII–XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968–1989 рр.)» [1049]. Своєчасність студіювання селищ підкреслив М.А. Макаров, зазначивши, що розвиток міської археології викликав у 80-ті роки пожвавлення інтересу до давньоруського села; хоч ніхто не намагався протипоставити ці напрямки і колеги із Росії не були об'єднані організаційно і не мали загальної програми робіт, вивчення сільських пам'яток швидко оформилось у дещо альтернативний дослідженню міста особливий науковий напрямок [622, с. 23].

Археологічне вивчення південноруського села продовжується. Цікаві дані отримані останнім часом Північною експедицією ІА НАНУ в ході досліджень поселення Ходосівка-Рославське та нового етапу масштабних робіт на селищі С. Борщагівка. Бібліографія присвячених результатам цих розкопок публікацій нараховує десятки позицій і основний їх підсумок – висновок стосовно того, що інформаційні можливості цієї категорії пам'яток далеко не вичерпані.

У результаті проведених робіт при розгляді особливостей забудови сіл давньоруської доби басейну Середнього Дніпра можна оперувати даними з 81 пам'ятки, на 19 з яких відкрито значну площу і вивчено об'єкти, що відносяться до багатьох сфер життя, господарської діяльності, і саме функціональний підхід вважають визначальним при вивченні пам'яток архітектури [903, с. 120].

Дослідження укріплених пунктів Русі, хронологічно близьких пам'яток, об'єктів на суміжних територіях, здійснені протягом всього періоду, теж дали змогу зібрати репрезентативні матеріали щодо ремісничих і промислових та господарсько-побутових будівель різного призначення, житлових споруд і

навіть об'єктів архітектури малих форм, що дуже важливо, адже в будівлях відображені природні потреби самобутнього народного життя [1044, с. 85], а розробки провідних вітчизняних фахівців щодо організації ремесла на Русі [1006, с. 99–119 та ін.] допомагають зрозуміти особливості його розвитку на селищах. Ці дані залучатимуться як паралелі та для реконструкції тих елементів забудови, які не були виявлені у селах на Середньому Дніпрі.

Матеріали розкопок дозволяють простежити типологічні й конструктивні особливості жител регіону на прикладі об'єктів з селищ Ліскове, Анисів, Льгів, В. Бугаївка, Дорогинка-III, Круглик, Крушинка, Колонщина, Новосілки, Лука, С. Борщагівка, Казаровичі, Григорівка, Віта-Поштова, Гульськ [438, с. 200; 565, с. 36; 828, с. 107, 130; 1222, с. 435]. Побутували однокамерні й багатокамерні зрубні і каркасно-стовпові будинки, залежно від часу зведення відзначено їх горизонтальний і вертикальний (двоповерхові, житла на підклітах) розвиток. У більшості простежене планування на рівні взаєморозташування входу й печі (Криниця, Григорівка, Ліскове, Шумлай) [135, с. 15; 497, с. 41 та ін.], у деяких (Григорівка, Макишин та ін.) – певні деталі інтер'єру [127, с. 264; 497, с. 33]. Останнє має порівняльний матеріал з інших пунктів, зокрема Києва, де стало об'єктом окремого дослідження [979; 980; 982; 983 та ін.], пам'яток козацької доби [981 та ін.] та з народознавчих студій [993 та ін.].

Опалювальні споруди з жител дозволяють простежити низку побутових особливостей, їх вивчення спрощують наявні розробки [808; 983; 1016]. Дещо менше матеріалів отримано щодо особливостей освітлення, конструкції входу і даху. Ці характеристики можна уявити за аналогіями з міст, передусім Києва, де численні комплекси Подолу з багатьма деталями з дерева не лише стали сенсаційними, а й дали змогу П.П. Толочку, В.О. Харламову, М.А. Сагайдаку, К.М. Гупалу, Г.Ю. Івакіну й іншим проаналізувати специфіку масової житлової й господарської забудови міста [302; 304; 305; 410; 944; 950; 951; 1091; 1097; 1098; 1174; 1175–1177 та ін.]. У результаті аргументовано доведено, що Київ – не «місто палаців і землянок», його забудова мала загальноруські риси [1102, с. 386]. За оцінкою фахівців, підсумком означених робіт було не доповнення

матеріалів щодо столиці Русі, а зміна наявних поглядів щодо її вигляду [18, с. 26]. Нові розробки напрямку належать М.С. Сергєєвій, С.П. Тараненку та ін. [976; 979; 982; 1052–1054 та ін.]. Важливі висновки щодо масової архітектури зроблені П.О. Раппопортом, Ю.П. Спегальським, П.І. Засурцевим та ін. [382; 383; 901; 902; 1027 та ін.] і щодо Північної Русі; у контексті проблематики цієї роботи вони корисні для проведення низки паралелей. Важливе і питання щодо жител, як показника не лише матеріальної, а й елементів духовної культури. За відсутності випадків фіксації будівничих жертв тощо, деякі особливості печей та інших елементів дозволяють припускати існування явища на селищах регіону. Для з'ясування позаматеріальної суті житла на Русі важливий і аспект його юридичного статусу, на що вже зверталась увага [498, с. 37].

Окремої уваги варте питання зовнішнього вигляду слов'яно-руського житла, про що йтиметься нижче. Тривалий час дослідники перебували в полоні свідчень Ібн Русте та ін. про мешкання слов'ян у своєрідних вкритих деревом і землею погребях [357, с. 47]. Це породило пропонуване П.М. Третьяковим і П.П. Єфіменком [374, с. 10] і сформульоване І.І. Ляпушкіним бачення селища слов'ян «ймовірніше всього... більше нагадувало курганний могильник, ніж поселення. Тільки пічний дим та снуючі між житлами люди оживляли цей пейзаж...» [614, с. 240], хоч вчений наголошував на ролі споруд при визначенні рівня розвитку соціуму [613, с. 3]. Відповідно, відтворення гаданого вигляду жител слов'ян цим автором, а також П.О. Раппопортом і О.М. Приходнюком передбачають споруди, повністю перекриті землею. На думку Г.В. Борисевича, вказані реконструкції здійснені на підставі подібності плану без урахування цільового призначення і відображають перенесення відомих споруд як готового відтворення давніх будівель, у результаті землянка реконструйована як погріб [100, с. 47; 102, с. 156]. Попри тривале обговорення питання, частина авторів, зокрема М.М. Кучінко, Б.О. Тимошук та ін. залишилась прибічниками підходу, що викликано авторитетом П.О. Раппопорта і баченням О.М. Приходнюка, який аргументував точку зору інженерними розрахунками й даними етнографії, згадками про існування таких споруд у XVIII ст. [1040, с. 495, 496; 1055, с. 20]

та думкою Ю.П. Спегальського про певні шари у заповненні як сліди насипів, хоч, можливо, і необізнаністю з думкою Г.В. Борисевича. Окремі реконструкції продовжують реалізацію підходу із земляним перекриттям і у недавніх роботах У цьому випадку варто наголосити на наявності підкріплених виявленими у вологих шарах київського Подолу знахідками реконструкцій П.П. Толочка, зауважень до яких у літературі зустрічати не доводилось. За останні десятиліття вигляд слов'яно-руських споруд відтворено у роботах О.В. Григор'єва [289; 291], а питання домобудівництва з реконструкцією будинків розглянуті у праці О.М. Єнукової [371], вихід якої, на думку спеціалістів, дозволив по-новому сприйняти традиційні і, як стало очевидним, не завжди обґрунтовані уявлення про конструкцію середньовічних жител півдня Русі [486, с. 84]. Суттєво, що за єдиних методичних установок не повинна бентежити викликана недостатністю матеріалів умовність вирішення реконструкцій будинків [556, с. 7].

При вивченні конструкції слов'яно-руських споруд регіону доводиться зустрічати термінологічні проблеми. Так, щодо господарських будівель наявне формулювання «в процесі розчистки деяких із них вдалося простежити сліди дерев'яних конструкцій, які дозволяють вбачати наявність над ними легкої будівлі у вигляді шалаша або овину» [1050, с. 46]. Використання назви споруди для сушіння снопів з метою характеристики конструкції деталей іншої будівлі тут Невідповідна. Ймовірно, це викликав вигляд реконструкції снопосушарки, обриси якої підійшли для передачі бачення об'єкта. Схоже й з визначенням «ймовірно, ями мали перекриття типу хліву або клуні» [828, с. 12], хоч насправді – малоймовірно. Довелось зустріти вислів «у господарських ямах-коморах» [55, с. 221] з симбіозом відомих основного об'єкта для майна і хліба та ями для збіжжя. Те ж стосується «споруд-комор» для зберігання кричного заліза і обпаленої руди [990, с. 99]. Можна навести «стовпоподібні плахи» [669, с. 130], «лаги», що були деталями конструкції зрубних стін [71, с. 63], «легку присадибну» споруду [883, с. 104], віднесену до череня підсипку під піччю [644, с. 50]. Відзначено «внутрішню забудову садиб», ніби буває ще й зовнішня; у складі двору – площу, «зайняту під будівельні споруди» [819, с. 92], в житлі –

«вимазану товстим шаром добре обпаленої глини» яму перед піччю та «печину від повалених стін» [820, с. 173].

Іноді непорозуміння пов'язані з ідентифікацією. Важко ув'язати з даними етнографії утримання у ямах молодняка тварин [145, с. 35]. Підпрямокутна із заокругленими кутами витягнута з південного заходу на північний схід будівля розмірами 4,1×1,1 м і завглибшки 0,2 м з вертикальними стінками і слідами дерев'яної підлоги, з керамікою, ножицями, кістками тварин, уламками жорен з огляду на розташування на гребені підйому схилу і наявність чотирьох шматків плінфи і половини крупного енколпіона ототожнена з можливими рештками церкви [644, с. 63]. Ці трактовки доводиться відносити до екзотичних, так само як і твердження про наявність жертовника у житлі [508; 885, с. 141]. Схоже, тут відбулось вже помічене перенесення інтересів від господарської діяльності до сфери сакрального [440, с. 17].

У літературі пов'язані з ремеслами і промислами об'єкти називають по-різному. Не маючи на меті розгляд цього питання, вкажемо на приклади, що зводяться до кількох тенденцій. Перша характеризується включенням споруд ремесел і промислів до господарських як «нежитлових»: «за своїм зовнішнім виглядом і призначенням господарські споруди можуть бути віднесені до виробничих будівель та сховищ», «господарські споруди виробничого призначення» [672, с. 62, 64], будівлі «господарсько-виробничого призначення» [1074, с. 28]. Підхід започатковано в археології ранніх слов'ян, де «різновидами господарських будівель були хлів, комори, ремісничі майстерні, ями-льохи, а також вогнища і печі поза будівлями, які використовували влітку» [1011, с. 275] і продовжено висловом про споруду, зайняту ямами-льохами для зерна [828, с. 11]; схоже трактування присутнє в тезі щодо інформативного матеріалу про господарський розвиток у господарських спорудах, які умовно можна поділити на власне господарські приміщення та різного роду господарські ями [884, с. 235]. Існує поділ на житлові, господарські і господарсько-виробничі об'єкти; останні – «невеликі заглиблені та наземні споруди без опалювальних пристроїв, що служили сараями чи коморами (клітями), ями для зберігання зерна та інших

продуктів, ями-погреби та колодязь» [867, с. 32–35], «...споруди можна поділити на виробничі і господарсько-побутові. ...більшість господарських ... можна інтерпретувати, як підсобні приміщення – комори...» [589, с. 104, 105], а також «господарські і промислові споруди» [137, с. 69]. Третя зводиться до глибшого диференціювання об'єктів відповідно до їх призначення. Доводилось вже вказувати, що їх різницю викликала, схоже, не суперечливість питання (хоч дещо і залежить від точки зору на те, чи був певний вид діяльності ремеслом, як формою промислового виробництва), а мета й завдання публікацій, і зводилось це до питання розглядати господарство у значенні домашнього, підсобного, чи вкладати у термін весь спектр економічної діяльності [273, с. 95]. Та, незалежно від термінів, сформовано значний масив даних про специфіку об'єктів різних виробництв, утворення якого розпочав Б.О. Рибakov виділенням сільського ремесла в окреме соціально-економічне явище [934, с. 120–202, 466–490].

Так, накопичення даних щодо *гончарства* регіону за часів Русі, що стало предметом окремого дослідження [1122; 1123], розпочалось з робіт у Білгороді [489, с. 12, 13; 1180, с. 196]. Згодом вивчали горна на Донецькому городищі, у Райках, Києві, Вишгороді, Чернігові, Вщижі [92; 199, с. 38; 347, с. 26, 27; 454; 934, с. 345, 346, 352; 1140, с. 6, 7] та ін.

Особливо цінними для розуміння галузі стали роботи О.А. Бобринського, передусім його праця «Гончарные мастерские и горны Восточной Европы» [89]. Обширні, у тому числі й етнографічні аналогії, глибока структуризація навіть при перебільшеній, на перший погляд, формалізації, дозволяє розуміти і характеризувати споруди гончарів на противагу усталеним визначенням «горно вщизького / білгородського типу». З огляду на закономірності середньовічної теплотехніки для вивчення сільського гончарства багато значать спостереження щодо споруд галузі загалом з півдня Русі та інших теренів. Проривом стало і вивчення в Автуничах споруд, що репрезентують повний цикл виробництва від добування глини до випалу готової продукції. Матеріали розкопок дозволили охарактеризувати відповідні процеси та об'єкти [239, с. 25, 26; 258; 474; 475, с. 7–9; 707, с. 98 та ін.], запропонувати їх графічне відтворення [227, с. 60–65;

236, с. 66, 67; 479 та ін.], здійснити соціальні реконструкції стосовно розвитку галузі у місті й на селі [768, с. 27–30; 770]. Інформативні дані про керамічне виробництво отримано у Канівському Подніпров'ї, де вивчено три гончарних горна і здійснена спроба виділити дві садиби гончаря, на поселеннях Кошіївка і Малополовецьке та ін. [22, с. 97, рис. 19; 242; 644, с. 33 и сл.; 814, с. 125–129; 828, с. 121; 974, с. 118, 119; 164–167] та при розкопках селищ Монастирщина, Болотня, Березовка-5 з суміжних територій та ін. [203; 208; 733; 828, с. 149 та ін.]. Серед останніх робіт щодо галузі на селищах слід назвати згадану книгу А.В. Петраускаса про ремесла і промисли села Середнього Подніпров'я в IX–XIII ст., де попри акценті на технологічному боці ремесел і промислів, наявні дані і щодо відповідних споруд. Та вивчення саме їх не було основним, тому і при спільній джерельній базі можливі подальші розробки. Історіографія праць з питань гончарства у селах на Русі досить обширна, особливо з урахуванням схожості споруд, використанні однакових технологій, можливості залучення міських аналогій і проведення паралелей з суміжними територіями і періодами. І хоч публікації неоднаково детальні, присвячені різним аспектам, у них порізно охарактеризовані об'єкти, у результаті формується адекватне бачення особливостей ремесла. Разом з тим, наявна неузгодженість термінів, прикладом чого слугує вживання поняття «майстерня» для горна чи споруди з ним і для приміщення, де виготовляли посуд, вимагає уніфікації дефініцій. Аналогічна проблема, і не лише стосовно гончарства, пов'язана і з терміном «комплекс». Це поняття часто вживають у значення «будівля і пов'язані з нею знахідки» і тут напрошується паралель зі звичним «поховальний комплекс». Та й однакове визначення до одного об'єкта і для кількох споруд, як «житлово-господарський комплекс», теж не сприяє адекватному відображенню стану речей. Наявні й недоречності, як твердження «розсікач не завжди використовувався як опора для череня» [974, с. 118], що породжує закономірне питання, навіщо тоді його взагалі зводили. У цьому випадку помилка спричинена недостатнім розумінням предмета: при описі розсікача у цитованій статті вказано, що останній доходив до середини топки у планіграфії, а не по висоті.

Суттєво, що крім польових і кабінетних робіт керамічне виробництво села Середнього Подніпров'я давньоруського часу вивчали і шляхом натурного моделювання споруд і технологій. Результати спостережень доповнюють наше бачення галузі [261, с. 243–246; 264; 805, с. 144; 829, с. 207–214, рис. 123, 124, XLIV–XLVII], а самі вони можуть стати основою скансену [276, с. 55–64].

Чорнометалургійне виробництво за даними археології після накопичення матеріалів стало предметом робіт Б.О. Рибаківа. Базуючись на отриманих на городищах Білорусі знахідках він окреслив технологічну схему розвитку галузі та її прояви у містах [426, с. 79–83; 934, с. 122–132]. Напрямок продовжений Б.О. Колчиним та представниками його школи [358, с. 244–254; 510, с. 20–54 та ін.], а А.В. Успенська розглянула специфіку ремесла у селах північного сходу та північного заходу Русі [1130]. У результаті за матеріалами писемних джерел, етнографії і розкопок створена цілісна картина розвитку галузі, а висновки про особливості споруд у містах, з огляду на спільну технологію, цінні й для селищ. Особливо суттєве для розуміння археологічних об'єктів моделювання ремесла [512]. Поєднання їх результатів з даними натурного вивчення галузі за рубіжем [1293; 1294 та ін.] дозволяє зрозуміти вцілілі залишки об'єктів і достовірно відтворити їх втрачені частини. На півдні Русі важливі матеріали отримали Д.П. Недопако, В.І. Бідзіля, С.В. Паньков, В.М. Цигилик; це дозволило описати специфіку ремесла, у тому числі й сільського в регіоні, відносно чого показове Кременище [80; 162, с. 61–79; 788; 789; 974, с. 95–100; 1076, с. 252–254; 1189; 1190; 1193 та ін.]. Відомі споруди галузі і в Колонщині, Лапутьках, Комарівці, Деснянці [71, с. 25–27; 828, с. 113; 1096, с. 163; 1237, с. 11; 1305, с. 2]. Розвиток ремесла у селах на Середньому Дніпрі, передусім – речей і технології розглянув А.В. Петраускас [806, с. 28–46], а в Києві й околицях – С.В. Паньков [790]. Названі монографією думки з приводу залізоробної справи «Добування заліза в південноруських землях IX–XIII ст. (за матеріалами комплексу пам'яток біля с. Колонщина Макарівського р-ну Київської обл.)» [1158] з огляду на безліч помилок і загальну безграмотність цікаві лише введенням до наукового обігу матеріалів пункту за їх адекватного відображення. Оскільки технологічна суть

ремесла спільна, для характеристики чорної металургії на Русі суттєві й дані про галузь у слов'ян додержавного періоду [501–505; 791 та ін.]. Щодо споруд чорної металургії доби Русі має місце певна неузгодженість понять: терміни «домниця» і «сиродутне горно» часто вживають як синоніми [358, с. 246], хоч у об'єктах доби Русі доменний процес у наближеному до сучасної технологічної термінології розумінні не відбувався, про що йтиметься нижче.

Останнім часом продовжено вивчення галузі експериментальним шляхом. Отримані дані доповнили бачення перебігу технологічних процесів і сприяли кращому розумінню призначених для цього споруд, відкритих при розкопках [77, с. 60; 215, с. 96; 261, с. 246, 247; 264, с. 52–59; 512, с. 198–209; 787, с. 76; 805, с. 143; 829, с. 214–223].

На давньоруських селищах Середнього Подніпров'я відомі й будівлі, пов'язані з *обробкою заліза*. До них віднесено споруди з Деснянки, Лапутьків, Автуничів, Колонщини тощо [125; 239, с. 26; 828, с. 113; 991; 1096, с. 163; 1237, с. 11 та ін.], а розвиток галузі на Русі [509–511 та ін.], у тому числі й на її Півдні [162] та на селищах [800, с. 105; 806, с. 46–53] описаний з достатньо повно.

Досить детально на селищах вивчені *лісохімічні промисли* – добування смоли й дьогтю, випалювання деревного вугілля. Основні види смолокуріння і вигонки дьогтю за писемними джерелами описані В.П. Левашовою [595, с. 94, 95], а відповідні споруди вивчені в Автуничах, Льгівці, Лісковому, Шестовиці та ін. Серед них споруда для добування смоли корчажним способом, об'єкти ямного смолокуріння, склад сировини і продукції [125; 128; 131, с. 10; 716, с. 34; 1007, с. 99, 100; 1239, с. 26, 54 та ін.]. Проявам промислу на пунктах з Середнього Дніпра присвячені окремі праці [248; 806, с. 140–142]. Поширеним, особливо – на Поліссі було випалювання вугілля. Задіяні у технологічному ланцюжку споруди відомі на багатьох пунктах [71, с. 24, 25; 561, с. 240; 806, с. 143–146; 828, с. 15, 16, 113; 1304, с. 84; 1312, с. 18 та ін.], у тому числі з суміжних територій [1115; 1130, с. 109] та у слов'ян додержавного періоду [791, с. 94, 95]. Та частина ям з вугіллям, особливо – з непропеченими стінками, на осередках металургії може відображати зберігання виробництва [248, с. 30].

Успішне моделювання ямного та корчажного добування дьогтю і смоли і випалювання деревного вугілля [264, с. 60, 61, рис. 3; 829, с. 223–225, рис. 127] дає можливість краще розуміти вивчені на селищах об'єкти цього промислу.

За часів Русі сільські мешканці регіону практикували також *кольорову металообробку*. На неї вказують низка інструментів, виплески, уламки тиглів у Подесення [806, с. 53–57; 1237, с. 11 та ін.]. Технічний бік ремесла описаний Б.О. Рибаківим [934, с. 145], художній – Р.С. Орловим та іншими дослідниками [766; 767]. Останнім часом сліди галузі простежені і в Ходосівці-Рославському, але споруди, які можна ототожнити з відповідною майстернею ще не виявлені [278, с. 97]. Пов'язані із галуззю об'єкти вивчені в Деснянці, Лісковому [131, с. 13; 828, с. 92; 1232, с. 54; 1239, с. 24, 25, 29, 53].

Уявлення щодо *обробки каменю* на неукріплених пунктах регіону доби Київської Русі донедавна базувались на спостереженнях Б.О. Рибаків, який окреслив загальні закономірності розвитку галузі [934, с. 193], на виділенні П.П. Толочком спеціалізованих поселень каменотесів біля Овруча [1096, с. 163] та на об'єктах зі слідами виробництва з інших пунктів Русі. Завдяки останнім дослідженням можна оперувати даними щодо поселень Нагор'яни-1, Прибитки-І, Кирдани та ін. [779, с. 197, 198; 780; 781; 1110, с. 279, 280], а також щодо загального розвитку галузі на селищах регіону [806, с. 78–99].

Обробка буришину і виготовлення з нього прикрас та культових речей вважалась досить рідкісною і для міського ремесла, як досліджуваного регіону, так і сусідніх. Сліди виробництва у шарі простежені в Києві, Новгороді, Ростові та ін. [405, с. 80, 82, 92, 101, 102, рис. 26; 409, с. 123, 126, 127, 130; 442, с. 45; 494, с. 253, 257; 757, с. 332, 334; 922, с. 199, 200; 940, с. 227, 951, с. 117; 943, с. 18; 950, с. 145, табл. XXIII; 952, с. 267], а споруди з відповідним матеріалом – у Володимирі, Києві та ін. [396; 405, с. 101; 448, с. 30, 32, 33; 451, с. 473, 475; 952, с. 267; 1088, с. 191, 193; 1089, с. 196; 1095, с. 11, 14; 1172; 1173; 1322, с. 30]. Тому досліджена майстерня з сировиною, заготовками, незавершеними виробами, відходами, браком з Ходосівки [272, с. 40–45; 274] виняткова.

Матеріали щодо *обробки кістки*, розглянуті в публікаціях В.П. Левашової

за знахідками з різних пам'яток із фондів Державного Історичного музею у Москві [597, с. 56–60], Г.М. Шовкопляс, М.С. Сергєєвої та ін. за дослідженнями міст півдня Русі [757, с. 235–239; 984; 985; 1256 та ін.], А.В. Петраускаса за знахідками готової продукції, сировини та інструментів з сільських пам'яток на Середньому Дніпрі [806, с. 99–102], репрезентовані спорудами, конструктивні характеристики яких не визначальні. Фіксація інструментів, відходів, виробів у Ходосівці не дає уявлення щодо виробничих об'єктів галузі. Про їх характер можна судити за Стадниками, де вивчено житло з численними проколками та їх заготовками та за об'єктами з Ревутового і Комарівки [71, с. 13; 97; 816, с. 62].

Прояви розвитку *деревообробної галузі*, розглянуті за даними Новгород [513], пунктів північного сходу і північного заходу Русі [596] та Русі загалом [358, с. 254–260] і проаналізовані стосовно поселень Середнього Подніпров'я з акцентом на технологію та специфічні знахідки [806, с. 70–78] репрезентовані знаряддями, деталями колодязів, а також рештками споруд, постраждалих від пожежі. Вони досліджені в Автуничах, Григорівці, С. Борщагівці, Лісковому, Шумлаї тощо. За відсутності аналогій слідам цього виробництва, вивченим при розкопках міст, наявні дані дозволяють сформувати уявлення щодо основних тенденцій розвитку цього ремесла.

Переважно знахідками знарядь представлена на селі й *обробка продуктів* сільського господарства, збиральництва, мисливства, рибальства, бортництва [594, с. 94–100; 806, с. 127–138]. Об'єкти, зокрема ті, де відбувалось коптіння, розмелювання зерна при вивченні поселень на Середньому Дніпрі не виявлені, та й загалом поодинокі.

Мешканці селищ Середнього Подніпров'я, очевидно, обробляли шкіру, хутро тощо. Але відповідні споруди у регіоні теж не виявлені чи не мали ознак, які приводять до безсумнівної ідентифікації. Про специфіку цих виробництв доводиться судити за матеріалами розкопок міст [597, с. 45–51; 358, с. 269, 270] та за пов'язаними з ними знахідками на селищах [806, с. 102–108]. Висловлене свого часу базоване на згаданій в одній статті формі ям і припущенні існування цього виробництва з міркувань логіки твердження про наявність в Автуничах

споруд чинбарів [169, с. 68] не підкріплене аргументацією, а ототожнення з об'єктом для обробки шкіри споруди з Ліскового [1239, с. 12, 54] зумовлене не конструкцією, а знахідками. За відсутності споруд вони вказують і на плетіння із лика й лози, прядіння, ткацтво [597, с. 74–77, 87–93; 598; 806, с. 108–123].

Пов'язані з рільництвом і скотарством об'єкти репрезентовані різними типами снопоосушарок, аналогії яким відомі за вивченням традиційного побуту як овини, шиші. Вони вивчені на селищах Овраменків Круг, Автуничі, Ліскове, Борча-2, Рів-2, Криниця та ін. [126, с. 31; 227, с. 65, 66; 315, с. 48, 231; 316, с. 31 та ін.], а питання відображення пам'ятками писемності сушіння хліба в снопах у часи Русі детально розглянуте у присвяченій землеробству фундаментальній праці В.Й. Довженка [350, с. 154, 155]. З-поміж усталених підходів до вивчення цих споруд виділяється думка В.О. Петрашенко щодо існування на Ревутовому давньоруської риги [816, с. 61, 62]. Такі в ХІХ – перших десятиріччях ХХ ст., а можливо й раніше, запозичені з Прибалтики, поширилися у вологих районах, потіснивши, а то і витіснивши овин [87, с. 300–302 та ін.]. Останні теж згадані у григорівській групі селищ [819, с. 96]. На селищах Овраменків Круг, Козарки, Шестовиця, Ліскове, Григорівка, Гульськ вивчені й споруди для просушування зерна перед розмелюванням [126, с. 31; 133, с. 19; 389, с. 45; 812, с. 198, 199]. Щоправда, об'єкти швидше репрезентують переробку продуктів, а не зернове господарство. Як призначена для обмолоту ототожнена споруда з Дорогинки-ІІІ [828, с. 108]. Їй теж відомі аналогії в побуті. Можливі хліви з низки пунктів і загони для худоби з Автуничів слугували для стійлового утримання тварин.

Широко представлені на селищах ями для зерна – чи не єдині об'єкти, з приводу ідентифікації яких дослідники одностайні і які, часто окремо згадані за результатами робіт. Історія їх вивчення збігається з дослідженням самих селищ. Конструктивно подібні зерновим і частина ям для припасів. Ці споруди відомі і в іншому виконанні. В числі об'єктів для зберігання збіжжя згадані «закрома» [350, с. 157, 158]. У традиційному побуті цю назву носили «засіки» – відсіки для зерна у коморах. В.Й. Довженку належить і виділення згаданого Руською Правдою «гумна» [350, с. 154]. Вони, на думку В.О. Петрашенко, входили до

складу господарсько-дворових комплексів Григорівки [814, с. 147]. Таке саме ототожнення здійснене і щодо споруди з селища Березовка-5 на Верхньому Доні [205, с. 57]; а клунями названо певні будівлі в містах [34, с. 21]. Варто зауважити, що за даними етнографії, у традиційній садибі цю споруду виносили далеко за межі двора, щоб у випадку пожежі зберегти наявні запаси хліба [646, с. 85; 688, с. 35–37, 39]. Частину споруд ідентифіковано як льодовні, повітки.

Зведені з лози господарські споруди селищ за подібністю будівельної техніки послужили підставою для міжетнічних паралелей [109, с. 159].

У Шумлаї та Автуничах вивчені колодязі [130, с. 18; 239, с. 27 та ін.], що стало несподіваним з огляду на відоме з традиційного побуту використання відкритих джерел. Завдяки їм вирішено питання щодо водопостачання селищ у часи Русі та зроблено висновок стосовно рівня розвитку останніх. А добрий стан законсервованих у вологому середовищі зрубів дозволив простежити певні будівельні технології, невловимі на об'єктах при сухому культурному шарі.

Результати розкопок села Середнього Подніпров'я дозволили простежити і деякі особливості розвитку будівельної справи, а номенклатура зібраних тут деревообробних інструментів продемонструвала використання населенням тих чи інших технічних прийомів [806, с. 73, 75, рис. 14].

Окремої уваги заслуговують об'єкти, пов'язані з невластивими для селищ виробництвами. Вони не були визначальними в економічному житті, водночас вказують на високий рівень розвитку селищ. Це комплекси для виготовлення полив'яних плиток і плінфи у Віті-Поштовій, ямні печі для одержання вапна у Білогородці-I та Круглику [828, с. 113; 1309, с. 4, 5]. На думку О.П. Моці, це спростовує усталену думку про залежність села від міста, у майстернях якого лише і розвивались різноманітні ремесла [712, с. 140; 713, с. 45 та ін.].

Масштабні дослідження селищ дозволили поставити і вирішити питання щодо системи забудови пунктів та їх планувальної структури. Простежене різне розміщення за топографічною ознакою, відзначені особливості внутрішнього планування, зафіксована площа пам'яток. З'ясована динаміка розвитку тих чи інших структур на різних хронологічних етапах, у публікаціях навіть вказано на

заміну споруд більш досконалими. Виділені т. зв. «гнізда поселень», їх основні особливості. Порівняння отриманих в ході робіт результатів дозволило вказати на існування регіональної специфіки серед окремих природно-географічних і соціально-політичних утворень регіону [256, с. 9].

Відособлення індивідуальних сімей у кінці I тис. зумовило перехід від безсистемної забудови до рядової [709, с. 53], у подальшому суспільні зміни привели до появи садиб [21, с. 397, 399]. Найінформативніше щодо їх рис Північне Лівобережжя, що, найшвидше, викликане станом вивчення. Елементи садибного планування простежені тут у Клонові, Лісковому, Рові-2, Криниці, Селищі [131, с. 7]. Компактні групи об'єктів, іноді – з огорожами, вивчені й у Дорогинці-III, Автуничах, Анисові тощо. А у Григорівці господарсько-дворові комплекси, яким, як вважають, властива дивна одноманітність планування, включали копиці сіна та склади дров [814, с. 146, 147], археологічні сліди чого уявити важко. Порівняння садиб з селищ регіону з такими в укріплених центрах і на суміжних територіях приводить до висновку про спільні тенденції та дозволяє виділяти загальне й особливе у розвитку масової забудови.

Дослідниками, зокрема П.П. Толочком, відзначено наявність різних за функціями поселень [1096, с. 161–163]. Останнім часом простежена ще більша багатоструктурність і строкатість виробничої специфіки. Спеціалізовані сезонні і постійні ремісничі й промислові пункти, осередки різнопланової економіки, неоднорідність занять у межах садиби – докази неординарності соціально-економічного феномену селищ [247; 712], а саме функціональний підхід – запорука всебічного пізнання пам'яток архітектури [119, с. 21].

Крім функціональних на селищах простежені й соціальні відмінності. Це проявилось у співіснуванні простих однокамерних будинків і багатокамерних та двоповерхових, у побутуванні залишених, ймовірно, іноетнічними жителями споруд [139, с. 56; 702, с. 303], у наявності дворів з концентрацією знахідок, які традиційно ототожнюють з елементами феодального побуту. Таке відзначено в Анисові, Автуничах, Дорогинці, Ходосівці-Рославському та ін. [230; 269; 565; 828 та ін.]. А обмежену рельєфом і частоколом ділянку з престижними речами

на Лісковому О.В. Шекун навіть запропонував називати «головкою» селища [1229, с. 75]. Попри певну анатомічність термін підтримала В.О. Петрашенко щодо центру Григорівки з густою садибною забудовою [811, с. 51].

Ступінь вивчення давньоруського села Середнього Подніпров'я дозволив не лише характеризувати елементи забудови, а й створювати ландшафтно-просторові реконструкції пунктів [714, с. 212; 974, с. 186 та ін.].

Окремий напрямок досліджень окресленої тематики – вивчення давніх споруд і технологій шляхом натурного моделювання що, на думку фахівців, сприяє інтерпретації матеріалів та розумінню історичного розвитку [1296, с. 7]. Останні десятиліття ця проблематика розробляється у відділі давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАНУ та в інших установах. За цей час успішно змодельовані гончарні і металургійні горна, смолокурні та ін., триває зведення репліки будинку [262; 264; 282], з'явилися праці про способи експонування діючих моделей у рамках роботи з популяризації спадщини [276].

Основним підсумком вивчення південноруських селищ стало розуміння неординарності і високого рівня розвитку означеного соціально-економічного феномену [710, с. 52; 711, с. 29; 712, с. 141; 713, с. 45; 974]. І простежені риси масової житлової та господарської забудови яскраво ілюструють це положення.

1.3. Етнографічні матеріали як джерело реконструктивного вивчення сільської забудови

Наявність певних лакун, викликаних недостатнім обсягом інформації у письмових джерелах та фрагментованістю, археологічних об'єктів обумовлює звернення до традиційного народного побуту регіону. Матеріали розпочатих ще у позаминулому столітті народознавчих студій та праць з історії технологій і техніки, занять населення, місцевої промисловості, економіки й економічної географії задокументували низку особливостей натурального господарства і побуту, тому дані етнографії часто слугують ланкою, що поєднує неповні як історичні, так і археологічні дані з реаліями життя, та й загалом житло селян, на

думку фахівців – цінне джерело вивчення історії матеріальної культури народу [186, с. 21]. Щодо зодчества вказано, що аналогії слід підбирати хронологічно і регіонально близькі, зі схожими архітектурно-художніми і конструктивно-технічними прийомами [850, с. 27]. Підхід цілком прийнятний і для залучення паралелей археологічним об'єктам у побуті: їх територіальний і хронологічний підбір можна вважати коректним за використання схожих явищ і прийомів. Це видно з лісохімічних промислів, просушування снопів, гончарства, організації простору житла. Та й використання даних етнографії як реальних моделей для реконструктивних побудов на археологічних джерелах фахівці називали серед основних завдань пізнання минулого [917, с. 97; 1103, с. 54; 1112]. Акцентовано і на мобілізації даних археології етнографами та істориками при реконструкції домобудівництва середньовічної доби [912, с. 7; 966, с. 276] та необхідності коректних аналогій [373, с. 156, 157] з урахуванням наявного пошуку витоків лише окремих елементів етнографами та вибіркових етнографічних паралелей археологами за необхідності не оперувати окремо взятими спостереженнями чи фактами, а прагнути до виділення «етнографічної ситуації» [945, с. 62, 64], вивчення не форм, а слідів дії, порівняння у контексті зв'язків, а не за одним параметром, виділення механізмів культурної адаптації [440, с. 16, 17].

Своєрідною енциклопедією з цього питання без перебільшення можна назвати книгу Є.Е. Бломквіст «Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов (Поселения, жилище и хозяйственные строения)» [87], яка не втрачає актуальності і зараз. Цю капітальну працю вважають прекрасним базованим на величезному матеріалі зведенням, відзначаючи її особливе місце серед робіт етнографів [901, с. 12]. Завдяки наявним у ній даним про забудову селищ, риси різних споруд, вплив господарської діяльності на організацію побуту, прояви останньої у традиційних будівлях видання слугує «настільною книгою» при вивченні означених проблем. Для пропонованого дослідження вона суттєва у відношенні питань житла слов'ян, місця і ролі в ньому пристрою для опалення, різних господарських споруд.

З-поміж загальних народознавчих праць передусім слід назвати видану у

1927 р. книгу одного з найвидатніших радянських етнографів Д.К. Зеленіна «Востоочнославянская этнография» [395]. Робота цінна фіксацією далеких для сучасних праць реалій XIX і зламу XIX–XX ст. і невластивим іншим загальним розробкам залученням даних про архаїчні пласти традиційної культури.

Цінним джерелом вивчення народного побуту слугують праці Ф.К. Вовка, передусім його «Етнографічні особливості українського народу» [159 та ін.] – чи не єдине, на думку фахівців, ґрунтовне й узагальнююче дослідження про культуру українського народу [415, с. 6]. Вчений детально проаналізував хід будівництва різних типів споруд та їх експлуатацію, особливості облаштування та інтер'єр житла, роботу з рослинною і тваринною сировиною, приготування їжі, обробку металу, гончарство, часто фіксуючи деталі, відсутні в інших.

Широта охоплення та глибина аналізу характеризує колективну працю «Этнография восточных славян» [1271]. Суттєві дані для розуміння специфіки побуту і господарства сіл та цікавий порівняльний матеріал містить робота С.О. Токарева «Этнография народов СССР» [1086].

Написана колективом науковців України книга «Полесьє. Материальная культура» [837] відображає специфіку господарства і побуту регіону, де в силу природних умов і соціально-економічних причин законсервована низка давніх традицій народу. Етнічні, культурно-естетичні, побутові особливості народної житлової й господарської забудови висвітлені в узагальнюючій праці «Поділля: історико-етнографічне дослідження» [834].

Важлива інформація наявна у присвячених розвитку народного житла та його особливостям роботах В.П. Самойловича, А.Г. Данилюка, Т.В. Косміної, Л.П. Прибеги, П.Г. Юрченка та ін. [331; 372; 530; 532; 851; 954–956; 1275]. Система опалення, інтер'єр споруд, деталі їх конструкції, господарські об'єкти, релікти давнього будівництва у т. ч. з постраждалих від аварії на ЧАЕС районів висвітлені у працях А. Данилюка, Р. Сілецького, Р. Радовича та ін. [329; 330; 895; 896; 999; 1001 та ін.] і саме дані етнографії названі основними при розгляді археологічно невловимих деталей давніх споруд [404, с. 78].

Окремо варто згадати питання відображення в архітектурі певних проявів

духовної культури народу, адже на думку фахівців, докладний опис селянської хати і всього, що пов'язано з нею в житті, звичаях і віруваннях – один із найважливіших постулатів нашої етнології [1159; с. 121]. Традиції, обряди та вірування крізь призму зведення й експлуатації споруд розглядали П.В. Шейн, Л.П. Шевченко, М.Ф. Сумцов, С.В. Максимов, О.А. Пригарін, Ю.В. Мисько та ін. [294; 628; 670; 687; 853–855; 1040; 1041; 1213; 1217; 1132]. Окремо варто згадати праці А.К. Байбуріна [42; 43], де, як відзначалось, здійснено детальний аналіз пов'язаних з житлом обрядів [1203].

Ідентифікація гончарських об'єктів стала можливою на основі детального аналізу специфіки ремесла, який здійснили І.А. Зарецький, П.А. Земятченський, Ф.Н. Корольов, А.Х. Пєвцов, П.Т. Олейніков, О.М. Прусевич, Д.К. Зеленін, Н.Ф. Іонов, Ю.О. Самарін та ін. [381; 395; 398; 399; 424; 523; 524; 762; 763; 796; 879; 953]. Цінним внеском у вивчення традиційного гончарства стала праця О.М. Пошивайла «Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна» [848]. Попри наявні в ній популярно-публіцистичні і художні відступи, що й не дивно для людини, закоханої в справу предків, для нашої роботи вона цікава характеристикою побуту гончарів Лівобережжя. Окремі факти наявні і в працях очолюваного дослідником колективу та серії виданих установою робіт. На наш погляд, важливе й підняте О.М. Пошивайлом питання використання відповідної лексики, підкріплене виданням «Ілюстрованого словника народної гончарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина)» [422], хоч із застосуванням полтавського діалекту для опису гончарства всієї України погодитись важко. Корисні факти про галузь містять і деякі науково-популярні праці. Разом з тим, міркування, що повна історія гончарства слов'ян, з ґрунтовним осмисленням доісторичних матеріалів, ще не написана, а те, що зроблено, доволі ескізне і значною мірою провінційне [1124, с. 177] частково актуальне й нині.

Цікаві характеристики добування й обробки заліза залишені М.Х. Бунге, О.М. Лявданським, П.К. Федоренком, А.Ф. Шафонським, С.М. Боньковською, П.І. Гнипом [99; 115; 193; 194; 612; 1134; 1135; 1211].

Детально описані в літературі і лісохімічні промисли. Смолокуріння,

вигонка дьогтю, випал деревного вугілля без змін проіснували до минулого століття, тому з паралелями між вивченими при розкопках об'єктами і тими, що описані при вивченні народних промислів [286, с. 91–94; 395, с. 170, 171; 1271, с. 343 та ін.] труднощів майже не виникає. На прикладі лісохімічних промислів слід наголосити на суттєвості даних щодо сезонності занять певним видом діяльності [756, с. 8]. Простежити це за матеріалами археології проблематично, хоч такі дані й важливі для палеогосподарських реконструкцій.

За браком на давньоруських селищах специфічних об'єктів, пов'язаних з обробкою шкіри, хутра тощо особливого значення набувають спостереження за галуззю етнологів. Наявні роботи [395, с. 216–220; 756, с. 126; 837, с. 217–225; 958, с. 64–83; 962, с. 20 та ін.] і за малоуловимості археологічних слідів дають змогу відтворити ці заняття. Те саме стосується виготовлення одягу, взуття, прядіння, ткацтва [593] – виробництв, що не потребували окремих приміщень. Переважно за етнографічними даними реконструюють і процеси переробки продуктів, приготування їжі [93, с. 98–101; 395, с. 116–158; 840, с. 31–33 та ін.].

Народознавчі публікації містять матеріали щодо збирання врожаю і його подальшої переробки. Розуміння різних типів снопосушарок, дворових споруд, будівель для утримання худоби тощо можливе завдяки працям О.М. Харузіна, Ф.К. Вовка, О. Шарка та ін. [159; 1178; 1210 та ін.], а побутових об'єктів, жител тощо – А.Г. Данилюка, П.В. Шейна, З.С. Гудченко, В.Т. Скуратівського та ін. [300; 331; 1010; 1217 та ін.].

На прикладі виникнення двору, а згодом – і населеного пункту на місці фіксації борті [611, с. 101] народознавці простежили появу селищ, жителі яких добували болотну руду, займались смолокурінням, лісорозробкою – численних Рудень, Буд, Гут, Поташень та ін. [688, с. 33].

Окремої уваги заслуговують праці Б.О. Рибаківа, де аналогії з народного побуту у поєднанні з археологічними матеріалами використані для широких історичних узагальнень [934 та ін.].

Важливі дані щодо сільських будівель крім праць з народознавства та історії техніки утримують публікації з історії архітектури та мистецтвознавства,

особливо з урахуванням популярної свого часу тематики народного, а потім – селянського житла [177; 625; 626; 741; 755; 1023 та ін.]. У роботі вони будуть використані при розгляді тих чи інших конкретних питань.

Вивченню традиційного народного будівництва, особливо – з огляду на наочність сприяють матеріали Музею народної архітектури і побуту, де зібрана унікальна колекція пам'яток народного зодчества та представлені регіональні особливості житлових, ремісничих і господарських споруд України [727 та ін.].

Окремі припущення, зокрема щодо специфіки житлових і господарських будівель, огорож навколо них здійснені у результаті власних спостережень у регіоні [229; 235].

Аналіз джерел й історії їх осмислення дозволяє констатувати, що споруди давньоруського часу привернули до себе увагу ще до початку їх археологічного вивчення, паралельно накопичувались дані щодо особливостей побуту народу. А з початком розкопок було отримано якісно новий матеріал з цього питання. Сукупність цих трьох груп джерел склала масив даних, що дозволяє розглядати забудову як самостійне соціокультурне явище.

Так, особливості відображення будівель, їх деталей, виробничих процесів і побуту пам'ятками давньоруської писемності аналізували І.І. Срезневський, А.С. Львов, Г.С. Кочин, Б.А. Романов, О.Н. Трубачов, І.С. Забелін, Л. Нідерле, М.Я. Арістов, ці матеріали широко залучали у своїх роботах В.Й. Довженко, В.П. Левашова, Б.О. Рибаків, П.П. Толочко та ін. Привертали увагу фахівців, а саме В. Міллера, О. Міллера, А. Веселовського, М. Халанського, І. Жданова, Ф. Буслаєва та ін. і потенціал та інформаційні можливості епічних джерел. Не лишились поза увагою вчених, передусім А.В. Арциховського, який присвятив питанню окрему монографію, і зображальні джерела, у першу чергу – літописні мініатюри. Та вказані матеріали часто лише засвідчують той чи інший факт, хай навіть і досить детально. Бачення масової забудови часів Київської Русі лише за їх даними дещо однобоке, та й для ідентифікації певних залишків споруд у шарі самих даних писемних джерел недостатньо.

У результаті археологічних робіт успішно вирішене питання забудови

міст, чому присвячені праці П.П. Толочка, П.І. Засурцева, Ю.П. Спегальського, В.О. Харламова, М.А. Сагайдака, К.М. Гупала, М.С. Сергєєвої, С.П. Тараненка та ін. Розробки П.О. Раппопорта щодо домобудівництва, О.А. Бобринського з питань споруд гончарної галузі, Б.О. Колчина, В.І. Бідзілі, Д.П. Недопако, С.В. Панькова, В.В. Колоди та ін. стосовно будівель чорної металургії, а також праці інших дослідників відносно ще низки галузей з одного боку і матеріали масштабних розкопок селищ, проведених переважно у останній чверті ХХ ст. О.П. Моцею, П.П. Толочком, С.О. Беляєвою, В.О. Петрашенко, О.В. Сєровим, О.В. Шекуном, О.М. Веремейчик, Б.О. Звіздецьким та ін. з іншого дозволяють ставити і успішно вирішувати проблему забудови південноруського села.

Розумінню виявлених при розкопках решток об'єктів суттєво сприяють розробки в галузі народознавства. Так, Ф.К. Вовк, Д.К. Зеленін, Є.Е. Бломквіст, А.Г. Данилюк, Т.В. Косміна, І.А. Зарецький, М.Ф. Сумцов, А.К. Байбурін та інші дослідники детально охарактеризували житла з особливостями інтер'єру, господарські споруди двору, певні технічні пристосування в галузі добування та обробки заліза, гончарства, лісохімічних промислів тощо. Це дає можливість широкого проведення археологічно-етнографічних паралелей і, в свою чергу, сприяє ідентифікації певних явищ, зафіксованих у культурних нашаруваннях.

Сукупність названих трьох груп джерел дозволяє не лише аргументовано ототожнювати вивчені в ході розкопок селищ об'єкти різного призначення, а й розглядати особливості масової житлової і господарської забудови сільських поселень давньоруської доби як окремого соціокультурного явища.

Розділ 2

ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ І ТИПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СПОРУД СЕЛА СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я

Стосовно значення споруд для розуміння багатьох сторін економічного і суспільного життя давньої людності дослідники одностайні [32, с. 8; 371, с. 7; 618, с. 125; 901, с. 5; 1103, с. 53, 53; 1188, с. 5; 1289, с. 19; 1298, с. 9 та ін.], адже будівлі відображають розвиток виробничих сил, звички, уподобання, технічні знання й навички, соціальну стратифікацію, етнічну належність населення тощо і необхідність аналізу споруд як окремого соціокультурного явища відзначена [232; 240], відомі спроби їх класифікації за конструктивними ознаками [1202], розглянуто й основні підсумки вивчення будівель селищ на Середньому Дніпрі [246; 256; 273]. Назване дозволяє перейти до характеристики об'єктів з селищ.

2.1. Житлові будівлі

Фахівці підкреслювали, що житла слід вивчати не як ізольоване явище, а як частину загальної відтворюваної картини, з аналізом економічного базису, господарських циклів, етнічних традицій тощо і лише з таким підходом можна отримати свідчення про суспільні організми, що їх залишили [640, с. 111; 887, с. 50; 1188, с. 5 та ін.]. Згадана констатація «ще менше розроблене питання про сільське поселення стосовно його зовнішнього вигляду, планування, житла... Джерел з даних сторін поселення мізерно мало» [176, с. 10] стала фактом історіографії, накопичені дані дозволяють розглядати окремі риси споруд, їх сукупність і значення. Завдання полегшує детальний аналіз джерел та історії їх вивчення і укладання зведення відомих об'єктів, здійснені П.О. Раппопортом [901], актуальність розробок якого не втрачена попри тривалий час з моменту виходу роботи, працями про специфіку жител з певних пунктів чи регіонів [82;

260; 284; 318; 368; 418; 446; 469; 582; 671; 674; 675; 683; 810; 846; 907; 998; 1273; 1274; 1284 та ін.].

2.1.1. Типологічні особливості жител.

З'ясування типології жител вважають особливо важливим [1064, с. 95 та ін.]. Вони на селищах регіону заглиблені чи наземні, з XII ст. останні набувають значного поширення. Розміри їх стін сягають від 3,0 до 4,5 м, рідко знижуючись до 2,5 м. Показові об'єкти межиріччя Дніпра і Десни – заглиблені, прямокутні із заокругленими кутами, розмірами 2,5–3×3–4 м [135, с. 14]. На Лісковому на ранньому етапі заглиблені мали площу 8–12 м². Там же відомі й наземні [1239, с. 45, 47]. Наземні із заглибленою на 10–30 см основою будівлі згадані у Льгові, Анисові [565, с. 36; 1223, с. 435]. Однокамерні стовпові і зрубні прямокутні чи квадратні житла площею 9–20 м² з курною піччю провідні й для Київського Подніпров'я. В X–XI ст. вони існували на поселеннях Колонщина, Дорогинка-III, В Бугаївка, Лука, у XII–XIII ст. – на селищах Козаровичі, Новосілки, Віта-Поштова, Круглик, Крушинка [828, с. 107]. Схожі досліджені в Григорівці, Гульську, Жуківцях, причому це стосується і наземних споруд [389, с. 36–38; 645, с. 154–164; 828, с. 119, 127]. Такі само особливості простежені на Волині й у Подністров'ї: Боратин, Підберізці, Підбірці, Пасіки-Зубрицькі, Болотня, де було і наземне житло [828, с. 144–149]; наземні будівлі XII–XIII ст. виявлені й на Куликовому полі [202, с. 88]. За даними етнографії житла існували 35–40 років [692, с. 40], хоч відомі значно старші будинки XIX ст.

Окремої уваги заслуговує питання еволюції житла, на чому акцентували дослідники [467, с. 145], та оскільки основні її властиві загалом для Русі етапи охарактеризовані [901; 358, с. 136–143], зупинятись на цьому немає потреби. Варто лише відзначити, що вивчення масової забудови часів Русі і пізніших спростовує думку, що після монголо-татарської навали зберегти «давньоруські традиції зрубного дерев'яного житла було майже неможливо» [819, с. 93].

Слід наголосити і на вживанні термінів «землянка / напівземлянка», що мало відповідають їх початковому значенню, на чому не раз акцентовано, передусім – П.П. Толочком і що розглянуто в окремих працях [468; 1051; 1065].

Водночас, О.Л. Монгайт наголошував, що на противагу примітивним, близьким до первісних жител, у давньоруських будівель часткове заглиблення в землю – один зі способів зведення і заглиблені приміщення могли включати складніші конструкції та наполягав, що відкриття напівземлянок не виключає існування складного багатокамерного житла, термін «напівземлянка» не має створювати неправильне враження про начебто примітивність давньоруських жител, адже відображає особливості конструкції [691, с. 305].

2.1.2. Конструктивні характеристики будинків.

У основі конструктивного вирішення жител – зрубна і каркасно-стовпова техніка; заглибленим спорудам 2-ї пол. X і XI ст. більше властива стовпова конструкція, наземним – зрубна. При співіснуванні обох вирішень на одному пункті у синхронних споруд вони, схоже, були однакові [1065, с. 201]. Каркас будівель утворювали вертикальні стовпи з горизонтальною закладкою. Відома і стояко-балкова (фахверкова) схема з вертикальними колодами [21, с. 344–347; 358, с. 138, 139; 433, с. 838]. Так, стовпову конструкцію мали деякі із жител межиріччя Дніпра і пониззя Десни, на що вказують ями по периметру стін в їх долівці. Та ідентифікація її лише за ямами не безсумнівна, адже ями могли залишити «стояни» під зрубом та фахверкове вирішення стін. З іншого боку – стовпи могли врізати в обв'язну колоду і відсутність ям – не завжди свідчення зрубу [470, с. 67; 902, с. 120]. Не просто і при доведеній стовповій конструкції. Наявне запазовування у вертикальні стовпи чи між їх парами, як на Лісковому і притискання стовпами горизонтальних будівельних деталей до стін котловану, як у горілих жител Кошіївки-8, Гульська, Ліскового, тому кожний випадок слід розглядати окремо. Відомі стіни, зібрані з горизонтально укладених у два ряди колод [127, с. 264]. З колод чи плах стіни зводили не завжди. У одній із ранніх будівель Ліскового використані жердини, з обох боків обмазані глиною [1239, с. 45]. Прийоми мають низку аналогій. Заведення кінців «закиді» у пази стовпів наявне у Києві, Чучині, Ревному, Мінську та ін. [351, с. 124; 364, с. 140; 367, с. 75; 369, с. 151; 446, с. 85; 792, с. 129; 927, с. 15; 1011, с. 269; 1057, с. 182; 1079, с. 115, 116; 1165, с. 323], це припускав П.О. Раппопорт [901, с. 119] і з

огляду на розміщені впритул до стін стовпові ями обстоює Л.П. Михайлина [672, с. 41]. Слідом за І.І. Ляпушкіним Д.Т. Березовець та ін. вважали, що у стовпових житлах стіни обшиті притиснутими стовпами дошками чи плахами [73, с. 157]. Таке простежено в Гульську [390, с. 10], Кошіївці-8 [644, с. 50, 271, рис. 109], Григорівці [157, с. 142], Києві [492, с. 242, 248], на Новотроїцькому і Щуклинському городищах, Тітчисі та ін. [102, с. 157; 364, с. 142; 370, с. 77; 862, с. 34] і відзначено у нежитловій споруді Чернігова [255, с. 112]. П.О. Раппопорт це вирішення вважав можливим [901, с. 119]. Відоме облицювання двох стін, яке заклинювало дошки інших, що пояснює відсутність у відповідних фасадах стовпових ям [364, с. 142, 143; 370, с. 76]. Зафіксовані обмазані глиною стовпи вздовж стін [347, с. 18]. Конструкція залежала і від сировини, оскільки на дім розмірами $4,5 \times 5,0$ м з колод діаметром 20 см потрібно близько 10 м^3 деревини [925, с. 32]. Це зумовило відмінності жител поліських і лісостепових районів Русі, що, як зауважував П.П. Толочко, слушно відзначено П.О. Раппопортом та Ю.П. Спегальським [1096, с. 78]. У Білорусі з виникненням приватної власності на ліси простежене поширення землянок [1153, с. 13].

Основним видом ділової деревини в будівництві Русі були сосна і ялина, з листяних порід виготовляли побутові речі. Деревина берези, клена, осики, липи нестійка проти грибків, швидко псується. Будівельники це знали і зводили житла із довговічної деревини хвойних. Хвойні, переважно сосну, на противагу сукуватій ялині, використовували і для столярних виробів. Дефіцитну стійку і щільну деревину дуба вживали лише для виробів підвищеної міцності [358, с. 138, 254]. Сосновими були частини будинку з Підтополевого [497, с. 30], ймовірно сосновими – з Кошіївки [644, с. 55]. Використання сосни для стін простежені й у С. Борщагівці. Виняток – трикамерна будівля з Лісового-2, де підкліт склали з неокорованих березових колод, холодну кліть – із вертикально встановлених дубових обаполів, сіни звели з обаполів, порода деревини яких не вказана. Вважали, що для запобігання гниттю березові колоди попередньо обпалили [1239, с. 33, 34]. Цей прийом у народному будівництві не відомий. Не має аналогій і думка про зведення із твердих порід (дуба ?) перекриття будівлі з

Кошіївки [644, с. 31].

Відомі випадки різної конструкції окремих приміщень одного комплексу. Крім поширеного зведення легких сінців при стовповому чи зрубному житлі, у Лісковому вивчено споруду, де до зрубною житлової камери примикала холодна кліть з тонких колод між парами стовпів, а до останньої – сіни із вертикально вкопаних обаполів. Згадані плотові стіни підкліту і ймовірно зрубна наземна частина будівлі [1239, с. 34, 46]. У Кошіївки-8 вказані горизонтальна обшивка дошками і розміщені по вертикалі дошки щодо стін одного житла [644, с. 50]. З інших особливостей конструкції – на Лісковому конопатили мохом щілини між колодами [1239, с. 33, 34, 40]. Цей прийом відомий у Києві, Новогрудку та ін. [8, с. 187; 21, с. 346; 304; 311, с. 57–62; 676, с. 80, 81; 700, с. 43; 1065, с. 201; 1092; 1093, с. 212, 213 та ін.], відзначено його й народознавцями [837, с. 176; 895, с. 96]. Відоме й обмазування глиною стін з колод [386, с. 24], що відзначав ще Тацит [1058, с. 360], хоч це робили не завжди [910, с. 70]. Простежено також побілку [71, с. 22], відому і у Києві [569, с. 24]. Обпалення для уникнення вологи земляних стін заглиблених жител [199, с. 40], що вважали можливим, хоч і не певним [450, с. 115] не знайшло підтвердження у матеріалах етнографії, та й проживання у такій споруді уявити важко.

2.1.3. Планова структура традиційного житла.

Основна з планова схема з 2-ї пол. X – XI ст. – «піч біля входу челюстями до останнього» [900, с. 107; 358, с. 138]. Для півдня Русі простежена тенденція поділу жител на одно-, двох- і трьохчастинні [21, с. 347; 828, с. 71, 72, рис. 29; 320, с. 637], у регіоні виявлено її конкретні прояви (рис. 1, 2). Іноді простежено вхід у вигляді пандуса чи кількох сходинок, розміщений переважно з півдня; особливо це властиво будівлям з ранньою датою. Розташування входу залежало і від рельєфу. Показові споруди з Ліскового, Овраменкового Круга, Криниці, Шумлаю, Кошіївки-8. У XII–XIII ст. різноманітність типів більша, для цього часу частіше фіксують об'єкти, спрямовані входом на захід, схід і навіть північ [901, с. 125]. Іноді, як на С. Борщагівці й Кошіївці-8, до об'єкта примикає не тамбур з похилим чи ступінчастим дном, а напівкругла прибудова [644, с. 35,

247]. Прийом має аналогії в Чернігові та ін. [723, с. 165].

Піч розміщували біля входу, челюстями до нього, відоме спрямування їх і на задню стіну (Ліскове, Криниця). Відзначене й планування, властиве раннім слов'янам: піч у дальньому кутку челюстями на вхід (Шумлай, Криниця) [133, с. 15]. Печі по діагоналі від входу відомі і за монгольсько-литовської доби [64, с. 10]. За розкопками [358, с. 181, табл. 44, В] і даними етнографії [87, с. 234, рис. 51] виділено чотири основні типи взаєморозташування входу і печі. Згодом відзначено варіант «піч біля входу, челюстями до центру» [497, с. 41].

Відзначено, що заглиблення – це лише частина житла [21, с. 349], що підтверджують приклади з Ліскового, де розвал печі й знахідки фіксували поза котлованом [1239, с. 46]. А на Григорівці заглибленими були і горішній ярус, і підкліт, що дозволило простежити риси таких жител [828, с. 130].

Крім жител з однієї камери або з невеликою більш простою прибудовою до фасадної стіни чи її частини, прикладом чого слугують будівлі Ходосівки-Рославського [271, с. 85, 86], Кошіївки-8 [644, с. 54, 264] та ін., вивчені споруди з двох камер зі спрощеною конструкцією стін нежитлого приміщення. Показові об'єкти С. Борщагівки, які мають аналогії в Чернігові та ін. [723, с. 165]. На селищах виявлено і розділені на дві частини поперечною стіною п'ятистінки із входом через меншу камеру (Ліскове). Подібні з'являються в 2-й пол. XI – на початку XII ст. [1239, с. 46; 1314, с. 6–8]. Динаміку розвитку демонструє одна зі споруд Дорогинки-III, де заглиблену стовпову будівлю на поч. XII ст. частково засипали, збільшили, прибудували сіни [828, с. 105]. Житла з двох камер відомі й у Комарівці [71, с. 11], Обухові-II, Віті-Поштовій [828, с. 106], у Канівському Подніпров'ї [819, с. 93], з двох камер і входу зі східцями – в Лісковому [828, с. 73], що дозволяє вбачати поєднання уже сформованого у п'ятистінок житла з прибудованим, як раніше, входом-тамбуром. Багатокамерні споруди на цьому селищі досить різні [1228]. Припускали перенесення двокамерного житла «хата + сіни» з селищ до міст [1273, с. 83], та порівняння хронології двокамерних споруд Обухова-II, Віті-Поштової, Дорогинки-III з Києвом, Старою Ладогою, Новгородом, Суздалем привів до спростування цього погляду [992, с. 117].

У регіоні відомі й трикамерні житла. У одному, на Лісковому, послідовно розташовані коридор, холодна кліть і житлове приміщення [1222; 1239, с. 46, 47]. Кліть з сіньми розміщена за 0,3 м від жилої камери, у кожній наявний дверний отвір у суміжних стінах. Обґрунтовували це різницею в конструкції стін [1239, с. 34]. Функціонування у складі одного житла двох зміщених одна щодо одної і віддалених на 0,4 м підпрямокутних камер (з окремим входом до неосновної) припускають і на Кошіївці-8 [644, с. 25–27, 236].

Відносно багатокамерних споруд варто нагадати висновок, що соціальні відмінності визначав не тип житла, а його розміри [384, с. 59].

Привертають увагу особливості двох споруд із селища Деснянка. Будівлі розмірами 4,3×2,5 м та 3,6×3,4 м, із входами, стовпові, зорієнтовані кутами за сторонами світу, опалювальний пристрій (до того ж – не піч, а вогнище) у них розміщений у центрі. Нетиповість об'єктів зумовила їх трактування як сезонних [1311, с. 12] або іноетнічних [139, с. 56].

2.1.4. Вертикальний розвиток будівель.

Вдосконалення типового житла відображає і поява будівель на жилих та нежилих підклітах. Показовий об'єкт з Криниці з розвалом над підквадратним заглибленням з піччю ще однієї печі і рештками перекриття між ярусами [1316, с. 3–5]. Відоме залягання розвалу опалювального пристрою й міжповерхового перекриття і над холодною камерою. Житла на підклітах вивчені й у Лісковому, Клонові та ін. Появу їх у Лісковому датують XII – 1-ю пол. XIII ст. [1239, с. 46]. Будівлі на житлових підклітах вивчені й на Григорівці, Предславиному [679; 681, с. 45; 828, с. 120]. Але трактовані слідами горішніх ярусів пласти глини і розвали печей часто не відповідають закономірностям утворення нашарувань [485, с. 66–68], а відкладання останніх на пунктах, де продовжувалось життя і на тих, що припинили існування, має низку відмінностей [152, с. 249], тому ці ідентифікації вимагають досить обережного ставлення.

Відомі випадки і поверховості, і горизонтального розвитку. Показові два житла з Ліскового, що склалися з підкліту і сіней та більшого за розмірами верхнього приміщення [1218, с. 333; 1239, с. 46].

2.1.5. Інтер'єр та опалювальні споруди.

Відтворення деталей внутрішнього облаштування і умеблювання житла на Русі – одне з найважливіших завдань [447, с. 15] – ускладнює розрізненість археологічних даних, яку компенсують етнографічні, іконографічні та писемні. Та стандартизація прийомів композиції і конструкції через обмежені об'єми житла, єдність планування, спільність матеріалу дозволяє намітити стійкі риси інтер'єру, що зі споконвічними традиціями зумовили однорідне облаштування оселі [356, с. 8] з урахуванням існування окремих функціональних частин [1038, с. 68]. І хоч житла на селищах регіону практично не несуть археологічно фіксованих слідів інтер'єру, деякі дані щодо їх внутрішнього вигляду наявні. Прагнення мінімальними засобами створити максимум зручностей зумовило лаконізм інтер'єру, основні елементи якого – піч, нерухомі і рухомі меблі [356, с. 8]. Вони відзначені разом з поширеними підпільними ямами і земляними приступками [358, с. 140]. А різні групи джерел, як вказувала М.С. Сергєєва, дають змогу наглядно уявити побут і облаштування оселі [433, с. 966–976]. Їх бачення пропонувалось у літературі неодноразово [380, с. 184, рис. 117; 542] і дозволяє детально уявити цей бік побуту (рис. 3).

Про існування нерухомих меблів зазвичай свідчать стовпові ями. Більш інформативні у цьому відношенні житла, що загинули у вогні: там фіксують і дерев'яні конструкції. Показові Григорівка із залишками лави, Макишин із залишками полу («полатей») [127, с. 264; 497, с. 33]. Подібне властиве і для жител на укріплених центрах [352; 444, с. 34], назване характерним для слов'ян загалом [471]; сліди меблів у значній кількості відомі за розкопками міст [976]. До меблів-лежанок відносять земляні виступи, полички вздовж стін, площу між заглибленням у центрі споруди і стінами, хоч ця точка зору критикована за нераціональність утримання землі замість сховищ речей і припасів і відсутність вагомих доказів їх обшивання деревом [485, с. 62], незважаючи на публікацію фіксації укріплених підпорними стінками земляних лавок у роменських [931, с. 324] та давньоруських житлах [1257, с. 336]. На Середньому Дніпрі земляні поличі простежені на Кошіївці-8, Канівському поселенні [96, с. 61; 644, с. 29].

Відомі вони в Білгороді, де їх названо лавами [742, с. 46], на Дністрі [907, с. 101], на півночі Русі [1032, с. 112, 113], згадані для XIII–XIV ст. на селищі Верхньокарабутьське I [1192]. У містах врізаним у стіни і переносним столам передували глинобитні [356, с. 9], та на селищах вони не простежені.

Роль системи опалення – основної типологічної характеристики жител [999, с. 303] у економіці й побуті відома; на значенні й функціях опалювального пристрою акцентовано не раз, його вважають провідним серед найважливіших елементів, що формують інтер'єр [978, с. 60; 983]. Сама наявність і побутовий характер споруди для опалення – критерій інтерпретації об'єктів, хоч відомо, що печі на опічках зникають безслідно [383, с. 163]. Важливість цих об'єктів зумовила увагу до їх особливостей [555; 929; 978; 983 та ін.], у результаті простежено зв'язок характеристик печей та їх функціонального використання [614, с. 198; 1148].

Пропонувалось виділити сім типів печей: «1) кам'янки, складені насухо, на земляному чи глиняному розчині, де склепіння іноді зводили із глиняних вальків; 2) печі, споруджені повністю із каменю і глини; 3) печі, вирізані в материкових останцях, склепіння їх, як правило, ліпили із глиняних вальків-конусів; 4) підбійні печі, влаштовані в стінах жител; 5) глиняні печі, зліплені або вирізані в штучно збитих глиняних масивах, іноді з глиняними вальками; 6) глиняні печі, споруджені на дерев'яному каркасі; 7) глиняні печі, зведені на кам'яній основі» і п'ять різновидів вогнищ [1016, с. 106]. Останні відносять до трьох типів, виділяючи чотири групи за елементами конструкції [983, с. 90]. Печі-кам'янки, в свою чергу, пропонувалось розділити на зведені з дрібного каміння, з великого та середнього, часто з включенням до конструкції плиток кераміки і «П»-подібні з великих прямокутних плит [180]. Відома й думка про характеристику печі із зазначенням її розміщення в інтер'єрі, форми, матеріалу, конструкції тіла і наявності допоміжних елементів [808, с. 110, 111]. Хоч ці типології стосуються VIII–X ст., у перші століття II тис. опалювальні споруди за винятком окремих деталей загалом були тотожними. Це ілюструє міркування Б.А. Прищепи щодо матеріалів Дорогобужа: «печі переважно глинобитні, іноді

з вмурованими в стінку каменями, зустрічаються... вирізані в материковому останці, ...в кутку котловану та врзані в стінку котловану (нішовидні)» [868, с. 8]. На Середньому Дніпрі теж наявні різні опалювальні споруди.

Як згадано, у X ст. на зміну печі в задньому від входу кутку приходять піч поруч входу, челюстями до останнього зі значно вищими теплотехнічними якостями. Це дозволило перейти до нової планової структури житла, зробити його краще і більш рівномірно обігрітим та значно поліпшити у відношенні гігієни. Крім пристроїв у одному з кутів зустрічаються розташовані посередині стінки [828, с. 108]. Печі споруджені з глини, часто зведені із застосуванням дерев'яного каркасу, овальні (або підпрямокутні) чи круглі в плані.

На Середньому Дніпрі у показові споруди з Комарівки, Григорівки, Віти-Поштової, Казаровичів, Гульська, Ходосівки-Рославського, Малополовецького, В. Снітинки-IV (рис. 4, 1) та ін. Тип набув значного поширення, його вважають властивим півдню Русі [22, с. 99; 358, с. 141, 142; 901, с. 152–154]. На селищах вони простежені також у західному регіоні [586, с. 18; 904, с. 10; 906, с. 81–83], в Подесенні [3, с. 167, 193], а раніше відомі на Канівському поселенні та ін. [648, с. 20]. Типові споруди Києва зображені у відтворених житлах [21, с. 343; 1096, с. 70, 71; 1174, с. 35], об'єкт став прототипом української печі [329, с. 21].

Іноді до тіла печі, як у Шестовиці, входили шматки печини, можливо – від попередньої споруди [268; 716, с. 33]. Таке відзначене і в С. Борщагівці. Вивчені об'єкти, де плаский верх печі мав бортики (рис. 4, 2), у ранніх споруд крім стаціонарних жаровень згадані й переносні (рис. 5, 1, 2) [358, с. 138, 139, 141; 828, с. 108 та ін.]. Показові пристрої з Шестовиці, Григорівки, Казаровичів, Комарівки, Гульська, Віти-Поштової, С. Борщагівки. Вважають, що на них сушили зерно, хоч Б.О. Тимошук і П.М. Третьяков припускали використання пристроїв для випікання хліба [1117, с. 182; 1080, с. 53].

У Подесенні ранні печі мали менші розміри і земляний черинь, пізніше з'являються черені з глини, часто – в кілька шарів. Вони відсутні, коли черенем слугувала долівка будівлі чи шар підмазки на ній. Щодо кількох черенів – їх трактують як результат ремонту печі на певному етапі експлуатації [576, с. 100–

103; 644, с. 26; 807; 820, с. 173; 905, с. 48; 908]. Ремонти у вигляді нових черенів зафіксовані й загалом на Середньому Дніпрі [828, с. 108]. Водночас, у різних черенях збирали уламки одних посудин [697; 698, с. 61], тому існує й думка, що кілька шарів слугували збільшенню тепловіддачі [1005, с. 14]. Під час власних робіт простежено обидва явища і здається логічним реконструкції й ремонти вбачати за наявності слідів тривалої експлуатації, як у В. Снітинці-IV [245, с. 85; 249, с. 29] та зміні розмірів чи форми як у Григорівці [820, с. 173]. Ремонти та перебудови, які полягали у зведенні інших за формою і розмірами печей відомі в Шумлаї, Криниці [1316, с. 19; 1319, с. 26], цей прийом досить поширений [301; 1080, с. 129]. У Колонщині й Крушинці у черинь вмуровані розбиті жорна з туфу (?) чи шиферу [828, с. 108; 1158, с. 82], У Григорівці – фрагменти плінфи [820, с. 31]; кам'яні субструкції в черенях відомі й на інших пунктах [833, с. 22; 1074, с. 43].

Печі зводили на долівці, материкових останцях, спеціальних вимощеннях чи підсипках, опічках та ін. Такі конструктивні особливості чи пристосування виявлено на багатьох пунктах. На думку П.П. Толочка, опічок – обов'язковий елемент печей давнього Києва, завдяки чому челюсті дещо підняті над рівнем підлоги [1100, с. 116]. Це відзначив і П.І. Засурцев, вказавши на його стовпову і зрубну техніку [383, с. 29; 384, с. 56] і простежили при вивченні народного побуту [1008, с. 98, 99]. Об'єкти вивчені при розкопках і відтворені (рис. 5, 3–6) [753, с. 56, рис. 26; 1182, с. 162, рис. 4 та ін.]. Опічками слугували і материкові останці висотою 15–20 см [648, с. 20; 1100, с. 116; 1284], спеціальні підсипки із глини чи культурного шару при нещільній структурі материка [1100, с. 116 та ін.], а у Григорівці простежено зростання висоти останців і підсипок у пізніших будівлях [820, с. 31] У основі печей виявлені кам'яні замощення [1016, с. 106; 1284], іноді – дерев'яні настили [365, с. 134; 909, с. 14], з XII–XIII ст. на одних пунктах співіснують печі на опічках та на останцях [21, с. 401]. Для зручності перед челюстями часто викопували заглиблення, це – майже сталий елемент складних теплотехнічних споруд [586, с. 18; 909, с. 14; 1182, с. 158–161; 1261, с. 122]. Названі випадки, коли до конструкції входив припічок [1284, с. 147].

Біля печі відзначено канавку від плоту для захисту від вітру [365, с. 134]. У цьому варто вбачати відзначений етнографами елемент, що відділяв кухонну частину будинку від решти площі [87, с. 20–23; 181, с. 82, 83]; це вважають властивим і для Русі [356, с. 8]. Відоме підмазування глиною долівки перед челюстями, а на Шестовиці з піщаним ґрунтом із глини складено і тіло печі, і основу під нею й навколо [268; 716, с. 33]. Додаткові пічні конструкції виявлені й у Лісковому, Крушинці, Гульську, С. Борщагівці, Віті-Поштовій, Кошіївці-8, Григорівці. У останній їх трактували як основу настилу, де зберігали посуд, продукти чи спали діти й мешканці похилого віку [497, с. 41], що підтримано й іншими [157, с. 146, 147, рис. 329; 818, с. 60; 820, с. 35, рис. 20], хоч підхід базований на існуванні в житлах відомих як «мисники» навісів для посуду та припущенні про фіксацію їх слідів [104, с. 26], хоч влаштування такого перед челюстями проблематичне, але можливе у напрямку тильної стіни [282, с. 25].

В Гульську вивчені печі-кам'янки, складені із необробленого базальту без розчину [389, с. 36–39]. Їх раннє датування вказує на вплив домобудівництва попередніх періодів; не останню роль відігравала і доступність матеріалу. Це стосується і печі-кам'янки IX–X ст. в Стайках [267, с. 219]. Відомі такі печі і в М. Снітинці [992, с. 113], а складені з каміння на глині – в Комарівці [71, с. 23]. Кам'янки побутували й пізніше, що властиво для західного регіону, а саме для Підберізців, Підбірців [828, с. 148]. Іноді камені входили і до конструкції печей із глини [828, с. 119], що простежено для ранніх слов'ян на Десні, відзначено включення до стін щебеню й криці [292, с. 400; 614, с. 198]. Використовували камінь донедавна [87, с. 260], а прийом має аналогії. Шматки граніту вмазані у склепіння печі у В. Бугаївці, його крупні шматки – в стіни й черинь у Кошіївці-8, шматки пісковика – в нижню частину стін у Миколаївці, валуни – у топку в Григорівці; у Колонщині піч складено з плінфи та глини [355, с. 86; 497, с. 30; 644, с. 36; 819, с. 94; 828, с. 108, 119]. Піч IX–X ст. із Орешні-III звели із застосуванням глиняних вальків [1306, с. 10, 11], що теж властиво попереднім періодам і стосовно чого показові матеріали Ходосівки та ін. [829, с. 38 і наст.]. Це відзначено і для виробничих споруд [1074, с. 44]. Вважають, що ними

ремонтували верхні частини вирізаних у глині печей [614, с. 195, 198; 1050, с. 44]. У містах відоме включення до печей цегли [197, с. 169; 308; 608, с. 40].

Зафіксоване вирізання печей у материковому останці (чи у складеному з глини кубі). Залишки такої виявлені на В. Снітинці-IV [228, с. 52; 233, с. 20]. Це рішення має аналогії в Дорогобужі, Жовнині, Сніпороді та ін. [456; 775, с. 48; 868, с. 8]. Щодо останнього, слушно зверталась увага на типовість прийому для ранніх етапів [696, с. 275], що свідчить про сталі традиції. Показові матеріали Обухова, Опішні, Битиці, Новотроїцького та ін. [359, с. 76; 541, с. 89, 90; 542, с. 84, 85; 614, с. 52, 69, 162, 169; 1048, с. 78; 1050, с. 44]. На останньому такі побутовували в місці виходу щільних глин, при іншій структурі материка зводили глинобитні печі.

Окремої уваги заслуговують печі-ніші (врізні, підбійні печі). Вони відомі у ранніх слов'ян [576, с. 100–103; 614, с. 198; 828, с. 12; 1048, с. 78] і згодом, від Буковини і Прикарпаття до Старої Рязані [199, с. 36, 37; 868, с. 8; 918; 1080, с. 135; 1111], у т. ч і на Середньому Дніпрі [495, с. 480; 500, с. 17], виявлені у житлах і нежилых об'єктах, поодиночі й по 2–3 в будівлі, відоме їх співіснування з іншими пристроями. Їх інтерпретують як ремісничі або хлібні, поділяють і обидві думки. Виробничими їх вважали М.П. Тельнов, Б.О. Тимощук [1063, с. 62; 1083, с. 150], не побутовими – І.І. Ляпушкін [614, с. 198], і те, й інше допускали І.П. Русанова, Б.О. Тимощук, М.П. Кучера та ін. [575, с. 318; 871, с. 25; 929; 1080, с. 52, 53, 133]. Відомі однотипні нежитлові об'єкти з цими печами. За М.П. Кучерою, «нішеподібні печі у звичайних напівземлянках спорадично траплялися на розкопках давньоруських поселень... Але такий чіткий розподіл... простежено вперше під час досліджень на р. Гнідава» [576, с. 103]. Тут виявлені несталої форми маленькі напівземлянки з 1–2–3 печами у вигляді ніш. Пізніше це фіксували не раз, показова господарська напівземлянка з нішеподібною піччю з Переяслава [500, с. 17]. Печі могли належати общині і перебувати в індивідуальному користуванні [1080, с. 52, 53]. І.П. Русанова та Б.О. Тимощук відзначали, що це – невід'ємна складова більшості культових споруд Прикарпаття [930, с. 76] і акцентували на думці П.О. Раппопорта, який

звертав увагу на співіснування цих печей виключно з традиційними [901, с. 14]. Споруди поширені й на середньовічних пунктах Болгарії, Словаччини, Румунії, півдня Русі. Зазначено, що «серед нішеподібних печей виділяється два різних типи, що мали неоднакове призначення. Печі одного типу носять явно виробничий характер, в них виявлені шлаки та криці, знаходяться такі печі в спеціальних майстернях, де є виробничі майданчики, складені з каміння, витяжки, димоходи и в одній з майстерень знаходилося також гончарне горно... Печі другого типу не несуть ніяких ознак ремісничої діяльності, їх склепіння цілком вирізані в материку і сильно пропечені, також глибоко пропечений дуже гладкий і рівний черинь... Печі такого типу... слугували... для просушування зерна и випікання хліба» [930, с. 76]. Про віднесену до перших зазначено: «показником досконалого обладнання цієї майстерні може бути витяжна труба, зроблена в материковій стіні» [1080, с. 135]. Крім ідентифікації з керамічними, металургійними, хлібними, висловлено й думку про їх багатофункціональність [1065, с. 217]. Поза міркуваннями «ремісничі», «хлібні», «ремісничі та хлібні» стоїть точка зору І.Г. Хинку: поєднання вогнища і ніші-димоходу – своєрідний прототип каміну [1185]. Значного поширення цих споруд на Середньому Дніпрі попри наведені приклади не простежено, хоча випадки фіксації відомі, іноді – серед неопублікованих матеріалів. Варто брати до уваги обставини їх зведення й експлуатації, здатність ґрунту бути їх основою, що теж визначає поширення пристроїв, міркування економії побутових і виробничих площ: обслуговувати кілька печей у спеціалізованому приміщенні ще можливо, а поєднувати це з побутом навряд (інша справа – чи проживали у майстерні металообробного, наприклад, профілю з кількома теплотехнічними спорудами). Суттєві й більша теплоємність печей-ніш, триваліший час їх нагрівання і тепловіддачі. Можливо, це використовували у давніх технологіях. На користь цього слугує міркування І.П. Русанової та Б.О. Тимощука щодо хлібних печей півночі Русі, які при іншій конструкції теж включали елементи для більшої тепловіддачі [930, с. 77].

Відомі випадки зведення печей-ніш у старих житлах з використанням їх заглиблень як передтопкових ям. Не розібравшись у стратиграфії, без знання

цього, такі печі відносили до жител, вбачаючи побутування кількох споруд для опалення, як у Монастирку. Основний показник пізнішого зведення підбійних печей – розташування їх челюстів вище долівки жител [1065, с. 216, 217]. Це має місце і Кошіївці-8, де врізана в стінку житла друга піч розташована за 0,20–0,25 м над долівкою [644, с. 24].

Відзначені випадки, коли долівка перед челюстями пропечена, іноді – досить сильно, що свідчить про вигрібання жару до припинення тепловіддачі. У побуті це створювало б незручності і навряд чи було випадковим, скоріше – зумовленим технологією. І.П. Русанова і Б.О. Тимошук пояснюють простежене випіканням хліба, який садили у гарячу піч, залишивши жар перед челюстями, закладеними камінням і обмазаними глиною [930, с. 77; 1080, с. 53], що відомо з етнографії [1187, с. 442].

Важливе й питання про зовнішній вигляд печей. Складені на долівці й підсипці виявляють у доброму стані, їх вигляд зрозумілий, поставлені на опічки зруйновані, але вважають, що вони мало відрізнялись від зведених на долівці. Показова реконструкція В.О. Городцова на матеріалах зі Старої Рязані [216], оцінена як найбільш вдала частина роботи з відтворення житла [692, с. 41].

Крім опалювальних пристроїв пічного типу відзначене обігрівання житла багаттям чи обладнанням вогнищем. Приклади першого поодинокі: кострище на місці розбитого череня [1244, с. 62] і, схоже, випадкові. Вогнища слід згадати детальніше. Вони були основними і допоміжними, самостійно забезпечували обігрівання і співіснували з печами, проте у будь-якому випадку демонструють етнокультурну своєрідність [983, с. 90, 91]. За розміщенням пристрої віднесені до трьох основних груп (на рівні долівки, вище її рівня – на останці чи підсипці та нижче її рівня), за конструктивними елементами їх поділили на чотири групи (без них, у вигляді обпаленого ґрунту; глинобитні (з варіантом мощення з кераміки); обкладені по периметру камінням; кам'яні) [983, с. 90]. Згідно іншої класифікації виділено п'ять різновидів вогнищ: наземні – земляні, глиняні, кам'яно-глиняні, кам'яні, а також вогнищеві ями [1016, с. 106].

У Подніпров'ї ці об'єкти відомі на селищі Чауси, хоч дослідник пам'ятки

вказував, що більшість із них виявлена поза спорудами [913, с. 15]. Будівлі з вогнищами вивчено і в Подесенні. Житла Деснянки згадані, як і їх віднесення до тимчасових чи залишених іноетнічним населенням. Але такі опалювальні споруди відомі і в типових для давньоруського населення будівлях. Так, у Вирі вивчене житло з підпрямокутною опалювальною спорудою висотою 0,15 м над підлогою, розмірами 1,3×1,6 м, що складалась із двох шарів череня з попелом між ними, але не мала стін. Автор розкопок допускає існування вогнища [858, с. 29]. Якщо йдеться не про піч, стінки якої розібрані в давнину, цей приклад – вагома альтернатива випадкам з Деснянки. Відомі вогнища в Путивську [551, с. 35], Городську [142, с. 145], Острозі [869, с. 80], співіснування вогнищ і печей на Новотроїцькому [614, с. 198]. За А.А. Шенніковим, будинок із пристроєм для вогню в центрі (важливо не плутати житло з господарськими будівлями, де у центрі розміщена піч) непоодинокі у Ладозі, Новгороді, Білоозері. Дослідник відстоює точку зору про нагрівання над вогнем казана (за пропеченістю ґрунту під ймовірним днищем) вказує на переваги пристрою (полегшення кухонних та інших робіт, збільшення висоти бездимної зони) та на схожі об'єкти, властиві тимчасовим житлам [1247, с. 99–115]. Об'єкти з центральним вогнищем відомі на Хмельниччині, де це пояснюють культовим призначенням або архаїзмом традицій [670, с. 116], у Коростені, Шестовиці [354; 1004, с. 158], на Буковині.

Окремо слід згадати думку В.В. Мавродіна про опис лазні в арабських джерелах. Він вважав, що житло обігрівали парою від обливання нагрітого у вогні каміння, наводячи споруди, де виявлено камені зі слідами перебування у вогні та скупчення розколотих каменів, жорстви, золи й вугілля [617, с. 106]. При оригінальності цієї точки зору сприйняти її без скепсису важко, як і уявити життя у насиченому парою середовищі за мінусової температури надворі.

Важливе місце посідає проблема виведення диму. За даними розкопок, житла були курними, як описані етнографами хати XIX і початку XX ст. [692, с. 68; 999, с. 305; 1264, с. 96]. Будинки без димарів відомі з креслень і планів XVII ст., а термін «дымницы» щодо Новгорода з'являється у джерелах з 1560 р. [692, с. 68]. Тому виявлений Б.О. Рибаківим димохід у Вщижі довгий час був

винятком, його вважали нетиповим, що відзначав А.Л. Монгайт, хоч і вказував на отвори для тяги у склепіннях печей [692, с. 68]. Залишки димарів згадані й у Пліснеську, Києві та ін. [197, с. 169; 304, с. 144; 909, с. 14], їх стали вважати властивими деяким житлам [904, с. 10; 1284, с. 147] та ремісничим об'єктам [937, с. 177]. Рештками димоходу вважали завал обпаленої сирцевої цегли біля печі [1088]. Допускали його існування у вигляді обмазаного зсередини глиною дерев'яного короба або глиняної труби. Така знайдена у трикамерному житлі на Подолі [1174, с. 35]. Але П.П. Толочко наголошував, що існували будинки як з димоходами, так і з опаленням по-чорному тому однозначного рішення питання про наявність чи відсутність димоходів прийняти неможливо [1100, с. 116]. Згадки димоходів у містах ще не знайшли аналогій на селищах, а відомі з неукріплених пунктів мають більш пізнє датування [10].

Відзначено особливості розміщення виробничих печей у житлі [930, с. 76; 950, с. 42] і поза його межами [1244, с. 61, 62], специфіку розміщення печей для випікання хліба [908] і позбавлених слідів виробництва, відповідних знахідок і відходів [1286, с. 62], зв'язок опалювальних споруд і плану будівлі, характеру занять господаря й розташування печі [1113, с. 108, 109].

Специфіка опалювальної споруди певного житла іноді вказує на етнічну належність його мешканців. При розгляді соціального аспекту в забудові селищ про це йтиметься детальніше.

2.1.6. Освітлення, вхід, дах, підлога, додаткові елементи конструкції.

До XII ст. житлам властиве спрямування входу на південні румби, згодом це витримують менше, що пояснюють використанням для отримання денного світла на ранніх етапах дверей, пізніше – вікон [358, с. 140]. Ймовірна наявність трьох вікон (двох на передпiчній стiнi та одного на причiлковiй) вiдзначена за аналогiями з архаїчним житлом [497, с. 38]. Припускали призначення для вікон ям, що іноді примикали до заглиблень житла [361, с. 39], хоч це викликало б незручності за негоди. Залишками вогнища для освітлення вважають пропечену ділянку долівки в Кошіївці-8 [644, с. 39], хоч подібне відзначене лише у Лтаві [1043, с. 125]. Щодо входів – на селищах іноді визначене їх місце, конструкцію

доводиться уявляти за даними міст [382, с. 267, 275, 276; 951, с. 342, 343].

Даних для аналізу конструктивних особливостей дахів недостатньо. Деякі висновки можна зробити за ямами від стовпів, що підтримували перекриття. Такі виявлені у трьох будівлях Гульська [389, с. 36]. Про характер стелі й даху, на думку О.В. Серова, свідчать костилі, цвяхи і скоби з Дорогинки [828, с. 108]. Характер покрівлі визначають як дощатий, земляний і солом'яний / очеретяний, причому останнє простежено і при розкопках [1152, с. 249]. Облаштування даху з соломи чи очерету і дерева з землею припускали й інші [819, с. 97]. Житла на Русі й у слов'ян напередодні її утворення реконструювали із залученням даних етнографії. Та, схоже, поза увагою залишився прийом, відомий на Поліссі серед реліктів давнього будівництва. Як відзначав Р. Радович, конструкція описана у середині XIX ст. в Радомишльському повіті І. Фундуклеєм (з констатацією її поширення на північ, у зону курних хат), відома А. Данилюку, Є. Бломквіст, Т. Косміній у північних та північно-західних областях Росії, в Білорусі, на сході Українського Полісся й виділена С. Таранушенком у окремий тип. Рішення – у продовженні бічних стін догори зі звуженням, щоб замінити крокви; елемент заодно слугував стелею (рис. 6) [895]. Паралель оправдана з огляду на зв'язок традицій будівництва на Поліссі з Київською Руссю [326, с. 143; 327, с. 50; 333, с. 5; 334, с. 105; 866, с. 54].

Щодо підлоги – відомі й дощата, і підмазана глиною або просто вирівняна й утрамбована долівка. Перший варіант репрезентують С. Борщагівка, Ліскове, Віта-Поштова, Григорівка, Крушинка, Рів-2. Мостини укладені вздовж житла й перпендикулярно входу [497, с. 30; 828, с. 108, 123; 1239, с. 47; 1240]. Дошки клали на лаги, хоч у Теремках-2 вивчено підлогу на численних вбитих у землю кілках [408, с. 34]. Підмазана глиною долівка виявлена в Коціївці-8, Жуківцях, Чорногородці та ін. [644, с. 22; 645, с. 159, 162; 1310, с. 11].

Простежені й сліди певних конструкцій за межами котловану. Показові стовпчики навколо одного із жител Гульська [389, с. 37]. Вони могли фіксувати наземну частину стін заглибленого житла, кріпити перетнуті вхідним отвором колоди зрубу, утримувати утеплювач, що відомо і в наші дні [100, с. 47; 1318,

с. 16, 17]. Стовпові ями за межами котловану житла виявлені й на В. Снітинці-IV; їх могли залишити конструкція, пов'язана з перекриттям, галерея, призьба тощо [228, с. 52]. Як сліди галереї трактовані чотири ями від стовпів за 2 м від стіни житла з Лісового [1239, с. 34].

Згадані в будівлях земляні полиці-лежанки [356, с. 8; 1073, с. 37] більш властиві спорудам з кількома печами, про що йтиметься нижче.

2.1.7. Ймовірний зовнішній вигляд сільського житла.

Відтворення минулого на основі синтезу всіх джерел вважають головним завданням історії [385, с. 101; 462, с. 89; 637 та ін.] і для реконструкції давніх суспільств за даними археології суттєве визначення характеру поселень і жител, які наочно відображають соціальну їх структуру, форми виробництва [1116, с. 102]. Реконструкція навіть з певними допущеннями – необхідна і важлива стадія, зміст і виразний результат вивчення архітектури [370, с. 73; 556, с. 6; 1027, с. 5, 15], а кінцева мета вивчення масової забудови – моделювання її структурних елементів [358, с. 147], без нього багато питань культурного та історичного розвитку залишаються за межами пізнання [1100, с. 127]. Важливість жител для розуміння соціально-економічного й культурного розвитку зумовила численні спроби їх відтворення, що вже проаналізовано [282; 389, с. 38–44; 1298 та ін.].

Бачення І.І. Ляпушкіним селища слов'ян з перекритими землею житлами схожим на курганний могильник (рис. 7, 1, 2) [614, с. 202, 204, 205, рис. 110, 112–114], як згадано, Г.В. Борисевич вважав реконструкцією за схожістю плану без урахування призначення та використання для відтворення давніх будівель відомих споруд, внаслідок чого землянка на основі погребя реконструйована як останній (рис. 9, 5) [100, с. 47]. Схоже бачення пропоноване для Канівського селища, хоч там розглядався варіант і наземної будівлі (рис. 8, 1–4) [648, с. 49, 50, рис. 24, 25]. Дещо відрізняються роботи П.О. Раппопорта, але і там споруди (крім наземної) теж мали земляний насип (рис. 7, 3, 4) [901, с. 158, 159, рис. 58, 59]. Перекрите землею житло і його ж без насипу пропонував О.М. Приходнюк (рис. 9, 1, 2) [862, с. 31–33, рис. 4, 5; 863, с. 21, 22, рис. 7, 8]. Землю на покрівлі передбачено і у будинку з Суздаля з обкладеною обаполами, кілками і полотом

нижньою частиною і опертим на ґрунт перекриттям (рис. 7, 5) [360, с. 93–96; 426, с. 210, рис. 128], що М.Ю. Брайчевський критикував за примітивність і архаїзацію [944, с. 30, 31]. Технічну неможливість втілення окремих положень реконструкції П.О. Раппопорта відзначав Г.В. Борисевич, він же пропонував і корективи. Основні зауваження стосувались земляного перекриття [101, с. 284–288], що критикувалось і пізніше [485, с. 68, 69]. Неможливість цього, оскільки будинки Новгород утримували б 10–60 тонн відзначав А.В. Арциховський [31, с. 114], хоч О.М. Приходнюк наводив інженерні розрахунки та етнографічну фіксацію і вважав це реальним [862, с. 31, 34–36, рис. 6]. Земляні дахи вбачав і Б.О. Тимошук [1080, с. 131, 132; 1082, с. 116; 1083, с. 84, 85, 127]. Покрівлю з дерну фіксували давні автори [154, с. 42] і дослідники народного побуту [319, с. 4; 520; 529, с. 24; 743, с. 248]. Частина фахівців вважають прийом нереальним і базованим на згадці Ібн Русте лазні, описі під 1095 р. «прокопування» покрівлі для вбивства хана Ітларя, що могли зробити і стосовно соломи та фіксації у 1633–1639 рр. Адамом Олеарієм дерну на спорудах, укладеного за указом царя для пожежної безпеки [485, с. 68, 69]. Водночас, шар глини на стелі сільських хат для термоізоляції приміщень і як перепону на шляху можливого вогню від соломи на покрівлі до дерев'яних стін практикували до ХХ ст. [530, с. 30], це простежено і при розкопках [376, с. 33]; так інтерпретовано шар глини у житлі з Кошіївки-8 [644, с. 50]. Верх із глини й дерева припускав М.М. Воронін [426, с. 208], стовпову і зрубну наземну частину – А.Л. Монгайт [691, с. 305], глиняні стіни на плетеному каркасі над обшитим деревом заглибленням – М.К. Каргер [449, с. 57; 451, с. 350], хоч П.П. Толочко вважав поєднання різних інженерних рішень малоімовірним [1098, с. 69], що не заважало В.В. Приймаку прийняти думку про комбіновані способи [857, с. 77]. Загалом дослідники залишились на боці П.О. Раппопорта (рис. 9, 3, 4) [586, с. 19, рис. 4; 587, с. 119, рис. 24], І.І. Ляпушкіна [1050, с. 44–46, рис. 19] і О.М. Приходнюка [150, с. 138, рис. 67], хоч Г.В. Борисевич і далі вважав це можливим лише для погребів [336, с. 128, рис. 89: 1, с. 250, табл. 22]. Пропонувалось бачення земляної підсипки вздовж заглибленого житла [1150, с. 96, рис. 3], а Б.О. Рибakov висловив думку про

використання і площі навколо заглиблення [939, с. 267, 268], що підтримали стосовно Києва, його округи й інших міст [681, с. 45; 1098, с. 68; 1200, с. 360]. Ю.Ю. Моргунов підрахував, що між заглибленням і зовнішніми стінами має бути до 50 см; при цьому площа будинку зростає на 25% [698, с. 59, 61, рис. 6; 699, с. 117–120, 129]. При інтуїтивному підході до бачення вивчених об'єктів це, як вказано, перша публікація конкретної споруди зі слідами зрубу навколо заглиблення на півдні Русі за відсутності аналогій «землянкам-напівземлянкам» у побуті чи хоча б обґрунтування відповідності заглиблень споруд їх периметру [485, с. 58, 59]. Такий підхід має місце і щодо слов'яно-руських жител [361, с. 41] та будівель середньовічної Пліски [46, с. 12, 13] і базований на поміщенях в кут печак, де місце для зрубних стін відсутнє [370, с. 74]. Відомі за межами котлованів будівель і сліди стовпів [134, с. 18], що дозволило виділити споруди з опалюваним котлованом, без нього і з нежилим заглибленням [290, с. 320].

Г.Б. Федоров, Ю.С. Асєєв, М.Ю. Брайчевський уникли зведення насипу із землі над впущеними в ґрунт будівлями, вбачаючи надземну частину з жердин, лози і глини (рис. 10, 1, 2) [431, с. 141, рис. 102; 944, с. 31, 32, рис. 2; 1136, с. 142, вкл. між с. 144, 145]; так зображена і споруда з Пересопниці (рис. 10, 3) [588, с. 103, мал. 48]. Приклади належать також В.Д. Барану та А.І. Кутовому (рис. 9, 6) [54, с. 43, 44, рис. 18, 19], В.О. Городцову (рис. 7, 6) [216, с. 6, рис. 4], Л.П. Михайлині (рис. 8, 5, 6) [672, с. 40], В.О. Петрашенко (рис. 10, 5) [627, с. 85, рис. 66; 1011, с. 273, рис. 57], В.О. Харламову і П.П. Толочку (рис. 10, 4; 15) [21, с. 342, рис. 83: 1; 757, с. 134–139, рис. 51–54, 56, 57; 1100, с. 120, 121, 123, рис. 59, 61; 1175], П.О. Раппопорту (рис. 16, 6) [902, с. 160, рис. 60], Б.О. Колчину, П.О. Раппопорту і Г.В. Борисевичу (рис. 10, 6) [358, с. 189, табл. 52: 10], О.М. Єнуковій (рис. 11, 1–5; 12) [371, с. 56, 66, 89, 91, 171–173, 182, 183, 215, 217, рис. 63–65, 74, 75, 108, 110], Ю.П. Спегальському (рис. 11, 6) [1027, с. 25, рис. 3], О.В. Григор'єву (рис. 13, 1–5) [289, с. 88–91, рис. 32, 33; 291, с. 39, 40, рис. 9, 10], А.Г. Дьяченку (рис. 17, 4) [361, с. 41, рис. 5]. Відомі і споруди доби Русі, відтворені так, що заглиблення займає лише центр житла (рис. 14) [321, с. 112, 145; 336, с. 11, 119, 173, рис. 85: 2, 3, табл. 2; 358, с. 186,

табл. 49; 21, с. 342, рис. 83: II; 658, с. 56; 753, с. 69, рис. 33]. Уявний вигляд слов'яно-руських жител наведено щодо багатьох пунктів [321, с. 22, 24 і далі]. Суттєві для відтворення споруд система розрахунків залежності висоти стін від найбільшої висоти житла і довжини стін при певному куті нахилу даху (рис. 18) [672, с. 39; 1148, с. 228–230; 1149, с. 17, 18], критерії визначення висоти [1204]. Відтворення об'єктів за формуванням заповнення розглянув В.Ю. Коваль [485; 486], вказавши на ознаки фантазійності деяких уявлень про житло, уникнення яких дозволить ліквідувати наявні прикрі помилки. Суттєве для реконструкції й урахування структурних елементів, зокрема внутрішнього простору будинку [527, с. 26].

Щодо селищ, опубліковано гаданий зовнішній вигляд споруд Григорівки: Ревутового, Підтополевого, Чернечого (рис. 16, 17, 1, 2, 3, 5) [497, с. 35–46; 816, с. 63; 818, с. 60, 64], Гульська (рис. 13, 6) [389, с. 37, 38, рис. 5]. Проблематичне влаштування даху, хоч спосіб обчислення кута його нахилу і висоти, як згадано, розроблений [1148, с. 228–230]. На хрестоматійній реконструкції П.П. Толочка стовпове житло має чотирьохсхилу покрівлю, хоч у зрубному з Подолу вчений припускає двосхилий дах [1096, с. 70, 71, 82, 83]. Варті уваги і запропоновані Г.Г. Мезенцевою, О.П. Моцею, В.О. Петрашенко та ін. [157, с. 140, 156; 648, с. 56, рис. 31; 714, с. 212; 819, с. 99, 100; 974, с. 186 та ін.] ландшафтно-просторові реконструкції села (рис. 19, 20). На базі Північної експедиції триває зведення моделі слов'яно-руського житла (рис. 21) [276, с. 40, 41; 282, с. 27–29, 45, рис. 14], зрубний п'ятистінок у складі садиби XII ст. успішно споруджено у Пересопниці [872, с. 409, 410, рис. 1, 2; 873, рис. 1, 2].

2.1.8. Споруди як показник духовної культури.

Для проникнення у таємницю суспільства середніх віків лише соціально-економічної характеристики замало [307, с. 24] і відтворення загальної картини еволюції ментальності, зокрема й селянської, назване серед основних завдань [306, с. 4]. Деякі дані про духовне життя у селі середньовіччя отримані при розкопках. Відомо, що будівлі відображають розвиток матеріальної та певних елементів духовної культури. Це стосується знань і умінь з будівельної техніки

й архітектури, побутової культури, певних естетичних уявлень (останнє через незначну кількість пов'язаних зі спорудами матеріальних свідчень, що дійшли до нас, важко простежити за даними лише археології). Дещо більше матеріалів, що демонструють, як споруди пов'язані з віруваннями та загальним світоглядом. Синкретичний характер релігії на Русі з поєднанням язичництва і християнства відомий. Язичницькі мотиви (рослинні, солярні символи) відображені навіть у культовій архітектурі і мають конкретні прояви у масовій забудові.

Як відзначав відомий знавець слов'янської релігії М. Нікіфоровський, з XIV–XV ст. язичництво починає християнству поступатись, механічне двовір'я змінює двовір'я органічне, а з плином часу стара віра поступово поглинається новою, хоч до повного торжества останньої ще далеко [744, с. 121]. Вірність цього показують дані етнографії, які фіксують низку язичницьких традицій і в сучасному побуті; щодо хронологічних меж явища, твердження, що доба Русі – період його не лише панування, а й формування сумнівів не викликає.

Риси вшанування сил природи, поклоніння їм стосується будівель, які з останніми пов'язані більше, ніж решта. Це проявляється у сакралізації об'єктів, де мали справу з вогнем і певною мірою стосується побутових печей, значно більшою – теплотехнічних споруд типу кузні, гончарного горна, овина тощо. Поклоніння вогню зумовило приписування надприродних можливостей людям, що з ним працюють. Крім вогняної складової, ще один бік сакралізації печей – зв'язок з приготуванням хліба і загальним їжі. Поклоніння вогню в слов'янському побуті порівнянне і з вшануванням води; інша категорія об'єктів, удостоєна особливого відношення – колодязі й криниці. Та ні теплотехнічні споруди, ні об'єкти для забезпечення водою, при всій сакралізації не мають археологічно уловимих слідів вшановування, а їх роль і місце в системі релігійних уявлень не вплинули на особливості конструкції. Єдина, та основна будівля, де порівнянні з даними етнографії ритуальні дії виявлені при розкопках – житловий будинок.

«Дім – найдрібніша частка, неподільний атом давнього суспільства весь був пронизаний магічно-заклинальною символікою, за допомогою якої сім'я кожного слов'янина прагнула забезпечити собі ситість і тепло, безпеку та

здоров'я» – вказував Б.О. Рибаків, аналізуючи етнографічні спостереження та археологічні матеріали щодо світоглядних рис побуту слов'ян [938, с. 460]. У числі ритуальних магічних символів – пов'язані з елементами конструкції споруд чи особливостями формування їх заповнення. Це стосується будівничої жертви – «етнографічної універсалиї, зареєстрованої у народів всіх материків» [1133, с. 211]. Жертви переважно розміщені в ямках по кутах. В їх числі – кінь, півень, курка [42, с. 160; 220; 964; 972, с. 80], хоч поширене приношення зерна, хліба, іноді солі, шерсті [42, с. 161; 531; 853, с. 98, 99; 1213, с. 2] – пов'язаних із рослинним і тваринним світом символів життєвих благ, що не лишають слідів. Згодом їх уособленням стають монети [42, с. 161; 853, с. 98, 99; 1133, с. 213], відомі покладення ладану та читання молитви [42, с. 161; 411, с. 46, 47; 628, с. 267; 853, с. 98, 99], заміна тварини її частини – черепом коня тощо, освячення за канонами церкви [294, с. 11; 1133, с. 212]. Приношення супроводжували ритуальні дії [1213, с. 6], що помітно у виборі місця під дім (з урахуванням поведінки тварин і комах) [43; 285, с. 237–243; 411, с. 37–39; 745, с. 211; 746, с. 133–141; 1009; 1040, с. 492; 1056, с. 94–101; 1070; 1213, с. 7–9; 1217, с. 333–335; 1264, с. 88] закладах, як першим етапом будівництва [114, с. 165; 411, с. 39–42; 412; 628, с. 267; 744, с. 39–41; 1213, с. 3, 4, 7–9]. Показові вибір дерева [1213, с. 3], обставляння ритуалами прорубування вікон, встановлення сволока [330, с. 23; 411, с. 46, 47; 894; 1213, с. 4], вірування у зв'язок з потойбічними силами будівельників і принесення ними жертви паралельно з господарем [42, с. 156, 157; 411, с. 42–45; 628, с. 267]. При аналізі цих явищ Л.П. Шевченко вказувала, що «...все це має немалий інтерес і вимагає ближчого розслідування, бо історія садиби і хати в українській побутовій літературі займає дуже мало місця, хоч... матеріалу існує для в'яснення значення хати в громадському побуті поважна кількість. Історія первісної осілости, освоєння садиби, будови, плати за місце, живої жертви... дає матеріал для висвітлення первісного соціального устрою і життя... нашого предка» [1213, с. 7]. Дані з народознавства сприяють розумінню вивчених при розкопках об'єктів. При поширенні явища [294, с. 11; 964; 972, с. 804; 1113, с. 104; 1114, с. 181; 1132, с. 91; 1133, с. 212; 1182, с. 170],

речі, посуд, кістяки тварин і птахів чи їх частини при вивченні давньоруських сільських будівель з Середнього Дніпра не згадані. Та при покладенні під кути хліба, збіжжя, шерсті, іншої органіки вони б не залишали сліду. Ритуальними могли бути і ями в долівці поблизу кутів, що мають вигляд стовпових, хоч і порушують загальну їх систему. Вони досить поширене у сільських житлах.

Інші ритуальні дії мають конкретні прояви. Йдеться про перенесення в супроводі певних обрядових дій жару зі старої печі, її частини чи навіть усієї при переміщенні хати чи вселенні у новий дім [329, с. 21; 1000, с. 120; 1213, с. 5, 6] і взагалі вшанування печі як символу домашнього вогнища [335, с. 24; 421; с. 124; 670]. Слідами обряду можуть бути заповнені печиною ями, котрими з огляду на розміри не могли слугувати для побуту чи господарства. Саме з релігійними поглядами В.К. Козюба пов'язує заповнені печиною заглиблення під підлогою двох жител Григорівки [496; 497, с. 33]. Ями з печиною були і в обох житлах В. Снітинки-IV [245, с. 85; 249, с. 28], а «поховання» золи відоме між Прутом і Дністром, де має місце не закопування відходів, а збирання її до посудини, на що вказує форма і спресованість маси; там же до ямки складені і рештки печі-кам'янки, що міг спричинити культ вогню і домашнього вогнища [1065, с. 199]. До цієї сфери, можливо, слід віднести й поміщення у Вишгороді горщика під підлогу житла. Тоді існування нелогічних неглибоких ям у долівці багатьох будинків з Подніпров'я і суміжних теренів, прикладом чого слугує Замятино-10 у Подонні з ямою завглибшки 9 см і розмірами 1,0×0,8 м [417, с. 6] можна пояснити вкладанням до них органічних матеріалів.

З піччю пов'язані й інші магічні дії. Згідно вірувань, зганьбити домашнє вогнище – викликати нещастя [1164, с. 118; 1205]. Можливо, з цих міркувань бути зруйновані печі у Шестовиці [268; 716, с. 33] і С. Борщагівці.

У багатьох випадках відзначене вистилання череня печі битим посудом. Доводилось чути про таке і щодо минулого століття, де респонденти вказали на покращення теплотехніки споруди. Так само кераміка у черенях трактується і в археологічних об'єктах [112, с. 123, 124]. Та привертає увагу використання для цього посуду, що не був у вжитку, іноді доволі вишуканих форм, як у спорудах

С. Борщагівки. У Григорівці [828, с. 123] вжиті уламки амфори, в Дорогобужі – салтово-маяцьких глеки [870, с. 156]. Згадано в черенях і слабковипалений посуд [444, с. 34]. Це приводить до думки про певні магічні дії, адже заради лише технічних характеристик достатньо фрагментів, що віджили. Тим більше, що за натурального господарства люди були досить раціональні, що ілюструє використання у могилах Автуничів і Жорнівки посуду доби палеометалів або з браком. Важко пояснити теплотехнікою і наявне в С. Борщагівці включення у шар глини під черенем численних кісток тварин. Це має аналогію у житлі IX–X ст. на Сумщині [1315, с. 19], де визнане винятковим [986, с. 74]. Проявом цього може бути кістяний гудзика-балясинка у черені в С. Борщагівці. Знайдену там само дрібну проколку моли загубити, та більш цінна і виразна річ викликає певні роздуми [437, с. 166]. Вбачають відображення світогляду і у включенні до тіла печі збіжжя та мініатюрних посудин, іноді з зерном [885].

При виборі місця для будинку уникали кладовищ, геопатогенних зон (без рослинності тощо), місць, що постраждали від стихійного лиха (куди вдарила блискавка, де вимерли жителі та ін.). Але А.К. Байбуурин та інші відзначали прагнення поселитись на «щасливому», обжитому місці. Цим можна пояснити будівництво житла на місці колишнього і за відсутності генетичного зв'язку власників [1113, с. 103], хоч вшанування предків детермінувало вибір ділянки у межах сімейної групи без порушення місць забудови родичів [670, с. 114].

Явище досить поширене і його пояснення традиціями внутріселищної чи внутрісадибної забудови не може бути єдиним і вичерпним. Це простежено на Шестовиці, де пізніше житло звели на місці попереднього [716, с. 33], у Лтаві. Планіграфію розташування жител пов'язують з прямою та бічною родинними лініями [56, с. 7, 8; 57; 58, с. 176–182; 59, с. 16–25], а В.Д. Баран зауважив, що археологія не може розшифрувати семантику житлового простору, їй доступні лише матеріальні рештки, які, безсумнівно, містять смислове значення, та не пояснюють його [433, с. 580].

Варто згадати про споруди, як відображення естетичного ідеалу. Відомо, що вирубуючи ліси на будівлі, давньоруський зодчий «ніби хотів відтворити із

мертвих колод стін і кроків ту своєрідну, створену самою природою красу обрисів живого тремтливо-листоного гаю, яку він же зводив на колоди» [715, с. 10]. Відсутність у шарах сіл півдня Русі добре збережених дерев'яних виробів не дозволяє робити висновки про будівництво з мистецтвознавчої точки зору. Поодинокі знахідки, що вказують на рівень розвитку сільської деревообробки і можливість залучення міських аналогій з одного боку та етнографічні паралелі з іншого дозволяють уявити цю сторону народного побуту лише гіпотетично, хоч і зі значним ступенем ймовірності.

2.2. Ремісничі та промислові споруди

Значення будівель для вивчення матеріальної і деяких елементів духовної культури давнього населення вже характеризувалось [251 та ін.]. А пов'язані з ремеслами і промислами об'єкти – надійний індикатор розвитку тієї чи іншої галузі на певній пам'ятці. Знахідки несуть інформацію лише про технологічний рівень галузі чи художню сторону, до того ж – вони могли бути довізними; не виключене випадкове потрапляння їх в шар чи навіть до складу комплексу. На противагу їм, споруда – показник певного напрямку в економіці, який, до того ж, дає змогу відповісти на значно ширше коло питань щодо розвитку галузі. Відомо, що на самі темні куточки історії народної архітектури багато світла можуть пролити риси споруд, відомих в етнографії як допоміжні господарсько-технічні [325, с. 35, 36; 515, с. 24;]. Об'єкти з селищ доби Русі на Середньому Дніпрі дають уяву про наявність певного напрямку економічної діяльності та про динаміку розвитку окремих галузей. Аналіз їх особливостей приводить до констатації несподівано високого рівня сільського ремесла, і, як наслідок, – про паритетні відносини між містом і селом. Та до характеристики різних категорій будівель слід зробити окремі термінологічні застереження.

Відзначено, що об'єкти ремесел і промислів називають по-різному. Іноді господарськими вважають всі нежитлові [672, с. 62, 64], як в археології ранніх слов'ян [1011, с. 275], про що йтиметься при розгляді господарських споруд.

Виділяють житла, господарсько-виробничі і господарські споруди [589, с. 104, 105; 867, с. 32], господарські, житлові і виробничі [291, с. 59], протиставляють господарсько-виробничі житловим [453, с. 37, 47], нежитлові часто відносять до будівель «виробничого», «господарського» та «незрозумілого» призначення, на чому акцентовано з пропозицією крім об'єктів базових ремесел виділяти ті, що належали «допоміжним ремеслам і промислам» [172, с. 1]. Кар'єри, рудники, шахти, копальні, штольні, плавильні, виробничо-промислові майстерні, шляхи сполучень, гідробудівлі, сільськогосподарські ділянки включають до пам'яток виробничої діяльності [656, с. 21]. Відомий і глибший поділ за функціями, що вже згадано [273, с. 95], де виділяють житла, господарсько-ремісничі, ремісничі господарсько-побутові, об'єкти і будівлі-сховища [548, с. 111].

Неоднорідність підходів викликана не стільки суперечливістю питання (хоч в деякій мірі і залежить від точки зору на те, чи був певний вид діяльності ремеслом, як формою промислового виробництва), скільки конкретними метою і завданнями, що поставали перед авторами публікацій. Проблема полягала в тому, розглядати господарство як підсобне, домашнє, чи розуміти під ним весь спектр економічної діяльності. При аналізі споруд, як категорії матеріальної культури, неприйнятний не лише перший підхід, а й другий. Тому йтиметься про виробничі і допоміжні ремісничі й промислові, господарські, побутово-господарські й побутові будівлі. Оминаючи суть понять «кустарні промисли», «ремесло», «домашня промисловість» [428, с. 84, 85; 600; 603; 695; 785; 859; 874 та ін.] та питання сільського общинного ремесла як особливої системи суспільного виробництва [1267] для галузей доцільно дотримуватись термінів із загальних праць з етнографії й історії давніх виробництв [47; 116; 647; 837; 959 та ін.] та археології [21; 358; 804; 806; 934 та ін.].

Характеристику ремісничих галузей у літературі прийнято розпочинати з розвитку чорної металургії і металообробки, як виробництв, що забезпечували інструментами решту галузей і постачали основні побутові речі. Водночас, хоч гончарство, за висновками вчених, на відміну від металургії не було чинником суспільно-економічного розвитку, в археології його значення вимірюється не

менш цінними властивостями – до виділення за особливостями посуду низки етнокультурних спільностей і визначення кераміки як «прапора археологічної культури» [55, с. 230]. Роль галузі як показника загальних закономірностей історичного поступу [123, с. 3 та ін.] і постачання нею самої масової продукції [320, с. 421] та відповідний масив споруд у регіоні зумовлюють першочергове звернення до керамічного виробництва.

2.2.1. Будівлі гончарної галузі.

Матеріали стосовно гончарства періоду Русі – цієї, за виразом Ф.К. Вовка «найважливішої галузі користування мінеральними речовинами» [159, с. 61] – дозволяють простежити ремесло від добування сировини до випалу продукції, відзначаючи високий рівень його розвитку і навіть соціальний статус частини майстрів на селі. Висновки стали можливими передусім завдяки масштабному тривалому вивченню гончарного осередку кінця X – рубежу XII–XIII ст. біля с. Автуничі на Чернігівщині. Проте й інші селища з Середнього Дніпра щодо цієї галузі на давньоруських селищах демонструють цікаві факти.

Суттєво, що серед найважливіших завдань етнології «чільне місце займає вивчення традиційно-побутової культури. Оскільки всебічна характеристика етносу й науковий аналіз складних процесів його складання та закономірностей функціонування можливі лише на основі спеціальних досліджень всіх компонентів народної культури, в яких виявляється етнічна специфіка, особливе значення для етнології набувають дослідження традиційних промислів та ремесел. ...Гончарство, відображаючи складність... процесів давнини, дозволяє реконструювати найрізноманітніші вияви життєдіяльності людського суспільства» [849, с. 3]. До того ж, ремесло у селі було не підсобне, другорядне і малопродуктивне порівняно з міським, а, навпаки, ні в чому йому не поступалось. Основний чинник для подібних тверджень – аналіз виробничих споруд. Уламки посуду характеризують регіон загалом, а будівлі дозволяють простежити специфіку галузі у певній обстановці і в конкретному оточенні, тому значення об'єктів керамічного виробництва переоцінити важко. Завдання їх характеристики полегшує те, що крім спостережень за сучасним ремеслом,

що мало елементарну традиційну й нині технічну основу [589, с. 188], наявні детальні описи споруд і процесів минулого століття, а об'єкти XVII–XVIII ст. виявлені при розкопках. Тобто, в галузі більше ніж в будь-якій іншій можна проводити археологічно-етнографічні паралелі для перевірки отриманих даних, а не для гіпотетичної реконструкції відсутньої ланки. Це дозволяє зрозуміти весь виробничий цикл і приділити увагу його структурним частинам і окремим елементам. Для цього потрібна загальна характеристика галузі від добування глини до отримання готового посуду. Розпочинати варто з головної, фінальної стадії – з горен, що в плані характеристики споруд найскладніше.

Горна. Свідчення про галузь XIX – початку XX ст. та спостереження за сучасними промислами вказують, що майже всюди основний тип споруд для випалу – двох'ярусне горно з решітчастою перегородкою між камерами для палива і для посуду, властиве загалом для Русі (рис. 22) [358, с. 297, табл. 113]. Названа перегородка – черінь випалювальної камери і водночас склепіння топки підтримував т. зв. «козел» – підпірна стінка, що ділила топку навпіл чи могла не доходити до її кінця; іноді замість козла-стілки споруджували стовп під центральною частиною перегородки між камерами. Перед челюстями топки знаходилось приміщення, часто зі стінами й дахом, звідки регулювали випал. Джерела часто відзначають використання рельєфу при зведенні горен, їх повне чи часткове заглиблення в землю [44, с. 298; 120, с. 44; 159, с. 62; 375, с. 316–320; 381, с. 18–26; 400, с. 71; 424, с. 22–24; 416, с. 371–377; 603, с. 335–338; 686, с. 59; 765, с. 313; 823, с. 40; 841, с. 165, 166; 879, с. 58–62; 953, с. 22; 1031, с. 6; 1161, с. 50, 51; 1262, с. 138–145; 1270, с. 126, 127, 169]. Двоярусні горна були круглими (овальними), пізніше відомі також прямокутні. Згадані однокамерні споруди [837, с. 184] та вертикальне і горизонтальне розташування камер [643, с. 38]. Завантажувально-розвантажувальний отвір робили зверху [837, с. 183] чи збоку [400, с. 72]. Дещо відрізняються дані щодо традиційного гончарства Росії. Поряд з аналогічним простеженому в Україні там відомий випал у печах [155, с. 278; 523, с. 90; 897, с. 383], які іноді були дещо більшими [461, с. 155] та використання влітку їх, взимку – розміщених у підпіллі [524, с. 79–90], що

відзначено і при розкопках [1121, с. 154]. Це спостереження варте уваги: про наслідки останнього прийому щодо продукції вказано: «...тільки найгірші наші гончарні вироби можуть бути порівняними з московськими, принаймні тими, що доводилось бачити на Сухарівці...» [381, с. 3]. Відзначено й що «в росіян подібних мистецьких гончарських традицій не було ні раніше, ні тепер. Що було – то пізні міські фабричні вироби. Російський же народ задовольнявся самим деревом для виробу мисок, а до глиняних нетривких, виробів, очевидно, охоти не мав» [1270, с. 168, 169]. Зроблено висновок, що «...нас кардинально відрізняє від москалів. Московський народ і справдавна не мав кераміки власне сільської, не фабричної, немає її й тепер, хоча має новітні порцелянові і фаянсові фабрики. Народної кераміки вони не мають і не мали. Це тому, що москалі з природи не хлібороби, а тільки звіролови та номади, а хліборобство до них прийшло пізно...» [1270, с. 125]. Тому логічно, що при менш досконалій продукції і технології, виробничі об'єкти теж були простіші і аналогії з пізнім гончарством у Росії більше оправдані, ніж з пізнім в Україні, а моделювання елементів давньоруського керамічного виробництва мало б іти за російською схемою. Горна часів Русі з селищ на Середньому Дніпрі демонструють вірність цього припущення.

Обсяг випалювальної камери був різним. Дані щодо кількості посуду, яку випалювали за один раз, коливається від 200–300 шт. до 1,0–1,2 тисяч, відомі цифри і в 150 та 1500 шт. [400, с. 72; 424, с. 26; 544; 571, с. 27; 573, с. 39; 686, с. 61; 765, с. 313; 837, с. 183; 841, с. 165, 166; 953, с. 23; 1262, с. 183; 1265, с. 263]. Число умовне і залежало від розміру посудин, досконалості горна, часу спостережень та ін. і цікаве як показник обсягу кустарного випалу. Не наводячи зображень горен ХХ ст., їх достатньо [39, с. 88; 159, с. 63; 381, с. 20, рис. 1–10; 430, с. 86; 837, с. 183; 848, с. 95, 115, 192, 193; 879, с. 58–62; 897, вкл. после с. 36; 1075, вкл. после с. 108, чер. V: 41; 1129, с. 481; 1161, с. 50, 51; 1270, вкл. після с. 160, рис. 66–68], охарактеризуємо споруди за даними етнографії.

Зводили їх у заглибленнях [763, с. 245; 1270, с. 126, 169] із сирцевої [784, с. 100, 101] і гончарної [1270, с. 126, 127, 169] глини, іноді з камінням [1131,

с. 224] чи соломою [424, с. 25, 26] з розміткою котловану по контуру споруди [400, с. 71; 916, с. 40], часто на каркасі з прутів [763, с. 245]. Навіть сирцеве горно слугувало 10–20 років [381, с. 27], або ж 20 років із щорічним ремонтом [424, с. 27]. Згадане глинобитне, а не цегляне сучасне горно, залишки якого ще існували в 1978 р. [76, с. 189]. Щодо терміну експлуатації, відомі й інші цифри. Р.І. Ветштейн звертав увагу на дані німецького археолога і етнографа Р. Гамке, що вивчав гончарні майстерні в античній традиції на Криті, які діють донині. Термін використання споруд, на його думку, був незначним, часто руйнувалась незахищена від опадів верхня камера; її доводилось зводити заново. У вказаних осередках Криту нові горна будували щороку [23, с. 403]. Від вітру споруди захищали тин, старі двері, інші дерев'яні щити, солом'яні мати, солома, рогожі, рядна, старий одяг [381, с. 19; 424, с. 25, 26; 848, с. 152; 1262, с. 183]. Відзначені стіни й дах [400, с. 73; 1161, с. 49], покрівля на сохах, огорожа [765, с. 313], «будки», «балагани», навіси, курені, шатри [105, с. 237; 381, с. 19; 1031, с. 6; 1252; 1262, с. 138–143, 183]; у Росії крім жител з печами для випалу згадані спеціальні хати [571, с. 20].

Горно накривали не завжди, від дощу намагались забезпечити підхід до топки – «яму-пригребицю / погребицю», над нею згадано дах із дерева й землі, навіс [424, с. 25, 26; 571, с. 26; 784, с. 100, 101; 953, с. 27]. Від негоди захищало і заглиблення горна [381, с. 22; 398, с. 241; 841, с. 180; 953, с. 27; 973, с. 316; 1265, с. 263; 1161, с. 49] чи засипання його землею [823, с. 40]. І.А. Зарецький вважав, що у горнах відсутні вдосконалення, єдина новація – одна топка для двох споруд [381, с. 27], Л.С. Шульгіна теж відзначала зведення для 2–4 горен одного «балагану» [1262, с. 138–143]. Це простежено і при розкопках. Спільна передгорнова яма для 2–3 горен згадана в Потиссі [535, с. 155], у споруд XII–XIII ст. в Бакоті [211, с. 159] і X–XI ст. біля Червоного [1169], два горна в одній будівлі виявлені на городищі Вал [589, с. 80]. Прийом відомий у Москві у XVI–XVII ст. [889, с. 150], на пунктах I тис. [1011, с. 399]. Кілька горен, зі спільною ямою відзначено в Болгарі [124, с. 77; 214, с. 135], а у Василеві топкові канали виведені до яру [1077, с. 241, 242].

Зводили об'єкти на городах [399, с. 328; 763, с. 237; 765, с. 313; 784, с. 100, 101; 1262, с. 138–143; 1270, с. 126], в схилах, ярах [461, с. 156; 879, с. 58–62; 897, с. 36; 1075, с. 97–99], на околицях, провулках, вигонах [763, с. 237; 765, с. 313; 848, с. 158; 1131, с. 224], біля хати, у дворах, на задвірках, «загуменнях» [399, с. 328; 573, с. 39; 784, с. 100, 101; 953, с. 22; 1270, с. 126]; зимові могли розмістити в садібі, літні на – вигоні [381, с. 17]. Намагаючись дотримуватись протипожежної безпеки поруч інших будівель [1270, с. 108], горна виносили на 50–100 м [400, с. 71]. Спричинити пожежу житла з Комарівки могло саме горно у його підкліті [71, с. 22].

Не зупиняючись на випаді за даними етнографії [250, с. 156], вкажемо, що характер споруд (передусім їх конструкції, а не технології) добре простежений при розкопках горен XVI–XVIII ст. у Києві [190; 191; 407, с. 314; 494, с. 260–262, 264, 265; 682; 987; 1197, с. 11, 12], Переяславі [110; 111], Білгороді [1179, с. 91], Любечі [845, с. 128, 129], на Полтавщині [76, с. 188, 189; 1047, с. 387], Луганщині [549, с. 74], Прикарпатті [830], у Підмосков'ї і Москві [156; 631; 663; 889, с. 150–166; 919], це вважають загальною типовим [149, с. 130, 132]. Універсальність і поширення горен не дивує. Щодо гончарства вказано, що «рутинність його техніки, яка без змін зберігала прийоми протягом століть, дає можливість і без писаних документів простежити і поновити історію промислу, у всякому разі певні її моменти» [897, с. 37, 38]. Визначивши особливості горен нового часу та відомих у наші дні, можна краще характеризувати ці споруди з селищ на Середньому Дніпрі.

Давньоруські теплотехнічні пристрої відповідають зафіксованим пізніше. Наявні дані про 9 горен з Автуничів, 3 – з Григорівки, 1 – з Малополовецького і 4 (із них 1 збереглось добре) з Томашівки. Вони двох'ярусні, з перегородкою між топкою і камерою для випалювання. Склепіння топки могла підтримувати підпірна стінка, що іноді виходила й до устя; у Григорівці для цього слугував стовп [818, с. 48; 828, с. 121], що згадано й на інших пунктах [483, с. 121], у Томашівці – плаский прямокутний камінь [1308, с. 15–17], плити вапняку на опорному стовпі відомі й на Березовці-5 [208, с. 151]. Місцями, де це можливо,

перед челюстями простежені приміщення, звідки топили горно і регулювали випал, часто захищені стінами й дахом. В. Яромирці-I теж згадана яма перед горном [340, с. 36]. Форма випалювальної камери овальна або кругла, споруда повністю чи частково заглиблена в землю або перекрита (підсипана) нею, що слугувало термозахисту. Наявні сліди реконструкцій та ремонтів, заглиблення майданчика перед устям, споруди з плоту навколо об'єктів (Малополовецьке, Автуничі). Зводили горна з глини (іноді з обпаленими вальками чи гончарною масою), на каркасі з кілків і опалубці з дощок. Черинь частково чи повністю підмазували глиною, ним міг слугувати материк [259; 481; 543, с. 72; 715; 806, с. 67, 68; 974, с. 164–166]. Близьке автуницькому №6 і малополовецькому горно доби Русі вивчене на селищі Болотня. Стовпові ями навколо, як і поруч його аналогів з Середнього Дніпра, маркують зведення споруди для захисту від вітру й опадів [828, с. 149, 150]. Ототожнені з вогнищевими споруди для випалу і горна з «козлом» та без нього згадані й на Григорівці [974, с. 119]. З огляду на форму і розміри можна вважати гончарним теплопристрій із селища Скрябіно I у Подесенні [1207, с. 71, 72; 1302], хоч його стан не дозволяє аналізувати риси будівлі. Не всі параметри відображені й щодо 8 горен з Кошіївки-8, хоч прояви загальних закономірностей мають місце і тут [644, с. 33–61, 76].

Етнографи вказують на використання у горнах дров з довгим полум'ям [631, с. 49; 643, с. 38], твердих [1262, с. 143], що дуб годиться лише для цегли [381, с. 71; 785, с. 92], рихлих [973, с. 77–91]; хвойних, від яких, щоправда, багато кіптяви [105, 1891, с. 239; 973, с. 77–91]. Для розігріву горна і випалу та для різного посуду (миски, горшки) брали різні породи [400, с. 71, 1262, с. 143]. Дані щодо них наявні в низці праць [105, с. 239; 375, с. 319; 381, с. 71; 393, с. 96, 97; 400, с. 71; 544; 571, с. 21; 604, с. 176; 631, с. 49; 643, с. 38; 762; 763, с. 238; 785, с. 92; 879, с. 58–62; 1262, с. 143; 1269, с. 78]. Дрова мали бути сухі [105, с. 239; 400, с. 71; 973, с. 77–91; 1270, с. 127], сирі – тільки для горшків і лише як домішка [1262, с. 143]. Застосовували бурелом, сухостій, корчі [523, с. 89; 540, с. 15], дерево знесених будівель [381, с. 71; 603, с. 353; 604, с. 179], навіть солому, торф і кізяки [540, с. 15; 785, с. 92; 879, с. 58–62]. Останнє відоме

і в Середній Азії [826, с. 40–42]. Виходячи із доступного палива, гончарі все ж дотримувались вимог технології. Випал поглинав від $\frac{1}{4}$ до 2–3 м³ дров, один віз, 3 складометри [487, с. 148; 523, с. 89; 643, с. 38; 765, с. 313; 785, с. 92]. Це забезпечувало достатні 600–1300 С° [44, с. 297; 90, с. 46; 184, с. 430; 375, с. 319; 544; 571, с. 21; 784, с. 87, 102; 837, с. 184] (для Русі називали 550–850 С°, для XIV–XV ст. – 800–900 С°) [104, с. 94; 921, с. 12, 13], а на тривалість випалу впливали також досвідченість майстра, погода, тип посуду й горна. Зафіксовано час розігріву, випалу і охолодження горен [44, с. 297; 184, с. 430; 400, с. 72; 424, с. 26; 487, с. 148; 544; 647, с. 185; 657, с. 142; 762; 763, с. 238; 765, с. 313; 784, с. 102; 823, с. 41; 879, с. 58–62; 897, с. 36; 1161, с. 50, 51; 1262, с. 143; 1265, с. 264]. Випал у печах тривав 4–12 годин [571, с. 21]. Згадана сезонна робота при поєднанні з сільським господарством [921, с. 10].

Місце горен в забудові можна визначити лише за даними Автуничів та Кошіївки-8, оскільки у В. Яромирці теплотехнічна споруда досліджена лише одна, на Малополовецькому-ІІ горно з передгорновою ямою – взагалі єдиний об'єкт доби Русі, на Томашівці відкрита площа не дає підстав для узагальнень. Водночас простежено, що Григорівське горно розташоване на краю поселення [828, с. 119], а частина теплопристроїв входила до садиби гончаря [974, с. 119–121]. У містах щодо кількості споруд картина схожа. Зокрема, біля Витачева і Ходорова їх вивчено по одній, біля Ржищева – чотири [83, с. 15; 84, с. 6].

Наявність пам'яток зі значною кількістю споруд гончарів і пунктів, де ці об'єкти поодинокі пояснює існування і в часи Русі спеціалізованих гончарних центрів. Прикладом слугує Монастирщина 5 у Подонні. Селище перебуває за межами Середнього Подніпров'я, але показує щодо сільського гончарства та його окремих елементів на Русі; тобто і для розгляду закономірностей розвитку галузі, і для уявлення про конкретні типи споруд, що визначали архітектурний вигляд. Визначений як гончарний комплекс осередок 1-ї пол. XIII ст. включав три майстерні з випалювальними спорудами, приміщення, де могло відбуватись формування і висушування посуду, будівлю з невеликим погребом. Засвідчена мікромагнітною зйомкою відсутність антропогенних аномалій навколо споруд

дозволила вважати відділену яром від житлової частини ділянку площею дещо більше 400 м² на березі Непрядви дослідженою повністю [203, с. 143–150].

Репрезентативні і матеріали з міст – Вишгорода, Білгорода тощо, хоч з селами паралелі проблематичні через характер забудови. Так, у Василеві горна розміщені біля торгової площі [1080, с. 141, 142]. І хоч думка Б.О. Тимощука про одночасний нагляд за ними і продаж продукції викликає сумнів, скоріше розташування горен дозволяло уникнути транспортування (яке вимагало часу, коштів і приводило до неминучих втрат частини продукції), факт підтверджує складність порівняння гончарних осередків міста і села.

Подібність рис давньоруських горен до відомих з народознавчих студій горен XIX–XX ст. і споруд козацьких часів [149, с. 130, 132 та ін.] привела до цитованої думки про консервативність і рутинність, елементарність у технічній основі [589, с. 188; 897, с. 37, 38]. Але справа не в неприйнятті прогресивних явищ, а в стабільності технологічних вимог, яким відповідали певні прийоми і рішення [460, с. 36; 626, с. 29]. Створивши універсальні для дофабричного виробництва споруди гончарного призначення, майстри лише передавали із покоління в покоління характеристики їх особливостей.

Наявні матеріали дозволяють говорити про існування на Русі сільських спеціалізованих гончарних осередків. Це Автунічі, де зафіксовано десять горен (дев'ять уже розкопано) та інші споруди гончарів, Монастирщина, Кошіївка-8 [644], можливо – Томашівка [864, с. 327]. Принципи їх класифікації розроблені. Вказано на конструктивну тотожність чи подібність від античності (а саме такі Б.О. Рибаків вважав прототипом давньоруських) до сучасних кустарних [9; 20, с. 461, 462; 21, с. 92; 23, с. 401–403; 76, с. 185–188; 88, с. 44, 45; 121, с. 122–127; 122; 173; 174; 183; 189; 214, с. 133–151; 342; 344, с. 105, 106; 480; 539, с. 39–44; 545, с. 68–79; 546; 547; 591; 630; 634, с. 336–338; 641, с. 105–107; 809; 836, с. 31–107; 924; 1013; 1014, с. 112, 113; 1020; 1066, с. 342; 1067, с. 94; 1120; 1196; 1251; 1263; 1278, с. 39–60; 1288; 1290]. Подібність, на думку А.Л. Якобсона, зумовило використання одних і тих само принципів [1278, с. 58], що дозволило вбачати у поширенні споруд спадковість між носіями певних етносів [76, с. 188;

856] і привело до висновку, що провідні типи випалювальних горен виникли за глибокої давнини і суттєво не мінялись, хоч з розвитком гончарних традицій особливості споруд на різних територіях з'являлись. За подібності конструкції античних, черняхівських, давньоруських, середньовічних кримських, салтово-маяцьких, болгарських, середньоазійських, кавказьких горен, простежено, що, розвиваючись за загальними законами у єдиній системі теплотехніки середніх віків вони склали окреме явище культури [214, с. 143–147]. Їх класифікації крім всеохоплюючої і глибокоструктурованої методики О.А. Бобринського [88, с. 44, 45] незалежно від хронології універсальні і зведені до поділу на горнові, пічні й вогнищеві пристрої з урахуванням напрямку руху гарячих газів та до виділення із загалу одно- чи двокамерних, яким властиві вертикальний чи горизонтальний рух газів, пряме чи зворотне полум'я (іноді з визначенням типу «вщизького», «білгородського», а за Б.О. Рибаківим – також «рязанського» і «донецького 1-го та 2-го»), наявність і конструкція «козла» [21, с. 318; 218, с. 176; 535, с. 155–157; 443, с. 94; 631, с. 50, 51; 693, с. 274; 1184]; винятки із цієї схеми поодинокі: Монастирщина-5, Єлизаветинське й Донецьке городища [203, с. 148; 217; 218, с. 176; 1140, с. 6–10].

Сільські горна доби Русі згідно методики О.А. Бобринського належать за рухом гарячих газів до 1 класу, мають (де це можна простежити) прості камери для виробів, повністю сформовані розподільні пристрої між блоками, трубчасті теплопровідні канали; частково чи повністю сформовані пристрої для первісної концентрації теплової енергії, периферійні топки [89]. Даних про виявлену в підкліті одного із жител Комарівки віднесену до керамічних горен зруйновану теплотехнічну споруду з частиною перегородки з продухами [71, с. 22] замало. Чотири горна Томашівки розміщувались в легкій будівлі один навпроти одного [1308, с. 15]. І.Н. Васильєва вказала на співвідношення довжини і висоти топки (більша площа череня – більшою має бути висота камери), більшу, порівняно з прямокутними, економічність круглих горен (за рахунок зменшення витрат на акумуляцію стінками), можливість перекривання продухів для регулювання режиму, стандартне відношення довжини топкового каналу до діаметра топки,

теплоізоляцію, пропеченість дна топок від інтенсивного спалювання у певний момент палива до темно-коричневого кольору. Дослідниця зауважила, що дані сучасної теплотехніки навряд чи поширювались на середньовічні випалювальні пристрої, скоріше, враховували більш якісний випал, менший відсоток браку і можливість випалу більшої кількості виробів, проте деякі закономірності щодо цього при вивченні середньовічних об'єктів простежені [214, с. 139–145]. Це властиве і для гончарства в селах на Середньому Дніпрі в часи Русі що видно з наведених прикладів і стосується і викопаних у землі та обмазаних глиною і зведених на поверхні чи у незначному заглибленні будівель.

Слід також вказати, що споруди аналогічної конструкції відомі у містах, неукріплених частинах певної городищенської інфраструктури, селищах інших регіонів Русі. Показові горна з Києва [757, с. 285–287; 1088], Білгорода [21, с. 318; 606, с. 82–86; 649; 650; 651, с. 361, 362; 652–654; 838, табл. XXIX; 920; 939, с. 433; 1145, с. 12–15], Вишгорода [345, с. 67, 73–75; 769; 1035; 1036, с. 47; 1194, с. 27], Любеча [435, с. 30; 436, с. 35, 36], Вщижа [935; 936, с. 105], Галича [732, с. 191–194; 904, с. 13], Василева [732, с. 190–194; 1077; 1080, с. 141–143], Бакоти [211; 212], Старої Рязані [690, с. 12–24; 692, с. 112–114; 693, с. 274]; з городищ Донецького, Перебиківського, Семилуцького, Теліженці, Муравиця, Вал, Супрути, Ростиславль, з Поросся та Лівобережжя Дніпра [72; 76, с. 188, 189; 349, с. 149–151; 429; 484, с. 127; 585, с. 124; 589, с. 190; 732, с. 191–194; 881, с. 41; 1140, с. 6–10; 1283, с. 292, 293; 1978], селищ суміжних земель [175; 397; 491, с. 142; 642, с. 99; 1062; 1169].

Уявний зовнішній вигляд давньоруських горен і конструктивно тотожних їм об'єктів наведено (рис. 23–26) [111, с. 250–253; 224, с. 60–65; 236, с. 66, 67; 277; 642, с. 171; 936, с. 105; 1033, с. 280, рис. 101, I; 1197, с. 12 та ін.], а нагляд за їх репліками при натурному моделюванні (рис. 27) доповнюють бачення галузі [261, с. 243–246; 262, с. 70–79; 263; 805, с. 144; 829, с. 207–214, рис. 123, 124, XLIV–XLVII; 1292, s. 9–11; 1299, s. 28–32].

Допоміжні споруди. Фінальний етап керамічного виробництва включав не лише горно з передгорновою ямою та спорудою над ними, а й *об'єкти для*

відходів, готової продукції тощо. Ями із попелом, браком, уламками посуду, що не був у вжитку, шматками вилучених при ремонтах стінок горен відомі в Автуничах. Подібне призначення і в об'єкта з Дорогинки, утвореного кількома різної глибини ямами з битим посудом, де знайдено схожий на дерев'яний ніж гончаря інструмент з рогової пластини [828, с. 113]. Для відходів слугували і заглиблені частини об'єктів, експлуатація яких за призначенням на той час була припинена. Щодо місць складування напівфабрикатів і готової продукції – вони існували, та для цього слугували будинки майстрів і споруди над горнами. Окремі будівлі фіксували в Києві, що зумовило думку про спільну організацію збуту продукції, та вони репрезентовані підклітом, виділені за знахідками і не мали рис, що вказували б на ідентифікацію [441; 948]. Тому, припускаючи їх наявність серед неінтерпретованих споруд з селищ півдня Русі, говорити про них можна з певною долею ймовірності; для безсумнівних ототожнень підстав недостатньо. Слід згадати і названий майстернею комплекс з Багатого, у складі якого – приміщення, де працював гончар, горно, побутова піч та будівля для зберігання і просушування готової продукції [1022, с. 25].

Майстерні. В публікаціях щодо майстерні гончаря наявні термінологічні проблеми: нею називають виробничий комплекс, споруду з горном, а не власне приміщення, де виготовляли посуд і містилось гончарне коло. Такі визначення вжиті щодо об'єктів з гончарними горнами в Білгороді, на городищі Теліженці, селищі Монастирщина-5 [203, с. 147, 148; 652, с. 84–86; 733; 734; 1169, с. 316; 1285, с. 92]. За даними етнографії, майстерня і приміщення з горном співпадали не завжди, хоч випадки цього відомі. Поєднання приміщень для вказаних етапів виробництва простежене і в археологічних матеріалах; про це йтиметься нижче. Названо майстернями й об'єкти, де запаси глини відомі в житлах: Пархомівка, Лука Райковецька [86, с. 34; 1168] чи поруч них: Мінськ, Озаричі [68; 69; 1057]. На останньому пункті вивчено житло і три ями; дві з них (№1 і №2) перекриті глиною, глина знайдена і біля ями №2 та у ямах №2 і №3. Це, на думку авторів розкопок, вказує, що споруда – залишки гончарної майстерні [68, с. 99]. Так названі й невеликі дещо заглиблені будівлі неподалік горен [358, с. 273].

Майстернею, де виготовляли посуд, традиційно слугувало житло гончаря (відомо кілька випадків, коли зазначене інше приміщення поряд і, як виняток, вказане альтернативне) [155, с. 279; 400, с. 71; 424, с. 21; 461, с. 150; 571, с. 17; 573, с. 39; 785, с. 96; 841, с. 165, 166; 847, с. 33; 879, с. 40; 897, с. 33; 953, с. 17; 973, с. 316; 1041, с. 35–37; 1075, с. 97–99; 1161, с. 46; 1262, с. 120; 1270, с. 126]. Названі також ванькирчик, комора у житлі, сіни [1270, с. 126], задня чи друга хата [461, с. 150; 785, с. 96]. Посуд могли робити у приміщенні при горні, у майстерні з піччю [375, с. 316; 400, с. 70; 424, с. 21; 573, с. 39], землянці-мазанці з мазаним дахом [841, с. 165, 166], у «балагані» розмірами 4×9 аршин із заглибленою основою [1262, с. 163, 164]. Вказують джерела і на зумовлене вологою зменшення терміну існування хат, які були майстернями гончаря [785, с. 96; 879, с. 40]. Формування посуду майже не залишало слідів, що видно із зображень робочого місця майстра [159, с. 63; 848, с. 113, 114; 1270, вкл. після с. 160, рис. 65 та ін.], крім випадків фіксації відбитків кола [89, с. 42–45; 1015, с. 73]. Така ідентифікація відома [747, с. 230], хоч вона погано координується зі знахідками залізоплавильних шлаків і тиглів. Іноді робоче місце визначали за гончарною масою, запасами глини, що відомо у Монастирщині-5 [733, с. 58].

Випадки, коли запаси глини і теплотехнічні споруди знаходили у одному об'єкті непоодинокі. Показова майстерня з двох камер (приміщення з горном та інше з глиною й піском) у Києві і майстерні №1–2 на городищі Вал [583, с. 356; 589, с. 80–83; 757, с. 285], де три названі так об'єкти виділені у три типи цих споруд: 1. напівземлянка з одноярусним горном і запасом глини; 2. наземна споруда з двоярусним горном і каоліновою глиною; 3. наземна будівля з одноярусним горном і ймовірними слідами полиць для посуду [584, с. 76–79]. Суттєво, що при ідентифікації споруди з майстернею гончаря, коли критерієм виступає глина у заповненні, слід звертати увагу на характер її залягання. Адже не всякий пласт був сировиною для посуду: навіть поряд з горном глину могли тримати для ремонтів, контролю завантажувально-розвантажувальні отворів, не кажучи про випадки, коли глина в котловані без теплопристрою призначалась для обмазування стін чи була залишками такої обмазки або засипки стелі.

Приклади майстерні походять з Автуничів де кілька споруд (№48, 42/186, 74, 317 тощо) із запасами глини у заглибленій частині, перекритими залишками зруйнованої наземної споруди мали у заповненні розвал печі, численні побутові речі. У цьому випадку можна вбачати використання підклітів та підпільних ям як допоміжних об'єктів і проживання у наземній частині. Одна з них, 7,0×4,0 м, неправильної форми, з похило-ступінчастим та ступінчастим входами, утворена різних розмірів заглибленнями зі складним заповненням, що містило прошарки глини, піску, деревного вугілля і утримувало масивний завал печини, названа житлом-майстернею з сіньми. Інша, 5,2×4,0 м, теж складних обрисів, з великою прямокутною ямою і кількома меншими мала схоже заповнення і ототожнена з житлом із заглибленням для глини на нижньому ярусі (рис. 28) [479, с. 137–141]. Графічна реконструкція майстерні охарактеризована [282, с. 24, 25].

Глинники і глинища. Етнографічні спостереження вказують, що обійстя гончаря включало «*глинник*» – місце, де сировину виморожували, просіювали, промивали, змішували і зберігали; неодмінна присутність об'єкта – надійний індикатор гончарства. Сировина могла певний час лежати в купах [159, с. 61], та потім її переносили до спеціального місця. Глинник у вигляді ями (щодо якої відома назва «бучило»), «скрині», діжки, бочки і просто огорожений дошками влаштовували в майстерні чи на подвір'ї [44, с. 296; 375, с. 316–320; 400, с. 70; 424, с. 15; 461, с. 150; 643, с. 28; 686, с. 54; 784, с. 95; 837, с. 179; 897, с. 33; 1161, с. 46; 1262, с. 117].

За цими даними пошуками об'єктів гончарів стає простішим. Такі відомі в Автуничах, влаштовані в житлах-майстернях (№48, 74 та ін.) та відокремлені (№4, 11, 32, 76 та ін.) і мають аналогії серед інших пунктів доби Русі [86, с. 34; 345, с. 73–78] і попереднього періоду [1011, с. 399]. Глинник поруч з колодязем утримував глину, візуально тотожну застосованій при зведенні частини горен. Її могли використовувати і при регулюванні випалу [237, с. 26]; таке сусідство з джерелом води відоме [182, с. 9]. Глину містили згадані названі майстернею ями з Озаричів [68, с. 99], об'єкти з Білгорода [742, с. 48] та інших пунктів.

Згадано, щоправда, лише в одній роботі, і комплекс із трьох *ям-глинянок*

діаметром 1,80–2,05 м, 0,70–1,15 м завглибшки [644, с. 52]. Ні в археології, ні в етнографії термін не трапляється, тому слід гадати, що він відображає певну місцеву назву з вузьким ареалом вживання, а не некомпетентність дослідників.

Розпочинався гончарний цикл добуванням глини. Хоч *кар'єри-глинища* не зовсім відповідають визначенню «споруда», та вони впливали на вигляд сіл, є повноцінним археологічним об'єктом та могли мати елементи архітектури малих форм (огорожі, дахи, підйомні пристрої). Не аналізуючи сам видобуток і підготовку до використання, оскільки це описано [94; 159, с. 61; 184, с. 430; 375; 599, с. 63; 643, с. 28–38; 686, с. 55; 765, с. 312; 776; 796, с. 81–135; 837, с. 179; 973, с. 39–51; 1129, с. 481; 1265, с. 259–272], вкажемо на його місця. Більшість джерел називає просто ями [398, с. 230; 461, с. 150; 604, с. 127; 695, с. 180; 897, с. 32; 837, с. 179], фіксуючи їх розміри: 2–3 сажні; 1,5–2 аршини; 1,5–2, іноді до 7 м [398, с. 230; 837, с. 179; 897, с. 32], вказуючи на добування підкопами [461, с. 150; 837, с. 179], залягання глини вкрапленнями [897, с. 32] і звідси – необхідність щорічного започаткування нової ями [604, с. 127]. Названі також колодязі [695, с. 180], «розноси», кар'єри і шахти [381, с. 9, 10; 573, с. 38; 848, с. 107, 109]; останні могли сягати до 10 м [573, с. 38]. Знаходились вказані копальні у городі, у рові, на узгір'ї [1262, с. 112–116], у ярах [398, с. 230] і лісах [784, с. 88], місце для них визначали рельєф, рослинність, відслонення, зсуви [784, с. 88]. Джерелам відомі як приватні й громадські глинища так і приватні в городах [604, с. 127; 1262, с. 112–115]. Як вказував О.М. Пошивайло, значення їх для гончарів простежується в тому, що «пережитком давніх хліборобських обрядів із жертвоприношень... були освячення глинищ, що практикувалися гончарними цехами до початку ХХ ст.» [849, с. 19]. При сумнівності щодо хліборобського характеру, це міркування свідчить про роль копалень у житті певної групи населення. Привертають увагу публікації, де відзначена наявність близько до поверхні прекрасної глини на території Городнянського району на Чернігівщині, що сприяло розвитку тут гончарства у середньовіччі [524, с. 82; 785, с. 81, 87, 91; 1211, с. 327]. Про те, що за доби Русі картина була подібна, свідчать дані з Автуничів; так ототожнено і один із об'єктів Кошіївки-8.

Глинищам на селищах доби Русі властиві нестала форма, значні розміри, знахідки інструментів і пристосувань (лопати, кошик, мощення з дерева), шари суглинків у заповненні [253, с. 149; 644, с. 39; 706, с. 75 та ін.]. Так назване заглиблення біля виробничих споруд 2,5×2,3 м, що до 1,5 м заходило у материк у Монастирщині-5 [735, с. 165]. А за даними А.Л. Монгайта, у Рязанській землі використовували глину, що знаходилася поруч місця виробництва: глинища там розміщені біля горен або на відстані не більше 1,0–1,5 км [693, с. 273, 274].

Кількість, концентрація, використання досягнень і навичок у спорудах гончарів, їх місце в забудові залежали ще від низки чинників, які зводились до ролі галузі в економічній спеціалізації мікрорегіонів, регіону і кожного селища зокрема. Народознавчі студії показують, що гончарство було основним видом занять і побічним, переважно – щодо землеробства [105, с. 235; 381, с. 1; 424, с. 16; 461, с. 149; 571, с. 17; 604, с. 125; 785, с. 61, 101; 849, с. 25; 897, с. 36, 37]; його могли практикувати сім'ї без наділів, малоземельні та з землею, причому, з різним ступенем зайнятості у аграрній сфері [695, с. 185; 848, с. 175; 879, с. 35; 1262, с. 183]. Виробництво посуду тривало і круглий рік, і зимою чи в осінньо-зимовий сезон [155, с. 278; 424, с. 16; 571, с. 17; 686, с. 53; 848, с. 178; 1995, с. 25]; сезонність (зима–осінь–весна) вказана і для добування глини незалежно від зайнятості гончарством [461, с. 150; 523, с. 89; 695, с. 180], відомі випадки, коли вичерпання запасів сировини зумовило припинення діяльності [424, с. 7]. Споруди гончарів відомі у складі садиб, як окремі об'єкти у селищі та винесені за їх межі [1184]. На Середньому Дніпрі відомі лише відокремлені. Забудову визначало існування громадських горен [934, с. 27], використання об'єктів по черзі за їх відсутності у декого з майстрів. Залежність від цих обставин наявна і за часів Русі. Привертають увагу пункти, де гончарство репрезентували різні споруди: Автуничі з повним циклом, Монастирщина (об'єкт з теплопристроєм і запасом глини, будівля з горном, приміщення для формування і просушування, розміщене на околиці за яром); Багате (горно з передгорновою ямою, будівля з кругом, споруда для зберігання і сушіння продукції), городища Вал (заглиблена будівля з горном і глиною, напівземлянка з трьома теплотехнічними спорудами

і глиною, заглиблений об'єкт з піччю і полицями) і Теліженці (яма для відходів, житло з прибудовою над горном, аналогічна однокамерна споруда) [203, с. 143–148; 207, с. 114, 589, с. 80–84; 733; 735, с. 164; 1015, с. 73; 1022, с. 25; 1285, с. 92]. Подібна картина і за доби козацтва: у Києві вивчено комплекс із горна, передгорнової ями з навісом, майстерні, ями для викиду [1197, с. 12].

Сформульована свого часу думка «дослідження ремісничого виробництва будь-якої середньовічної країни – невід'ємна частина вивчення її економіки, взагалі продуктивних сил, в розвитку яких ремесло нерідко було визначальним фактором. ...Ремесло міське і ремесло сільське повинні бути розглянуті окремо, оскільки те і інше відмінні по своїй соціальній природі. Ремесло в місті розвивалось не лише іншими темпами, ніж ремесло сільське (тому і хронологія розвитку того та іншого не завжди співпадають), але і в інших соціальних умовах. Велике значення... мали суттєві відмінності культурних зв'язків міста і села...» [1278, с. 3], загалом вірна. Але аналіз будівель гончарного циклу у селах на Середньому Дніпрі показує, що при менших, порівняно з містами, обсягах, технології і конструктивні рішення були тотожними. Це свідчить про високий рівень розвитку галузі на селі та її відповідність синхронному гончарству міст.

2.2.2. Споруди залізоробного та залізообробного ремесла.

Добування заліза та його обробка – найважливіша галузь ремесла. Залізо слугувало основним матеріалом для знарядь і більшості побутових речей. На пам'ятках доби Русі вивчено значну кількість пов'язаних з чорною металургією і металообробкою споруд, у їх числі – виробничі і допоміжні. Поділ умовний, оскільки яма для випалювання вугілля – допоміжна в металургії чи ковальстві й основна в лісохімічному промислі. Та оскільки суттєві особливості споруд цих галузей, їх місце у технології важливе лише за відображення у їх конструкції, а взаємозв'язок будівель варто розглядати при аналізі структури забудови. А занурення в питання вимагає аналізу технічної і соціальної організації ремесла, що виходить за межі роботи.

За спостереженнями С.В. Панькова, основне джерело вивчення добування заліза на півдні Русі, на відміну від Західної Європи, де пов'язані з металургією

моменти відображені в писемних джерелах – пам'ятки археології [162, с. 61]. До розігрітої теплотехнічної споруди завантажували подрібнену руду, деревне вугілля, закривали отвір і крізь вмуроване сопло весь час подавали повітря. Із названих компонентів (деревне вугілля і руда) та кисню завдяки відновленню отримували губчатий ком – крицю з вмістом металу. Гарячу крицю із вмістом шлаку і окалини обпалювали і перековували, поки залізо не набувало потрібних властивостей [837, с. 211]. Археологічні роботи показали, що металурги Русі використовували описаний процес, застосовуючи при цьому сиродутні горна, які, як підкреслював В.Д. Гопак, без особливих змін конструкції проіснували до винаходу доменних печей; серед вказаних об'єктів відомі заглиблені й більш досконалі – наземні [21, с. 418, 419]. У давньоруських селах регіону достатньо матеріалу для розгляду галузі. А за однакової технології на Русі й у слов'ян додержавного періоду [21, с. 418, 419; 78, с. 26], можна реконструювати ланки, ще не виявлені при розкопках селищ.

Добування заліза вважали сільським ремеслом, хоч галузь залишила сліди й на городищах та в містах і нові роботи показують, що переважного зв'язку залізодобування з сільською околицею не спостерігається: у містах наявні сліди операцій з підготовки руди до плавки, приклади чого – ями для її обпалювання у Вишгороді. Тому аналогії з укріплених пунктів і розгляд лише гіпотетично пов'язаних з чорною металургією споруд при аналізі сільського ремесла цілком виправдані. Не останню роль відіграє і розкрита на селищах площа. Останнім часом досягнуто успіхів у дослідженні неукріплених пам'яток, але масштаби розкопок сіл порівняно з містами залишаються меншими, і висновки на основі порівняльного аналізу більш коректні.

Об'єкти для добування заліза. За описом Б.О. Колчина, заглиблене чи наземне давньоруське сиродутне горно – кругла чи дещо овальна піч зовнішнім діаметром 85–110 і внутрішнім 50–80 см, зведена переважно на основі з глини й каменю. Її стінки – глинобитні на каркасі з дерева чи обмазані глиною кам'яні, висота шахти – 0,8–1,0 м (рис. 29, 1) [358, с. 246], хоч відомі горна з внутрішнім діаметром 25–40 см [210, с. 7]. Наземні горна мали шлаковипуск, ямні могли

його не мати, шлак видаляли механічно по завершенні процесу [80, с. 109]. Як відзначав В.І. Бідзіля, ці особливості мали і горна ранніх слов'ян; їм властиві дещо менші розміри й челюсний отвір для виймання криці у нижній частині [78, с. 126]. Аналізуючи металургійні споруди доби Русі, В.В. Бейлекчі дійшов висновку, що горнам властива відсутність колошника, наявність / відсутність шлаковипуску і передтопкової ями, відкрита фурма чи продухи у верхній частині склепіння. Споруди поміщені в інтер'єр виробничого комплексу й окремі [63, с. 15]. Досліджені слов'яно-руські горна, крім Райковецького, який вважають примітивною доменною піччю [162, с. 70, 71], загалом відповідають опису. Вони відомі в Надпоріжжі, на селищах Лукашівка-V, Ханська, Лебедка та ін. [4, с. 69; 162, с. 74; 491, с. 131, 134; 673; 676, с. 132, 135; 748, с. 176–196; 1063, с. 63; 1183, с. 86; 1186], у Городську, Пересопниці, Серенську, Старій Рязані та ін. [620; 692, с. 100, 101, 693, с. 270; 749; 1244, с. 63]. Про ямні горна вказано, що при розміщенні на схилі чи краю урвища розплавлений шлак через стінку споруди чи канал для нагнітання повітря міг прориватись до закінчення плавки назовні, що вимагало більш досконалих горен зі шлаковипуском [787, с. 77, 78]. Нерозуміння явищ привело до думки, що підтвердити чи відхилити гіпотезу про технологічну можливість прориву розплавленого шлаку на денну поверхню крізь канал для нагнітання повітря через утворення газової тяги можна лише експериментами [1158, с. 248].

Товщина стінок горен коливалась у межах 12–20 см, висота сягала 1,2 м. Верхня частина була широка і відкрита, іноді її частково перекривало купольне склепіння [510, с. 160, 161]. Приклад походить з Колонщини, його залишки у вигляді урізано-конічної ями глибиною 0,5 м з підмазаними на 10 см глиною стінками мали верхній діаметр – 0,7 м, нижній – 0,5 м. На ймовірне примусове дуття вказують уламки горнових стінок з отвором неподалік, шлаковипуск не передбачений [1154, с. 77], фіксація слідів каналів для нагнітання повітря не згадана. Горнами названі дві споруди з двох пунктів біля села [1158, с. 114, 164], водночас констатовано відсутність сиродутних горен [990, с. 101]. Відомо й об'єкт, вивчений неподалік Бердичева [91, с. 276]. На Борчі-2 у Подесенні

залишки глинобитного металургійного горна вбачали у пристрої в одній зі стін заглибленої частини будівлі. Овальний у плані, $1,6 \times 1,1$ м, вцілів на висоту 0,3–0,6 м, від стін і склепіння залишилось скупчення шматків обпаленої глини і каміння. До споруди примикала овальна передгорнова яма завглибшки 0,7 м, розмірами $2,0 \times 1,1$ м, з вугіллям і металургійними шлаками [667, с. 145]. Горна з передгорновими ямами, зведені з урахуванням рельєфу, відомі у Григорівці на Вінниччині. Це – обмазані глиною конічні ями з арковим устям, іноді – з грушоподібним профілем, що мають аналогії в Угорщині й Польщі [80, с. 99–106; 81, с. 79–81]. У Комарівці відомі три об'єкти: два віднесені до «сиродутних горнів для первісного обпалу подрібненої руди», один – зі шлаками [71, с. 26, 27]. У Кременищі вивчено 4 горна, майже ідентичні григорівським [80, с. 106–108], що дозволяє аналізувати і 30 горен з цього пункту [16, с. 111–117 та ін.]. Добрий стан і детальна фіксація об'єктів біля с. Рудники у Прикарпатті дає можливість уявити їх практично без необхідності графічного відтворення [1189, с. 12–14; 1190, с. 39–48]. На Лісковому досліджено споруду з теплопристроєм (на думку авторів – горном, про що свідчать залізні шлаки), але їх поганий стан виключає детальний аналіз; те ж стосується ще однієї будівлі [828, с. 85; 1239, с. 11, 17, 52]. Металургійним горном названо підковоподібну споруду з лесу на Кошіївці-8, оточену двома ямами [644, с. 43], та об'єкт не має нічого спільного з відомими теплопристроями цього призначення. Ідентифікація як залізобобних двох крупних печей зі слідами дії високих температур в житлі з трьома печами і шлаками на селищі Волинцеве [21, с. 197], схоже, теж не остаточна.

При практичній ідентичності споруд гончарів з античності до кустарних горен ХХ ст. і від Західної Європи до Середньої Азії, з металургійними картина більш строката. Використання однакової сировини й матеріалів і одного хіміко-технологічного процесу зумовило спільні риси, та є й відмінності. На це вказує порівняння давньоруських об'єктів з салтівськими, булгарськими, балтськими, хоч розбіжності у зарубинецьких, давньоруських і середньовічних споруд до застосування водяного колеса незначні [215, с. 95; 502; 504; 1255, с. 97–100].

Щодо основних об'єктів залізодобування на Русі існує термін «домниця»,

відомий у двох значеннях. Одне вжите при описі споруди з Райків. Акцентуючи на ямках з металом і спостереженні Ф.М. Мовчанівського, який протипоставив цей метал шлаку, що стікав до заглибленої основи горна, на противагу думці В.К. Гончарова про стікання до ямок заліза, що неможливо, адже сиродутне залізо текти не може, це – тістоподібна маса, С.В. Паньков припускав, що горно в Райках було примітивною доменною піччю для здатного текти чавуну [162, с. 70, 71]. Тут «доменна піч» – об'єкт із застосуванням доменного процесу в близькому до сучасної термінології розумінні. Відомо термін і з іншим змістом: відносно споруд для кричного заліза, що вживали О.Л. Монгайт, Б.О. Колчин [510, с. 60, 61; 692, с. 101] та інші [666, с. 100; 1137]. Тут «домниця» – синонім поняття «сиродутне горно». Та серед металургійних споруд Русі виділяли й домниці – круглі чи овальні в плані розташовані окремо шахтного типу глиняні печі з колошником і потужною лещаддю, челюстями на її рівні, шлаковипуском чи без нього, передтопковою ямою чи без неї, що працювали через відкриту фурму і колошник на природній тязі чи міховому піддуванні повітря в робочу камеру через продухи в лещаді чи керамічні сопла, вставлені у повністю закриті челюсті [63, с. 15]. Порівняно з описом горна тим же автором, різниця споруд у тому, що горно – купольне, без колошника, домниця – шахтна, з колошником; у горні для тяги слугували продухи у верхній частині склепіння / відкрита фурма, у домниці – лише остання; у першому випадку челюсті частково чи повністю закриті, в другому – тільки повністю; горно діяло на примусовій тязі, домниця – і на природній через відкриту фурму і колошник; горно входило у виробничий комплекс і було окремим, домниця – лише відокремлена. В.В. Бейлекчі щодо споруд металургії підкреслював, що при співіснуванні різних типів виробничих об'єктів з X до початку XII ст. досконаліші домниці в XIII ст. стають найбільш поширеними [63, с. 15]. Варто нагадати, що у близькому до сучасного розумінні доменний процес у сиродутних горнах не відбувався.

Між Прутом і Дністром, де галузь набула високого рівня розвитку, в кінці I тис. для отримання заліза населення використовувало два види горен та ямні і підбійні печі; останні, зазвичай, для збагачення руди [1065, с. 212–214].

Експериментальні роботи – необхідна складова дослідницької діяльності з вивчення металургії та ковальської обробки заліза. Максимально близьке до реальних умов моделювання сприяє вірній інтерпретації технологій, пізнанню їх історичного розвитку [313, с. 18]. Функціонування споруд перевірено при спостереженнях за діючим якутським горном і шляхом експериментів [77, с. 60; 215, с. 96; 501, с. 77; 507, с. 16, 17, 91; 629; 787, с. 76; 1068, с. 5–18; 1293 та ін.]. Ймовірний зовнішній вигляд об'єктів галузі наведено неодноразово (рис. 29, 2–б) [162, с. 63; 510, с. 160, 161; 791, с. 140–151, рис. 6 та ін.], хоч однозначно сприйняті не всі реконструкції. Так, бачення В.О. Петрашенко й О.І. Петросюка будівлі з Ходосівки (рис. 30, 1–3) [157, с. 134, рис. 319], оскільки репрезентує «вбудовані» горна зі шлаковипуском, викликало, адресовані чомусь не авторам, а тим, хто навів його як приклад реконструкцій, зауваження С.В. Панькова [790, с. 93]. Позитивні результати при натурному моделюванні отримано й останнім часом (рис. 31) [261, с. 246, 247; 264, с. 52–59; 266; 805, с. 143; 829, с. 214–223; 946; 947; 1291, с. 47–52; 1292, с. 11, 12].

Простежено, що при екстенсивній металургії горна слов'ян утворювали т. зв. «робочі майданчики» зі зведенням нової споруди біля одноразової старої [786, с. 85], хоч для періоду Київської Русі подібні пункти не названі.

Після досягнення в часи Русі високої досконалості технічні можливості сиродутного залізодобування майже вичерпались; подальший розвиток споруд, які за конструкцією і технічними можливостями не поступались об'єктам XVI–XVII і навіть XVIII ст. – механізація складних процесів тощо [162, с. 76; 1061].

Горновий спосіб отримання заліза був не єдиним, а для деяких пам'яток – не основний шлях добування металу. Відомі й інші пристрої: як етнографами, так і археологами зафіксовано метод коли конгломерат заліза й шлаку клали до посудини і піддавали тривалій теплообробці при температурі 700–900 С°, якої досягали у печі. Використовували при цьому звичайні горщики, поміщаючи їх до крупних спеціальних споруд зі шлаками-теплонакопичувачами в товщі стін чи до звичайних побутових печей [144, с. 20; 503, с. 53, 54; 505, с. 12; 506, с. 25; 507, с. 31, 46, 49, 50, 52, 54, 55; 1131, с. 220]. Спеціалізовані печі конструкцією і

розмірами привертали увагу, а для цієї інтерпретації звичайної побутової печі потрібні відповідні знахідки, що ускладнює ідентифікацію майстерень, хоч дані про розвиток такого способу отримання металу в селищах з Середнього Дніпра наявні. На Лісковому вивчена будівля, можливо пов'язана з цим виробництвом. Підпрямокутна з входом, містила залізоплавильні шлаки, абразиви. У її центрі розчищено залишки масивної печі у вигляді щільної маси обпаленої глини, що перекрили нижні частини двох горщиків з губчастими крицями на дні. Поряд наявне скупчення уламків повторно обпалених посудин, така кераміка зібрана й у сусідній ямі. Об'єкт назвали призначеним для підвищення рівня вуглецю в крицях, вказавши, що криці у формі нижніх частин горщиків властиві для залізодобування в тиглях [806, с. 39; 828, с. 86, 87; 1219, с. 342; 1239, с. 14]. Стан печі, на жаль, недостатній для аналізу особливостей конструкції. Тигельне отримання металу може відображати і конгломерат у формі нижньої частини посудини з Автуничів. Те саме стосується знахідок з Монастирища, де також відомий спечений з фрагментом стінки горщика шлак [517, с. 89]. Кераміку з прикипілим залізом зібрано й у С. Борщагівці, а «тиглі із залишками заліза» згадані на Хортиці, в Новгороді, Старій Рязані, селищі Підмоклово [491, с. 101; 510, с. 13, 14; 934, с. 210; 1130, с. 111, 119]. Показником саме тигельної варки слугують шматки губчастого заліза і шлаки, що передають форму посудини чи прикипіли до кераміки, перепалена кераміка зі шлаком у печах і поруч [503, с. 53, 54], та підхід вимагає зваженості, адже частки металу на посуді, на думку фахівців, залишала й цементація в муфелях [30, с. 227; 195, с. 32; 511, с. 14]. Тому й за наявності комплексу вірність інтерпретації споруди можуть довести лише аналізи, оскільки С.В. Паньков вважає тигельну варку заліза властивою лише боршевській культурі [790, с. 37, 39]. Використані у обох технологіях посудини називають і «муфелі-тиглі» без виділення пристосувань для різних процесів [790, с. 37, 39]. Водночас, добування заліза за допомогою міхів у звичайній печі відоме на Волині ще на початку XX ст. [612, с. 11; 806, с. 39] і назване окремою галуззю домашнього виробництва [1037, с. 10–13].

Досить продуктивним було й відновлення заліза у викопаних в ґрунті

т. зв. «вовчих ямах», що працювали на природному притоці повітря. Їх стінки могли обмазувати глиною, що простежено й під час розкопок [144, с. 21; 799, с. 117–119; 934, с. 128, 483; 1037, с. 12; 1130, с. 110, 111; 1135, с. 11 та ін.]. До «вовчих ям» відносили й агломераційні об'єкти [171, с. 69].

Споруди для обпалення руди. Вивчені на пунктах чорної металургії і ями для попереднього обпалення руди [507, с. 73]. Об'єкти діаметром 0,7–1,0 м мали обмазані глиною й обпалені стінки; особливості заповнення теж вказують на попереднє обпалення в них руди [1080, с. 79]. Такі об'єкти із селища Черчик II у Прикарпатті [171, с. 66], ними могли бути й споруди, помилково віднесені В.Й. Довженком до горен [162, с. 70]. Досконаліші об'єкти цього призначення – *агломераційні печі*. За В.І. Бідзілею, їм властиві нахилений до челюстей черинь з гранітною субструкцією, діаметр до 1,4 м, залишки дрібнотовченої прожареної руди у заповненні, відсутність повітрянагнітального пристосування і накипів шлаку [78, с. 125]. Це відповідає схемі, запропонованій В.В. Бейлекчі, за якою агломераційна піч – примітивний різновид горна: кругла або овальна в плані, глиняна піч з потужною лещаддю, без колошника, з челюстями на рівні лещаді, з передтопковою ямою чи без неї, розташована окремо чи обладнана в інтер'єрі виробничого комплексу; об'єкт слугував для збагачення руди і працював через відкриту фурму на природній тязі [63, с. 15]. Репрезентуючи примітивний різновид горна, агломераційна піч відрізняється роботою на природній тязі на противагу примусовому дуттю в горні, що обумовило і особливості конструкції (сопло в челюстях, продухи в лещаді). Відсутність шлаковипуску диктували функції збагачення руди на відміну від горна для її переробки. Такі печі для обробки руди наряду з горнами відомі з розкопок Ханська X–XIV ст. та ін. [78, с. 133; 81, с. 79; 507, с. 81; 792, с. 70; 1186]. Слід звернути увагу і на об'єкти для обпалювання руди з Комарівки. А з Ліскового походять уламки жаровні, яку могли застосовувати для агломерації, причому, у об'єкті, розміщеному поруч названого кузнею [1239, с. 36, 52]. Спорудами для збагачення руди вважають житла з селища Черчик II [171, с. 71], хоч ідентифікація потребує аргументації, роменські об'єкти з Монастирища [516, с. 171]. Думка про належність до таких

видовженої ями з Колонщини з огляду на наявність у її заповненні випаленої руди чи квадратної – через два рівні дна аналогічно агломераційним об'єктам з інших пунктів [1158, с. 90, 107, 223] всерйоз сприйматись не може.

Чорна металургія передбачала збагачення не лише руди. Відомі й *об'єкти для підвищення рівню вуглецю в крицях*. Так інтерпретовані ями з обпаленими стінками з Колонщини [694, с. 40; 990, с. 100; 1158, с. 90, 97, 159, 160, 253, 254]. Споруди цього призначення представлені не лише у вигляді ям, а й у вигляді *майданчиків* [1282, с. 13; 1283, с. 104] та *печей*.

Допоміжні об'єкти. Крім основних виробничих споруд у технологічній схемі галузі виділяли *кам'яні замощення для подрібнення руди* [63, с. 15]. При можливості їх спеціального створення, безсумнівна ідентифікації таких об'єктів проблематична. В ході вивчення сільських залізоробних комплексів називалися також *споруди, де обпалену руду зберігали*. Так названі прямокутні заглиблення з відповідним заповненням з Колонщини [694, с. 40], та ідентифіковані вони за нашаруваннями, а не особливостями конструкції. Місця складування сировини відомі й на інших пунктах [507, с. 73; 737, с. 126], а її перебування в будівлях-льохах [1157, с. 50], що нелогічно, до уваги не береться. Існували на селищах і ями-звалища відходів, стосовно чого показове Грязново-2 [736, с. 150]. Об'єкт не унікальний і, скоріш за все, використаний повторно (відходи могли висипати і просто біля виробничих споруд – відзначена їх концентрація в шарі), але він демонструє можливість існування й таких будівель галузі. Це властиве й іншим осередкам: у «кварталі металургів» Вишгорода ями з відходами відомі навколо майстерень [195, с. 25].

Вугільні ями. З металургією пов'язані й *споруди лісохімічного промислу для випалювання деревного вугілля*, яке отримували в ямах і наземним способом [21, с. 418, 419; 595, с. 95; 1130, с. 108]. Накриті легкими навісами вугільні ями у складі рудні фіксували і народознавчі студії [837, с. 212]. В ході розкопок таке ототожнення зроблено стосовно комплексу з Комарівки у складі будівлі, ями та печі з навісом; вони на селищі непоодинокі [71, с. 24–26]. Відомі вугільні ями й з інших пунктів [81, с. 78, 79; 525; 526, с. 505, 506; 1130, с. 108]. До ям для

випалювання віднесено об'єкти із залишками обвугленої деревини та потужним пластом вугілля й обпаленими стінками з Лісового, розташовані поруч ям для зберігання і споруди, ототожненої із залишками горна [806, с. 143; 1239, с. 12]. За даними етнографії, вугілля випалювали біля джерел сировини, споруди відомі як «майор» [806, с. 143 та ін.] і виявлені на Верхньому Дніпрі [162, с. 77]. У цьому випадку осередки металургії включали *об'єкти, де зберігали добуте деревне вугілля*. Заповнена ним яма з Лісового вже згадана, на Черкащині біля с. Синиця теж відомий об'єкт для отримання чи зберігання вугілля: видовжено-овальний, 4,0×0,6 м завглибшки 0,7 м з 5-сантиметровим шаром білої глини на дні й стінках та деревним вугіллям у заповненні. Споруда вуглярів у Лютежі теж дозволяє провести паралелі з етнографічними матеріалами Полісся [786, с. 85; 790, с. 157; 791, с. 147, рис. 7]. Використання тієї ж технології, що і в Русі, робить аналогію з ними коректною попри раніше датування споруд. Так ототожнені й об'єкти з Колонщини з обпаленими стінками й вугіллям [694, с. 40; 990, с. 99; 1158, с. 229]; це простежено і на інших пунктах [507, с. 104]. У Подесенні крім домниць відкрито ймовірно пов'язаний з дігтярнею комплекс ям (№11 и 3-а) і виділено «залізоробний комплекс» [606, с. 100; 1303]. Схоже, «комплексність» структури ширша. При згоді з її віднесенням до виробничих лісохімічних, пропонується розглядати споруди у комплексі із залізоробними – для забезпечення вугіллям. На вигляд сіл з металургійними об'єктами впливали і споруди для захисту сировини і процесу виробництва від негоди. На Борчі-2 це стовпові ями обабіч заглиблення перед горном [667, с. 145; 316, с. 32].

Інші споруди залізодобування. Наступним у отриманні заліза було т. зв. «обтискування» *криць*, що полягало у їх проковуванні. У селищах з Середнього Дніпра доби Русі ототожнення з об'єктами для цієї операції, не підкріплені, на жаль, аргументацією, зроблені щодо Колонщини. Вказано, що для збереження [схоже, тут мали на увазі зберігання – *Авт.*] і механічного обтискування криць слугували прямокутні заглиблення [694, с. 40]. Не піддаючи сумніву зберігання (хоч і не виключаючи перебування в іншій споруді, випадкового потрапляння до заповнення), звернемо увагу на проблематичність думки щодо механічного

обтискування. Вилучення із кричної маси шлаків – тривалий і трудомісткий процес. Її проковували з додаванням спеціальних флюсів. Швидка тепловіддача і втрата після першого інтенсивного проковування температури, необхідної для зварювання заліза і текучості шлаків викликала потребу знову прогріти крицю. Це – як підкреслював Ю.А. Семикін – встановлено при експериментальному проковуванні середньовічних криць. Тому крім металургійних горен, охололих за час проковування, до майстерень входили також ковальські, які на час робіт були наготові вже прогрітими [215, с. 95]. Припускали наявність у споруді сиродутного й ковальського горен і в Монастирищі [517, с. 89]. Співіснування у пізньосередньовічних руднях цих об'єктів засвідчили й етнографи [215, с. 96; 740, с. 157; 837, с. 211]. Схема властива крупним центрам, примітивні осередки могли мати простіші прийоми організації виробництва. Та віднесення до споруд для обтискування криць місця їх фіксації аргументоване недостатньо.

Відомі об'єкти, які за специфікою знахідок пов'язані з металургією, але їх призначення невизначене. Виробничою названа в Колонщині напівземлянка з піччю [694, с. 40], та базоване на відсутності кераміки, кісток тварин і наявності знарядь праці, виробів з металу ототожнення сумнівне, як і віднесення будинків пункту до жител-майстерень [1158, с. 80, 160]. Зв'язок з галуззю Скрябіно I, Левенки-3, Кветуні-1, Красного Маяка-1 маркує ошлакована кераміка, шлаки, криця [3, 1993, с. 216, 247; 839, с. 91; 1207, с. 71, 72]. Характер споруд з пунктів дозволяє вбачати спільні риси з колонщинською «спорудою для обтискування криць»: на зв'язок з виробництвом вказує речовий комплекс, а конструктивні особливості не визначають місця в схемі виробництва. Подібні були й на інших пам'ятках, їх приклади непоодинокі [195, с. 26; 499, с. 94]. Те ж стосується і ям з Нових Дорогожичів, зарахованих до споруд для отримання заліза [1035, с. 87; 1036, с. 46]. Шлаки і вуглики у їх заповненні не виключають зв'язок з галуззю, та особливості конструкції (округлі й овальні ступінчастого профілю ями) не знаходять аналогів. Пов'язані з добуванням заліза артефакти відзначені й на Лісковому, Сибережі, Очеретяній Горі, Кам'яній Горі [125], та до вивчення на них спеціалізованих будівель висновки передчасні. Водночас, матеріали, які

можуть бути трактовані як пов'язані з галуззю, поширені, але не кожна знахідка може бути доказом місцевого залізодобування. В.В. Колода дійшов висновку, що критерії пам'ятки середньовічної металургії – криці, фрагментований чи цілий виробничий комплекс, скупчення металургійного шлаку в житлі чи на певній частині поселення [503, с. 53].

Ще один вид об'єктів галузі – *місця добування сировини*. Умови залягання болотних і озерних руд дозволяли отримувати їх відкритим способом [162, с. 78], пошук і характеристика джерел сировини – одна з проблем у вивченні металургії [113, с. 166]. Можна говорити про побутування й цих об'єктів, як і кар'єрів для добування гончарної глини. Але останні могли розробляти й серед житлової частини сіл, а копальні руди, що тяжіли до джерел сировини і палива [79, с. 5; 171, с. 159; 774, с. 32] для доцільності транспортування локалізовані за межами забудови [790, с. 77; 802, с. 180; 806, с. 44, 45]. Тому крім розміщених на селищах, зазвичай – у периферійній частині, їх виявлення та ідентифікація майже неможливі, а вплив на вигляд пункту був мінімальним. Місце добування болотної руди в Автуничах знаходилось на певній відстані від поселення [714, с. 211], на 400 м воно було віддалене від селища і в Колонщині [990, с. 101].

Особливості масової житлової і господарської архітектури села залежали від наявності певних споруд чорної металургії, оскільки горна могли виносити за межі забудови, що простежено у Григорівці на Дністрі [17] і припускалось у Колонщині [990, с. 101]. На Русі існували надзвичайно потужні центри, що спеціалізувалися лише на залізодобуванні і невеликі майстерні, де металургія співіснувала з іншими видами ремесла [162, с. 77, 78]. Це видно з виробничих ділянок сіл з багатопрофільною економікою та «кварталів металургів» у містах [195; 305, с. 54, 55].

Існували наближені до сировини неукріплені поселення: на о-ві Березань, Лапутьки, Комарівка та ін. Особливості частини з них привели до висновку про сезонне функціонування пунктів [48, с. 114; 49, с. 88–90; 71, с. 44; 144, с. 21; 757, с. 270; 1096, с. 163]. Таке висловлено і щодо Колонщини [694, с. 40; 1154]. На думку О.М. Веремейчик, металургійним було селище Кам'яна Гора [131,

с. 10]. Матеріали розкопок засвідчують окремі майстерні у складі таких пунктів [81, с. 105, 108]. Споруди металургії зведені тут в об'єктах і окремо.

Це відображає розробки щодо різних типів робочого місця металурга, де передбачені поєднання «робочого місця» у житлі чи поряд з ним (тип 1, А і Б), що відповідає рівню домашнього промислу, хоч і вузькоспеціалізованому, але допоміжному заняттю, властивому рядовому общиннику і практично завжди локалізованому в селищах); дислокація «робочого місця» на вільній від іншої діяльності спеціально відведених ділянці, у вигляді віддалених від жилої зони груп горен (тип 2, А – на селищах, Б – на околицях укріплених поселень і поруч них), де залізо варять на обмін при можливому паралельному присадибному господарстві (А) чи металург представляє особливу соціальну категорію (Б); виділення металургії із общинного господарства зі створенням тимчасових чи постійних поселень з виробництва заліза винятково на продаж (тип 3), перш за все близько до джерел руди і деревного вугілля [502, с. 48–50; 503, с. 55, 56; 507, с. 124]. Це ілюструю III етапи розвитку галузі: індивідуальне добування заліза; індивідуальне масове; об'єднання багатьох металургів [739]. Розміщення металургійної споруди в будівлі чи поза нею залежить не від сезону занять, як писали про конкретні об'єкти [666, с. 100], а від рівня соціально-економічного розвитку. Ці критерії покладені і в основу загальної типології пам'яток чорної металургії: найбільш розповсюджений, I тип – сліди добування заліза з площі поселень, II тип – спеціалізовані селища металургів і ковалів, де виробництво відбувалось за межами місць постійного мешкання, III тип – пункти зі значним масштабом робіт, де чорна металургія відокремлена від інших видів металургії й металообробки, віддалені від постійних місць мешкання, з організацією робіт весною-влітку [787, с. 102–104]. Поєднання металургії й інших видів діяльності за аналогією із простеженим етнографами заняттям ковальством після польових робіт [1144, с. 175] теж ймовірно залежало і від пори року. Відомі й менш вдалі підходи до класифікації пам'яток галузі [1155].

Описані пункти з садибами майстрів-металургів. Так, на Себино-9 майже повністю вивчено названі залізоробною майстернею рештки металургійної печі

і розміщеної поруч наземної будівлі з глибоким і обширним підпіллям, а на Грязново-2 – основа металургійної печі й поруч виробнича споруда з підпіллям, де зібрано 8 дископодібних пористих важких шлаків (непрокованих криць ?) і яма з відходами галузі. По кілька споруд згадані й в інших пунктах [736, с. 150; 737, с. 127]. На жаль, не виважені ідентифікації і сумнівна методика (паралель з розкопками Пустинки [1158, с. 78] неприйнятна через різноплановість пунктів) зумовили обережне ставлення до даних Колонщини, які за кращої долі могли бути еталонними не лише для регіону, а й для півдня Русі.

Архітектура спеціалізованих селищ мала свої особливості. Та пунктам, де галузь – лише один із напрямків, теж властиві певні риси в забудові. Вказано на осередки, як показник рівня розвитку ремесла. Суттєвим було наближення до джерел руди й вугілля. Не останню роль відігравали й заходи протипожежної безпеки. Це стосується і окремих пунктів [666, с. 99; 794, с. 54; 942] і загалом Русі [78, с. 125; 507, с. 49]. Відтак, на забудову відчутно впливала технологія, крім неї відомі особливості мікропланування: нівелювання майданчика перед челюстями, підрізання схилу, тощо [1181, с. 220]. А на Колонщині зафіксовано концентрацію двох груп об'єктів; у розміщенні однієї вбачають безсистемність, іншої – розташування будівель напівколом [991, с. 74; 1154, с. 77].

Ковальські споруди. З рубежу I–II тис. у селах існували дрібні майстерні, де добували незначні обсяги заліза, і які водночас були кузнями; це властиво осередкам, що обслуговували дрібне коло споживачів. Але на Русі металурги і ковалі представляли самостійні, хоч і взаємопов'язані галузі виробництва [161, с. 63; 162, с. 78]. Співіснування мало місце і при використанні ковальських прийомів у осередках, де технологічно необхідні обидві операції. Давньоруські *ковальські майстерні* широко відомі у містах як навіс, сарай, землянка площею 10 м² чи розмірами 3,0×2,6 м (рис. 30, 4) [21, с. 421; 753, с. 94, рис. 47: 1]. Такі споруди вивчені й селищах [748, с. 178–180; 1014, с. 112–114]. На Лісковому відкриті будівлі, пов'язані з обробкою і чорного і кольорового металу [828, с. 95; 1239, с. 25, 35, 52]; це поєднання відзначене і в містах [163, с. 59]. На селі кузня була універсальною [737, с. 127] без вузької спеціалізації. Думка про 8 із

16 найменувань ремісників з обробки чорного металу в Колонщині [1157, с. 53; 1158, с. 281] всерйоз не сприймається, а названа ковальським горном споруда з «металургійним (ковальським ?) шлаком» подекуди в заповненні та на рівні фіксації і ямою з шаром горілої деревини і вугликів на дні [1158, с. 182, 184] ще потребує адекватної інтерпретації.

Характерна категорія споруд галузі – спеціальні *ковальські горна*. Попри певні закономірності, їм не властива єдина конструкція, що значно ускладнює ідентифікацію. Це відзначав Б. О. Рибаків, констатуючи, що ковальське горно часто було просто жаровнею [934, с. 135]. Вивчене Т.Н. Нікольською на селищі Лебідка – викладене камінням, діаметром основи біля 1 м, товщиною стінок 50 см, висотою 80 см невелике підвищення овальної форми, сильно обпалене, з товстим вугільно-сажним шаром, у якому траплялися шматки залізного шлаку навколо. Поруч наявна «передтопкова виямка». За відсутності повної аналогії об'єкт схожий на описані Б.О. Колчиним давньоруські горна [748, с. 178–180]. Рештками ковальського горна названо і виявлений посередині сажистої плями на Ігрени-8 круглий черінь діаметром 0,5 м із сильно ошлакованої глини із залишками залізного шлаку в центрі [491, с. 134; 1022, с. 25]. Відомі горна і в одній із напівземлянок на о-ві Березань та на поселенні Багате [95, с. 45; 491, с. 134; 1022, с. 25]. Приклади свідчать про неоднорідність ковальських споруд на селищах. Об'єкт з городища Гринчук – вогнище діаметром 0,9 м з черенем діаметром 0,6 м з дрібного каміння і глини, з кам'яними стінами висотою 0,4–0,5 м, спрямованими на південний схід челюстями розмірами 0,6 м і ямою діаметром 0,6 м і глибиною 0,5 м перед ним з керамікою XII–XIII ст., шлаками, попелом, вугіллям [793, с. 92; 794, с. 54]. До ковальських горен на одному із селищ ранніх слов'ян віднесені округлі ями зі стінами, обкладеними глиняними «цеглинками», з попелом, вугликами, дрібними шматками окисованого заліза, уламками сопел [786, с. 85]. Як перекриті глиняним сферичним куполом ями діаметром 30–35 см з обмазаними глиною стінками з отворами для сопел у них відомі горна у Волзькій Болгарії [1171, с. 70]. Інші приклади різняться між собою і з попередніми [455; 751, с. 118–128; 797, с. 129 та ін.] та, незалежно від

датування, вони демонструють особливості, зумовлені вимогами технології, й відсутність, на відміну від гончарних чи сиродутних, єдиної конструкції.

Об'єкт цього призначення вивчено в Автуничах. Наземний, з плетеними стінками, із заглибленням у центральній частині. З його заповнення походили уламки сопел, шматки металургійного шлаку, руди, точильні камені, залізні речі [239, с. 26; 806, с. 50]. Відсутність решток горна за наявності вуглистого прошарку з печиною не сприяє беззастережним ототожненням, та влаштування теплотехнічного пристрою на опічку не залишало уловимих слідів. Розміщення об'єкта на краю селища у заплавній частині поближче до води традиційне [934, с. 133], має аналогії в етнографії, де відомі подібні – зрубні з дахом і стелею і заглиблені, з легкою спорудою для вугілля поруч [600, с. 299, 300; 1144, с. 153]. Показова теж віддалена від жител будівля з С. Борщагівки, у якій на підлозі зафіксовано чотири гранітні брили плоскими поверхнями догори. Заповнення утримувало «пов'язані з чорною і кольоровою металообробкою шлаки» та 20 «металургійних криць» [771, с. 95], хоч «пов'язані з чорною металообробкою шлаки» уявити важко, бо операція залишає лише лусочки окалини. До цієї ідентифікації доводиться ставитись з сумнівом. Те саме стосується й пов'язаних з ковальською справою залізних шлаків на Колонщині [990, с. 102]. Ймовірний зв'язок з металообробкою будівлі з Ліскового з піччю-нішею, у заповненні якої зібрані точильні бруски і частина круга, залізоплавильні шлаки [828, с. 87]. Ймовірно пов'язана з обробкою заліза споруда з великими каменями й соплами відома у Клонові; комплекс металургії та чорної і кольорової металообробки – у Деснянці; споруди з обробки заліза – у Козарках та Рові-2 [131, с. 13; 1232, с. 54; 1237, с. 11; 800, с. 105, 106]. Зібрані на останньому масиви печини, на жаль, недостатні для аналізу [1240]. Каркасно-стовпові майстерні, зі стінами з глини, деревними вугликами у заповненні, можливо – стаціонарні кузні, згадані і в Ходосівці [828, с. 14], хоч аргументації не наведено. А у Григорівці до ковальських споруд віднесене заглиблене житло. Критеріями слугували три ями в долівці, залишки багаття у ніші стіни й комплекс речей, які цілком властиві житлам; причини віднесення до наковалень дрібної знахідки незрозумілі [820,

с. 35, 36, 207–209]. Легкі споруди із залишками вогнищевих теплопристроїв відомі й на пунктах інших періодів [1198].

Крім включених у виробництво об'єктів існували й побічно пов'язані з ним, зокрема *житла майстрів*, яким властива наявність відповідних знахідок і відсутність слідів виробництва [451, с. 337–340, 374; 757, с. 268]. Щодо будівлі з Колонщини [694, с. 40] доцільно врахувати проігноровану в публікації цю точку зору М.К. Каргера і Г.О. Вознесенської.

2.2.3. Об'єкти для обробки кольорових металів, каменю, кістки.

Значну роль відігравали в регіоні й інші ремесла, з якими пов'язані певні об'єкти. Виготовлення одягу, взуття, прядіння, ткацтво тощо не потребувало особливих будівель (або ж якщо останні й існували, то вони не мали ознак, які дозволяли б ідентифікувати їх рештки при розкопках) і виділяються переважно за знахідками (пристосування, інструменти, продукція). А робота з кісткою, рогом, бурштином, мінералами, кольоровим металом представлені об'єктами.

Аналогічних міським ливарним печам на селищах не виявлено, в регіоні галузь репрезентована слідами виробництва [125; 131, с. 10; 800, с. 106, 107]. Наведено приклад споруди з Деснянки, пов'язаної з металообробкою, вказують на *бронзоливарну справу* і матеріали з Ігрени-8. В Ліському вивчене житло-майстерня ювеліра з напівфабрикатами, інструментами, відходами [131; 1239, с. 24, 25, 53; 828, с. 92]. Співіснування майстерні й житла відоме у Києві та інших пунктах [85, с. 73; 143, с. 64]. Крім майстерні з піччю для легкоплавких металів Ліськове репрезентує і майстерню з горном [1239, с. 29, 53]. Назване майстернею гончаря чи ювеліра з уточненням, що питання відкрите за браком слідів виробництва (речей або інструментів) і житло з Григорівки. Критеріями слугували особлива конструкція печі (масивна, розмірами 2,10×1,40 м, 35 см від рівня черіня заввишки, з товщиною стін біля челюстей 45 см), потреба частих ремонтів череня (ними названо шість шарів, розмежованих, щоправда, піском, а не попелом та вугликами), обпалений майданчик на долівці [820, с. 173, 177].

З будівлі Ліського з рештками теплопристрою і ошлакованими стінками походили тигель зі склоподібною масою, смальта; поруч наявні десятки уламків

скляних браслетів. Об'єкт ототожнений з майстернею склороба [1239, с. 29].

Досить поширеним було *кісткорізне ремесло*. Майстерні галузі фіксують за знахідками заготовок, відходів, напівфабрикатів та інструментів [514, с. 119], на півдні Русі загалом вона вивчена добре [757, с. 325–329; 984; 985; 1080, с. 79, 80; 1243, с. 402; 1995, с. 63, 64; 1256 та ін.], на селищах ремесло фіксують так само. Займались ним у конструктивно подібних житлах *житлах-майстернях*. Їх розміри іноді менші, згадано і нетрадиційну конфігурацію. Для виробництва міг слугувати підкліт наземного будинку. Показові Деріївка, Кічкас, Ігрень-8 та ін. Сліди галузі виявлені у об'єкті з вогнищем крім печі, у житлах. А на Ігрени-8 вивчено об'єкт із винесеною за межі котловану піччю на стовповому опічку й відповідними знахідками [490, с. 59–72; 491, с. 16, 17, 138, 139]. Відносять до галузі і будівлю з Комарівки, де заготовки, вироби, відходи були у відділеному від житлової камери приміщенні [71, с. 11–13; 800, с. 108]. Об'єкт включено до жител-майстерень завдяки розташуванню в ряду житлових споруд. Будівля з обробленими кістками згадана і у Ревутовому [816, с. 62]. Більше 30 кістяних проколов і заготовок зібрано у житлі Стадників [97, с. 235], хоч їх товарність викликає сумнів з пропозицією віднести об'єкт до майстерень з обробки шкіри [806, с. 99]. Так визначали й будівлю з Лісового, з «набором ножів, великою кількістю заготовок і відходів виробництва з кості і рогу» [125, с. 102]. Це дозволило врахувати її при розгляді економічної діяльності регіону, та аналіз даних привів до відмови від такого висновку. Сліди галузі простежені і в Ходосівці-Рославському, але матеріалів щодо функціонування тут майстерні ще недостатньо.

Близька за інструментами та організацією ремесла і *обробка буришину*. Раніше уявлення про галузь складали за нечисленними міськими об'єктами, та в Ходосівці дослідили і сільську споруду. *Майстерня* бурштинщика розмірами 3,40×3,80 м підпрямокутна, без опалювальної споруди (рис. 32). На заняття її власника вказали не особливості конструкції, а специфіка знахідок. Будівля та речі з неї відповідають розвитку галузі на Русі [274].

У середньовіччі досить значимим був камінь. Саркофаги, архітектурні

деталі виробляли для міст, а жорна, точильні бруски, важки, прясельця тощо виявлені і в містах і у сільських пунктах. Не дивно, що в часи Русі існували селища по *добуванню і обробці певних видів каменю*. Показові поселення біля Овруча, де видобували будівельні матеріали і виготовляли шиферні пряслиця. П.П. Толочко вказував на довготривалий, а не сезонний характер пунктів через великий попит на їх продукцію [1096, с. 163]. На ці пам'ятки Б.О. Рибakov вказав у середині XX ст. [933, с. 21], а І.С. Винокур біля Норинська вивчив частину заглибленої споруди зі слідами виробництва – «стружкою» пірофіліту, уламками пряслиць заготовками. Вони залягали суцільним масивом на площі 2,2×1,6 м і сягали потужності 0,4–0,5 м. Сліди виробництва фіксували у Старих Веледниках, Норинську, Городці [779, с. 196]. Для визначення місця об'єктів у структурі галузі й аналізу їх конструкції даних замало [806, с. 84].

Більш інформативні матеріали щодо обробки каменю отримані останнім часом. *Майстерні* цього призначення вивчені в Нагор'ях і Прибитках-І [779, с. 196–198; 780, с. 242–245]. Але, як і з іншими галузями, об'єкти мають сліди виробництва і не несуть специфічних ознак.

Обробку каменю практикували і на місці використання, що Д.В. Айналов відзначав за «Словом про перенесення мощів Бориса і Гліба» [2, с. 29]. Для селищ майстерні з обслуговування будівництва чи скульптурного різьблення невластиві. Щодо місця виготовлення пряслиць на Подолі [302, с. 45, 46] – і за відсутності даних про риси майстерні об'єкт спричинив відмову від погляду на Овруцький кряж, як єдине місце концентрації цієї діяльності, що підкреслено не раз [302, с. 45, 46; 305, с. 63; 536, с. 125; 757, с. 332; 1096, с. 53]. Місця обробки шиферу виявлені й на інших пунктах [970, с. 68; 1258, с. 113].

Фіксація на селищах необробленого шиферу розцінена як певною мірою відкриття [828, с. 151], та згодом на неспеціалізованих селищах були вивчені споруди каменотеса в Дніпровському, Кічкасі [106, с. 173, 174; 491, с. 16; 1021, с. 185]. Роботи велись побутово-господарських будівлях і житлах, скоріше за все, залежно від пори року, характеру операцій і категорії знарядь. Невеликі прості вироби – зернотерки, точильні бруски тощо, як вважають, могли робити

в кожному господарстві, а жорна, крупні грузила, де потрібні досвід, спеціальні інструменти виготовляли фахівці [491, с. 15]. Майстерня з селища на Волзі вивчена Н.П. Мілоновим: 42 пряслиця та кілька десятків намистин із шиферу зібрані в житлі [664, с. 158]. У Мозирі диски (заготовки жорен ?) та інші речі з шиферу вивчені в напівземлянці [1126, с. 66, 67]. Подібні знахідки відомі ще з низки пунктів, де обробляли й інші породи [831, с. 60; 934, с. 565; 1211, с. 333]. В Шестовиці відходи і заготовки знайдені у нежитловій споруді [1006, с. 15].

Яма з відходами обробки шиферу з С. Борщагівки [225, с. 78] всупереч думці, що жодні сліди обробки каменю поза майстернями в простих сільських чи міських житлах часів Русі не засвідчені [171, с. 357, 358], репрезентує, як і в інших галузях, неосновні *об'єкти для відходів*. Заповнену уламками жорнових каменів будівлю вивчено у Ревутовому, де використано місцевий камінь двох видів, що практикували до XVIII ст.; сліди виробництва жорен простежені біля Райковецького городища. Значна кількість каміння і жорен у насипі кургану біля с. Буки привела Б.О. Рібакова до припущення щодо поховання майстра-жорнівщика [200, с. 128; 806, с. 97; 816, с. 74; 934, с. 423]. Після публікації даних щодо довізних речей в Автуничах із завищеним числом уламків жорен з шиферу і туфу [477, с. 65, 66] знахідки опрацьовано природничо-науковими методами. При виготовленні жорен відзначене використання місцевих порід [243, с. 87–89]. Це логічно, оскільки кар'єри «жорнового каменю» відомі на Сіверщині, зокрема в басейні Нерусі, Усожі, Свапи у XVI ст. [831, с. 60], його добували на Чернігівщині і Переяславщині [1211, с. 333, 535], а до Москви і в XIX ст. жорна возили з Глухова [695, с. 173], хоч кращими для ходунів у Росії вважали пісковик Київщини [825, с. 896]. Загалом, на відміну від пряслиць, жорна, як вважають, раціонально виготовляти на місці [621, с. 64]. Відзначене О.М. Веремейчик і О.В. Шекуном за обробкою фахівцями знахідок з Лісового [1239, с. 61, 62] використання туфів засвідчує не виняткове використання вивченого П.І. Хавлюком родовища [803, с. 70], а ймовірне існування різних центрів видобутку [806, с. 96]. Тому майбутня фіксація споруд каменотесів не виключена. Думка, що камінь, зокрема шифер, обробляли і в Колонщині [1154,

с. 77] аргументацією не підкріплена.

Каменерізній галузі властиві й *об'єкти, де добували сировину*. Один з них обстежив П.А. Тутковський біля сіл Хлупляни й Нагоряни. Це 500-метровий рів шириною 7–10 м та глибиною 5–8 м зі слідами розробок, пагорбами і купами породи [1127, с. 183–187; 1923, с. 35–40]. Копальні по видобутку сланцю відомі й за іншими даними [14, с. 34; 377, с. 73; 772, с. 289, 290], а Г.Й. Осовський перший пов'язав з регіоном прясельця з шиферу [773, с. 159–164].

У межах Іллінецького метеоритного кратеру відомі об'єкти, де добували туф (за іншими даними – зювіт) [463; 1166, с. 343–346; 1167, с. 34–40]. Кар'єри з видобутку туфоподібної породи невідомої хронології зафіксовані і у верхів'ях Горині [98, с. 267]. Згадані й вапнякові каменоломні часів слов'ян [172, с. 14].

Багатогранність економіки села на Русі простежена і за фіксацією *інших виробництв*, які хоч і не визначальні в економічному житті, проте вказують на високий рівень його розвитку. Комплекси з виготовлення полив'яних плиток і плінфи у Віті-Поштовій, ямні споруди для одержання вапна в Білогородці-I і Круглику [828, с. 113; 1309, с. 4, 5], печі цього призначення в Лісковому й Бучаку [821, с. 25; 1233], слугують показником глибокоструктурованого і високорозвиненого господарства. Принагідно варто відзначити, що вапнярство могло послуговуватись і випадом у наземних купах, що не залишає слідів [961]. Фіксація цих галузей, як вказував О.П. Моця, спонукає до відмови від усталеної точки зору про ремісничу залежність села від міста, в майстернях якого лише і могли розвиватись різні ремесла [712, с. 140].

Інші галузі з обробки сировини на рівні ідентифікації споруд не виявлені. Свого часу деякі об'єкти Автуничів пропонували вважати чинбарськими [169, с. 68], та порівняння їх з будівлями цього призначення [40, с. 34; 303; 1105, с. 117] зумовлює висновок про недостатню аргументованість ототожнення [252, с. 99]. Висловлена пізніше думка про багато спеціалізованих об'єктів вичинки шкіри і залізоробки на пам'ятці [171, с. 118] взагалі безпідставна. Ймовірно віднесення каркасно-стовпової будівлі розмірами 4,0×5,0 м з дахом і, схоже, без стін з Бучака до чинбарень через сліди теплопристрою для можливого випадку

вапняку [821, с. 25] теж залишається надбанням історіографії, оскільки вапно могли використовувати далеко не лише при обробці шкіри. Видовжену споруду з Лісового з розвалом печі в центральній частині автори робіт теж трактували як пов'язану з обробкою шкіри [1239, с. 12, 54], та визначили її не за рисами конструкції, а за знахідками. Жителі сіл займались мисливством, рибальством, збиральництвом, заготівлею барвників та інших речовин, прядінням, ткацтвом, шевством, кушнірством, лимарством, але пов'язані з цими галузями споруди, крім, хіба що, ям для припасів, якщо й можуть бути виділені, то за знахідками у заповненні чи навколо, оскільки не мають специфічних рис конструкції.

2.2.4. Деякі особливості конструкцій виробничих споруд універсального та невизначеного призначення.

Відомі випадки, коли житла були основним або допоміжним виробничим приміщенням у ремеслах та промислах. Проте в них або відсутні, або виражені не настільки, щоб бути визначальними ті риси конструкції, що слугують для ідентифікації. Пам'ятки давнього виробництва локалізовані у житловій камері [1113, с. 108, 109], прилеглих до будинку сінях [893, с. 20], одному з приміщень п'ятистінка [401], виробничому приміщенні трикамерної споруди [934, с. 133]. Часто такому житлу-майстерні властиві дві й більше печі або інші опалювальні чи теплотехнічні споруди (горна, вогнища). Вже згадані і нежитлові будівлі з *кількома опалювальними спорудами*, хоч у додатковому пристрої для опалення побутової потреби не існувало. Про них можна судити за розкопками Деріївки, Ігрень-8, Ханська, Ріпнева та інших. Ті, де звичайні печі співіснували з піччю за межами заглибленої частини, вже виділені у окремий тип [413, с. 149].

Деякі з них (Ігрень-8) мають ознаки кісткорізного виробництва, обробки бронзи, виготовлення поливи [492, с. 143–145], інші (Борча-2) – залізоробного [667, с. 145]. Показова споруда з Григорівки, в кутку якої розміщена масивна глиняна непобутова піч, поруч – схожий на черінь невеликий добре випалений майданчик з отворами на поверхні. Її ототожнено з житлом-майстернею, хоч знахідки, що дозволяють визначити тип виробництва не виявлені [828, с. 124]. Інші споруди вважали майстернями та виробничими приміщеннями і водночас

місцем проживання челяді й рабів з огляду на співіснування у межах садиби з ще одним житлом [819, с. 96]. Будівлі з двома печами, одна з яких – виробнича, відомі в Дорогинці-III, Обухові-II. Останній об'єкт включав житло і виробниче приміщення [828, с. 106, 108]. Житло з двома печами досліджене в Стрижівці [701]; з піччю в кутку і врзаною в стінку іншою і двома печами різних розмірів обабіч входу – в Райках і Кошіївці-8, хоч тут допускають їх несинхронне використання [199, с. 36–39; 644, с. 24, 51, 232, 272]. Будівля з селища Гора мала піч і вогнище [1307, с. 16, 17, 20–27]. Об'єкти з двома печами відомі з низки відкритих і укріплених пунктів на Русі [37; 160; 293; 457; 491, с. 16, 17; 492, с. 143–145; 495, с. 480; 578, с. 62; 649; 1080, с. 135; 1090; 1185; 1272; 1285, с. 92, 93], властиві для монгольсько-литовського часу [1072, с. 20] та слов'ян переддержавного періоду [52, с. 24, 28, 75; 74, с. 35; 828, с. 12; 1011, с. 275; 1071, с. 9]. Поєднання у житлі відкритого вогнища й печі вважали результатом приготування їжі з опаленням будинку взимку і без такого в теплу пору року [910, с. 86; 1065, с. 207].

Привертають увагу споруди, де виявлені *печі-ніші* у материкових стінах; іноді – не лише в приміщеннях, а й відокремлено. Вони досить поширені й інтерпретовані як ремісничі [413, с. 149; 672, с. 65, 66; 1083, с. 150], призначені для випікання хліба, просушування зерна, круп [576, с. 103]. Опис такої будівлі з Ліскового вже наведено.

Виробничими вважають і *печі більших розмірів*, порівняно з побутовими. Вони відомі у спорудах і відокремлено, іноді збудовані на обмеженій території [19, с. 126]. Прикладом слугує будівля з Ліскового [828, с. 85].

Поєднання описаних вище рис – печі великих розмірів та слідів іншого теплопристрою репрезентує споруда з Рову-2 [1240]. Знахідки підтверджують її ототожнення з майстернею.

На багатьох пам'ятках I – початку II тис. простежені споруди з *«робочими майданчиками»*, *«кам'яними вимостками»*, *«лежанками»*. Їх вважали меблями-лежанками (О.М. Приходнюк, М.М. Бондар, В.А. Богусевич, О.Б. Супруненко, В.К. Гончаров), столами-верстаками з вогнебезпечних робіт (І.І. Ляпушкін),

припускали двояке їх використання (А.Т. Сміленко, С.П. Юренко, В.Д. Баран, О.В. Сухобоков) [92, с. 8; 96, с. 61; 1011, с. 272; 1042, с. 79; 1050, с. 46]. Наявні сліди виробництв (обпалена поверхня, відходи металургії, вмонтовані ковадла) вказували на ремісничий характер, відсутність – на побутовий. Замощення з каменю відомі й без об'єктів. Показовий «жальник» з Кошіївки-8 – обпалений овал розмірами 0,7×1,1 м з моренних каменів [644, с. 28].

Привертають увагу і *обладнані печами об'єкти неправильної форми чи незначних розмірів*, що унеможлиблює їх ототожнення з житловими, віднесені до жител-майстерень (Р.О. Юра, П.О. Раппопорт). Але Л.І. Іванченко висловила думку, що це – власне майстерні, з чим важко не погодитись, і що підтверджено пам'ятками зі значною відкритою площею, де споруди виявлені на відстані від жител [413]. Схожі будівлі зі слідами обробки кістки згадані, показові й об'єкти з Ліскового [828, с. 93, 94]. Такою могла бути й будівля з Рову-2, трактована як житло-майстерня, хоч автор робіт підкреслює її невеликі (менше 10 м²) розміри [1240] і розвал додаткового теплопристрою. Подібні до жител неправильної форми будівлі з іншим типом опалювальної споруди відомі й між Дністром та Прутом [1065, с. 217].

Щодо них слід прийняти думку, що виробниче, а не житлове призначення відобразили зміни в плануванні, а галузь визначили знахідки [1113, с. 108, 109].

2.2.5. Споруди лісохімічних промислів.

Виробничі та допоміжні об'єкти смолокуріння, вигонки дьогтю, випалу деревного вугілля виявлені в Автуничах, Колонщині, Шумлаї, Криниці, Борчі-2, Шестовиці, Комарівці, Льгівці, Лісковому та ін. [248]. Суха перегонка дерева на Поліссі, а саме на Чернігівщині, де цей промисел традиційний [1211, с. 327, 345, 364], відома до ХХ ст. [300, с. 323; 647, с. 184; 655; 764; 837, с. 243–251], та й навколо Києва добування дьогтю, смоли і вугілля згадане у середині ХVІІІ ст. і назване серед першочергових занять населення 1-ї чв. ХХ ст. з виготовленням самогону і гончарством [108, с. 26–31; 605, с. 16]. Галузь зберегла багатовікову технологію майже без змін [759, с. 33] за писемними джерелами [595, с. 94], починаючи з Плінія [519, с. 69] і за даними досліджень етнографів [187, с. 118;

343, с. 183, 184; 538, с. 303; 552, с. 54; 635, с. 18; 761, с. 6; 843, с. 246, 280, 281; 1139, с. 13; 1245, с. 295, 296; 1253; 1254 та ін.] та розкопок, хоч спроби такої ідентифікації об'єктів на пунктах додержавного періоду поодинокі [170, с. 19, 120]. Загалом заняття було джерелом забезпечення значної частини населення сіл заліснених частин Європи [959, с. 25, 27, 77, 129]. Продукти сухої перегонки дерева добували у багаттях, ямах та корчагах.

Ями для смоло- та дьогтекуріння, простежені при вивченні традиційних занять [25, с. 18; 38, с. 56–60, 79; 62, с. 22–27; 286, с. 94–96; 425, с. 22; 1146, с. 436, 437, 447], відомі як «майдани» [395, с. 171]. Зазвичай вони лійчасті, мали «під'ямник» («під'ямок») для збору продукції. На селищах доби Русі їх згадано кілька десятків (рис. 33) [221, с. 104; 227, с. 64, 65; 248, с. 26; 316, с. 32; 828, с. 39, 40; 1233, с. 47, 48; 1239, с. 51]. Іноді навколо будівлі фіксували стовпові ями – сліди навісу над об'єктом чи стін навколо нього, що має аналогії в містах [1143, с. 215]. Наявність над смолокурнями й дигтярнями «шалашів» відзначена в ході народознавчих студій [580, с. 27; 764, с. 53], хоч більшість експлуатували просто неба. У Автуничах вивчено об'єкт зі спільним верхнім контуром у двох під'ямків [136, с. 66; 1212, с. 96]. Вивчені і майже циліндричні ями, де дьоготь акумулювався на дні, відома класифікація споруд за наявністю / відсутністю посудини-приймача [171, с. 166], та вона для цієї роботи несуттєва за браком даних щодо конструкції. Виробничими об'єктами галузі названо дві споруди з Колонщини, але опис ямного смолокуріння ілюструє зображення корчажного [1158, с. 233–235, рис. 98], тому ця інтерпретація проблематична.

Паливо і матеріал не розділяли і у багаттях з відводами для смоли / дьогтю, але цей прийом поширення не набув [38, с. 60; 837, с. 251]. Згадане і поєднання ями й багаття, що теж називали «майдан» [843, с. 248], але їх археологічні сліди тотожні слідам ям-смолокурень. Водночас, смолокурінням та вигонкою дьогтю займались, зазвичай, у лісі, тому залишки лісохімічних об'єктів в зоні житлової та господарської забудови – скоріше виняток, ніж правило.

Вигонка дьогтю репрезентована не лише виробничими ямами чи ямами з навісом чи стінами, а й *допоміжною спорудою*. В будівлі з Лісового зібрані

уламки просмоленого посуду, згортки берести [125]. Споруду названо складом сировини й готової продукції. Поруч вивчені об'єкти з вогнищами [128, с. 88; 828, с. 76, 91; 1239, с. 26]. Будівництво спеціальних «сараїв» біля виробничих споруд згадане у XX ст. [764, с. 52].

Корчажне смолокуріння не потребувало спеціальних споруд і на селищах відоме переважно за просмоленим і закопченим посудом. Та в Лісковому була вивчена будівля з відповідною керамікою і розвалом печі в центрі, яка могла мати саме це призначення. Комплекс з об'єктом включав допоміжні споруди і був оточений стовповими ямами [828, с. 89, 90; 1239, с. 20, 54]. А фіксація у Віті-Поштовій двох вкритих зсередини смолою посудин, де верхня мала отвори у денці [1317, с. 9], збігається з простеженням етнографами [62, с. 21; 395, с. 171] корчажним видобутком смоли й дьогтю, коли до ями ставили перекриту іншою, заповненою сировиною, посудину, засипали їх землею і розводили багаття [806, с. 142]. Це відзначено і для окремих ям, і для заглиблення перед гончарним горном у Бакоті [150, с. 99]. Зі слідами корчажного смолокуріння ототожнене і «скупчення» кількох уламків посуду зі слідами смолистого накипу на селищі М. Снітинка [1156, с. 231], та механічне використання терміну «нічний» замість «пічний» спосіб, слідом за помилкою у одному з видань, не дозволяє сприймати ідентифікацію з довірою, тим більше, що факти наявності спеціальних печей чи ям не наведені. Згаданий у літературі перехід з XII ст. від ям з під'ямниками до ям з відведенням смоли через трубу-канал та дігтярства у подвійних посудинах [171, с. 174] у регіоні не простежений.

Вірність ототожнення лісохімічних споруд перевірено експериментами. Отримання деревного вугілля і дьогтю за близьких до середньовіччя умов [629, с. 154, 155] підтвердило ідентифікації, результати (рис. 34) описані [261, с. 247–249; 264, с. 60–63, рис. 3, 6, 7; 829, с. 223–227, рис. 127, 129, XLVIII].

Лісохімічні промисли включали і *випалювання* деревного *вугілля*, згадане при описі металургії. Його побічно отримували при смолокурінні [62, с. 22; 343, с. 183, 184; 580, с. 24; 837, с. 247; 843, с. 166; 1271, с. 343], та вуглярство було й самостійним. Згадані архаїчне отримання вугілля в ямах і випал у вертикальних

(«майор») і горизонтальних («штабель», «спіраль») багаттях (купах). Останні «вищі за холопа», обкладались дерном [159, с. 65], сягали до 10 м³, хоч відомі й менші, діаметром до 1 м [1295, с. 20–41; 1297, с. 19]. Відзначене випалювання і в неперекритих багаттях [1146, с. 396, 397]. Визначити «майдан» при добуванні вугілля зі смолокурінням доволі легко, а при пошуках слідів лише першого виникають труднощі, оскільки це робили у лісі, а недалеко від поселень – лише іноді [162, с. 77; 171, с. 155; 553, с. 11–42, 71, 72; 837, с. 248; 1061, с. 38; 1130, с. 109]. У Росії це й нині регламентується відповідними нормативними актами [1143, с. 216]. Однак, *споруди вуглярів* фіксували й такі, де добуто деревне вугілля зберігали, й такі, де могли добувати. У Подніпров'ї вони мають вигляд чотирикутних ям площею 3–5 м² і глибиною 50–75 см [1115, с. 116]. До галузі належать і кілька ям з Дорогинки-III [828, с. 111] та об'єкти з Комарівки [561, с. 240], де простежені й певні закономірності їх розміщення у селищній структурі [71, с. 16, 24, 25, 93]. Так визначено й споруду з Колонщини [694, с. 40], де дослідники-початківці не зрозуміли її поліфункціональність, що вже згадано [248, с. 29]. Ями для випалу вугілля з Асотського городища у Балтії схожі [1255, с. 44, 100, 101, рис. 123]. Ці споруди відомі й згодом: на Комарівці таку датують 2-ю пол. XIII – XV ст. [71, с. 44]. На Львівщині об'єкти названі печами вуглярів римського часу [50, с. 166–168].

Вуглярство відоме й у XVIII–XIX ст. [482, с. 19; 595, с. 95], на Буковині – у 80-х роках XX ст. [171, с. 156], ним часто займалися після польових робіт, а експерименти в галузі (рис. 35) [261, с. 248; 264, с. 60, 61, рис. 3; 829, с. 223–225, рис. 127] сприяли розумінню давніх об'єктів.

За доби середньовіччя, особливо – на Поліссі, практикували і добування поташу. Але промисел виник пізніше інших, поширився з розвитком цехового ремесла і мануфактур [837, с. 246] і достатні підстави для ідентифікації споруд поки що відсутні. Згадка об'єктів для отримання попелу з Колонщини [1156, с. 231; 2012, с. 236] з огляду на численні помилки дослідника не розглядається; особливо з урахуванням того, що цей промисел навряд чи був спеціальним і самостійним в економіці села. Базована на припущенні існування галузі думка

про добування поташу в Автуничах [169, с. 68] розглянута [252, с. 99], а названі критерії поташень [171, с. 181–190] дозволяють при бажанні відносити до них споруди різних галузей.

2.3. Господарські, побутово-господарські та побутові споруди

Господарськими будівлями в публікаціях названі різні споруди – від усіх нежитлових до наявних у дворі незалежно від занять власника призначених для задоволення побутових потреб альтернативних ремісничим і промисловим. При тому, що остання точка зору більш вдала, в їх числі доцільно виділяти ті, що мали господарське і побутово-господарське призначення, функціонували поза професійною діяльністю власника і говорити про не пов'язані з економічною специфікою суто побутові. Виділяти останні складно. У селищах Подоння та Поділля згадані лазні [861, с. 130–134; 1191, с. 83–89], та приклади поодинокі. Побутовими були звалища, сміттєві ями (крім наявних у системі певної галузі призначених для відходів виробництва), але для цього зазвичай слугували відпрацьовані котловани. Поділ решти на побутові і побутово-господарські з виділенням господарських з господарсько-побутових теж складний: будівлі були переважно поліфункціональним і одна і та сама споруда могла виконувати і господарські і побутові функції одночасно. Це ілюструє приклад повітки – будівлі-навісу, іноді зі стінами з трьох боків, що була чи не в кожному, навіть найбіднішому обійсті. Коли її використовували для дров, вона – побутова. А при зберіганні реманенту й інвентарю (типу «возівні») – господарський об'єкт. Та в обох випадках її конструкція тотожна. Те саме стосується і ям для збіжжя: вони господарські із запасом посівного зерна. Господарськими можна вважати їх і як останню ланку в низці пов'язаних з рільництвом об'єктів, незалежно від того, посівне там було зерно, чи призначене для споживання. Та як об'єкт для зберігання запасів, її слід вважати побутовою. Умовність підходів зрозуміла, якщо враховувати, що зерновим ямам конструктивно тотожні і деякі ями для зберігання інших припасів. Навіть колодязь – побутова будівля як джерело

питної води, набирає «господарських» функцій при використанні у ремеслах і промислах чи в домашньому господарстві. Така ж ситуація і з об'єктами для обробки продуктів харчування: як спрямовані на забезпечення життєвих потреб вони побутові, водночас – виробничі для зайнятих, наприклад, коптінням. При розгляді об'єктів різного призначення слід також враховувати їх відповідність еволюції народного будівництва. Це видно на прикладі кліті, коли старі форми житла при витісненні більш прогресивними не зникли, а змінили призначення, стаючи коморами, а потім і суто господарським приміщеннями, що вже згадано [21, с. 347]. Має місце й більша архаїчність господарських споруд порівняно з житлами, їх стійкість і цілісність у традиційній організації побуту [296, с. 59; 402, с. 144]. Відтак, краще окремо розглядати сільськогосподарські будівлі – рільничі і тваринницькі; колодязі, як унікальні й специфічні; решту об'єктів поділяти не на господарські, господарсько-побутові й побутові, а за функціями: для припасів, інвентарю тощо. При цьому необхідний обережний підхід, бо, на думку А.Л. Монгайта, рибальські, наприклад, знаряддя могли знаходитись і в професіонала, і в любителя, окремі інструменти за натурального господарства могли перебувати у будь-якому будинку незалежно від занять власника і житло феодала неможливо визначити лише за знахідками зброї чи розмірами споруди [692, с. 61, 62]. До того ж, за даними розкопок не завжди можна з'ясувати певні соціально-виробничі особливості давнього суспільства. На Поліссі на прикладі того ж рибальства констатовано його існування як допоміжної, а порою і як основної сфери діяльності при занятті промислом майже всіма жителями за відсутності професійних рибалок [837, с. 149].

2.3.1. Сільськогосподарські споруди.

Існує три підходи до розуміння сільського господарства: а) землеробство і скотарство, виробництво продуктів харчування; б) помножене на число родин господарство окремої селянської сім'ї; в) вся економічна діяльність населення аграрної зони. Цю різноплановість зумовив ремісничий і промисловий аспект у заняттях жителів. Прибічники відокремлення ремесла залишають сільському господарству аграрну сферу; ті, хто розглядає ремесло на стадії домашнього

виробництва, включають деякі його види у сільське господарство; промисли іноді вважають ремеслом на домашній стадії. Але це стосується розвитку і соціальної організації ремесла, що виходить за рамки цієї роботи, тому вжито близьке до «середнього» бачення сільськогосподарської сфери як економічної діяльності селянської родини в умовах натурального господарства.

Збиральництво, прядіння, ткацтво, шевство, виготовлення одягу, взуття тощо якщо і залишали археологічно уловимі сліди, то у вигляді знарядь праці, іноді – продукції; ці виробництва не потребують спеціальних приміщень. Якби такі й були – за браком специфічних конструктивних особливостей виділити їх неможливо. Розгляд споруд цих галузей обмежено об'єктами, пов'язаними із зерновим господарством і тваринництвом – тих, які зі значною ймовірністю можна ідентифікувати за зовнішніми ознаками.

Снопосушарки та будівлі для просушування зерна. Оскільки збирання врожаю, його зберігання і підготовка до споживання посідали важливе місце в циклі сільськогосподарських робіт, розгляд об'єктів галузі варто розпочати зі споруд для просушування снопів та зерна. Перші набули розповсюдження з огляду на клімат переважно на півночі Чернігівщини та Волині [159, с. 54; 1129, с. 478, 538]. Основний зафіксований етнографами їх тип – *овин (сушня, осіть)*: двоярусний, з приміщенням для снопів угорі й опалювальним пристроєм внизу [324; 343, с. 196; 353, с. 229; 528, с. 91, 92; 566, с. 25; 638, стб. 757–794; 731, с. 604; 778, с. 13; 852, с. 38; 1024, с. 25–27; 1271, с. 199]. Згаданий ще в Уставі Володимира [594, с. 19], він дожив до ХХ ст. [213, с. 107; 727, с. 78], відомий як будівля з піччю (вогнищем) і рештками підмазаного глиною перекриття в Рові-2, Автуничах, Овраменковому Крузі, Лісковому, Криниці (рис. 36) [227, с. 66, рис. 5] і вважається типовою будівлею на Русі [350, с. 154]. Описано розкопки овина ХVІІІ ст. у Підмосков'ї [392, с. 280–287] та згадано таку ж споруду з Івановської області Росії [534, с. 193], тобто із зони їх широкого побутування.

Більш примітивним був пристрій, відомий як *ишии, ишишок*: зведений над опалювальною спорудою конус із жердин, на який складали снопи [322, с. 636; 394, с. 26; 592, с. 23; 633; 1025, с. 160–171; 1108, с. 81; 1109, с. 77, 78; 1141,

с. 30–33, 41, 42; 1142, с. 154]. Їх види класифіковані [323, с. 87], прототипи виявлені на селищах [350, с. 154, 155] і городищах [1285, с. 92]. Будівлі з Рову-2 і Коровеля – з печами (вогнищами), перекритими дерев'яно-земляними накатом та слідами жердин по периметру [126, с. 31]. Ще простіші виявлені в Автуничах і Борчі-2 (рис. 36) [227, с. 65, 66, рис. 5; 314, с. 126; 315, с. 48, 231]. В оточеному ямками від жердин заглибленні був не опалювальний пристрій, а сліди багаття. Шиш вважали необхідним супутником будинку на Русі [429, с. 533; 937, с. 173; 939, с. 431], хоч зазвичай снопосушарки для протипожежної безпеки виносили на край садиби, а то і на край села [521, с. 143; 1024, с. 27; 1034, стб. 76–80]. Попередник споруди – яма з багаттям, іноді з решіткою із жердин [323, с. 72; 572, с. 14]. Хоч об'єкти мають мало специфічних рис, одна будівля з Автуничів відповідає цим критеріям.

В Автуничах виявлено дещо іншу споруду для просушування: обладнана у залишеному глинищі, досить крупна, оточена стовповими ямами, зі слідами багаття, що горіло тривалий час на черговому шарі заповнення [241, с. 33].

Окрему категорію складає *озерод (озород)* – система стовпчиків чи кілків з поперечинами для просушування врожаю (частіше – ярових) у полі [628, с. 50; 689, с. 37; 777, с. 223; 1086, с. 43; 1178, с. 91], що має аналогії у південних слов'ян [452, с. 99]. З цим варіантом сушарок можна ототожнити розміщені на одній прямій не пов'язані з системою тинів чи котлованами споруд стовпові ями (рис. 36) [227, с. 67, рис. 6: 2], хоч їх могли залишити конов'язі тощо. Подібні відомі в Автуничах [227, с. 67]. Згадане й сушіння на пряслах [362, с. 201] та кілках [1160, с. 77].

Окремо слід навести приклад ще одного ототожнення щодо таких споруд. Стосовно Ревутового В.О. Петрашенко вважала, що розміщене на краю селища подалі від основної забудови дещо заглиблене малих розмірів житло з піччю майже в центрі могло слугувати за *ригу* [816, с. 61, 62]. За даними етнографії, такі споруди в ХІХ – перших десятиріччях ХХ ст., а можливо і раніше були запозичені з Прибалтики, розповсюдились у вологих районах, потіснивши, а то і витіснивши овин [87, с. 300–302]. Ймовірно, відбулась підміна понять щодо

різних варіантів снопосушарок. Якщо ж ідентифікація вірна, слід говорити про фіксацію унікального для давньоруського села явища.

Рільництво репрезентоване також будівлями і пристроями для підготовки зернових до зберігання й споживання, а саме – *об'єктами для просушування зерна*, хоч їх можна розглядати і не як фінальні в зерновому господарстві, а уже як призначені для переробки продуктів у циклі приготування їжі. Цей процес відбувався з використанням побутових печей і спеціальних об'єктів [602, с. 122; 1201, с. 126]. Їм відповідають жаровні на печах жител і спеціалізовані будівлі-зерносушарки, виявлені у Лісковому і Шестовиці. Як комплекси для підготовки до розмелювання крупних партій зерна інтерпретовані будівлі з Шестовиці, Овраменкового Круга і Казарок з уламками жаровень і їх бортиками, іноді – з горілим зерном [126, с. 31; 133, с. 19]. Така споруда виявлена і в Гульську [389, с. 45]. Для просушування зерна могла слугувати і яма з великим вогнищем у центрі з Ліскового [828, с. 96]. Показовий і комплекс із Григорівки, де зерно могли сушити у будівлі з двома печами [812, с. 198, 199]. Так визначена і незначних розмірів споруда з жаровнею на нішеподібній печі у Товпижині на Рівненщині [1085, с. 156–160]. Схожі об'єкти відомі й на інших пунктах.

Ще один об'єкт зернового господарства – *тік* (утрамбований майданчик для молотби та будівля над ним для роботи взимку), згаданий у «Слові о полку Ігоревім» [350, с. 155, 156], вивчений недостатньо. Винятком слугує Дорогинка-ІІІ, де один із об'єктів названо спорудою для обмолоту [828, с. 108].

Будівлі тваринницької галузі. Стійлове утримання худоби на Русі відоме за статтею «Руської Правди» про крадіжку з хліва і слідами хлівів у містах [594, с. 87] та селищах X–XIII ст. [820, с. 146]. Але такі ідентифікації поодинокі.

Як *загін для худоби* визначена система стовпових ям у заплаві на краю Автуничів, де зібрано численні збруйні кільця тощо. Припущення стосувались кількох об'єктів (рис. 37, 2) [227, с. 67, рис. 6: 2; 253, с. 151].

На цьому поселенні вивчено й споруду, утворену подвійними канавками від плоту. Висловлено припущення про наявність утеплювача між подвійними стінами і використання будівлі у холодну пору року (рис. 37, 1) [227, с. 69, 70,

рис. 8, 1, 2]. Цікаво, що з 8 автуніцьких комплексів, утворених канавками від плоту, 3 мало подвійні стіни. Такий прийом відзначено народознавцями щодо *хлівів* [87, с. 186; 1129, с. 538; 1206, с. 393], хоч згадані вони і з обмазаними глиною стінами з плоту [1210, с. 121]. У окремих районах так будували й житла [87, с. 86]. В Озаричах як об'єкт для худоби інтерпретована споруда розмірами 6,2×5,3 м з ямами від стовпів у центрі та вздовж стін за периметром будівлі й зі слідами перегною на долівці [71, с. 67], на підставі останніх тваринницькими вважали будівлі з Григорівки [819, с. 96] та двокамерну споруду з Березовки-5, де іншу камеру називали призначеною для зберігання зерна [208, с. 148]. Відомі хліви і в містах. Висловлено припущення і про утримання дрібної худоби чи домашніх птахів у відгородженому кутку житла із Лтави [1043, с. 127].

Окремо необхідно згадати житло з Монастирка, де виявлено темну круглу пляму із залишками дерева і бджолиними стільниками; споруда інтерпретована як місце зимового зберігання бортей [627, с. 100]. Насправді тут скоріше має місце фіксація гнізда бджіл невизначеної хронології (житло – надто тепле для зимового утримання бортей), цей промисел на селищах доби Русі відомий, та специфічних споруд не лишив. Згадані в літературі обвуглені стільники з інших пунктів [171, с. 59 та ін.] уявити важко, адже віск під дією високих температур мав би розтопитись задовго до появи помітних слідів термічного впливу.

2.3.2. Споруди для припасів.

Об'єкти для зберігання припасів існували у складі кожного двору і чи не найголовнішими серед них були призначені для хліба і продуктів [265 та ін.].

Основна господарська споруда – *клуня (гумно)* – будівля для зберігання і зимового обмолоту хліба. Традиційне винесення її за межі двору свідчить, чим ніколи не міг пожертвувати господар навіть у випадку пожежі, стихійного лиха. Характеризуючи землеробство на Русі, В.Й. Довженко акцентував: «гумно, як місце зберігання хліба, суворо охоронялось давньоруськими законами. За підпалювання гумна «Руська Правда» установлює найтяжчу кару, яка існувала в Древній Русі: «Аже зажгут гумно, то на поток, на грабеж дом его». Охоронявся й хліб, що зберігався в гумні. «Руська Правда» за крадіжку жита в

гумні... накладала штраф в розмірі 3 гривен і 30 кун» [350, с. 154]. Знаючи про таку споруду, дослідники обмежуються даними писемних джерел, оскільки археологічно уловимих слідів ця наземна будівля не лишала. Винятки відомі в Григорівці, де клуні, на думку автора розкопок, містили ями для зберігання зерна [819, с. 96], а гумна входили до господарсько-дворових комплексів [814, с. 147] і Дорогинці-III, де гумном названо стовпове житло з піччю [992, с. 118]. Згадане гумно і на Березовці-5 [205, с. 57; 206, с. 82, 83].

Натомість при розкопках майже кожного селища й міста вивчено значну кількість інших об'єктів для зберігання зерна і запасів продуктів.

Один із варіантів зерносховищ виділив В.Й. Довженок: «відомі випадки, коли на древньоруських поселеннях знаходять також окремі приміщення для зберігання зерна – закрома» [350, с. 157, 158]. Так ототожнено об'єкти, вивчені біля хут. Половецького, у Воїні, Колодяжині і на городищі біля Кузнєцової дачі [349, с. 149, 157, 158]. У традиційному побуті після обмолоту на току чи в клуні і провіювання зерно засипали для зберігання і використання у засіки (закрома). Це не приміщення, а вбудовані ящики у *коморах* («амбарах») [395, с. 140]. У цьому випадку слід вбачати їх існування ще з києво-руських часів. Та фіксація при розкопках таких будівель і в системі тричленного зв'язку «хата + сіни + комора», і окремих складна. Незаперечні висновки можливі лише за наявності засіків з горілим зерном. У Березанці й Григорівці вони відомі як відокремлені дошками частини господарських приміщень [974, с. 74]. Можливо, що коморою була споруда без печі з Ліскового, ототожнена з сезонним житлом. Об'єкт мав підлогу з дощок, від жител його відрізняють і стіни із вертикально поставлених обополів [1239, с. 47]. Коморами названо і низку об'єктів Київщини [828, с. 104, 110]. Як «амбари» і «ями-погреби» визначені крупні прямокутні й квадратні споруди з обшитими деревом чи обмазаними глиною стінами, дерев'яним перекриттям на стовпах, засипані землею у Подонні [145, с. 36]. Але вивчення забудови XIX–XX ст. свідчить, що комори, де зберігали запаси хліба і загалом майно, будували капітальними, зазвичай наземними і з підлогою; у часи Русі навряд чи було інакше. Це ілюструють матеріали Новоградка, де підлога комор

(амбарів) настелена не лише дошками, а й ретельно підігнаною берестою. Зерно різних культур зберігали тут в різних кутках [783, с. 77–79].

Не викликає сумнівів наявність на пам'ятках доби Русі інших об'єктів для збіжжя – *зернових ям*. Відомо, що, трійця – зерно, борошно, хліб – заповнює історію Європи; вона була предметом головної турботи людей, для яких жити означало «їсти свій хліб»; у листуванні того часу хліб поглинав усі думки, неодмінно залишаючись фігурою першого плану [107, с. 158]. Про властивість їх для Русі свідчать стаття «Руської Правди», де наявне покарання за крадіжку з неї хліба; літописні згадки про «житні ями» та ін. [350, с. 158; 594, с. 19]. Думка про зернові ями, як неодмінну складову двору, загальноприйнята [350, с. 158; 358, с. 225; 522, с. 151; 937, с. 169, 170]. Споруди глекоподібні, грушоподібні, урізано-конічні, дзвоноподібні, іноді – циліндричні. Відзначене обмазування глиною їх стін, іноді на каркасі з гілок, обпалення, обкладання корою берези, сосни, навіть деревом і цеглою [15, с. 52; 145, с. 34; 554, с. 297; 743, с. 260; 1046, с. 61; 1140, с. 5, 6; 1257, с. 338; 1313, с. 15, 16]. Їх інтерпретація часто обумовлена залишками зерна. Об'єкти властиві й попереднім епохам [53, с. 47, 48; 170, с. 18, 31, 122, рис. 12: 1–4], як реліктові існували до рубежу XIX–XX ст. [103, с. 36; 159, с. 55; 528, с. 93; 567, с. 56, 57; 686, с. 91; 731, с. 604; 848, с. 31; 875, с. 9; 1069, с. 151], причому, і в XX ст. на Чернігівщині стіни ям обкладали берестою [213, с. 107], на Київщині у них зберігали насіннєву картоплю. Ці споруди вивчені в Гульську, Кошіївці-8, Лісковому, Григорівці, С. Борщагівці та ін. (рис. 38) [225, с. 78; 389, с. 46; 644, с. 60; 812, с. 198, 199; 1239, с. 51]. Вони відомі як заглиблення у долівці інших споруд і окремі ями з перекриттям, яке, на думку дослідників, у певних випадках було зрубним з двосхилим дахом [208, с. 148]. Відома фіксація в них дерев'яних кришок [15, с. 52; 1045, с. 52]. Іноді обійстя мало кілька ям [644, с. 38, 39]. Були й іншої форми ями для зерна [884]. Розміщення споруд в Гульську дозволило вбачати належність ям певним сім'ям, а снопосушарки всій общині [388, с. 37, 38]; у ранніх слов'ян община володіла і зерносховищами [53, с. 47; 170, с. 122].

Аналогічно запасам хліба зберігали й інші продукти. У ямах знайдені

кістки, іноді – в анатомічному порядку, луска риби, яйця [828, с. 111; 1257, с. 338], що властиве і пунктам I тис. [53, с. 48; 792, с. 44, 58], хоч це могли бути й кухонні відходи. Тобто, господарські (хлібна яма) і побутово-господарські (*погріб, льох*) споруди могли мати ідентичну конструкцію. Не виключено, що один і той само об'єкт використовували і так, і так. Хоч археологи вживають ці терміни як синоніми, дані етнографії демонструють різницю в конструкції споруд для припасів, відомих як льох, погріб, яма. Для зберігання продуктів мешканці Автуничів використовували ями різної форми з конічним чи однодвосхилим перекриттям і стінами з плоту (рис. 39) [227, с. 68, 69]. У Григорівці до господарських будівель віднесені невеликих розмірів ями-льохи діаметром 1,0–1,5 м, глибиною до 1,5 м для зберігання зерна у великих корчагах-піфосах, овочів та інших запасів сільськогосподарської продукції [819, с. 95], хоч дані етнографії не фіксують зберігання зерна у вологих умовах погребя. Деякі споруди Рову-2 за конструкцією близькі автуницьким, хоч на пункті вивчено і специфічні об'єкти з ямами-підбоями для діжок [1240]; бочки у погребі відомі й у селищах Липинському та Березовка-5 [208, с. 147; 367, с. 75]. У Дорогинці-III у дні погребя була яма типу зернової [828, с. 110]. У С. Борщагівці в одній із ям виявлено розвали горщиків зі стравою, подібною до сучасного холодцю, на це вказують дані археозоології [225, с. 78]. Різної форми погреби у житлах і за їх межами відомі й на інших пунктах, іноді вони мають сліди стовпів, підбої, ями в дні, земляні полиці. Такі вивчені в С. Борщагівці, Лісковому, Григорівці. У Дорогинці-III льох включав обкладену камінням камеру з ямою [828, с. 111]. У Києві його збудували з жердин і обаполів [104, с. 23]. Один із льохів біля кузні з Ліскового автори розкопок назвали обладнаним опалювальним пристроєм: так трактована невелика піч на краю дзвоноподібної ями [1239, с. 35]. Поєднання «духовки» з «холодильником» важко уявити навіть в сучасному побуті, інше призначення об'єкта зрозуміле. Частина неідентифікованих ям з Ліскового, за О.В. Шекуном і О.М. Веремейчик, була буртами для зберігання взимку овочів [1239, с. 38]. З огляду на підпілля та уламки чавунних казанів, тарної кераміки, горщиків більшість господарських споруд Озаричів вважали призначеними для

продуктів сільського господарства [71, с. 67]. До погребів-сховищ відносили й інші об'єкти [146, с. 57]. А в Новогрудку м'ясо і плоди, за даними природничих наук, зберігали в коробах і бочках у заглибленні під житлом [783, с. 83].

Деякі споруди ототожені з *лідниками (льодовнями)*. Це стосується Рову-2, Григорівки, Лісового, [814, с. 146, 147; 1239, с. 51; 1240]. У Ч. Мотовилівці критеріями слугували циліндрична форма, залишки настилу з дерева по краях, ніж і кістки тварин у заповненні [828, с. 111]. Облаштовані в долівці погреба й окремі лідники відомі й для пізнішого періоду [668, с. 89; 888, с. 121, 124; 1301, с. 14–19], у тому числі й для ХХ ст. [337, с. 157, 158].

Для зберігання запасів продуктів слугували й відомі за етнографічними даними *стенки* – комори (відокремлені й у складі будинку) без стаціонарного опалювального пристрою, які могли обігрівати багаттям чи принесеним ззовні жаром [326, с. 145; 332, с. 111; 895, с. 96]. Таким критеріям відповідають деякі з автуніцьких об'єктів [222, с. 12], хоч припущення досить умовне, адже якщо збіжжя, борошно, овочі, м'ясо зберігали у керамічній тарі, кошиках, мішках, відрах, коробах, вони могли перебувати у будь-якій із побутово-господарських будівель. Як комора інтерпретована прямокутна, із рештками крупногабаритної дерев'яної тари у заповненні і будівля з Дорогинки-III; так ототожені й інші споруди та об'єкти з Колонщини, Крушинки, Забір'я [828, с. 103, 104, 108, 110].

2.3.3. Будівлі для обробки і приготування продуктів харчування.

Ці об'єкти – одні з найважливіших для життєзабезпечення, та з огляду на відсутність ідентифікуючих рис конструкції, їх визначення ускладнене. На слов'яно-руських пам'ятках згадані *споруди, де розмелювали зерно*. Хоч жорна повинно мати кожне господарство і використовували їх переважно в житлах, такі ототожнення зроблені й щодо певних будівель. Вони вивчені на селищі Перше Травня [491, с. 17; 1021, с. 164] та інших пам'ятках [585, с. 124; 589, с. 79, 80; 648, с. 52–55; 1011, с. 275; 1138, с. 282, 283; 1281]. А Б.О. Рибаків, звернувши увагу на млинарські топоніми і згадки млинів на річках з XIII ст., висловив думку про появу цих споруд ще до монголо-татарської навали [934, с. 566, 567] й описав млиновий постав у Вщижі [932, с. 17; 936, с. 103]. За

численними документами XVII ст. і згадками з XIII ст. розвиток млинарства вважають тривалим й інші [41, с. 254; 87, с. 331; 159, с. 56; 1135, с. 14, 15], але розміщення споруд не дозволяє фіксувати їх при розкопках зони забудови.

Випікання хліба теж залишило певні об'єкти. Їх фіксують як відокремлені чи збудовані в інтер'єрі споруди спеціалізовані *хлібні печі*. Об'єкти відомі за розкопками і даними етнографії [87, с. 265], хоч для випікання хліба частіше відзначене використання звичайних печей.

Привертають увагу *теплотехнічні пристрої невинробничого призначення*. Вже згадано вогнища в спорудах; в ході розкопок вони вивчені і за їх межами. Приклади походять з Ліскового, Кошіївки-8, Сахнівки, Малополовецького [22, с. 98; 644, с. 22, 62, 63; 865, с. 96; 1239, с. 41]. У С. Борщагівці вивчені пари виносних вогнищ [225, с. 78]. На пункті відома і наземна нежитлова будівля з піччю і ямами в долівці [439, с. 151, 152]. Печі поза житлом, можливо, пов'язані з виробництвом, згадані й у слов'ян додержавних часів у Ходосівці [828, с. 7] та між Прутом і Дністром [1065, с. 219]. Не виключено, що це – рештки «варевні», легкої споруди для приготування їжі [1002, с. 46]. На півдні Русі загального користування печі поза житлами виявлені в Колонщині [1158, с. 127] та в інших пунктах [37, с. 294, 296], на півночі їх вважають хлібними [975, с. 181].

Вважають, що об'єкти з селищ Ігрені-Підкова, Зміївка, Дорогинка-III та пам'яток Подоння пов'язані зі зберіганням та обробкою риби; до них віднесено і кліть у Воїні та підвал будинку в Ленківцях [24, с. 329; 145, с. 54; 172, с. 12; 491, с. 17, 130; 992, с. 118] і деякі об'єкти з пам'яток I тис. [1011, с. 123, 272], але визначити їх місце серед споруд через недостатні знання технології обробки риби на Русі та відсутність ідентифікуючих рис важко. Така само ситуація й зі споживанням м'яса тварин. Так, на підставі лише закопчених стінок дві чи три споруди з Ліскового названі коптільнями [1239, с. 37, 51, 168], що не дозволяє беззастережно приймати це визначення. Та й критерії віднесення до коптилень простих печей [539, с. 44, 45] теж дуже умовні.

2.3.4. Споруди для реманенту, інвентарю, начиння.

Вказані будівлі – неодмінна складова обійстя. Деякі з об'єктів, як згадано,

вважають *клітями* чи *коморами* – неопалюваними добротними спорудами для домашнього начиння, одягу, зерна, продуктів тощо. Але вони могли і не мати слідів з огляду на тенденцію до підняття цих споруд над землею на підставки чи підкладки під нижній вінець для уникнення вологи. Будівлі мають аналогії в етнографії [331, с. 75–78; 837, с. 311, 312 та ін.], відображають як сільський, так і міський побут [893, с. 16], а стосовно археологічних об'єктів цікаву думку висловила В.О. Петрашенко: у Григорівці «...двори-садиби відрізнялись дивною одноманітністю планування... Садиба складалась із одного житлового будинку на підкліті..., ще одного дещо заглибленого чи наземного житла площею 12–16 м², однієї чи двох господарських будівель: хлівів, овинів, лідників, від яких залишились овальні, підпрямокутні і круглі ями» [814, с. 146]. Думка про два різні житла у садибі, як неодмінну особливість планувальної структури двора, дуже значима. Для двох жител могли бути різні причини, та жодна вичерпно не аргументує цю особливість. Якщо ототожнення вірне, явище можна пояснити фіксацією переходу простішого і меншого за розмірами від жител на підкліті однокамерного житла в поліфункціональну (житлову і побутово-господарську) споруду; наступним етапом еволюції мало бути перетворення у нежитлову.

Часто місце споруди в господарстві і життєзабезпеченні обійстя за браком особливостей для інтерпретації і через поліфункціональність визначити важко. Об'єкти фіксуються як заглиблення у долівці наземних споруд і окремі будівлі.

Деякі із споруд, як згадано, ототожнили з відомими за даними етнографії [728, с. 140 та ін.] *повітками* – навісами зі стінами з лози для дров, реманенту, інвентарю (рис. 40, 1) [227, с. 69]. Об'єкти такої конструкції зустрічались і при розкопках міст (рис. 40, 2) [609, с. 100, рис. 57].

2.3.5. Колодязі.

У давньоруських писемних пам'ятках «колодязь» та похідні від нього, не враховуючи термінів «криниця», «студенець», «оубол», вжиті близько 20 раз [1029, т. I, стб. 1212, 1213, 1256], а включена до літопису під 997 р. легенда про «білгородський кисіль» [795, с. 87, 88, 286, 287; 882, с. 57] вказує, що йдеться саме про колодязь, а не криницю чи джерело. Об'єкти водопостачання відомі на

укріплених пунктах [579, с. 94–100; 898, с. 154], а при переважно прирічному розміщенні селищ вважали, що вони отримували воду з джерел і струмків, адже за даними етнографії водопостачання з річок та джерел і в містах, а не лише у селах відоме й згодом [87, с. 287; 300, с. 323; 891, с. 36, 37; 1217, с. 5].

Ситуацію змінило вивчення в Шумлаї [130, с. 18; 140] і Автуничах [239, с. 27; 718, с. 111; 719, с. 107, 108; 720, с. 109] давньоруських колодязів (рис. 41). Шумлайський мав тришарові стіни: з'єднані «в обло» дошки; вертикально вбиті загострені дошки, укладені горизонтально одна на одну широкі дошки. У кутах розміщені стовпи: один з колоди, решта – з обаполів. Автуницький відрізняли деякі деталі. Зведений із дубових напівкогод, колотих когод, обаполів, один раз використані дві дошки. З'єднаний «в обло», деталі щільно підігнані, верхні частково перекривають попередні. Нижні вінці складали поставлені «на ребро» впритул масивні дошки. В середині нижньої частини теж був «ящик» із тонких дощок, місцями до чотирьох шарів. Кути фіксували стовпи із березових когод. У об'єкті теж наявна підлога. Простежено підкладки, що вирівнювали стіну, ймовірні сліди ремонту [132]. Розширенні донизу зрубні колодязі вважали характерними для домонгольської Русі [427, с. 194–196], хоч на Чернігівщині розширення відоме з XVII–XVIII ст. [254, с. 69, 70], а у Москві за середньовіччя стіни колодязя обшили поставленими вертикально обаполами [886, с. 48–61]. Колодязі часів Русі вивчені в Чернігові [255, с. 113; 1195; 1199, с. 108] і Києві [1052], хоч їх поширення відносили до XV ст. [890, с. 48–61], а порівняння цих споруд [1209] характеризує гідротехніку села і міста й дозволяє говорити про певні аспекти світогляду [254; 257, с. 18, 19].

З колодязя в Автуничах походило багато глеків, хоч знайдені й залишки відер; це має місце і в Москові [26, с. 141, 142; 27, с. 161–163; 28, с. 134]. Ними могли не лише діставати воду. За даними етнографії [331, с. 89; 1010, с. 22], в джерела опускали молокопродукти, використовуючи їх як «холодильник».

2.3.6. Архітектура малих форм.

Огорожі, ворота, хвіртки відіграють значну роль у вирішенні садиби і в організації простору вулиці, із зеленню вони значно доповнюють і збагачують

вигляд будинку, пов'язуючи його в єдине ціле з іншими будівлями [956, с. 283]. Сукупність джерел вказує на існування цих компонентів, а також конов'язей, лавок тощо. Та наявні лише дані про їх заглиблені частини, надземні елементи гіпотетичні. Сліди стовпів у огорожах свідчать про ворота, хвіртки, можливо – перелази. До деяких здогадок приводять аналоги з сучасних сіл. Подвійні лінії огорож у Автуничах і Лісковому можуть відображати ремонти тинів, що відомо в народному побуті [1210, с. 125] й на інших пунктах [383, с. 45]. Іноді огорожі маркує планіграфія цвяхів [417, с. 9, 28, рис. 14].

2.4. Вежі

Два цікавих зрубних об'єкти вивчені в Лісковому. Один мав у основі зведений на уступі над закріпленим глиняно-лозовими стінами заглибленням шестикутник; горілий прошарок в об'єкті – слід міжповерхового перекриття. Споруда розташована на краю мису. Інша – подібна, але в гіршому стані. За аналогіями з Чернігова будівлі ототожнені з вежами [1239, с. 24, 50]. Для селищ регіону ці об'єкти виняткові.

2.5. Типологічні особливості функціонально невизначених об'єктів

Суттєвою проблемою на шляху продуктивного осмислення археологічних матеріалів сіл середньовіччя виступає з'ясування первісних функцій численних материкових котлованів, для пам'яток на ґрунтах з поганим станом органіки їх вивчення має особливе значення [288, с. 155], але мало запропонувати бачення споруди, слід зрозуміти і зуміти пояснити певні реалії частин і деталей будівель на основі доведених закономірностей [485, с. 59].

Невизначених споруд на селищах найбільше – від слідів викорчовування дерев і місць від схованого і забраного скарбу до об'єктів певних виробництв, часто рідкісних. При їх невизначеності О.М. Веремейчик простежила, що в X–XI ст. між Дніпром і Десною переважали видовжені об'єкти, що співіснували з

овальними і прямокутними, у XII–XIII ст. більшість належала прямокутним, квадратним і овальним, а видовжені майже зникли [1239, с. 51]. Прямокутна, овальна, кругла і неправильна форма властива спорудам Автуничів [828, с. 36]. Підхід дає можливість відзначити наявність однотипних об'єктів, хоч функції їх часто невідомі. Більш інформативне поєднання даних щодо форми об'єкта і особливостей його заповнення [221, с. 41; 234, с. 105, 106; 283, с. 30–33; 288, с. 155; 698, с. 56–58]. Але останнє часто відображає не використання споруди, а засипку заглиблення. Так, горілі волокна рослин у ямах можуть свідчити лише про пожежу на сусідньому лані, коли об'єкти були відкритими. А викинуті масиви глини і печини над потужними шарами заповнення, як відзначалось – не сліди перекриття чи печі горішнього ярусу споруди [485, с. 64–68]. Коли схожі обставини не впливали на формування заповнення, певні висновки можливі, та на цьому етапі беззастережні реконструкції передчасні, тим більше, що хибою багатьох є дедуктивний підхід, базований на апіорних уявленнях, як споруди «повинні» руйнуватись і як при цьому «повинно» формуватись їх заповнення. Шлях уникнення цього проаналізовано [288, с. 155 и далее; 485 та ін.].

Застосування підходу для всіх пунктів позбавлене сенсу. Це пов'язано із об'єктивними (особливості ґрунту, умови фіксації) і суб'єктивними (специфіка бачення дослідниками об'єктів на різних пам'ятках) чинниками. І якщо колір шарів можна назвати за допомогою визначників, з морфологією гірше, адже залучення щоразу методів природничих наук проблематичне. Не зайве згадати і підхід до заповнень, як не пов'язаних з використанням об'єкта за призначенням [926, с. 21; 928, с. 10, 11; 1152, с. 245].

2.6. Будівельна справа та інструменти майстрів

Для оточеної виробами з дерева від перебування немовляти у колисці до останнього притулку в домовині людини середньовіччя роль цього матеріалу переоцінити важко [806, с. 70; 959, с. 20]. Особливо це стосується споруд, адже навіть печі зведені на опалубці чи мали субструкції з дерева. На Середньому

Дніпрі розвиток будівельної справи крім окремих деталей маркують знахідки інструментів. Запропонована Б.О. Колчиним [513, с. 13–15] їх класифікація, дозволяє простежити розвиток галузі і вказує на вузькоспеціалізовані якщо не спеціальності, то операції.

З Лісового, Ходосівки-Рославського, Деснянки, Льгівки, Криниці, Віти-Поштової, Григорівки походять сокири [275, с. 92; 806, с. 71 та ін.]. Пилка менш поширена, відома на Лісовому [1239, с. 19]. Тесла знайдені в Хмільниці, Криниці, Сибережі, Григорівці, Шестовиці [806, с. 73, 75, рис. 14; 820, с. 79, 8]. Долота відомі у Клонові, Макишині, Дорогинці, Григорівці, Автуничах [806, с. 73, 75, рис. 14; 820, с. 79, 80]. У Ходосівці знайдені два втульчастих тесла з властивою долотам робочою частиною шириною до 2,5 см [279, с. 199; 280, с. 187, 196]. Скобелі й струги виявлені в Анисові, Автуничах, Віти-Поштовій [1237; 1317, с. 11 та ін.]. Свердла зібрані у Петрушах, Дорогинці, Ходосівці, Віти-Поштовій [129, с. 76; 275, с. 92; 989, с. 411]. У Бобриці в житлі зі стругами й скобелями обробляли дерево [1214, с. 87].

Рідкісна знахідка походить з Автуничів. У вологих шарах колодязя уцілів дерев'яний інструмент, за етнографічними аналогами ототожнений спочатку з працем [237, с. 26]. Але пошкодження його поверхні і вивчення традиційного побуту дозволили вважати знаряддя відомим як «чекмарь» аналогом киянки, яким наносили удари по деревообробному інструменту при видовбуванні пазів і отворів [806, с. 73, 75, рис. 14].

Пристрої з Автуничів, Лісового, Григорівки – широкі в центрі й вузькі по краях залізні пластини із загнутими в гачки скрученими кінцями, згорнуті в кільце з утворенням провушини [705, с. 85; 820, с. 78, рис. 39: 22; 1239, с. 52, 117, 134, рис. 47, 17, 64: 20]. Вироби відомі у Чорнівці, Новогрудку, Коломні, Волковиську, на Чевкінському селищі біля Старої Рязані та ін. Їх слідом за В.А. Мальм вважали «кішками» для витягування рибальських сіток [147, с. 80; 171, с. 44, 45, рис. 4, 6; 165, с. 28, 68, 69, рис. 19, 11; ф. 39; 166, с. 46, 47, рис. 9, 11; 309, с. 78, рис. 32, 11; 1981, с. 78; 337, с. 148, 237, 428, 435, табл. 9, 19, 151, 2; 386, с. 96, рис. 31, 6, 12, 13; 391, с. 116, рис., 23, 24; 619, с. 130, рис. 1, 7; 632,

с. 119, 125, рис. 4, 9; 753, с. 122, 126, рис. 66, 3; 867, с. 49, 193, рис. 59, 9], хоч це вимагало обережності і дбайливе ставлення до сітки навряд чи допускало ризик її пошкодження [806, с. 155]. Речі вважали й гаками для коптіння, які донедавна використовували на заході України [171, с. 44; 574, с. 27, 28, рис. 9, 2, 3; 583, с. 105; 589, с. 185; 888, с. 117, 119, рис. 38, 13]. Таке бачення критикували, апелюючи до точки зору В.А. Мальм [1239, с. 52], але спрямування в один бік обох країв (крім волковиського виробу) суперечить визначенню. Ототожнення зі знаряддям рибалок «живодер» теж не вдале, бо за сталої тривалий час форми не з'ясована причина спрямування отвору перпендикулярно до лінії напрямку країв загнутих зубців і паралельно лінії через їх кінці, тому виріб віднесли до невизначених [1, с. 11, рис. 10; 1300], з чим згодні і в останніх розробках [806, с. 155]. Але цей інструмент виявлений при вивченні архаїчного побуту Полісся. Він відомий як «драчка» і призначений для проведення по дереву паралельних ліній розмітки перед подальшою обробкою [896, с. 106, 107, рис. 9]. Знаряддя використовували не лише на Русі [75, с. 34, 36, рис. 1, 6].

Для розмітки дерева, призначались і «Т»-подібні, із зубчастими краями «чертілки» [358, с. 258, 284, табл. 100, 15]. Схожий інструмент виявлений в С. Борщагівці і названий «підсвічник-лучина» [1320, с. 11, 33, табл. 10, №2].

При викопуванні котлованів, видобутку глини тощо використовували лопати. Крім поширених дерев'яних знарядь з металевим окуттям для обробки ґрунту з кар'єрів-глинищ у Автуничах походили виготовлені з дуба та сосни асиметричні й симетричні інструменти з виступами для натискання ногою. Їх аналогії відомі у Новгороді [358, с. 237], під назвою «копаниця» такі згадані щодо недавнього часу [419, с. 45].

Відзначені на селищах породи дерева звичні: дуб і сосна. Береза згадана у нежитловій камері Лісового та як допоміжна в колодязі з Автуничів. Житла були переважно соснові, зруби колодязів крім вказаних деталей – дубові, хоч у Пскові у XVII ст. в колодязі використали березу [1279].

У містах дерево обробляли на місці будівництва. В Києві на це вказує шар трісок серед жител [951, с. 538], у Чернігові – об'єкти з шаром трісок і

теслами [164]. Ймовірно, таке практикували й на селі, хоч відоме і переміщення будинків, про що свідчать послідовні насічки на колодах [610, с. 37]. Але за браком даних припускати це можна лише за згаданими паралелями. Сухий шар пам'яток дозволяє простежити лише зведення споруд у попередньо викопаному котловані, на що вказують неідентичні основному заповненню ділянки шару по периметру і його смуги після заміщення ґрунтом порожнин на місці стін. Це відзначено стосовно багатьох пунктів.

Ілюструє галузь і яма з Липинського археологічного комплексу з глиною для зведення печей [367, с. 76].

Зведення на підставі відомих графічних реконструкцій слов'яно-руських жител будівлі у Північній експедиції Інституту археології НАНУ вже згадане.

Розглянута сукупність археологічних матеріалів разом з джерелами, що забезпечують визначення їх місця у структурі забудови давньоруських селищ регіону дозволяє впевнено характеризувати специфіку забудови.

Особливості житлових споруд з різними конструктивними рішеннями і їх окремих деталей можна розглядати на прикладі таких пунктів, як Григорівка, Ліскове, Казаровичі, Анисів, С. Борщагівка, Комарівка, Ходосівка-Рославське, Віта-Поштова, Макишин та ін. Наявні дані свідчать про побутування наземних і заглиблених будинків та їх внутрішнє облаштування, характер опалювальних пристроїв, особливості духовної культури жителів. Простежено розвиток жител від однокамерних до дво- і трикамерних, п'ятистінків та появи споруд у два поверхи, на житлових і холодних підклітах. Це свідчить про високий рівень розвитку будівельної справа на селі [722, с. 20]. Паралелі з міською забудовою й етнографічні аналогії дозволяють уявити деталі, невловимі при розкопках – характер стелі, даху, дверей, вікон, системи виведення диму тощо. Матеріали дають підстави для відтворення цих об'єктів, що успішно виконано.

Досліджені в Автуничах, Григорівці, Кошіївці, Малополовецькому та ін. об'єкти гончарства повністю репрезентують галузь від добування сировини до випалювання посуду. Вивчені глинища і глинники, майстерні, горна, допоміжні об'єкти. Разом з даними етнографії простежено процес тривалість і специфіку

випалювання, а натурне моделювання переконує у вірній ідентифікації об'єктів галузі при розкопках.

Металургійні споруди з Колонщини, Лапутьків, Кренища, Комарівки, Лісового та ін. детально характеризують добування заліза у горнах і тиглях, об'єкти з Автуничів, Клонова, Рову-2, Деснянки – металообробку заліза, а дані про традиційне ремесло середньовічної доби і нового часу дають уявлення про добування сировини і технологію процесу. Результати експериментів сприяють кращому розумінню давніх об'єктів і технологій.

Споруди лісохімічних промислів – дігтярства, вуглярства, смолярства, широко представлені в Автуничих, Лісовому, Колонщині, Комарівці, Львівці, Борчі-2, Дорогинці, Криниць, Віті-Поштовій, Шумлаї та ін. разом з писемними й етнографічними джерелами та натурними моделями не лише відображають розвиток галузі загалом, а й дозволяють реконструювати ланки, ще не виявлені при археологічних дослідженнях.

Деяко менше порівняно з попередніми вивчено споруд малопоширених виробництв – обробки кольорових металів, каменю, кістки. Вони відомі у Комарівці, Ревутовому, С. Борщагівці, Прибитках, Нагорянах, Кирданах та ін. Водночас, що навіть у містах трапляється досить рідко, на селищі Ходосівка-Рославське вивчено майстерню з обробки бурштину, у Білогородці-I, Круглику, Віті-Поштовій досліджено печі для отримання вапна і комплекс з виготовлення плінфи й полив'яних плиток.

З певними виробництвами пов'язані споруди з Григорівки, Дорогинки, Борчі, Стрижівки, Гори та ін. Їх місце у структурі давньоруських промислів і ремесел поки що не встановлене.

Особливості зернового господарства відображають об'єкти з Григорівки, Криниць, Рову-2, Овраменкового Круга, Автуничів, Лісового, Борчі, Гульска та ін., специфіку тваринництва – споруди з Автуничів, Григорівки, Озаричів та ін. Наявні паралелі з народознавчими роботами дозволяють виділяти не лише певні специфічні будівлі – для просушування снопів, зерна тощо – а й більш чи менш досконалі у їх складі.

Майже на кожному із селищ вивчені зернові ями специфічної форми; сховища для інших припасів могли бути такими само, хоч виявлені й інші, як відомі з етнографії погребі, лідники тощо. Інші споруди двору селян – подібні до зафіксованих народознавцями повіток, степок.

На багатьох селищах досліджені споруди для переробки продуктів, та особливих елементів конструкції для їх однозначного виділення з-поміж решти вони, зазвичай, не мали.

Унікальними не лише для давньоруських селищ на Середньому Дніпрі, а й для всього європейського середньовіччя виступають колодязі. Такі вивчені в Шумлаї і Автуничах.

Винятковими для сільської забудови слугують і вежі з Ліскового.

Низка виявлених при розкопках слідів відображають архітектуру малих форм – конов'язі, лавки, ворота.

Більшість об'єктів залишаються невизначеними. Спроби класифікувати їх за формальними ознаками свідчать про існування однотипних споруд у межах пам'ятки чи мікрорегіону, але специфіка окремих пунктів та різні підходи до польової фіксації унеможливлюють таку роботу стосовно регіону загалом.

При розкопках виявлено небагато деталей споруд часів Русі, але зібрано інструменти, які могли використовувати будівельники. У поєднанні з даними писемних та етнографічних джерел вони детально характеризують галузь.

Розділ 3

СТРУКТУРА ЗАБУДОВИ СЕЛИЩ

Відомо, що споруди містять характеристику мікроструктур організму, а поселення, як явища наступного ієрархічного рангу, несуть інформацію про більш значні суспільні ланки і соціум загалом. А встановлення загального у всій різноманітності конкретного – одне з основних завдань історичних наук, зокрема й археології [640, с. 130, 153]. Більше того, поселення у першу чергу відносяться до явищ, що мають чіткий матеріальний вираз, одночасно будучи складовою процесу соціальної взаємодії [192, с. 94]. На пунктах регіону наявна значна кількість репрезентативних для розгляду означених проблем матеріалів.

3.1. Система забудови

На структуру забудови селищ впливала значна кількість суттєвих, навіть визначальних чинників. Та їх можна звести до двох магістральних напрямків: природного й суспільного [1059, с. 3]. Перший включає ландшафт, топоумови, клімат, другий – функції населеного пункту і окремих домогосподарств у його складі. Саме це важливе при розгляді поставленого питання.

Найвірніше оперувати поняттями, що відповідають типам середньовічних населених пунктів, які склалися в середовищі східнослов'янського сільського населення [151, с. 35], та археологічні матеріали рідко дають змогу безсумнівно співвіднести залишки селищ з конкретними історичними реаліями. Але існують дані про напрямки економічної діяльності і основні соціальні характеристики. Тому доцільно вести мову про функціональні й соціальні особливості селищ, що визначали їх архітектурний вигляд. Такий підхід властивий і для розгляду сучасних населених пунктів з поправкою на кількість інформації яку можна отримати щодо тих та інших [464]. Суттєво, що до уваги слід брати не лише

територіальну глибину проникнення соціальних організмів з паралельним утворенням населених пунктів, не «розташування населення», а й розселення як форму розміщення по території, що передбачає вивчення всієї системи пунктів і їх зв'язків з урахуванням кількості й структури населення, зокрема постійного проживання на даному місці з утворенням відповідних форм пристосування до життя та типології, у тому числі й генетичної і категорії селитьби, вираженої в зв'язку «обособлене житло – група садиб – населений пункт» [465, с. 8, 78; 466, с. 6, 26, 30]. Та наявні археологічні джерела не завжди включають ці дані.

3.1.1. Особливості планування.

Вивчення характеру планувальної структури східнослов'янських селищ важливе не лише для реконструкції зовнішнього вигляду поселень, а й для вирішення більш значимих проблем щодо соціально-економічної моделі життя суспільства. Як відомо, в останні століття I тис. у Східній Європі почалось господарське відособлення індивідуальних сімейств. На селищах слов'ян цей процес знайшов вираження в початку переходу від безсистемної забудови до рядової [709, с. 53]. Подальші суспільно-економічні зміни виражені в характері планувальної структури – аж до появи садиб та їх майнової стратифікації. Про певні особливості планування можна судити і за даними розвідок, де фіксують закономірності розташування ділянок культурного шару, та висновки можливі лише після розкопок, до того ж – широкими площами. Останнім часом зібрано достатньо фактів для розгляду окресленої проблеми.

При характеристиці системи забудови слід брати до уваги розміщення на місцевості, форму поселень, типи розселення [151, с. 34–37]. Простежено, що майже всі селища доби Русі розташовані на берегах водойм, іноді на вододілах, займали миси, надзаплавні тераси, дюни, підвищення в заплавах. Топографія визначала і планувальну структуру. Зазвичай, селища віддалені від води на 20–40 м, мали площу від 0,2–0,6 до 8–10 га і більше; середній показник становив 2–3 га. Для них, якщо цьому не суперечили топографічні умови, властива рядова забудова. Більшість пунктів шириною 80–100 м були двохрядними, поселення завширшки до 40 м – однорядними, більше 100 м демонструють також випадки

трьохрядного планування. Даних про щільність забудови за браком широко розкопаних селищ недостатньо, але вказано на розміщення від 2–6 до 20–30 і навіть 80–100 дворів; за розрахунками по сусідніх територіях на 100 м² площі приходить не більше садиби [21, с. 397, 399]. Подальші розкопки дозволили уточнити ці цифри. За підрахунками Я.Г. Рієра, слов'янські села у середні віки відрізняла різноманітність. Їх розміри складали від кількох сотень квадратних метрів до 20 і більше гектарів (більшість – у межах 0,1–3,0 га), з VIII ст. стає більше крупних, у XIII ст. значні за розміром поступаються важкоуловимим заїмкам, починкам, хуторам. У розглянутий період переважала нерегулярна, безсистемна забудова (розпорошена і гніздова). Лінійна (рядова) відома рідше (хоч це міг зумовити рівень вивченості селищ, а не ступінь поширення даного типу). У X–XV ст. число сіл з регулярною, передусім лінійною, забудовою всюди на Русі зростає. З VIII–IX ст. з'являються дані про садиби, хоч існують і хаотично забудовані селища, де господарські й житлові споруди не складали єдину систему – двір. Більш певні свідчення про селянські двори з X–XI ст., що відображає виділення малих сімей й існування великих, що охоплювали мале селище чи частину великого [914]. Це властиве загальноєвропейській тенденції періоду [915]. Елементи рядового або кучно-рядового планування названі для VIII–X ст. і стосовно селищ у регіоні Києва–Канева, які мали значну площу та щільніше розміщені житла відносно попереднього періоду [817, с. 183, 185]. При цьому на всіх топографічних типах і видах поселень слов'ян між Дністром і Прутом у VIII–X ст. переважала безсистемна кучова забудова, а на крупних існувала й гніздова та, подекуди, рядова [1065, с. 171, 172].

Аналіз площі та особливостей забудови здійснено не лише загалом для Русі (що нівелювало картину, бо виведений середній показник міг різнитись від дійсного стану за рахунок значних регіональних відмінностей), а й для окремих мікрорегіонів. Зокрема, за даними з межиріччя Дніпра і Десни видно параметри конкретних пам'яток, хоч у різних статтях цифри відрізняються [1221, с. 45; 1225, с. 105]. Відзначене виникнення пунктів більшої площі і побутування згодом незначних за розмірами [131, с. 7; 1232, с. 52; 1235, с. 155, 156, табл. I],

хоч поруч показники були іншими [996, с. 92]. Щільність населених пунктів відчутно змінилась після навали Батия [317, с. 31; 341; 1236; 1238]. Відомі у часи Русі та пізніше й однодвірні селища [209, с. 131; 878, с. 20] і спричинено це не лише суспільно-політичними чинниками, а й зміною системи заселення [406, с. 110; 624, с. 7].

Відзначені взаємозв'язок часу виникнення селищ і їх площі, хронологічні особливості розміщенні об'єктів. На Чернігівщині в IX – на поч. XI ст. відомий поділ на господарську і житлову зони (Овраменків Круг, Козарки, Деснянка, Ліскове, Клонів). Згодом виникають елементи садиб [131, с. 7]. Простежено виділення окремих ділянок на пунктах [1231, с. 51], відзначено концентрацію ям і будівель біля жител і винесення в глибину поселень решти споруд, які, ймовірно, використовували сезонно [1224, с. 91]. Згодом змінились топоумови розміщення селищ, їх площа зменшилась, виникло садибне планування [1224, с. 92; 1229, с. 75]. Відзначено прибережно-рядову (з дворами в 1–2–3 ряди) і кучову [1218, с. 232; 1226, с. 21, 22; 1229, с. 75] забудову. На Лісковому остання велась в три лінії, де третя, прибережна, розміщена за 30–35 м від першої та за 15–18 м від другої [1227, с. 36]. Ряди жител за 20–25 м одне від одного простежені й на Комарівці [71, с. 9], за 50–220 м – на Багатому [1022, с. 23]. На лівому березі Дніпра існувала й кільцева забудова, але будівлі оточували не вільний майданчик, а западину. Селища з нею відомі між Дніпром і Десною [1225, с. 103] і виділені у окремий тип, прикладом чого слугує Суховерхово [1277]. Їх появу, найімовірніше, зумовили особливості поліського ландшафту.

Дані з інших територій півдня Русі свідчать, що характер забудови селищ на Середньому Дніпрі відображає загальні тенденції. Відмінності пов'язані зі специфікою регіону, передусім – ландшафтною. Тому пам'ятки можна вважати типовими і репрезентативними для Русі. Означене добре ілюструють приклади. У верхів'ях Дону простежена прирічно-рядова забудова, де поселення площею 8–34 тис. м² утворені 7–12-ма дворами, 1–4 тис. м² – 2–4-ма, менше 1 тис. м² – одним; наведено й дані про зв'язок типу забудови конкретних пам'яток та їх площі [5; 6, с. 75]. Розташовані у три ряди з проміжками в 10–30 м скупчення

матеріалу, де кожен ряд складали три ділянки, що відповідали садибам, відомі на поселенні біля с. Лави у басейні Бистрої Сосни. Дослідниками вказано на градацію садиб залежно від їх розміщення відносно до річки [1118]. Забудова по прибережно-рядовому типу відзначена і для поселень у верхів'ях Південного Бугу і Случі [1282, с. 10]. А на Південному Дніпрі села складали кілька дворів, десятки і навіть сотні. Тут комплекси витягнуті відповідно мікрорельєфу в один чи кілька рядів вздовж берега або розміщені нерегулярно [491, с. 7]. На мисах і мисоподібних ділянках, дюнах, останцях у заплаві, вздовж берега чи тераси, розміщені поселення Білоруського Полісся. Їх планування теж залежало від місцевості і демонструє розміщення у один ряд та концентрацію залежно від конфігурації мисів та підвищень [423, с. 9, 11].

Топографія і планіграфія селищ як Середнього Подніпров'я, так і півдня Русі загалом відповідає класифікаціям, сама вдала з яких, на наш погляд, розроблена Т.М. Нікольською за матеріалами обстеження землі в'ятичів [750].

Описи поселень, зазвичай, враховують планування, іноді їх розташування на місцевості, але з поля зору часто виходить один аспект – групування сіл [152, с. 25]. А концентрація пунктів у групи, т. зв. «гнізда» пам'яток, відповідає існуванню сільських територіальних общин. Сукупність населення кількох сіл з навколишніми угіддями відображає поняття «верв» [432, с. 56–60; 717, с. 53], простежена на Середньому Дніпрі і за його межами, особливо в густонаселених мікрорегіонах [339; 676, с. 160, 162; 677; 678, с. 261; 735, с. 165, 166; 827; 828, с. 102; 1224] і вважається типовою [358, с. 100]. Водночас, кількість поселень не завжди вказує на розміри, а тим більше на чисельність общини. Точніша інформація при встановленні площі зон житлової забудови пунктів, що входили до громади [201; 204, с. 75], та для цього потрібні стаціонарні роботи. Крім того, попри наявні палеоекологічні і палеогосподарські реконструкції, значні розкопки селищ Русі, їх характеризують за критерієм «зона господарської і житлової забудови сільської територіальної общини» – сукупність територій зі слідами життя і господарської діяльності населення, розглядаючи, таким чином, територію громади без урахування її угідь: орних площ, сінокосів, лісів тощо

[204, с. 74, 75]. І хоч дані про об'єкт залежно від його стану при цьому і наявні, цілісна картина ландшафтно-архітектурного сприйняття відчутно втрачає.

3.1.2. Садиби на селищах та їх основні характеристики.

Забудова селянської садиби, характер розміщення і групування основних будівель у комплексі житла – одна із найважливіших його особливостей [153, с. 129]. Попри думку про відсутність закритих селянських дворів та існування жител з прилеглими спорудами [358, с. 100], розкопки селищ доби Русі на низці пам'яток дозволили виявити не лише взаємопов'язані комплекси споруд, а й огорожені групи синхронних об'єктів. Виходячи з визначення «...з розвитком приватної власності почав поступово складатись новий тип житла – садиба, що включала будинок власника в оточенні господарських будівель і огорожі» [179, с. 404], можна стверджувати, що зафіксовано археологічні сліди саме вказаного явища. Як відзначалось, «поселеннями садибного типу або одиничного типу ми називаємо той тип людських поселень, при якому окремі житлові будинки і пов'язані з ними будівлі господарського значення знаходяться досить далеко один від одного...» та його «безпосередні околиці з сільськогосподарською зоною, таким чином місце роботи і місце проживання тісно пов'язані одне з одним» [51, с. 232]. Вважається, що потребам індивідуального господарства у давній Русі найбільше відповідав індивідуальний двір-садиба [188, с. 94, 95] і саме він був економічною основою суспільства [350, с. 217], що зумовлює актуальність питання при висвітленні соціально-економічної історії [590 та ін.]. Не менш важлива проблема – час складання комплексу будівель двору. Це одна із основних проблем для міста [458, с. 18], не менш важлива вона й для села. Відповісти на це питання можна за аналізом забудови конкретних пам'яток.

Найінформативніші щодо садиб селища Північного Лівобережжя. Тут не останню роль відіграє вивчення широкою площею значної кількості поселень. Це дозволило О.В. Шекуну фіксувати наявність садиб з XII–XIII ст. [1221, с. 46; 1226], потім уточнити цю дату в межах кінця XII ст. [1224, с. 92], а згодом дійти висновку, що вже з 1-ї пол. XII ст. селища в середньому складали 4–12 дворів, а у 2-й пол. цей тип забудови став панівним. Вказане ілюстрували садибою з

Рову-2 [1229, с. 75; 1241, 1242]. Подальші розкопки дозволили зафіксувати на Криниці садибу 1-ї пол. XI ст. і зробити узагальнення, що садиби того часу диференціювались за розмірами і сягали 400–1500 м². Господарські споруди на них, як згадано, залишаючи вільним центр, розміщували біля жител по колу, вільні ділянки займали вогнебезпечні виробництва [1231, с. 51; 1237, с. 11]. Їх приклади слід розглядати у порівнянні з матеріалами сусідніх регіонів.

Елементи садибного планування виявлені на селищах Ліскове, Клонів, Рів-2, Селище, Криниця, Автуничі, Григорівка, Дорогинка-III та ін. Зокрема, на Криниці вивчено дві правильної овально-чотирикутної форми садиби 1-ї пол. XI ст., відділені огорожею від незабудованої п'ятиметрової смуги між ними. Площа комплексів 900 та близько 560 м². Вони включали житло, витягнуті по периметру (та кілька в центрі) будівлі й ями господарського й побутового призначення (загалом у садибі «А» нараховано близько 20 споруд, у тому числі снопосушка, в садибі «Б» – 18). За їх межі винесено лісохімічні об'єкти. Сліди ще двох подібних дворів виявлені поруч [1230; 1233, с. 42–48]. На Селищі на тлі культурного шару наявні 7 неправильних овально-чотирикутних плям садиб площею 300–400 м². Розташовані вони вздовж річки з інтервалом 20–30 м по осі селища [127, с. 36]. Садиби Рову-2 («А» – площею 480 м² і «Б» – простежена у межах 187 м²) розділені стовповою огорожею. До першої входили 2 погребі, будівлі для припасів, снопосушка, 2 житла і 3 ремісничі майстерні по периметру та зернові ями у центрі двору площею 85 м². У складі частково дослідженої другої виявлено 3 житла, одне з яких було й майстернею, погріб і ями [131, с. 7; 1227, с. 37; 1242]. Ці приклади показують подібність садиб «А» з обох пунктів. Садибам Ліскового властива стала планіграфія – з появою нових об'єктів чи заміною старих на тому ж місці чи поруч. При певних особливостях кожного комплексу наявні закономірності – у розміщенні споруд по периметру вздовж огорожі з незабудованим чи слабонасиченим об'єктами центром. Число будівель і розміри території залежали від майнової диференціації, соціального статусу господарів. Садиба «А», якій серед трьох вивчених властиві значні розміри (біля 2.000 м²), зручне розташування, число споруд (24, об'єднані у три

групи, у т. ч. ремісничі, сільськогосподарські й ін.), трикамерне житло на жилу підкліті відкрита майже повністю. Садиба «Б» з житлом на краю тераси і рештою об'єктів у глибині двору (19 будівель і 34 ями: нетипове житло, снопоосушарка, виносне вогнище) мала площу близько 800 м². Значно меншу садибу «В» (близько 300 м²) складали 5 будівель і 12 ям, серед них житло, господарські, побутово-господарські об'єкти [1239, с. 33–43].

В Автуничах майже повністю досліджена садиба, що існувала впродовж чотирьох етапів з рубежу X–XI до рубежу XII–XIII ст. і включала горна, житло-майстерню гончаря з допоміжними спорудами, глиняні кар'єри; на відстані від житла – смолокурні, снопоосушарки. Побутово-господарські об'єкти розміщені між виробничими і житлами. Динаміку розвитку комплексу відображають огорожі. Поєднання виробництва і знахідок елітарного характеру зумовило ототожнення з обійстям представника місцевого самоврядування [230].

Серед садиб округи міст варто згадати розміщену в заплаві біля Анисова поблизу Чернігова із залишками трьох жител і господарських ям. Підкреслено високий соціальний статус, промислове спрямування в структурі економіки, сезонний характер пункту, що зумовило ототожнення із сезонною мисливською садибою князів чи заміським помешканням заможної верхівки [564; 565; 1216], хоч припускали й існування тут промислового селища рибалок [1231, с. 52].

Частково вивчено дві садиби з Дорогинки-III зі слідами п'яти окремих домогосподарств із 1–2 жител, виробничих і господарських споруд, виносних вогнищ. Відзначено неоднорідність комплексів, простежено логіку у поєднанні жител і відокремленні інших будівель [828, с. 108, 111; 989]. На Комарівці об'єкти розташовані групами, що включали житла і господарські споруди, тут і в Озаричах садиба, як основний елемент у структурі поселень, особливо чітко простежена на прикладі комплексів XII–XIII ст. [71, с. 9, 99].

Цікаві результати отримані при розкопках у Канівському Подніпров'ї. На противагу решті населених пунктів Русі, в Григорівці «всі досліджені... двори-садиби відзначались дивною одноманітністю планування... Садиба складалася з одного житлового будинку на підкліті, площа якого коливається в межах 16–

20 м², ще одного дещо заглибленого чи наземного житла площею 12–16 м², однієї чи двох господарських будівель: хлівів, овинів, лідників, від яких збереглись овальні, підпрямокутні і круглі ями. Всі будівлі розташовувались напівколом, залишаючи вільним простір в центрі. ...житлово-господарський комплекс розміщувався всього на площі 250–300 м². Простежені випадки перебудови садиб; виявлені садиби, що перебудовувалися з кінця X до початку XIII ст. На таких невеликих дворах могли розміститись лише житлові й господарські будівлі, приміщення для худоби, вірогідно для утримання молодняку та свиней, тоді як дорослі корови, коні, вівці утримувались, очевидно, на відкритих дворах за межами садиби. До господарсько-дворового комплексу відносяться також клуні і зернові ями, стоги сіна, склади дров. Городини та орні землі знаходились за межами дворів» [814, с. 146, 147]. Вказано також, що садиби мали площу 400–600 м² і в межах третини території включали ділянки для городніх культур і літнього утримання худоби [819, с. 96]. Садибу №1 складали 2 житла, будівлі та ями; садибу №2, вивчену частково, – 2 житла, 2 будівлі, ями; садибу №3 – наземне житло, двоповерхова споруда, будівлі, ями; №4 – окремий комплекс (будівля); №5 – 2 житла, 2 будівлі, ями; №6 – 3 будівлі і ями, двоярусне житло [828, с. 123–131].

Репрезентативні дані і з сусідніх регіонів. На Коростоватій-3 в Попрутті відомі 10 садиб X–XI ст. з природними межами й слідами жител (западини) і наземних господарських споруд (невеликі прямокутні підвищення). Садиба № 1 XI ст. вивчена (площа розкопу 360 м²). Її складали напівземлянкове житло і 7 прямокутних наземних господарських будівель стовпової конструкції. З півночі до житла примикала споруда, навпроти входу – господарська будівля, що, схоже, була коморою; від неї вціліли масивні стовпові ями, неглибокий погріб і залишки входу з двома стовповими ямами [1147]. Загалом у Північній Буковині садиби зафіксовані на семи селищах [1151]; на думку Б.О. Тимощука, вони аналогічні вивченим у Шестовиці [1083, с. 227].

Показова вивчена в Посем'ї оточена частоколом садиба 2-ї пол. XII – 1-ї пол. XIII ст. Її площа – 800 м², ядро складали 2 житла, розташовані в південній

частині: 4×4 м із входом і піччю-кам'янкою та 4×2,68 м із входом. Вивчені й залишки наземної споруди розмірами 5,2×3,4 м зі слідами нижніх вінців зрубу. На території відокремленої легкою огорожею з воротами посередині північної частини садиби досліджені господарські будівлі [365, с. 134; 366; 367].

На селищі біля с. Лави матеріал концентрується на площі 200–300 м² на берегах струмка і 500–800 м² на березі річки. За скупченнями простежена певна планувальна структура: в три ряди, на відстані 10–30 м, кожен ряд – із 3–4 скупчень, що, на думку автора розкопок, відповідає садибам (дворам) [1118]. Садиба і окремі господарські споруди навколо неї досліджені й на згаданому селищі Чауси [913, с. 15–17].

Площа садиб, кількість жител та інших споруд ілюструють особливості двору, що характеризує «...споріднений колектив, а саме: сім'ю, члени якої пов'язані тим чи іншим ступенем спорідненості чи свояцтва» [45, с. 31].

Розумінню сільських садиб допомагає порівняння їх з обійстями міст і укріплених центрів, адже, як вказувала М.С. Сергєєва, «...специфіка міського побуту визначається лише порівняно з сільським» [981, с. 150]. Суттєво, що зворотна закономірність теж має місце. За характеристикою М.Г. Рабіновича, міський двір – ізольована від вулиці високою огорожею замкнута територія, де зосереджене фактично все життя сім'ї – включав будинок, виробничі і господарські будівлі [893, с. 7]. Суттєве й питання що виступало основним елементом масової забудови – будинок чи садиба [568; 1097, с. 52].

Київським садибам властиві вільний від забудови центр, розміщення жител вздовж огорож на відстані від господарських споруд. Межі обійсть були стабільними, хоч кількість і характер окремих будівель на протязі часу могли змінюватись [1091; 1092; 1097, с. 52; 1098, с. 16; 1174]. Ці садиби – основна ланка забудови [394, с. 155; 949, с. 196; 1099, с. 151] – мали різну площу. Малі сягали 250–300 м², середні – 600–700 м² [1097, с. 52; 1101]. Називані також цифри 650–700 м²; близько 500 і близько 250 м² [304, с. 155]. Вказувалось, що садиби вивчені частково, на площі близько 1 тис. м², 500 м² і 300 м², їх площа – 300–600 м², хоч, залежно від соціального стану власника, були більші та менші

[305, с. 48, 108]. Синхронність споруд у їх складі підтвердила дендрохронологія [757, с. 449, 450]. Наведено реконструкції садиб з Подолу [33, с. 18–20; 305, с. 47; 570, с. 2, 4, 9; 658, с. 60; 1174; 1176, с. 44]. Порівняння М.С. Сергєєвою садиб Києва і Чернігова показало стабільність комплексів обох міст. Схожа і їх площа: дані про Поділ наведені, оселі соціальної верхівки у місті Ярослава значно більші, феодальний двір з передгороддя Чернігова займав 900 м² [981, с. 147, 149]. У Смоленську площа садиб сягала 500–700 м² [35, с. 41, 42], у Ярополчі Заліському – 700–1000 м² [971, с. 49], у Новгороді – 400–600 м² [1287, с. 72], на Семилуцькому городищі – близько 250 м² [880, с. 209].

Чернігівські садиби характеризує різна структура. Вивчено комплекс із 4 житлових, 1 виробничої й біля 30 господарських споруд, причому він, хоч і розкопаний частково, займав площу понад 900 м²; вивчено і садиби зі схожою планіграфією з 2–3 будівель і кількох господарських об'єктів [488, с. 8, 9]. Вони формувались й існували в XI–XII ст.; кожна мала особливості мікропланування [434, с. 24–26]. На думку В.П. Коваленка, елементи садибного планування з'явилися у кінці X ст. [473, с. 18].

Садиби властиві й укріпленим центрам, де відомі двори площею від 180–450 м² з 1–2 житлами й господарськими спорудами; випадки з іншими типами забудови – кільцевою однорядною і неупорядкованою – викликали відмінності в соціальному характері пунктів і уповільнення суспільного розвитку окремих регіонів [577]. Свого часу Ф.Д. Гуревич вказувала, що аналіз забудови пам'яток Русі приводить до висновку не про єдність, а про різноманітність містобудівної структури, одним із елементів якої є і садибно-дворова забудова [312, с. 45, 46]. Абстрагуючись від урбаністичної складової в спостереженні, можна вважати що саме різноманітність властива і селищам регіону.

Б.О. Тимошук простежив, що «садиби, оточені огорожами і розташовані на укріплених майданчиках княжих фортець, могли з'явитися лише в тому випадку, якщо їх власники... ставали спадкоємними володарями землі, пожалуваної їм князями за службу...» [1083, с. 220]. Дослідник вбачав зв'язок з приватним землеволодінням і на сільських комплексах. Так, про шестовицькі

садиби з Рову-2 площею 480 м² із 2 жител, 2 сховищ, майстерні, клуні (схоже, йдеться про снопоосушарку – *Авт.*) і господарських ям вказано, що будівлі і знахідки в них (срібні і бронзові прикраси, бронзовий світильник, стремена, уламки амфор) свідчать, що садиба належала заможному селянину. Мініатюрні садиби селян могли виникати лише тоді, коли переділи землі в общинах не проводились. Заможніші сім'ї могли влаштовувати свої садиби поруч орного поля і таким чином отримувати певну економічну вигоду [1083, с. 227, 228].

Появу приватної власності маркують не лише сліди садиб, а й синхронне побутування замків і ключів, що має місце в Автуничах, Лісковому, Григорівці та ін. Це відображає швидку зміну матеріальної культури відповідно соціально-економічному прогресу. Швидкість змін з наближенням до сучасності зростає в силу саме останнього і при її оцінці фіксують величезну різноманітність явищ, що включають матеріальні форми культури, тип господарства, духовні цінності суспільства [7, с. 151].

Приклади демонструють загальне і особливе в садибах міст і сіл. Головна відмінність між елементами середньостатистичних дворів полягає у специфіці економічної діяльності: для селищ суттєві обставини, пов'язані з сільським господарством. Водночас, сільські садиби не залежали від рамок міського внутріквартального планування, і могли розміщуватись більш вільно. Це видно на прикладі Ліскового, де огорожа не завжди охоплює площу, призначену для подальшого освоєння [1239, с. 43]. Тенденція розвитку комплексів сільського двору дозволяє провести паралель з містами: садиби виникають на низці селищ, стають характерною рисою планувальної структури, демонструють виробничу, соціальну, майнову неоднорідність.

3.2. Особливості забудови функціонально різних поселень

Селищам Русі властива соціальна й економічна неоднорідність. При аналізі поселень Київської землі, П.П. Толочко відзначав існування різних типів селищ. Мешканці одних займались сільським господарством, і ці села не були

однотипні: відмінності визначала господарська спеціалізація окремих районів. На родючих ґрунтах існували великі землеробські села, в поліських районах і заплавах крупних річок – невеликі поселення тваринників. Іншим властивий ремісничий і промисловий напрямок в економіці. Наведено приклади сезонних виробничих пунктів, зокрема в басейні Тетерева, де добували болотну залізну руду і тривалих спеціалізованих виробничих з точіння шиферних пряслиць та видобутку каменю для будівництва в околицях Овруча; вказано на гончарне й інші ремесла [1096, с. 161–163]. Поява промислових сіл, де населення яких було тимчасово (сезонно) чи постійно зайняте випалюванням вугілля, виплавою заліза, добуванням і обробкою шиферу – обов’язковий наслідок подальшого розвитку продуктивних сил і поглиблення процесу поділу праці [1094, с. 27].

Стосовно селищ тваринників у заплавах та серед обширних лук Полісся – на деяких проведено розкопки. Показові розташовані у басейнах Ужа, Здвижа, Тетерева на піщаних дюнах площею від 30×70 м до 80×150 м датовані XI–XIII ст. Біля Бородянки виявлено черінь і передпічну яму наземного житла [414]. Тимчасові літні будівлі зайнятого у сільському господарстві населення відомі у Приазов’ї [876] та межиріччі Дністра і Прута [21, с. 401].

З іншою галуззю пов’язане Борки III у заплаві р. Судость. Йому властиві наземні житла, котловани типу напівземлянок без печей, господарські ями, кістки диких тварин, знаряддя обробки шкур [1017, с. 104; 1018, с. 91; 1019, с. 18]. Відзначено неземлеробський характер пункту, високий відсоток кісток диких тварин. Пам’ятку названо мисливським займищем літописних бродників [11; 12; 639] або заповідником типу згаданих під 947 р. «ловищ» княгині Ольги [403, с. 67; 1248; 1249, с. 74, 79, 214; 1250]. До вивчення селища князівські ловища та перевесища, у т. ч. і у Сіверській землі, розглядали без конкретних ідентифікацій [196, с. 27; 1163, с. 397]. Як стоянка бродника трактовано й пункт з легким наземним тимчасовим (сезонним) житлом (4×4 м), вогнищем та двома глинобитними майданчиками на дюні у Подонні [995].

Сезонним селищем рибалок вважають пам’ятку біля с. Сокіл на Дністрі з житлом без опалювальної споруди [158]. Так само ототожене поселення 6 біля

с. Аргамач Пальна [1119]. А на пункті біля с. Лави крім рибальства розвивали залізодобування [1118, с. 205]. Водночас, рибальство у I тис. і пізніше через вплив природних умов, майже всюди було другорядним і стало спеціалізованим промислом у Східній Європі лише з появою міст, про що свідчать новгородські матеріали XIII ст. [562, с. 20, 21]. Відтак, пам'ятки можуть бути нетиповими, хоч комплекс Семилуцького городища теж віднесений до галузі [881, с. 35, 36], та й знаряддя рибалок іноді зосереджені в окремих господарствах [146, с. 56; 614, с. 216]. А у Сновській тисячі число сезонних заплавлених селищ мисливців і рибалок у XII–XIII ст. зросло [478, с. 45] при існуванні промислу і в Задесенні [997, с. 132]. Схожі умови властиві й пункту з наземними житлами на острові біля с. Студениця на Житомирщині [185, с. 31].

Про фіксацію ще більш багатогранної і строкатої картини вже йшлося. Якщо аналізувати поселення не лише Київської землі, то навіть на Середньому Дніпрі привертають увагу утворення, що уточнюють і розширюють погляди на соціально-економічний феномен села Київської Русі. Особливо це стосується Полісся. Явище зумовили специфіка виробничої діяльності і соціальний зміст селищ. Різноманітність типів поселень, за якими стояли їх соціально-економічні функції, що широко різнилися між собою, підкреслена у фахових дослідженнях [704; 721]. Неоднорідність сіл демонструє Григорівка. Характер планування і щільність забудови (одна садиба на 250–300 м²) разом з неординарними знахідками дозволив відзначити «міський» характер пам'ятки і трактувати її як адміністративний центр, що виник у результаті окняжіння земель [815, с. 212, 213; 822, с. 559]. Щодо Чернігівщини. М.С. Грушевський вказував, що «всі засоби чернігівської династії і чернігівського боярства були на півночі в Задесенні і придніпровській Сіверщині... Тут великі князі й боярські села... пасіки і риболовлі...» [299, с. 108]. Роботи в регіоні дозволили простежити відповідні топоніми й речі, що могли належати представникам феодального стану [1221] і виділити певні соціальні особливості забудови.

Означені риси слід враховувати в сукупності і при кореляції з іншими чинниками, що визначали характер пункту. На думку П.О. Раппопорта,

«індивідуальні особливості... поселення... дозволяють у найбільш яскравій і повній формі змалювати картину реального життя» [898, с. 3], разом з тим «не всі сліди виробництва означають наявність ремесла, адже могло існувати й домашнє виробництво, призначене не для збуту, а для задоволення власних потреб. ...Так само наявність дорогих імпортованих речей зовсім не свідчить про торгівлю, оскільки ці предмети могли потрапити на поселення не лише завдяки торгівлі, але й іншими шляхами, наприклад в якості дарів, військових трофеїв тощо» [898, с. 4] і одиничні знахідки можуть мати випадковими [640, с. 153], а речі з розкопок, оскільки вціліли не всі й розкопані, зазвичай, лише на частині площі – лише вибірка із генеральної сукупності [1215, с. 21]. Та й спроба за знахідками певних знарядь конкретизувати знання про специфіку господарства без аналітичного підходу, на думку фахівців, майже безрезультатна [621, с. 66].

Класифікувати селища слід за комплексом ознак. Пропонували залучати топографію, соціально-економічний статус населення, характер і специфіку забудови, враховуючи також додаткові критерії [842]. Але на третю рису часто впливає перша, щодо другої – складно робити соціально-економічні висновки за самими знахідками. Та це можливо при розгляді соціально-економічного статусу на основі топографії і забудови. Саме розміщення селищ і особливостей споруд на них дає змогу говорити і про соціальний аспект і про функціональні особливості різних типів поселень. Акцентувалось і на необхідності вивчення функцій селищ крізь призму їх регіональної специфіки, зумовленої, передусім, географічним середовищем. Це стосується пунктів біля Овруча, поліських металургійних поселень, виробничої зони у Комарівці, ремісничих об'єктів на поселеннях Чернігівщини та ін. [66, с. 198, 199; 67; 70, с. 84].

Заслуговують уваги пункти, які були поселеннями сільського типу, але мали укріплення. І хоч вони перебувають за рамками даної роботи, проте при розгляді функціональних особливостей селищ зовсім не згадати про них було б некоректно. Так, В.В. Сєдов вбачав сільський характер у городищах площею до 3.000 м² [967, с. 147]. Подібну точку зору поділяв і П.О. Раппопорт: «якщо поселення, що мали укріплення площею не менше 1–2 га можуть дійсно

виявитись містами, то поселення меншої площі напевно виявляться сільськими. ...Сама лише наявність укріплень ще не вирішує питання про соціальний характер даного поселення» [898, с. 5, 6]. У регіоні це демонструє Григорівка, центр якої з найменш захищеного боку у XII ст. обносять стіною [815, с. 212].

Стосовно різних за функціональним призначенням селищ, варто нагадати твердження І.Є. Забеліна, який вважав, що село, навіть у значенні окремої садиби, виражало господарську самостійність власника [378, с. 544]. І саме за господарською діяльністю можна простежити вплив природних умов на певні особливості системи розселення [518, с. 161].

Господарська діяльність, на думку вчених, мала натуральний характер, поєднуючи землеробство, скотарство і промисли з домашнім ремеслом [350, с. 213]. Це поєднання простежено на багатьох селищах (хоч місцеві ремісники, судячи з обсягів виробництва, обслуговували не лише свою сім'ю), що дозволяє вбачати загальне й особливе у їх розвитку, та кожне селище мало індивідуальне обличчя. Останнє притаманне практично всім регіонам Південної Русі [1151].

Масштабними роботами останніх десятиліть XX ст. вивчені пункти, де відомі окремі специфічні галузі та їх поєднання в певних співвідношеннях, виявлена сезонність у функціонуванні селищ чи використанні окремих об'єктів із їх складу. Це явище доволі розповсюджене, поодинокі невеликі поселення на підвищеннях в заплаві наявні в окрузі Любеча та загалом у межиріччі Дніпра і пониззя Десни [1231, с. 52; 1238, с. 114].

Сезонний характер або певна виробнича спеціалізація – не єдині прояви функціональних особливостей села. Основна риса більшості – багатогранність виробничої діяльності, багатоструктурність економіки, розвиток промислів і ремесел. Пошук додаткових джерел існування був особливо актуальним з урахуванням того, що, за підрахунками вчених, з IX до XIII ст. понад 200 років, були неврожайними, з них більше 60 відносилось до всіх територій [60, с. 27–94, 226]. При аналізі сільської кустарної промисловості Р. Попов підкреслював, що її зумовили несприятливість умов для землеробства (що змушувало селян шукати підмогу у формі промислової праці) з одного боку і доступність та

дешевизна матеріалу, простота прийомів, операцій, незначні пристосування, можливість збуту – з іншого [844, с. 15–21]. Ці умови наявні у лісовій зоні, що відзначав В.П. Петров, характеризуючи неземлеробські заняття її населення [824, с. 33] і що, на думку О.П. Моці, має досить різні конкретні прояви [432, с. 47]. Відображено це і в регіональних особливостях будівництва, в тому числі і з реагуванням на зміну господарських типів [328, с. 59, 60].

Яскраво і вичерпно демонструють загальну тенденцію лісової зони до розвитку ремесел та промислів селища Полісся. Навіть за нового часу це сягало найрізноманітніших сфер – аж до вилову і дресирування ведмедів [476, с. 33; 477, с. 68]. Подібна картина властива і селищам доби Русі, а їх строкатість і різнобічність привела до постановки питання: чи були серед сіл Полісся типові і середньостатистичні. Ствердно можна відповісти, вказавши на індивідуальні особливості кожного. Відомі села рибалок, мисливців, скотарів; пам'ятки, де розвивались ремесла. Полісся ж демонструє картину ще більш структуровану. Тут наявні пункти, де промисли і ремесла були допоміжними до землеробства і тваринництва, ті, де певна галузь домінувала, а рільництво й скотарство були другорядними, спеціалізовані виробничі села. Простежені різні співвідношення і взаємозалежність галузей, а саме комплексність у господарстві називана вирішальним чинником темпів прогресивного розвитку суспільства [911, с. 34]. Крім економічної специфіки привертає увагу і неоднорідність структурних елементів забудови сіл, що вказує на соціальні особливості населених пунктів чи їх ділянок. Навіть без характеристики певного об'єкту з різних пам'яток за констатацією споруд різних галузей можна уявити їх вплив на формування архітектурного вигляду південноруського села.

Господарська багатопрофільність властива Лісковому, з майстернями ремісників, що мали справу з кольоровим та чорним металом, об'єктом з численними шматками шиферу, сільськогосподарськими спорудами, ямами для добування смоли й дьогтю, випалу вапняку. Про інші галузі свідчать криця в горщиках, рибальські й бортницькі артефакти. На думку О.М. Веремейчик та О.В. Шекуна, місцеві ремісники обслуговували всю округу.

Схоже простежено й на інших пунктах регіону. В Овраменковому Крузі відомі виробничі споруди для смолокуріння, овин, яма з жаровнею. Житло з обробленими роговими заготовками, зернові ями, жаровню вивчено в Криниці. Лісохімічний промисел розвивався у Льгівці, Козарках, Криниці, Деснянці. Добуванням заліза займалися на поселеннях Кам'яна Гора, Сибереж, Очеретяна Гора. На Деснянці виявлено сліди чорної металургії, в тому числі розвал горна і його обробки – ковальської і слюсарної справи.

Зернове господарство – одна із пріоритетних галузей у Рові-2. Тут відомі житла, погребі, снопосушарка, зернові ями. Населення обробляло залізо, на що вказує майстерня [472, с. 288]. Згадані й рибальські артефакти [877, с. 34]

Про селища каменотесів Овруччини вже йшлося. Вони були пов'язані з сільським господарством, їх мешканці входили до суспільно-правової градації, загальної з селянами [798, с. 95]. Схоже, це стосувалось і власників будівлі з шматками обробленого шиферу у Лісковому та в С. Борщагівці.

Розкопки вказують на розвиток гончарства. Горна в Автуничах, Кошіївці, Томашівці, Малополовецькому, на селищах у Райках згадані. Остання пам'ятка репрезентує пункти, жителі яких займалися також сільським господарством і виготовленням кераміки, жорен тощо і могли бути посадами міста [198, с. 49, 50; 199, с. 35–46; 200, с. 54–57; 684, с. 211; 685, с. 146, 147]. Привертають увагу житла, у яких окрім печі зафіксоване горно чи піч технічного призначення.

Вже названі селища металургів, в тому числі й сезонні виробничі з ямами і легкими наземними будівлями біля с. Лапутьки, де «відходимо» промислом займалися жителі сусідніх городищ [1096, с. 163]. Схожа пам'ятка досліджена і біля с. Новосілки [1060, с. 88].

З сільським ремеслом пов'язана й Колонщина. На пункті простежені дві виробничі ділянки зі спеціалізованими спорудами: горнами, житлами, ямами, залишками наземної печі [694, с. 40; 991, с. 73, 74; 1154, с. 77; 1158].

З чорним металом мали справу і в Гульську, де також вивчено комплекс для просушування зерна і випікання хліба, хліви та ін. [387, с. 22, 23]. Схоже простежено і в Комарівці, де металургія співіснує з лісохімічним промислом і

землеробством [557–560].

У зонах родючих ґрунтів знаходились великі села землеробів. На думку П.П. Толочка, показове в цьому відношенні поселення неподалік від городища Іван-гора з десятками жител і господарських споруд, численними знаряддями сільського господарства [1096, с. 162, 163]. Землероби жили і поруч Дорогинки, Казаровичів [828, с. 108–112; 988, с. 354; 989; 1030] та ін.

Вже згадано об'єкти для обробки та зберігання зернових у Григорівці: двокамерна будівля з печами для просушування і випікання хліба і погребом; споруда для просушування снопів; комора для збіжжя; про галузь свідчать і знаряддя [812, с. 198–210]. Гончарне горно вказує на виробництво кераміки, шлаки і великі печі – на металообробку [813, с. 67; 814, с. 147; 828, с. 121].

Слід згадати й заміські оселі представників суспільної верхівки. Наведене ототожнення із заміською феодальною садибою Анисова, хоч ідентифікація базована на престижному речовому комплексі й подібні знахідки на селі відомі. Та є приклади саме сільських обійсть феодалів. Показові Чауси з садибою та окремими господарськими будівлями навколо. Більшість споруд – наземні, в їх числі погребі, вогнища, печі поза спорудами. Вона належала дружиннику-землевласнику чи представнику власницької адміністрації. Навколо проживали ремісники – про це свідчать сліди залізоробної справи. А різноманітність форм посуду і запаси сировини вказують на розвиток гончарства. За наявних слідів деревообробки, ювелірної справи, рибальства, мисливства, тваринництва, речі землеробства відсутні. Це привело Я.Г. Рієра до припущення, що аграрна зона знаходилася у віддаленні, на ще не відкритій частині пам'ятки [913, с. 15, 16].

В числі інших поселень, де наявні викликані їх соціально-економічними рисами особливості забудови – комплекси, пов'язані з відправленням культів [1026; 1084, с. 40] та інші специфічні пункти.

У південних передмістях Києва останнім часом також вивчені неукріплені пункти у заплавах, яким властива наявність керамічного матеріалу і речових знахідок за відсутності слідів об'єктів [270].

3.3. Соціальний аспект у забудові селищ

Характеристика житлових, ремісничих і промислових, господарських і побутових споруд демонструє неоднорідність структурних елементів масової забудови, що дозволяє простежити певні аспекти соціального розвитку. У деяких випадках це спричинили топографічні умови чи особливостями життя і господарства, інші приклади пояснює зміна традицій домобудівництва.

Зміни в суспільному житті вплинули на вигляд селищ. В.Й. Довженок відзначив існування в останні століття I тис. великих будівель, що належали патріархальній сім'ї і появу споруд, характерних для індивідуальних сімей [346, с. 144, 145]. Тенденція простежена і в селищах регіону. Її прояви мають місце в масовому будівництві. Як згадано, аналіз планування селищ межиріччя Дніпра і пониззя Десни показав, що в IX – на початку XI ст. переважає концентрація господарських споруд в одній частині, жител – в іншій, в XI і, особливо – XII–XIII ст. наявні садиби [131, с. 7]. У цьому випадку мають місце відокремлені в побутовому і господарському відношенні одиниці – так визначив житлово-господарські комплекси В.Й. Довженок при аналізі селищ поблизу городищ [348, с. 25]. Наявність садиб важлива як доказ того, що селянство і в деталях матеріальної культури закріпило поділ на окремі приватні домогосподарства, а співіснування в садибі кількох жител вказує на особливості і нероздільної великої сім'ї, і малої [717, с. 56, 57; 1267, с. 185].

Крім загальних тенденцій суспільно-економічного розвитку риси масової забудови дозволяють простежити і соціальну стратифікацію населення, прояви чого – зведення поряд з традиційними однокамерними житлами будівель з 2–3 розташованих поруч приміщень, чи двоповерхових, побудованих на жилих і нежилих підклітах [223; 240]. Як вказував О.П. Моця, трикамерне житло на Лісковому – помешкання адміністративної особи в селі феодала [717, с. 55].

Вважають, що вирішити окреме питання – які соціально-економічні та етнокультурні явища знайшли відображення у наявних археологічних фактах можна лише після вирішення загальних питань соціально-економічної та

етнічної історії давніх колективів [730, с. 109]. Певні специфічні явища мають свої прояви і в забудові регіону. Вже згадано споруди, що виділяються з-поміж загалу – сезонні, тимчасові, виявлені на спеціалізованих пунктах, а у вивченні жител один із основних аспектів – з'ясування дії тих чинників, які визначали їх риси – етнічні традиції, характер сімейних відносин, природні умови [178, с. 3; 219, с. 23]. Показові опалювані не печами, а вогнищами будівлі з Деснянки [135, с. 15; 139, с. 56; 1311, с. 79]. Висловлено думки про належність об'єктів іноетнічному населенню [139, с. 56] і про сезонність [1311, с. 12], такі виділені за писемними джерелами [957, с. 13]. Загалом зміни плану і розміщення опалювальної споруди – показник соціальних особливостей [760]. Показове і селище біля Богуслава, де одне житло – заглиблене з глиняною піччю, інше – наземне з кам'янкою. На думку автора розкопок, ці будівельні традиції різних племінних союзів вказують на співіснування в одному селищі різноетнічного населення [702, с. 303]. Водночас, на наявність глинобитних печей і кам'янок на одному пункті може вплинути хронологія споруд. Так, у Комарівці кам'яні печі були в об'єктах, зведених у традиціях додержавних часів [71, с. 22, 23], у боршевського населення Саркела – Білої Вежі переселенцям з Середнього Дону властиві кам'яні печі, а тим, хто освоївся на новому місці – глиняно-цегляні [832, с. 91]. Етнічний аспект у печах різної конструкції вбачають і на інших пунктах [550].

Прояви соціального аспекту в забудові – не лише у появі садиб і зведенні великих будинків представників заможних верств. Найяскравіше це видно за наявністю дворів з концентрацією елементів феодального побуту (коштовні і довізні речі, предмети, що вказують на високий рівень грамотності, предмети озброєння тощо). Структурні елементи садиби заможного гончаря з Автуничів уже описано [230]. Привертає увагу відокремлений частоколом і природним рубежем названий «головкою» селища комплекс з Лісового [1229, с. 75]. Це сформовано в XI – на початку XIII ст. і назване властивим селищам-погостам [1224, с. 92]. Згодом В.О. Петрашенко вказала на центральну частину з густою садибною забудовою (одна садиба на 200–300 м²) у Григорівці [811, с. 51]. Для

пункту властиві престижні речі; на думку П.П. Толочка, матеріальна культура селища притаманна міському осередку [1104, с. 55]. Virізняється серед інших і одна із садиб Дорогинки [828, с. 108, 111; 989].

«Міський» характер низки знахідок чи їх категорій відзначали й на інших пунктах. І коли у випадку з селищем Чауси, де вивчено феодальну садибу, це цілком логічно, щодо інших пам'яток на питанні слід зупинитись окремо. Свого часу, Ю.С. Асєєв відзначав, що сільська хата епохи давньої Русі найчастіше мала «...односхилу покрівлю, вкриту дерном поверх дерев'яного настилу... Та не в сільських поселеннях, де ще довгий час жили традиції патріархально-общинного ладу, розквітло величне мистецтво Київської Русі. Мистецтво нового, феодального суспільства зародилось і розвинулось у давньоруських містах з їх живим ритмом життя і широкими культурними зв'язками. Місто було центром ремісничого виробництва і торгівлі, осередком князівської влади і громадського життя» [431, с. 137]. Вже згадане визначення І.І. Ляпушкіним селища слов'ян, забудованого напівземлянковими господарськими спорудами і житлами, як більше схожого на курганний могильник, ніж поселення. І хоч цей погляд на села, як примітивні й архаїчні критикували, вважали, що колосальний відрив матеріальної культури городян порівняно з селянами існував [356, с. 35; 1057, с. 132; 1081, с. 69; 1259, с. 55; 1985, с. 77 та ін.], хоч певне проникнення елементів міської культури на село відзначене [137, с. 69, 70; 892, с. 55; 981, с. 150]. І лише недавно зроблено висновки про паритетні відносини села з містом і про перебування його на високому щаблі соціально-економічного і культурного розвитку [710, с. 52; 711, с. 29; 712, с. 141; 713, с. 45].

Не зупиняючись на додатковому аргументуванні положення про більшу інформативність споруд порівняно зі знахідками [135, с. 12; 238, с. 121], варто звернути увагу на концентрацію «престижних» речей навколо добротної садиби чи пристойного житла. Соціальне розшарування на селі сумнівів не викликає; можна говорити, що закономірні саме ці його риси. Рівень розвитку села півдня Русі як соціально-економічного організму не міг не зумовити появу таких утворень з його локальними проявами. Аналіз соціальних особливостей масової

забудови показує це досить яскраво і переконливо.

Давньоруським селищам на Середньому Дніпрі залежно від ландшафту, топографічних умов, суспільного розвитку властивий перехід від властивої для ранніх слов'ян безсистемної, переважно кучової, забудови, до рядової, частіше всього прибережно-рядової, у випадку кільцевої – споруди оточували не вільну площу, а западину. Селища могли співіснувати поруч, утворюючи «гнізда». На низці пунктів, зокрема на селищах Деснянка, Ліскове, Овраменків Круг, Клонів, Козарки простежена наявність житлової і господарської зони, потім, переважно з 1-ї пол. XII ст., з'являються окремі двори, що властиво поселенням Криниця, Автуничі, Ліскове, Клонів, Селище, Григорівка, Дорогинка, Рів-2, Анисів та ін.

Селища регіону були сезонними і довготривалими, окремим притаманна певна спеціалізація в господарській діяльності, економіка більшості демонструє багатоструктурність. Особливо це властиво розміщеним у зоні ризикованого землеробства поселенням Полісся. Крім аграрних пунктів існували ремісничі й промислові, а також ототожнені із замиськими осередками правлячої верхівки.

У забудові селищ виражено соціальний аспект. Про це свідчать садиби, співіснування однокамерних споруд і багатокамерних та двоярусних, наявність жителів іноетнічного населення, побутуванні дворів зі знахідками елітарного характеру, в Автуничах, Дорогинці, Григорівка, Лісковому та інших.

ВИСНОВКИ

Розглянуті матеріали демонструють багатогранність та неординарність селищних структур доби Київської Русі у басейні Середнього Дніпра. Цей феномен відображає непрості соціально-економічні процеси, що відбувались на окресленій території у середньовічні часи і слугує вагомим аргументом на користь сформульованого у результаті масштабних розкопок селищ півдня Русі висновку щодо високого рівня їх розвитку. Досліджені в регіоні споруди різного призначення, їх сукупність, взаємозв'язки між ними як соціокультурне явище висвітлюють як специфіку цієї грані традиційної народної культури, так і характерні риси саме сільських поселень.

Отримані у ході робіт П.П. Толочка, О.П. Моці, В.О. Петрашенко, А.І. Кубишева, О.В. Шекуна, О.В. Серова, Г.О. Кузнєцова, О.М. Веремейчик, Б.А. Звіздецького, В.П. Коваленка та ін. матеріали поселень Автуничі, Ліскове, С. Борщагівка, Рів-2, Гульськ, Шумлай, Криниця, Віта-Поштова, Анисів, селищ Григорівської і Дорогинської груп та ін. дозволяють детально простежити ці явища; суттєвим доповненням до них слугують дані з решти пунктів. Низку особливостей споруд можна відтворити за аналогіями з пам'яток на суміжних територіях, сусідніх міст, городищ, пунктів попереднього і наступного періодів.

Інформаційні можливості давньоруських будівель зумовили увагу до питання щодо їх особливостей ще до початку масштабних розкопок не лише селищ, а й міст. Паралельно розпочалось накопичення матеріалу про побутову культуру народу, специфіку його занять. А з отриманням археологічних даних джерела вдалось об'єднати і за їх сукупністю розглянути характер міської, а згодом і сільської забудови.

Пам'ятки давньоруської писемності зафіксували існування багатьох споруд, їх деталей, особливостей будівництва, виробничих процесів що було виділено та проаналізовано у працях Г.Є. Кочина, А.С. Львова, М.Я. Арістова,

І.І. Срезневського, І.Є. Забеліна, Б.О. Романова, О.Н. Трубачова, Л. Нідерле та інших дослідників і широко використовувалось у розробках Б.О. Рибаківа, В.Й. Довженка, В.П. Левашової та ін. Показовий у цьому відношенні згаданий літописний епізод, де кияни кепкували з новгородців, називаючи їх «плотники» і погрожуючи, що змусять їх «рубити» для себе «хороми». П.П. Толочко та інші вчені наводили його як показник наявності деревообробних спеціальностей на Русі та певної техніки зведення будинків.

Дещо менше за обсягом, та ніяк не менше за важливістю фактів про споруди на Русі містять билини. Їх інформація розглянута М. Халанським, В. Міллером, О. Міллером, А. Веселовським, І. Ждановим, С. Шамбінаго та ін.

Окремої уваги заслуговують літописні мініатюри. Фіксує згадані у текстах процеси, споруди та їх елементи, джерело відображає певні невраховані деталі та сприяє візуалізації матеріалу, що у присвяченій мініатюрам праці відзначав А.В. Арциховський і на чому акцентували інші автори, які залучали зображення для ілюстрації певних положень своїх робіт.

Та названа група джерел лише констатує певні моменти, хай і з суттєвою деталізацією. Ідентифікувати ті чи інші відкриті в ході розкопок споруди за даними лише писемних пам'яток важко, а то і неможливо. Завдання вирішує лише поєднання археологічної фіксації вцілілих залишків чи слідів будівель з даними писемних джерел.

Отримані в ході розкопок матеріали дозволили сформувати адекватне бачення забудови міст (П.І. Засурцев, Ю.П. Спегальський та ін.), у тому числі й Києва (П.П. Толочко, Г.Ю. Івакін, В.О. Харламов, М.А. Сагайдак, К.М. Гупало, М.С. Сергєєва, С.П. Тараненко та ін.), специфіки жител (П.О. Раппопорт та ін.), будівель гончарної (О.А. Бобринський, Б.О. Рибаків та ін.), залізобудовної (Б.О. Колчин, В.І. Бідзіля, Д.П. Недопако, С.В. Паньков, В.В. Колода та ін.) та інших галузей. На селищах регіону відкрито значну кількість об'єктів різного призначення, чому присвячено теоретичні та прикладні розробки О.П. Моці, В.П. Коваленка, В.О. Петрашенка, О.М. Веремейчик, О.В. Шекуна та інших, хоч стан джерел не завжди дає можливість здійснювати точні ідентифікації.

Розумінню зафіксованих розкопками об'єктів сприяє залучення даних етнографії про особливості народного будівництва і заняття населення. Наявні у літературі розробки щодо специфіки жител (Д.К. Зеленін, В.П. Самойлович, Є.Є. Бломквіст, Т.В. Косміна, А.Г. Данилюк, Л.П. Прибега, Ф.К. Вовк та ін.), відображення в них аспектів, пов'язаних з духовною культурою (М.Ф. Сумцов, Л.П. Шевченко, А.К. Байбурін, Ю.В. Мисько та ін.), споруд гончарної галузі (І.А. Зарецький, Д.К. Зеленін, О.М. Пошивайло та ін.), чорної металургії і ковальства (П.К. Федоренко, М.Х. Бунге, А.Н. Лявданський та ін.), лісохімічних промислів (Д.К. Зеленін, Ф.Г. Кучін, Л.Г. Орел), побутово-господарських і сільськогосподарських об'єктів (Є.Є. Бломквіст, О.М. Харузін, Ф.К. Вовк, О. Шарко та ін.) дозволили провести археологічно-етнографічні паралелі для ідентифікації споруд з розкопок сільських пам'яток.

Відтак, результати археологічних досліджень і залучення даних писемних пам'яток і матеріалів народознавчих студій дозволяють виділяти на селищах Середнього Подніпров'я крім житлових ремісничі, промислові та побутово-господарські споруди, а у деяких випадках навіть аргументовано припускати їх існування за межами відкритої площі.

Зокрема, специфіку жител, їх конструкції, розвитку, окремих елементів можна характеризувати за матеріалами поселень В. Бугаївка, Ліскове, Круглик, Крушинка, Колонщина, Ходосівка-Рославське, С. Борщагівка, Казаровичі, Віта-Поштова, Лука, Дорогинка-III, Новосілки, Григорівка, Гульськ, Анисів, Льгів, Криниця та ін. Заглибленим і наземним спорудам властиві стовпова чи зрубна конструкція стін, розміри від 3,0 до 4,5 м, що рідко знижувались до 2,5 м, а залежно від хронології – і горизонтальний чи вертикальний розвиток (Ліскове, Дорогинка-III, Обухів-II, Комарівка, Віта-Поштова, С. Борщагівка, Григорівка). Цей, на думку фахівців, добре відображено у поховальних причитаннях. Їх майже формульний характер з фіксованими, закріпленими в текстах зворотами вказує на усталене явище, і саме в голосіннях простежено тричленну структуру оселі і по вертикалі, і по горизонталі [738, с. 106–121]. Найчастіше відзначена планова схема – піч біля входу, челюстями до останнього, відомі й житла, які

опалювали не печі, а вогнища (Деснянка). У Макишині, Григорівці простежені деталі інтер'єру, у Григорівці, В. Снітинці-IV, Шестовиці, С. Борщагівці відзначена фіксація певних моментів світогляду. Даних щодо конструктивного рішення даху, покрівлі, організації відведення диму, оформлення входу ще недостатньо, їх реконструюють за матеріалами етнографії та аналогіями з міст.

Для історії архітектури важливе значення має реконструкція зовнішнього вигляду споруд [607, с. 31]. Простежені при розкопках елементи дозволяють відтворити вигляд сільських жител на Середньому Дніпрі за доби Русі. Це питання детально розроблене в літературі, у результаті на зміну зображенням схожих на погріб споруд прийшло їх реальне бачення, аргументоване фіксацією деталей її конструкції. Показові відтворені П.П. Толочком, В.О. Харламовим та ін. об'єкти з Київського Подолу. За матеріалами селищ пропонувався гаданий вигляд об'єктів з Григорівки, Гульська та ін.

Вивчення на поселеннях Григорівка та Малополовецьке гончарних горен, на селищі Кошіївка – значної їх кількості, а на селищі Автуничі – крім дев'яти горен ще низки інших споруд гончарства дозволяє характеризувати об'єкти галузі на всіх етапах від добування глини до виготовлення посуду. Відомі з етнографії кар'єри-глинища, глинники, житла-майстерні, горна мають аналоги у давньоруському сільському ремеслі. Галузь використовувала досконалі двоярусні виробничі споруди, інновації щодо яких відзначені лише у новий час і полягали у зведенні стін об'єктів з цегли. Будівлі та пристосування всіх технологічних ланок виробництва реконструйовані графічно, а глинники для підготовки гончарної маси і горна для випалювання посуду – успішно зведені і функціонували при експериментальному вивченні.

Споруди металургійної галузі, а саме горна, агломераційні печі та ями, пристосування для підвищення рівня вуглецю у крицях, об'єкти для зберігання і подрібнення руди, утилізації відходів досліджені у Кременищі, Колонщині, Комарівці, Лапутьках та ін. Основним спорудам, а саме горнам, заглибленим чи наземним, властиві глиняні чи глиняно-кам'яні стіни, наявність чи відсутність шлаковипуску в залежності від багаторазового чи одноразового використання.

Зведені поруч одноразові споруди утворювали т. зв. робочі майданчики. За даними етнографії, крім горнового відомо тигельний спосіб отримання металу, з чим пов'язана одна із споруд з Лісового, а також залізодобування у «вовчих ямах». Об'єкти галузі теж були реконструйовані графічно та продемонстрували особливості функціонування при експериментальному відтворенні.

Вивчені на селищах регіону і об'єкти, пов'язані з обробкою заліза. До таких віднесено споруди з селищ Автуничі, Лісове, Клонів, Деснянка, Рів-2. А деякі будівлі з Деснянки, Лісового та ін., на думку дослідників, репрезентують кольорову металообробку.

До складу рудень входили і вугільні ями, які представляють лісохімічні промисли. Такі об'єкти вивчені на селищах Комарівка, Лісове, Дорогинка-III, Колонщина та ін. Крім добування деревного вугілля у перекритих землею багаттях, відомих за етнографічними даними під назвою «майор», населення займалось смолокурінням та вигонкою дьогтю. Об'єкти промислу, зафіксовані народознавцями як «майдани», вивчені на селищах Автуничі, Лісове-1, Борча-2, Льгівка, Криниця, Шумлай. У Лісовому, до того ж, простежено споруду, ототожену зі складом сировини та готової продукції. Відзначені етнографами пічний і корчажний способи добування смоли та дьогтю ідентифіковані у Віті-Поштовій і Лісовому, а вигонка дьогтю і смолокуріння у не поєднаних з ямами багаттях важкоуловима. Крім вуглярства, як самостійної галузі, матеріал можна отримати і як побічний результат смолокуріння та дигтарства.

Випалювання вугілля і ямне та корчажне смолокуріння також успішно апробовані в ході експериментального вивчення.

Об'єктами з Комарівки і Ревутового представлене кісткорізне ремесло, хоч ідентифікацію таких будівель, зумовлює відповідний комплекс знахідок, а не наявність специфічних конструктивних особливостей. А в Ходосівці вивчено схожу на них за технологією виробництва майстерню з обробки бурштину. З урахуванням того, що це ремесло досить рідкісне і в містах, означене відкриття можна вважати певною мірою сенсаційним. Знахідками, а не особливостями споруд вирізняються і об'єкти, де могли обробляти шкіру та хутро.

Об'єкти каменотесів, причому і у вигляді місць видобутку сировини, і як майстерні з обробки каменю та звалища відходів відомі на селищах біля сіл Нагоряни та Хлупляни, Норинськ, Прибитки, С. Борщагівка.

Ще більш рідкісні виробництва простежені у Білогородці-I, Круглику, Віті-Поштовій. Йдеться про ямні печі для випалу вапна та про комплекс для виготовлення полив'яних плиток і плінфи.

До виробничих віднесені і будівлі з двома печами, відомі у Григорівці, Борчі-2, Дорогинці-III, Обухові-II, Стрижівці, Горі та ін. і об'єкти неправильної форми чи малих розмірів з опалювальним пристроєм зафіксовані на Лісковому, Рові-2 тощо. І хоч місце цих споруд у професійній діяльності їх власника з'ясоване не завжди, у деяких простежені сліди певного виробництва.

Із зерновим господарством пов'язані вивчені на селищах Рів-2, Криниця, Борча-2, Автуничі, Ліскове-1, Ліскове-2, Овраменків Круг та ін. снопосушарки типу відомих за даними етнографії конструктивно складних овинів і більш примітивних шишів. А в Ревутовому здійснено спробу ототожнення із ригою, хоч останні відомі, зазвичай, з XIX ст. Зафіксовані й будівлі для просушування зерна, прикладом чого слугують Казарки, Григорівка, Гульськ, Овраменків Круг. Ці споруди можна розглядати як останню ланку зернового господарства, та логічніше вбачати в них об'єкти переробки продуктів у циклі приготування їжі. Тваринництво репрезентоване зведеними з подвійного плоту будівлями, трактованими як хліви та загонами для худоби з Автуничів.

За етнографічними даними у складі двора функціонували споруди для зберігання припасів. До комор на території регіону були віднесені споруди з Григорівки, Ліскового та ін. А зернові ями вивчені при розкопках Григорівки, Ліскового, Гульська, С. Борщагівки та інших пунктів. Аналогічно до запасів зерна у таких об'єктах могли зберігати й інші припаси. Водночас, для продуктів харчування були призначені льохи та льодівні. Такі ототожнення зроблені щодо об'єктів з Автуничів, С. Борщагівки, Дорогинки-III, Ліскового, Григорівки, Рову-2, Ч. Мотовилівки. Стосовно Автуничів окремі споруди пропонувалось ототожнити з відомими за даними етнографії степками – коморами для

продуктів, які при потребі обігрівали принесеним ззовні вогнем чи жаром.

З обробкою продуктів харчування дослідники пов'язували невиробничі теплотехнічні пристрої на Лісковому та С. Борщагівці. На останньому пункті крім вогнищ просто неба вивчено залишки печі у легкій наземній будівлі.

Реманент та інвентар населення могло зберігати у спорудах, які відомі в етнографії як повітки. Так ототожені відкриті з одного боку комплекси стовпових ямок чи канавок від плоту, досліджені на селищі Автуниці.

При використанні до XX ст. відкритих джерел водопостачання навіть у містах без перебільшення унікальними для селищ можна вважати виявлені в Шумлаї та Автуничах колодязі доби Київської Русі. Крім можливості по-новому розглянути питання забезпечення водою середньовічних сіл, об'єкти завдяки консервації у вологих шарах деталей зрубу дозволили простежити певні прийоми деревообробки, щодо яких робились лише припущення за даними розкопок міст і етнографічних спостережень.

Вивчені на селищах об'єкти могли представляти і залишки архітектури малих форм, а саме конов'язей, лавок тощо, та ці припущення досить умовні.

Досить далеко за рамками об'єктів господарства селянина перебувають вивчені на Лісковому дві вежі, що мають аналогії в Чернігові. Такі споруди на інших неукріплених пам'ятках невідомі і можуть вважатись винятковими.

Існування на селищах Середнього Подніпров'я коптилень, чинбарень, ям для поташу тощо не викликає заперечень, але за браком відповідних аргументів залишається припущеннями, здійсненими виключно з логічних міркувань.

Більшість серед вивчених на поселеннях регіону об'єктів залишаються функціонально невизначеними. Спроби класифікувати їх у межах пам'ятки чи мікрорегіону (це зроблено щодо селища Автуниці та пунктів у межиріччі Дніпра і пониззя Десни) за розмірами й формою, або з урахуванням також особливостей заповнення, дозволяють простежити певні закономірності, у тому числі стосовно хронології побутування чи місця серед інших споруд. Проте накопичений матеріал поки що не дозволяє запропонувати щодо них підхід, який був би універсальним для всього регіону.

Даних для характеристики особливостей будівельної галузі на пунктах регіону виявлено мало. Окремі деталі споруд простежені на прикладі колодязів та будівель, що частково вцілили після пожеж. Водночас, при роботах пов'язані з галуззю інструменти. І коли сокири з Ліського, Ходосівки-Рославського, Григорівки, Льгівки, Віти-Поштової, Деснянки, Криниці та пила з Ліського репрезентують знаряддя універсального призначення, тесла із селищ Сибереж, Ходосівка-Рославське, Хмільниця, Шестовиця, Криниця, Григорівка, долота з селищ Макишин, Клонів, Дорогинка, Григорівка, Автуничі, Криниця, скобелі й струги з Віти-Поштової, Анисова, Автуничів, свердла з Петрушів, Дорогинки, Ходосівки-Рославського, Віти-Поштової вказують на види операцій з деревом. Варто згадати інструмент з Автуничів, відомий як «чекмарь». А виявлений на цій же пам'ятці двозубий залізний інструмент з втулкою, інтерпретований в літературі як гак для коптіння, «кішка» для витягування рибальських сіток тощо у традиційному народному зодчестві Полісся відомий як «драчка» і слугував для розмітки будівельних матеріалів перед обробкою. Застосовували в будівельній справі і лопати. У той час як вироби із залізним окуттям робочої частини традиційні, виявлені в Автуницьких глинищах інструменти з дуба і сосни з виступами для натискання ногою, згадані в літературі щодо недавнього минулого як «копаниця», більш рідкісні. Матеріали для будівель у регіоні традиційно репрезентують дуб, сосна та береза.

Планування на пам'ятках сільського типу в Середньому Подніпров'ї залежало від ландшафту, топографічних умов, суспільного розвитку. В ході робіт простежено перехід від безсистемної (переважно кучової) забудови до рядової (в основному прибережно-рядової); відзначені випадки й кільцевої, але споруди оточували не вільну площу, а западину. Зафіксовано співіснування селищ на локальній території, виділене у т. зв. «гнізда поселень». Відзначено взаємозалежність хронології і площі пунктів, простежено певні особливості планування: на ранньому етапі селищам Деснянка, Овраменків Круг, Ліськове, Клонів, Козарки властивий поділ на житлову і господарську зони, згодом на пунктах з'явилися окремі двори. Так, дослідники дійшли висновку, що вже з

першої половини XII ст. селища Північного Лівобережжя складались із дворів, середнє число яких становило від 4 до 12. Елементи садибного планування виявлені на Лісковому, Клонові, Селищі, Криниці, Автуничах, Григорівці, Дорогинці-III, Анисові, Рові-2 та ін.

Вивчені у регіоні пункти були сезонними і довготривалими та досить неоднорідними за господарською спеціалізацією мешканців. У літературі відзначено існування селищ землеробів і тваринників, поселень металургів та каменотесів тощо. На багатьох пам'ятках простежено співіснування різних галузей у різному поєднанні, іноді – з винесенням певних виробництв за межі житлової і господарсько-побутової забудови. Багатоструктурність економіки особливо властива селищам Полісся, котре належало до зони ризикованого землеробства. Відомі серед поселень регіону ототожнені із замиськими оселями представників заможних верств населення, а також простежені у заплавах річок на території київських передмість пункти, де практично не виявлені об'єкти, а натомість присутні знахідки, іноді – досить престижні.

Функціональна неоднорідність – не єдина особливість давньоруських селищ Середнього Подніпров'я. Для означеної категорії пам'яток властивий і досить чітко виражений соціальний аспект у забудові. Крім появи згаданих уже садиб його прояви простежені у співіснуванні простих однокамерних жител поруч трикамерних чи двоповерхових, наявності зведених за будівельними традиціями інших регіонів Русі і залишених іноетнічними елементами об'єктів, а також у фіксації дворів з концентрацією престижних речей, які традиційно ототожнювали з елементами феодального побуту. Такі спостереження зроблені щодо Дорогинки, Автуничів, Григорівки, Ліскового; у деяких випадках ділянки були огорожені та додатково укріплені.

За результатами масштабних досліджень південноруського села було зроблено висновок про високий рівень розвитку селищних структур та про їх паритетні відносини з містом. Наведені дані не лише слугують промовистим підтвердженням такої думки. Особливості і соціально-виробничої структури забудови давньоруських селищ басейну Середнього Дніпра, і окремих її

елементів дозволяють характеризувати соціально-економічний феномен села Київської Русі як високорозвинений складний організм з багатогалузевою глибокоструктурованою економікою і пристойним рівнем життя населення. На селищах не виявлено таких специфічних споруд як муровані храми та палаци чи об'єкти оборонного зодчества. Але простежені будівлі рядового населення дозволяють стверджувати, що у цьому відношенні неукріплені пункти мало в чому поступались містам і становили яскраве явище культури.

Додаток А
Ілюстрації

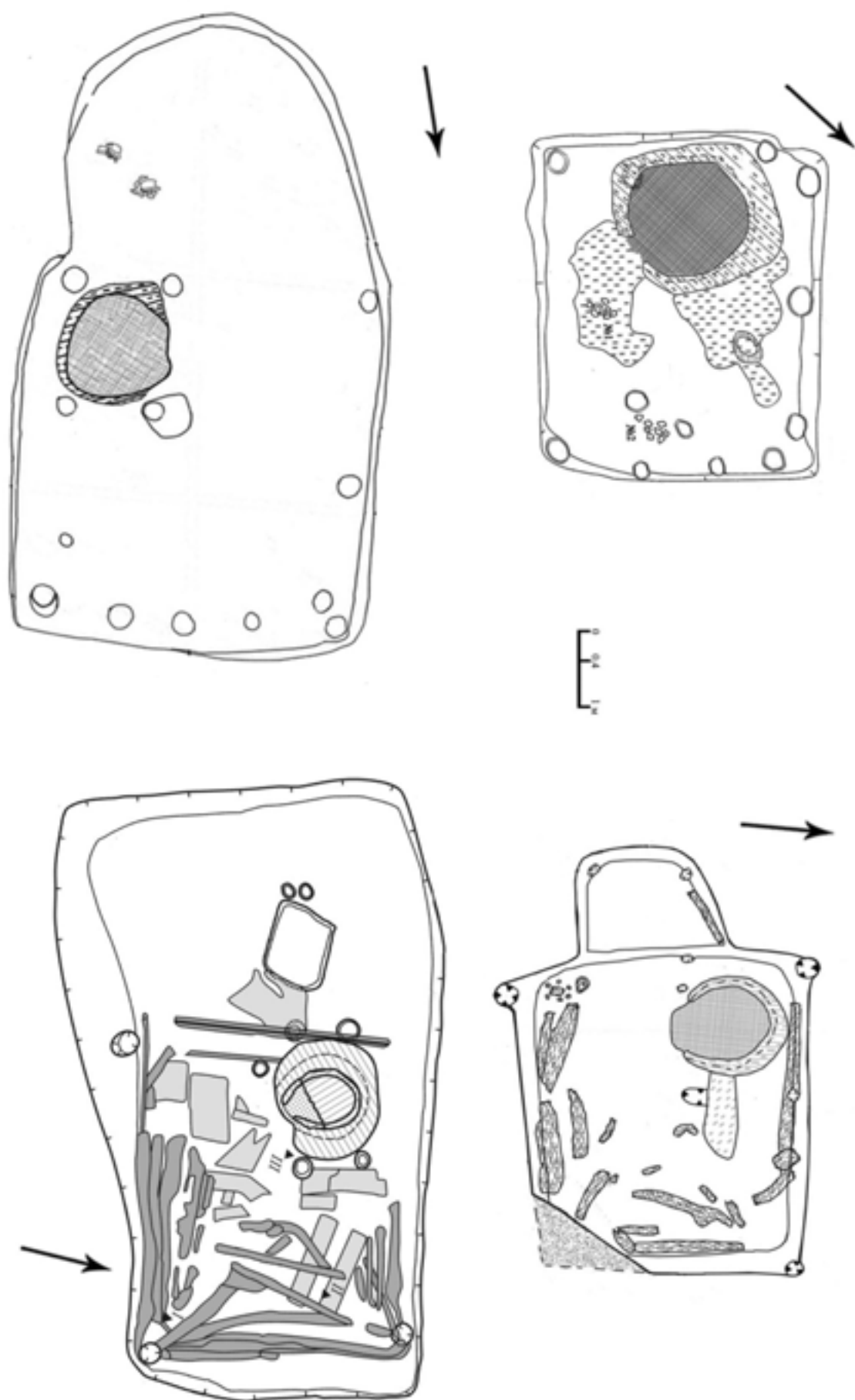


Рис. 1. Плани однокімнатного житла, житла зі входом та двокімнатного житла
з поселення Софіївська Борщівка

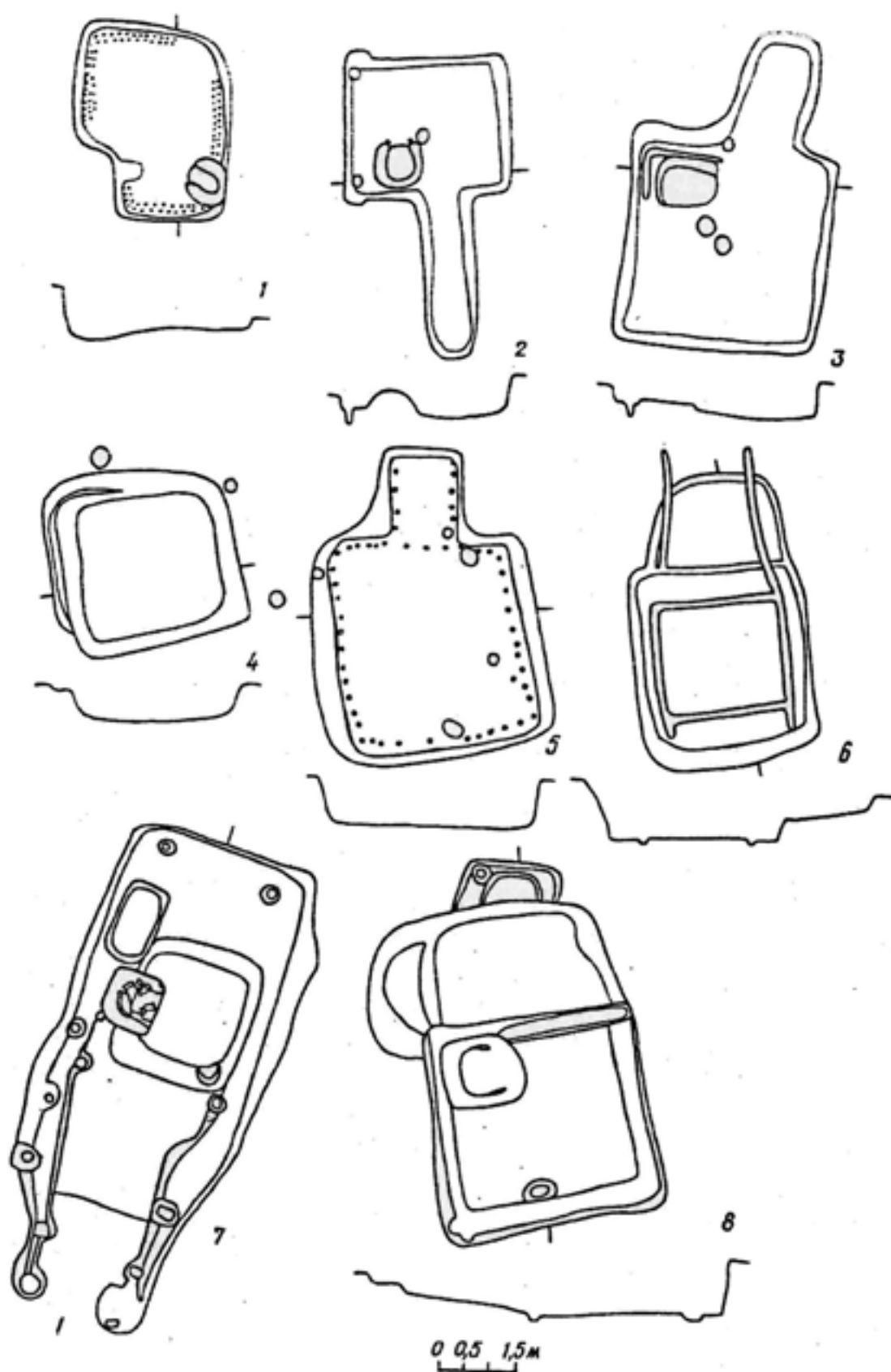
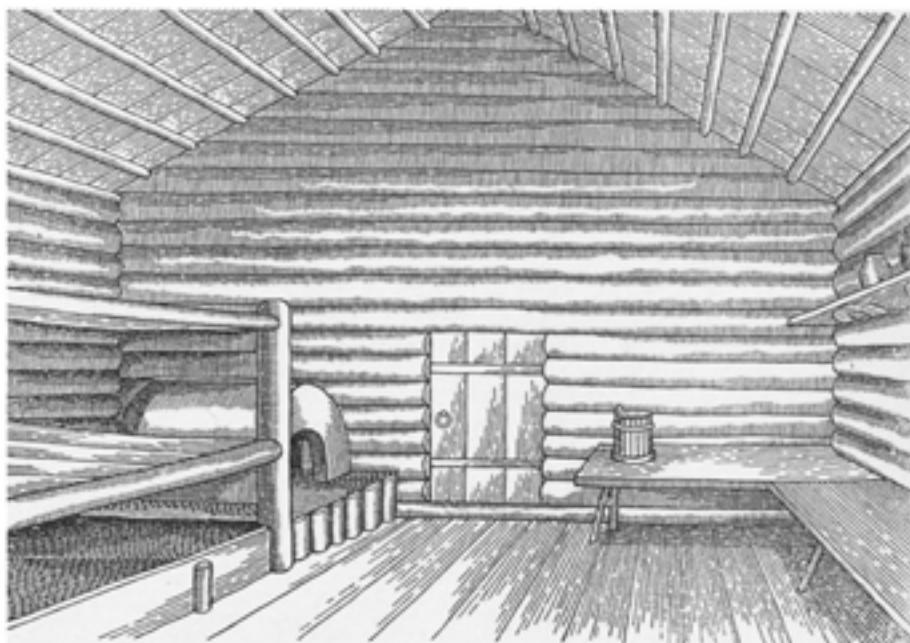
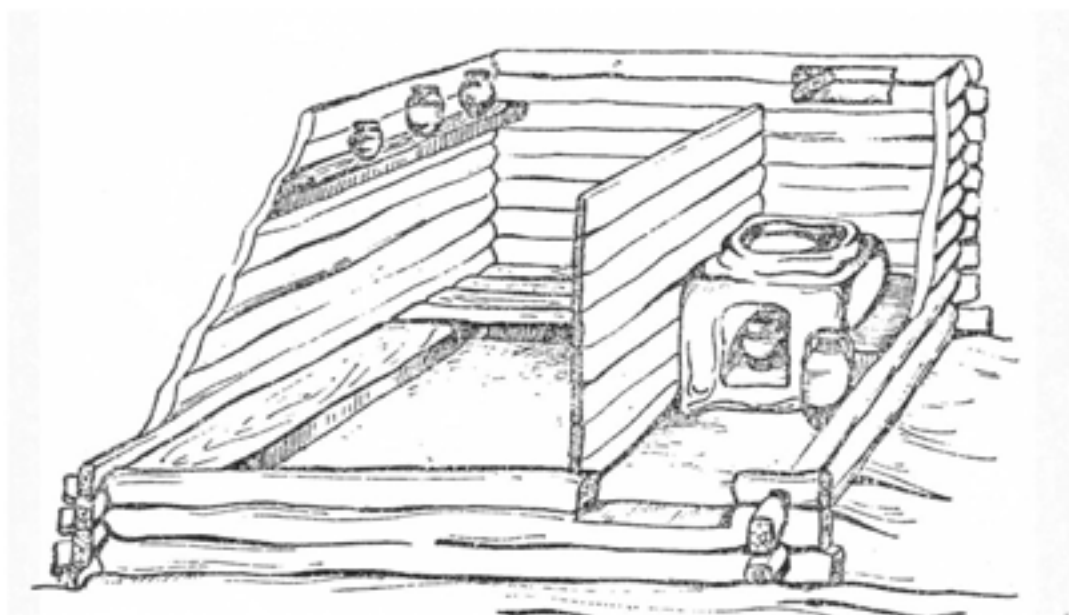


Рис. 2. Плани та профілі жител з поселення Ліскове (за О.В. Шекуном, О.М. Веремійчик).



1



2

Рис. 3. Реконструкція інтер'єру слов'яно-руського житла за Е.М. Загорульським (1) та за Н.М. Кравченко, М.Л. Стрункою (2).



Рис. 4. Глинобитна піч з у житлі з селища Ходосівка-Рославське (1) та глинобитна піч з жаровнею у житлі з поселення Софіївська Борщагівка (2).

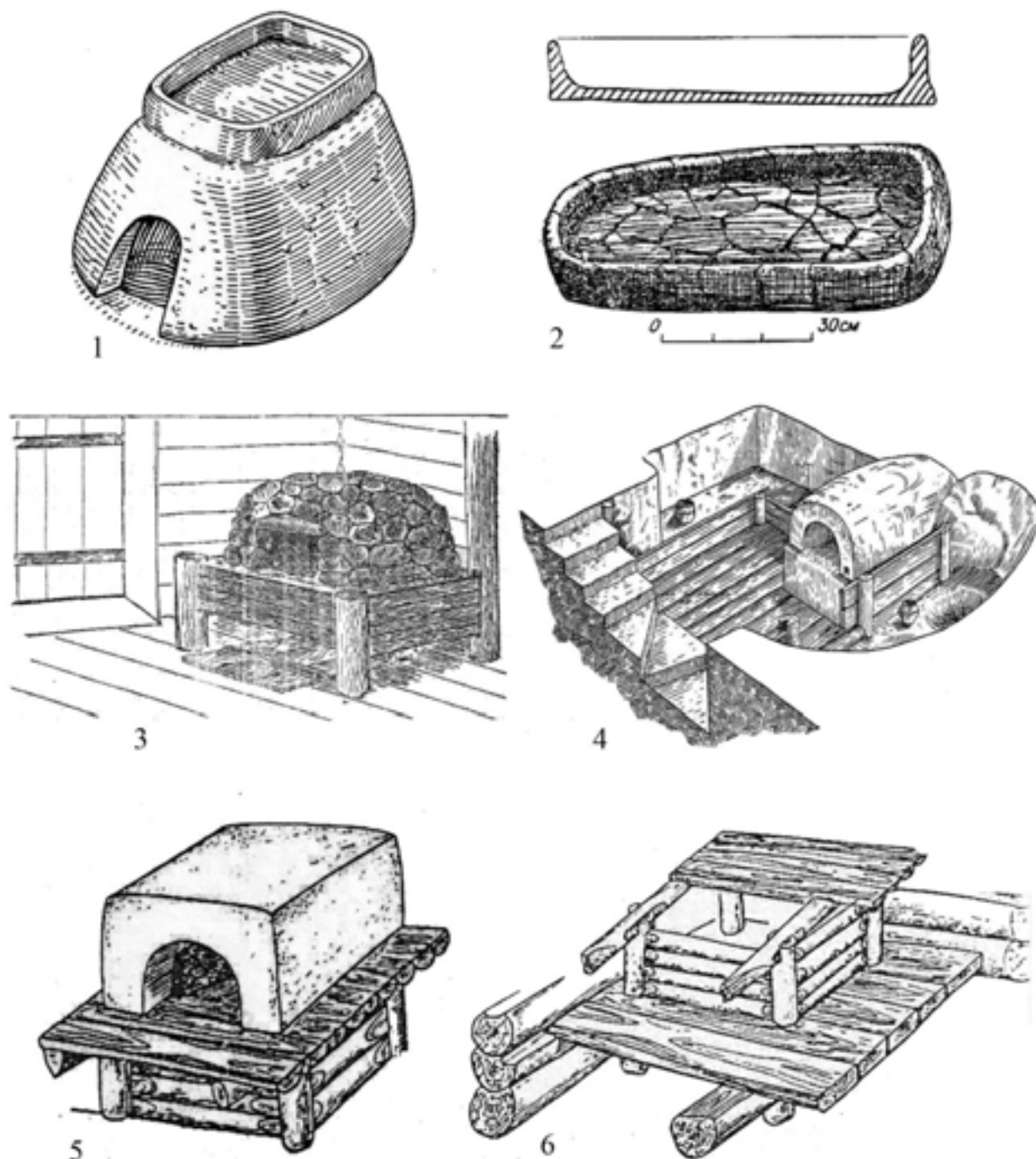


Рис. 5. Піч з жаровнею за П.О. Раппопортом (1), жаровня за С.П. Юренко (2), піч-кам'янка та глинобитна піч на опічках у інтер'єрі житла за А.Н. Хохловим і М.Є. Нестеровою (3) та А.Л. Монгайтом (4), глинобитна піч на стовповому опічку і реконструкція влаштування опічка за Т.М. Нікольською (5, 6).

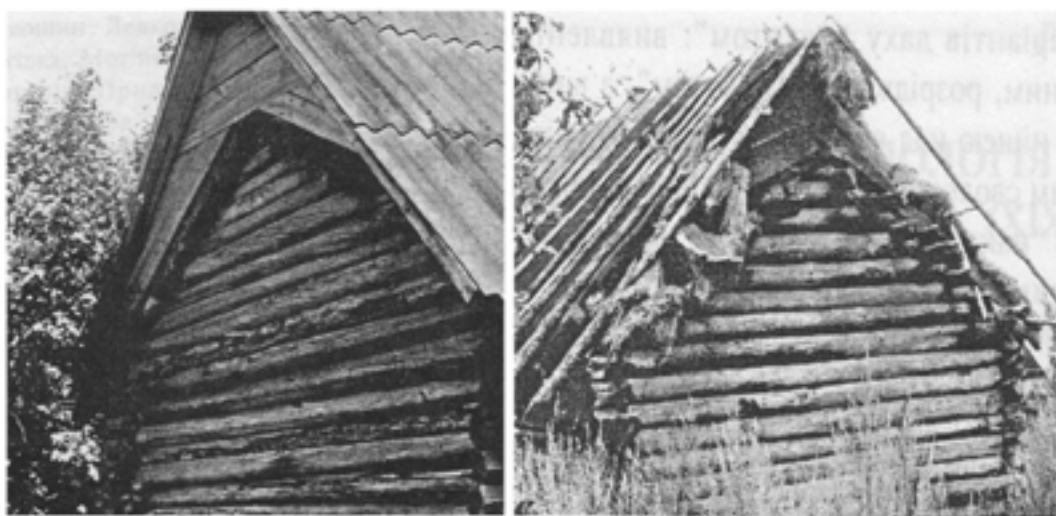


Рис. 6. Схеми влаштування зрубних верхніх частин будівель та пам'ятки народної архітектури означеної конструкції з Житомирщини за Р. Радовичем.

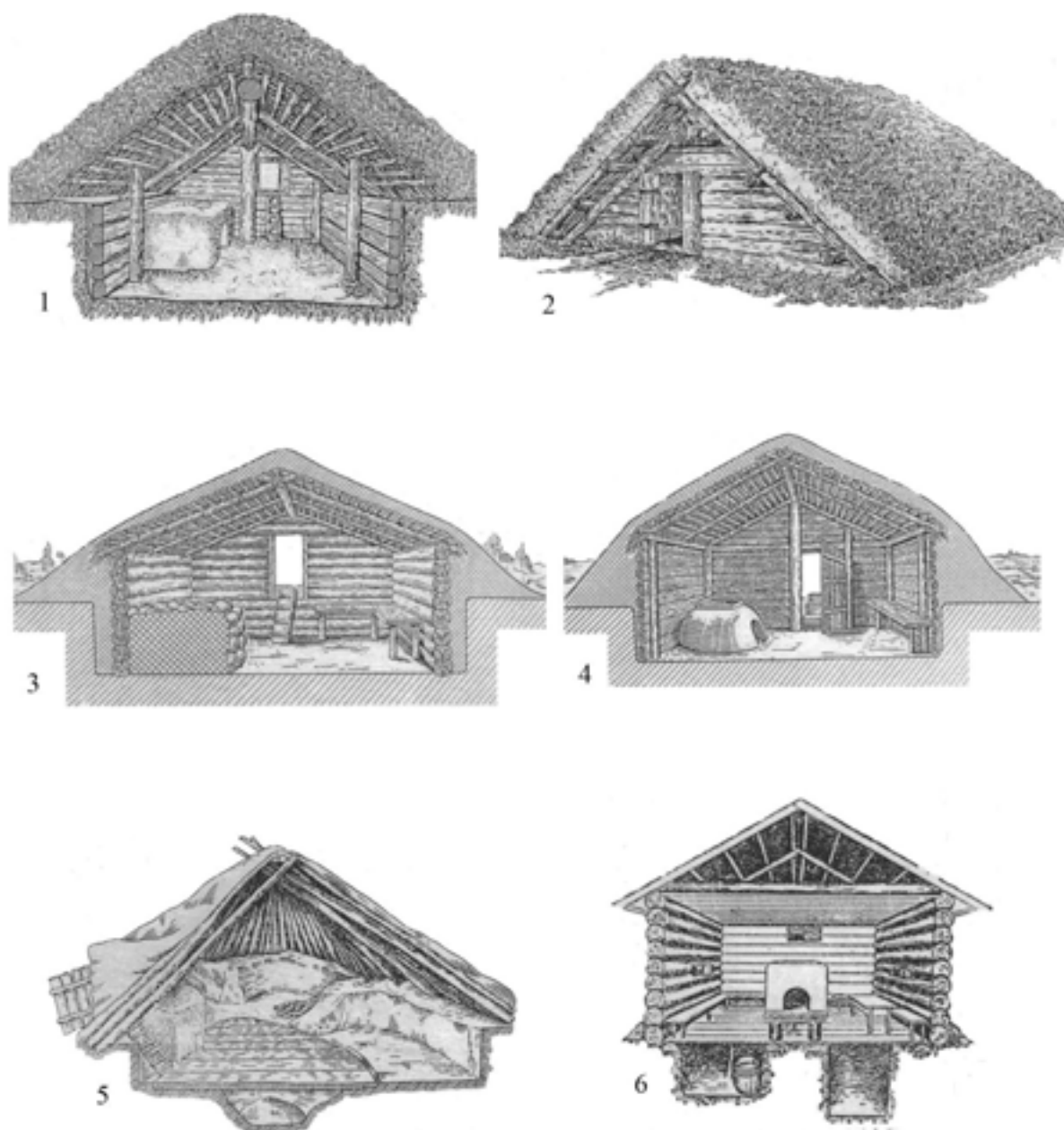


Рис. 7. Заглиблені житлові споруди з Новотроїцького городища за І.І. Ляпушкіним (1, 2), зрубне VIII–X ст. і каркасно-стовпове X–XI ст. заглиблені житла за П.О. Раппопортом (3, 4), землянка із Суздаля за розкопками А.Ф. Дубиніна (5), наземний будинок із Старої Рязані за В.О. Городцовим (6).

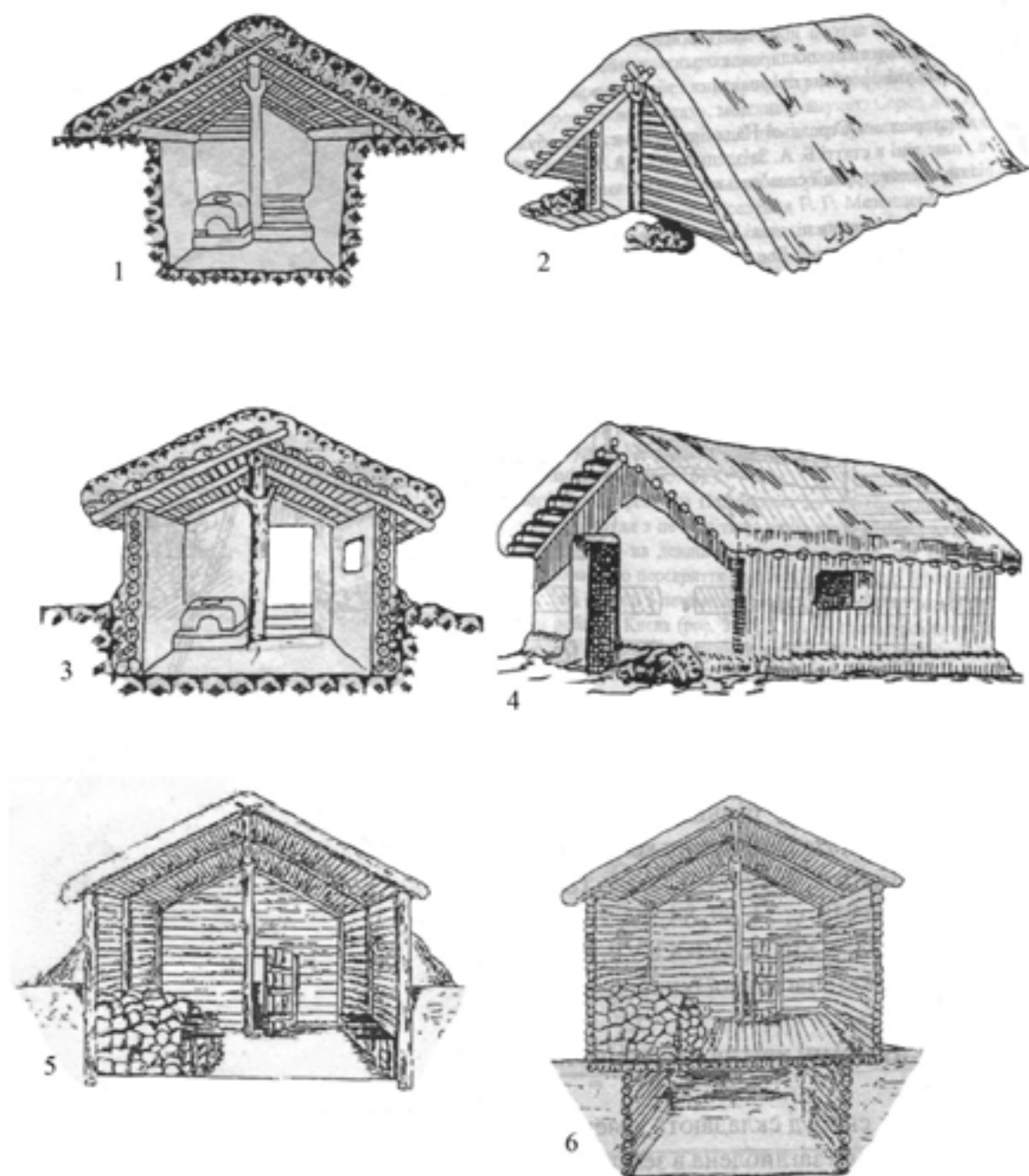


Рис. 8. Заглиблене (1, 2) та наземне з дещо заглибленою основою (3, 4) житла з Канівського поселення за Г.Г. Мезенцевою, каркасно-стовпова частково заглиблена споруда VIII–X ст. із Верхнього Попруття (5) та зрубна наземна будівля з підвалом з Рєвного I за Л.П. Михайлиною (6).

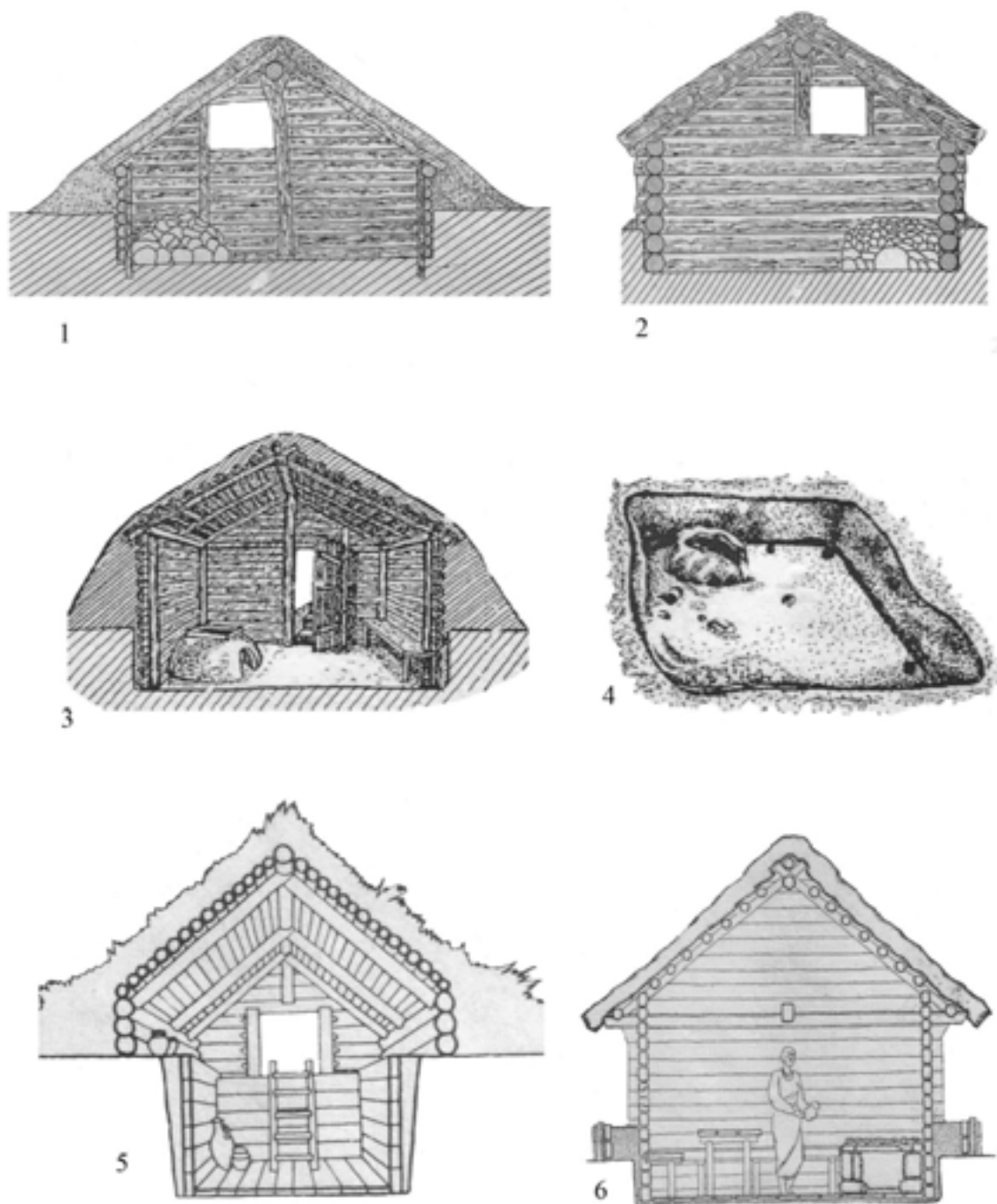


Рис. 9. Каркасно-стовпове та зрубне житла із заглибленою основою з Поділля за О.М. Приходнюком (1, 2), реконструкція та план житла з Володимира-Волинського за М.М. Кучінком (3, 4), погріб за Г.В. Борисевичем (5) і житло з поселення поблизу с. Рашків за В.Д. Бараном (6).

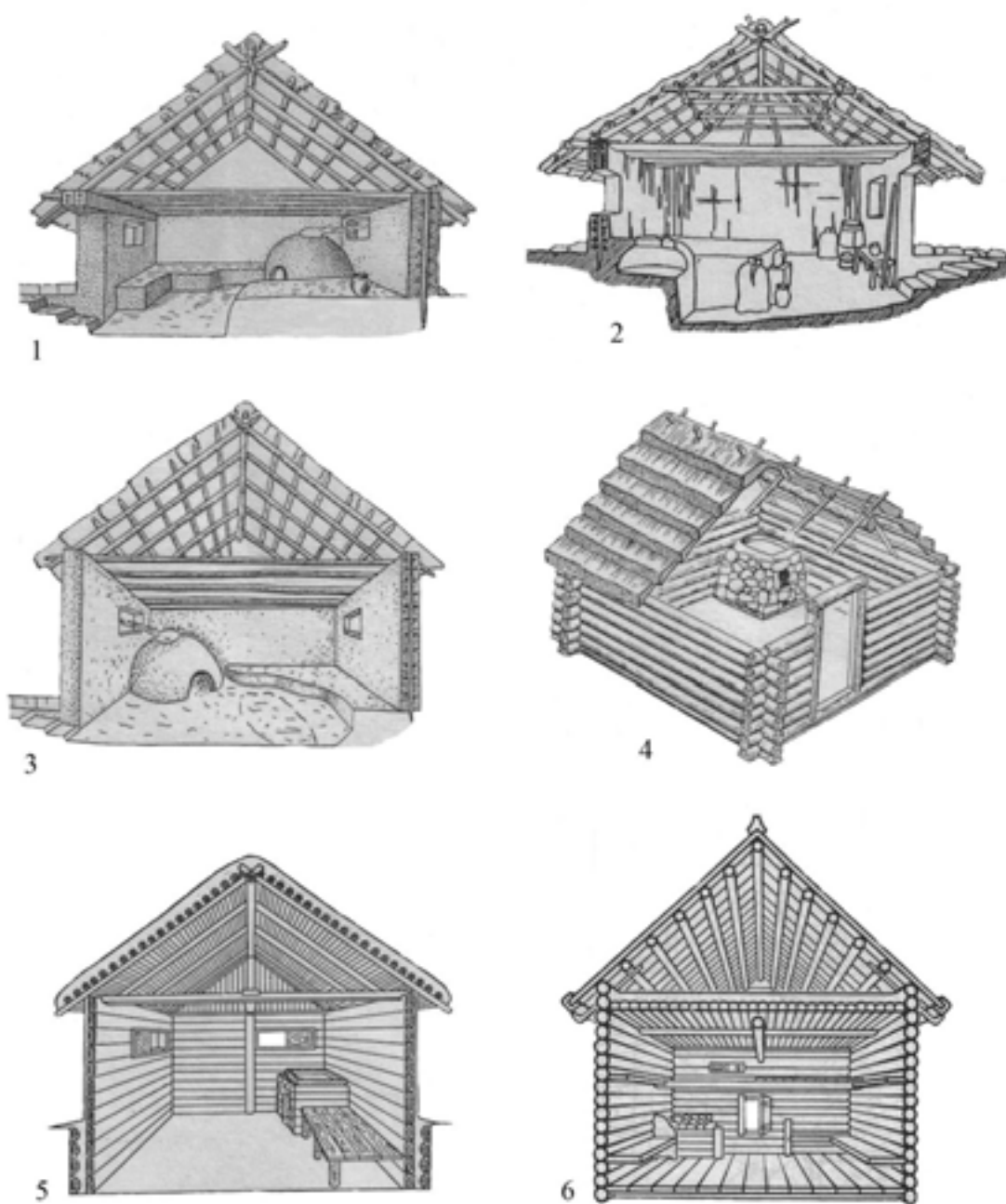


Рис. 10. Частково заглиблені в землю житла з Подністров'я за Г.В. Федоровим (1, 2), кісткорізна майстерня із розкопок В.С. Терського з Пересопниці за М.М. Кучінком та Г.В. Охріменком (3), житла з Монастирка за В.О. Харламовим та П.П. Толочком (4) і за В.О. Петрашенко (5), будинок з Новгорода за П.О. Раппопортом, Б.О. Колчиним та Г.В. Борисевичем (6).

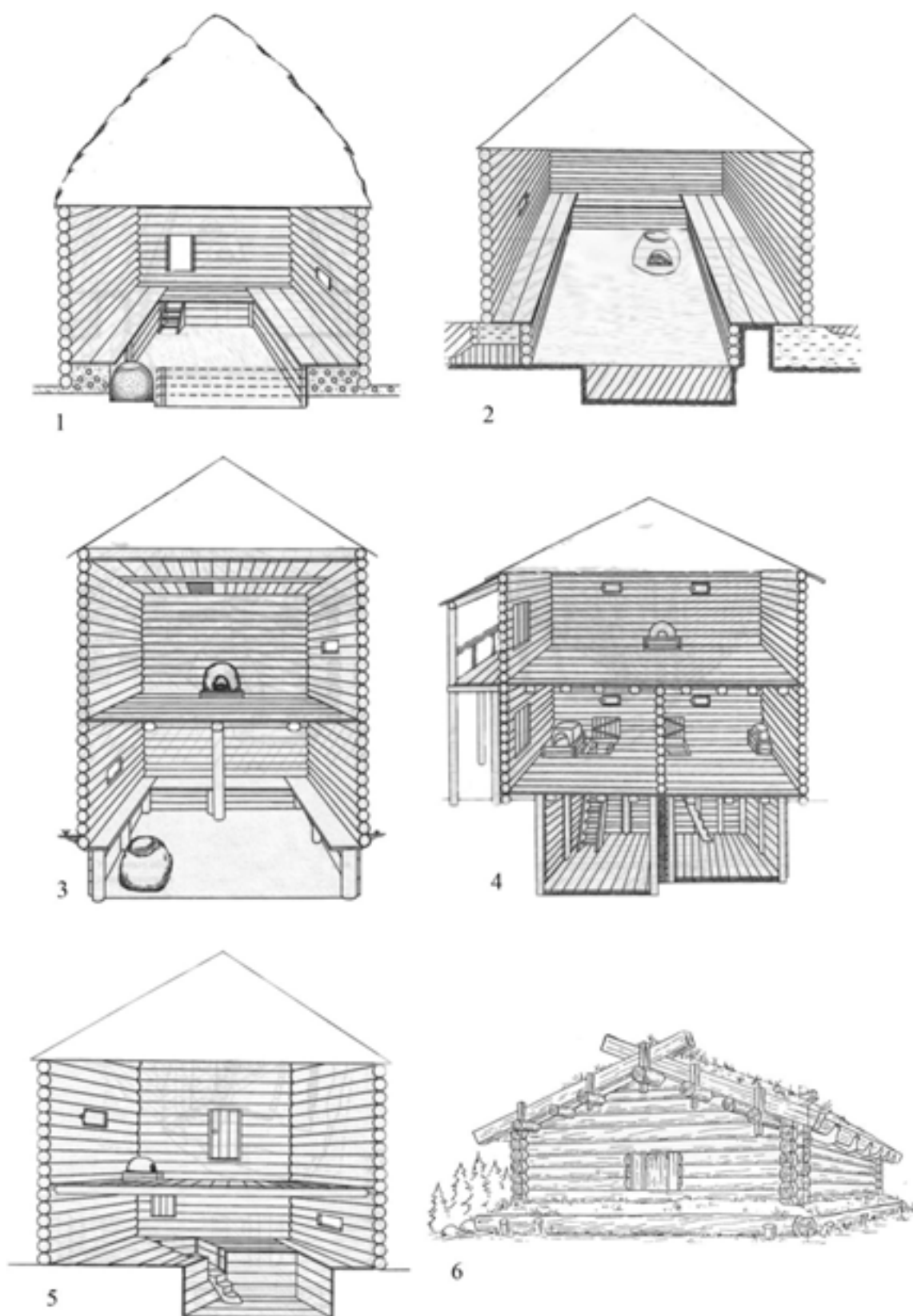


Рис. 11. Житла зі Щуклінського (1), Великого Горнальського (2), Липинського (3) городищ, Рильська (4) та Липинського селища (5) за О.М. Єнуковою і схематична реконструкція зовнішнього вигляду житла з Ладоги за Ю.П. Спегальським (6).

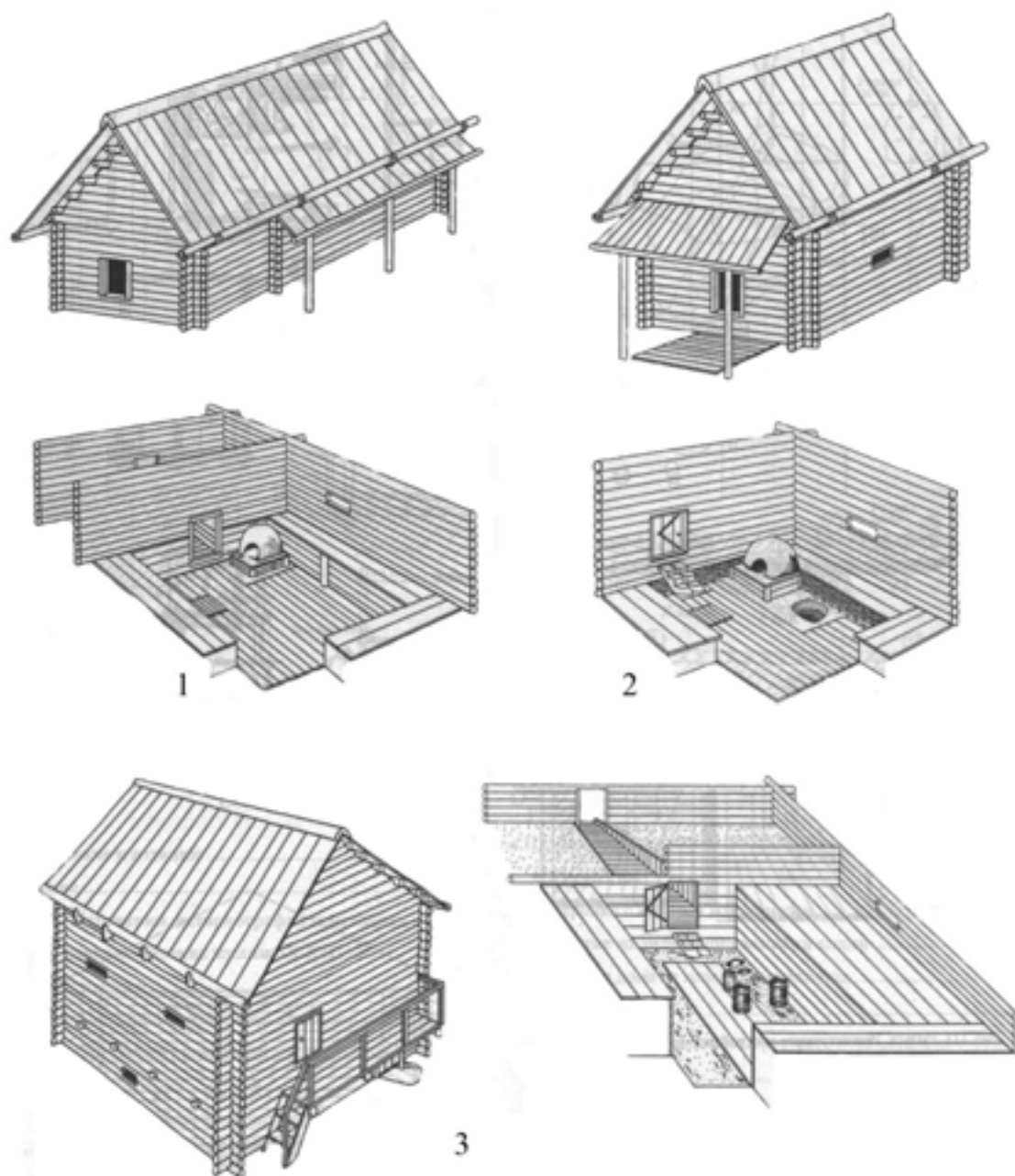


Рис. 12. Житла з Липинського селища за О.М. Єнуковою.

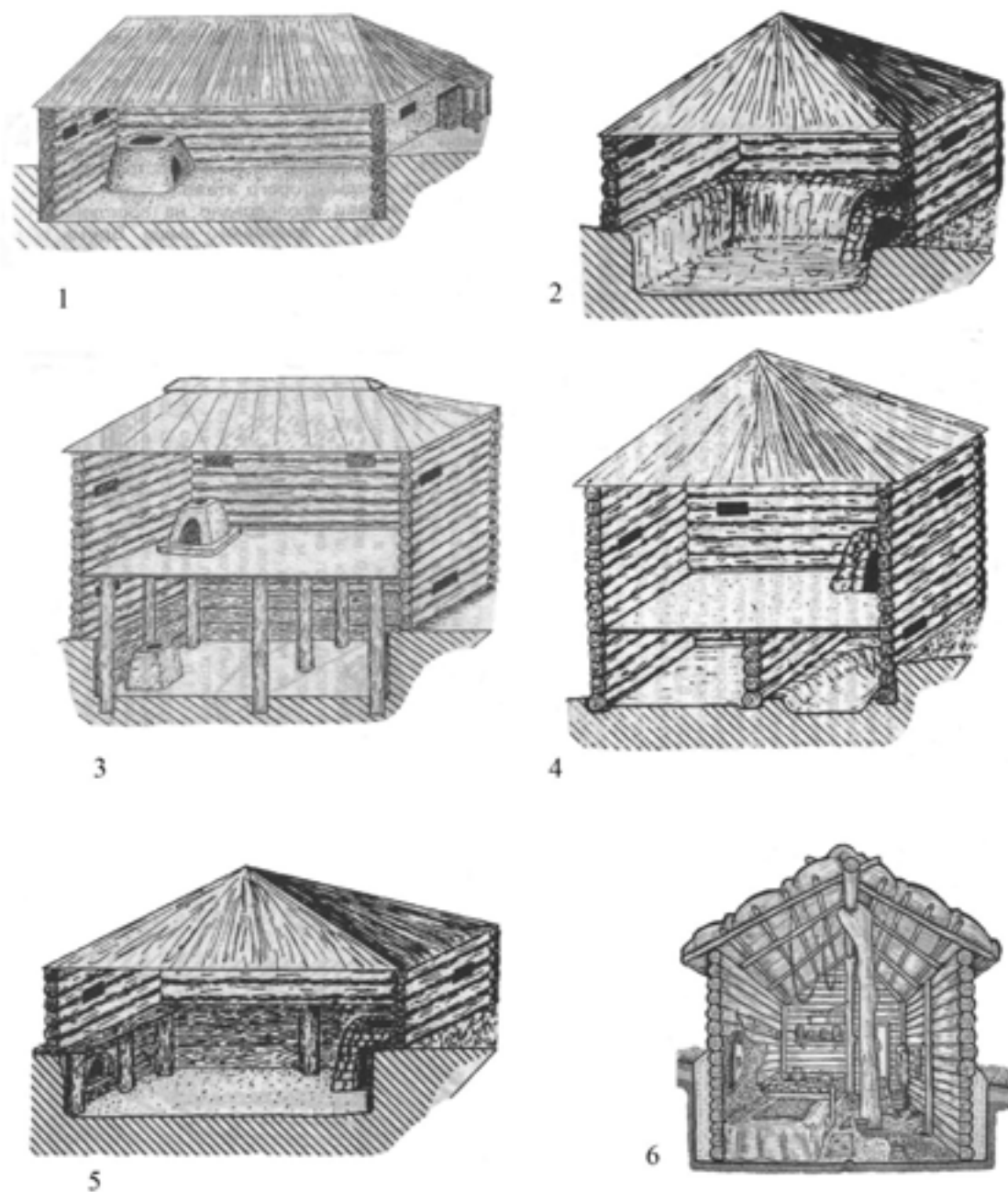


Рис. 13. Зрубні заглиблена споруда з Горбова (1), житло з необшитим котлованом з поселення Торхово (2), двоярусні будівлі з обшивкою заглибленої частини з Горбова (3) та зрубними нижніми камерами з городища Супрути (4), заглиблена споруда з облицьованим дошками котлованом з поселення Уткіно (5) за О.В. Григорьевим і каркасно-стовпове житло IX–X ст. з Гульська за Б.А. Звіздецьким та автором (6).

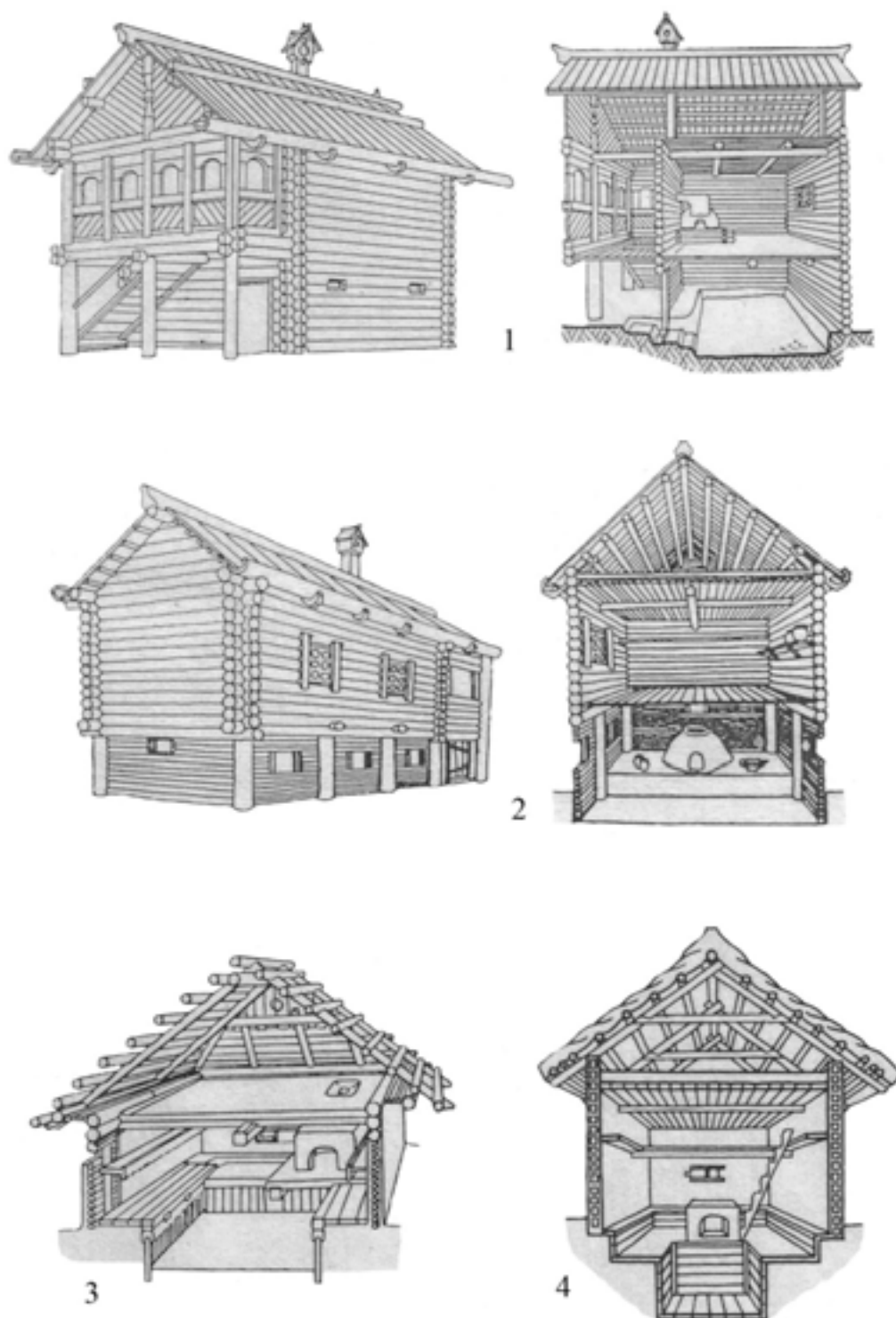


Рис. 14. Житла із заглибленою центральною частиною з території Михайлівського Золотоверхого монастиря і з Десятинного провулку, 5 в Києві за П.П. Толочком та В.О. Харламовим (1, 2), з городища Слободка і зі Старої Рязані за Г.В. Борисевичем (3, 4).

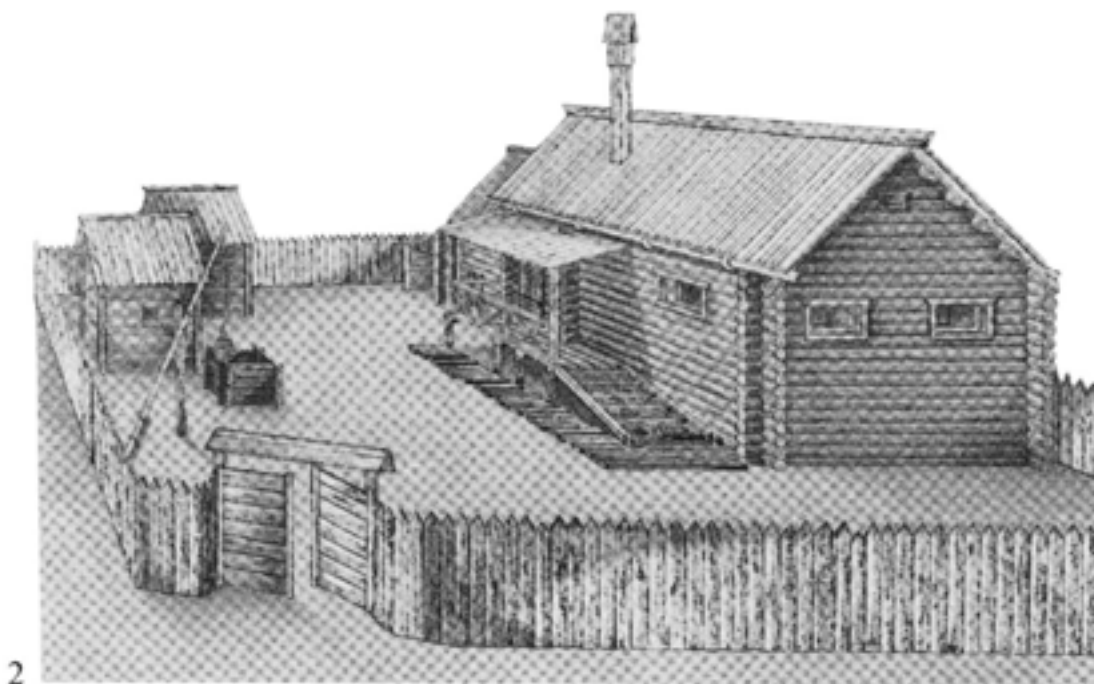
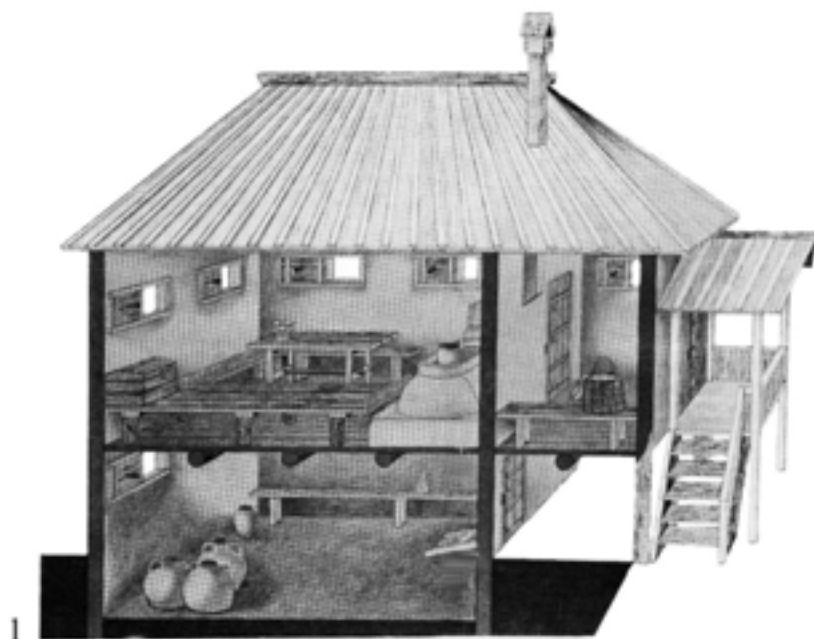


Рис. 15. Каркасно-стовповий будинок (1) та садиба зі зрубним житлом (2) з Києва за П.П. Толочком.

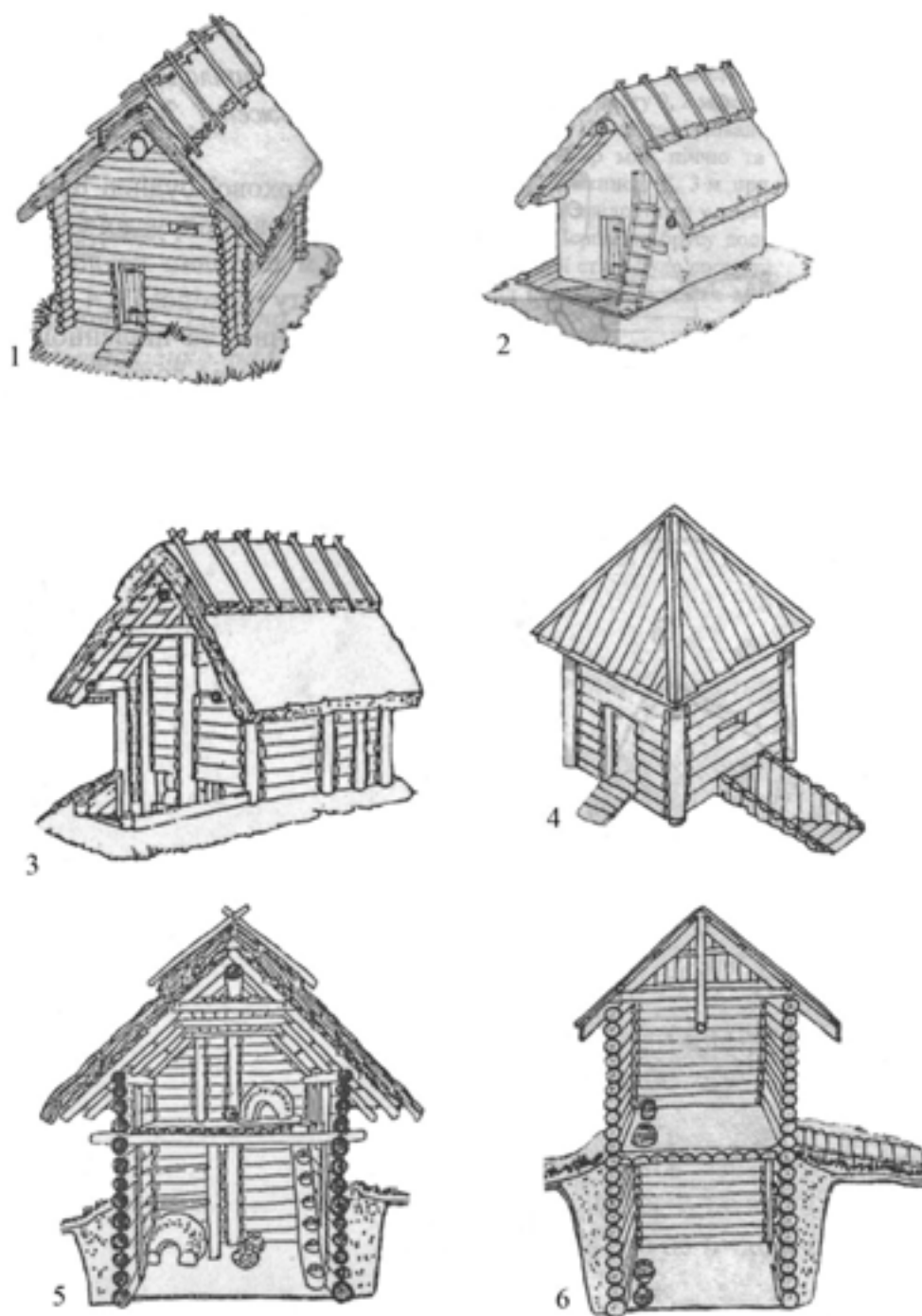


Рис. 16. Зовнішній вигляд двоярусного житла комбінованої конструкції (1), житла-майстерні з каркасними стінами (2) і зовнішній вигляд та інтер'єр двоярусних каркасно-стовпових жител на житловому (3, 5) і холодному (4, 6) підклітах і з Григорівки за В.О. Петрашенко.

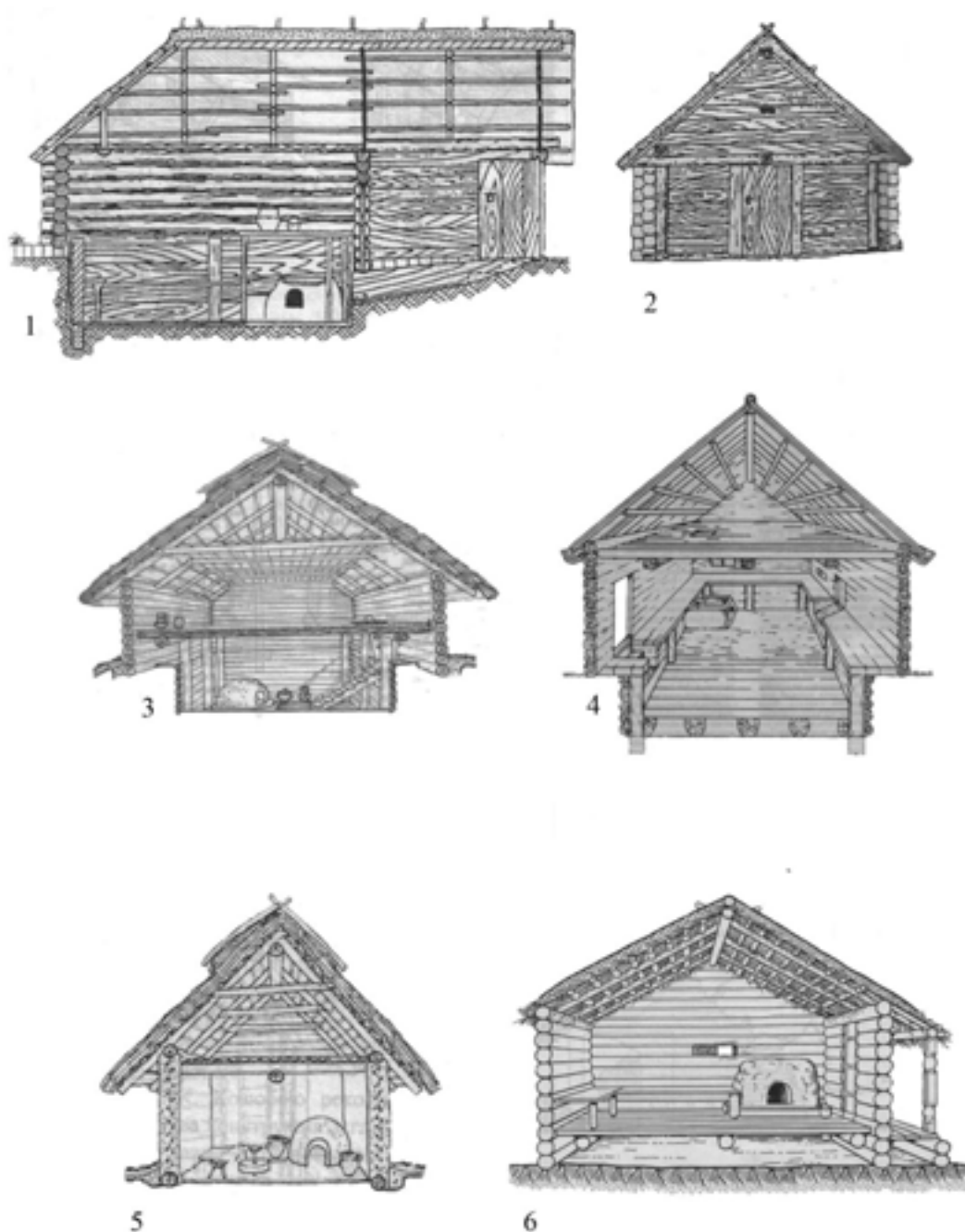


Рис. 17. Будинки комбінованої конструкції з Григорівки за В.К. Козюбою (1, 2) та В.О. Петрашенко (3), житло з Донецького городища за А.Г. Дьяченком (4), житло-майстерня з каркасними стінами з Григорівки за В.О. Петрашенко (5) і наземний рублений будинок Х–ХІ ст. за П.О. Раппопортом (6).

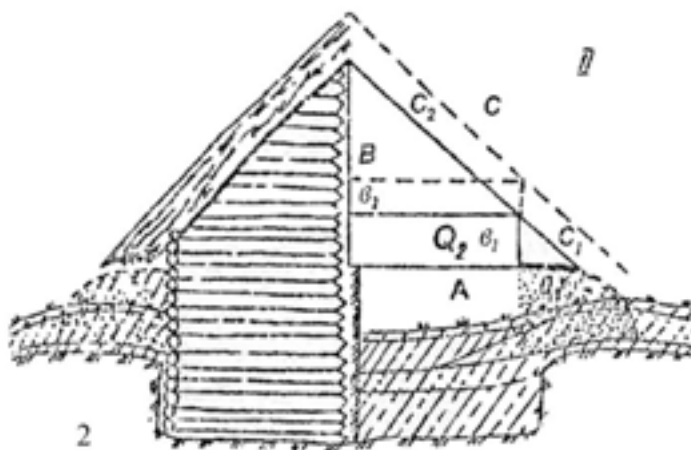
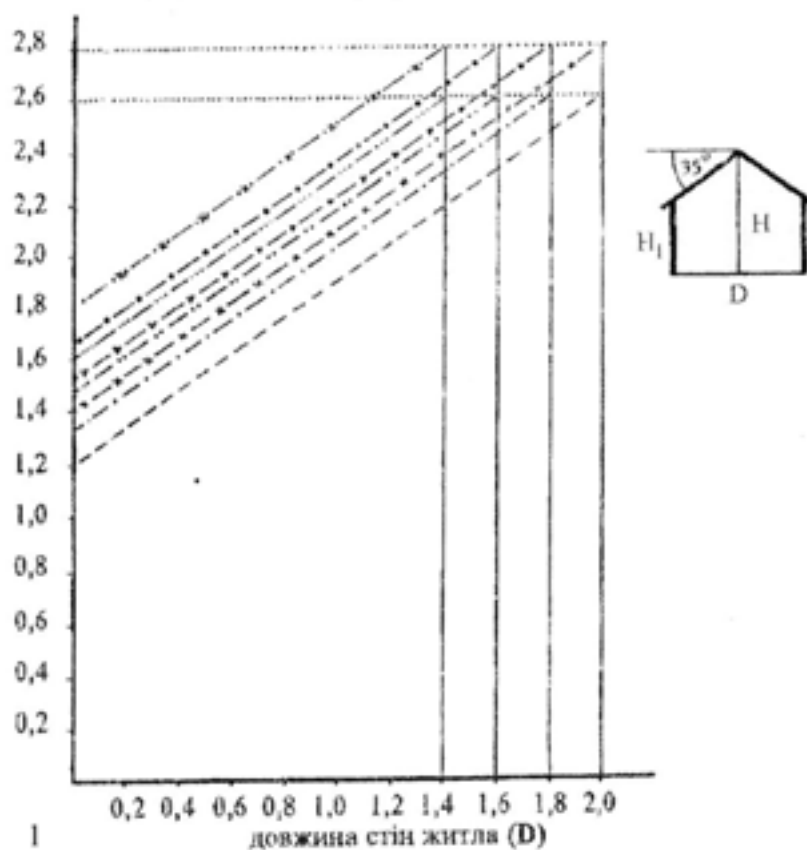
висота житла (H) та його стін (H_1)

Рис. 18. Схема взаємозалежності висоти стін житла і його найбільшої висоти та довжини стін при нахилі даху 35° за Л.П. Михайлиною (1) і відтворення житлової споруди із зазначенням взаємовідношення її параметрів за М.А. Филипчуком (2).

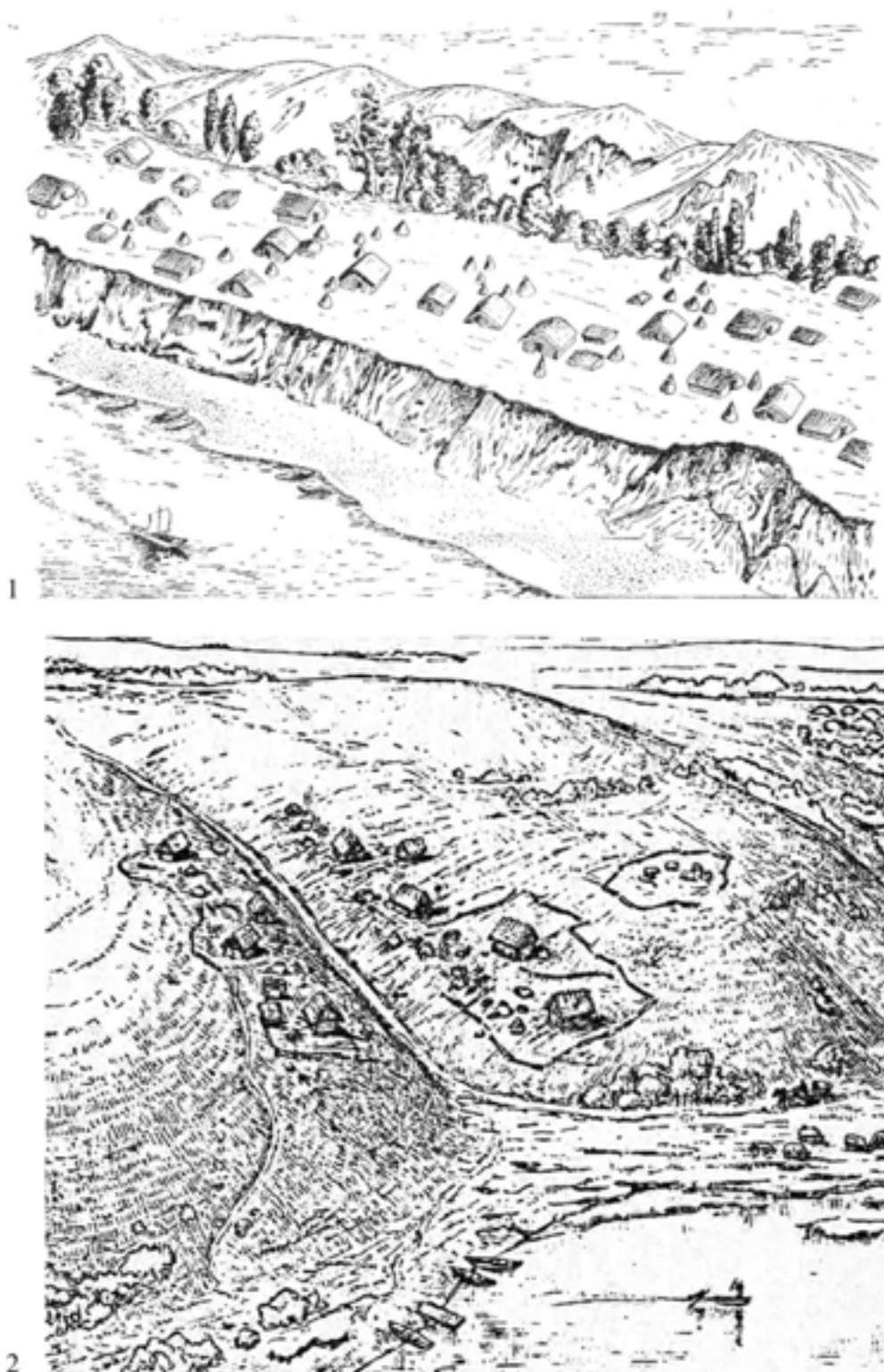
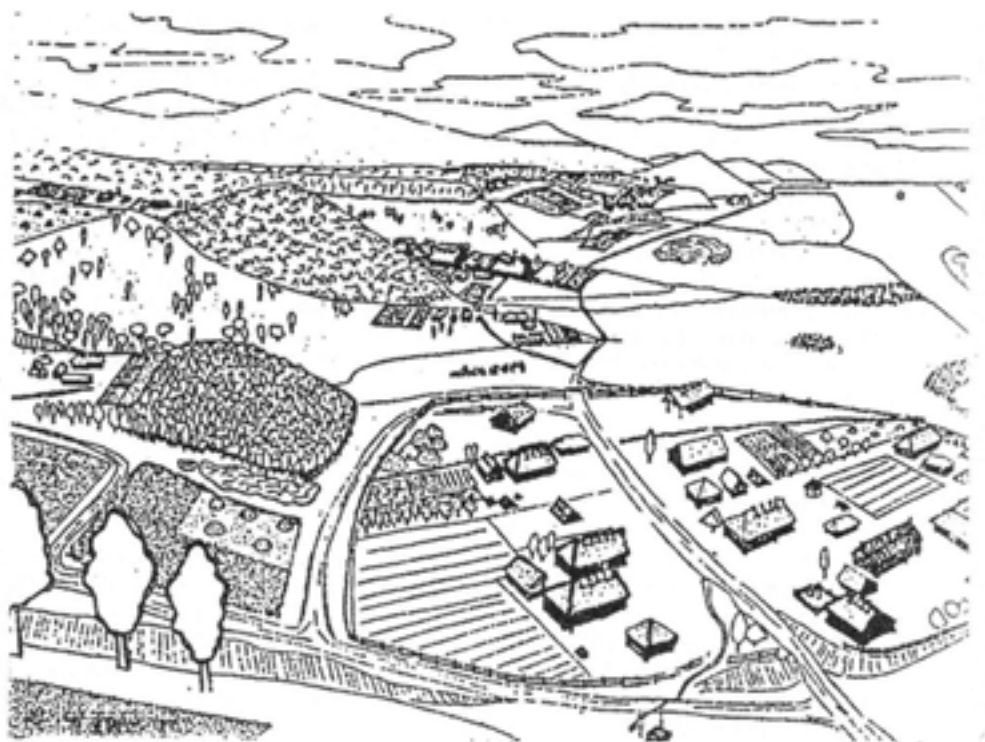
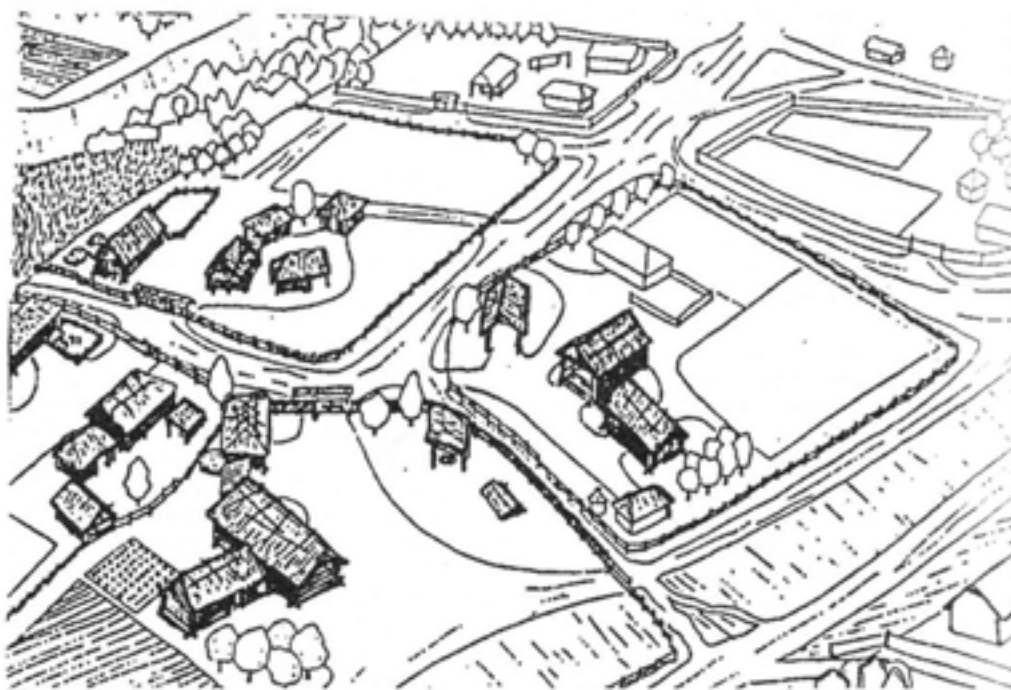


Рис. 19. Ландшафтно-просторова реконструкція Канівського (1) і Автуницького (2) поселень за Г.Г. Мезенцевою і О.П. Моцею.



1



2

Рис. 20. Ландшафтно-топографічна реконструкція Григорівських селищ в урочищах Ревутове (1) та Чернече (2) за В.О. Петрашенка і В.К. Козюбою.



Рис. 21. Етапи зведення натурної моделі житла на майданчику експериментальної археології в Північній експедиції.

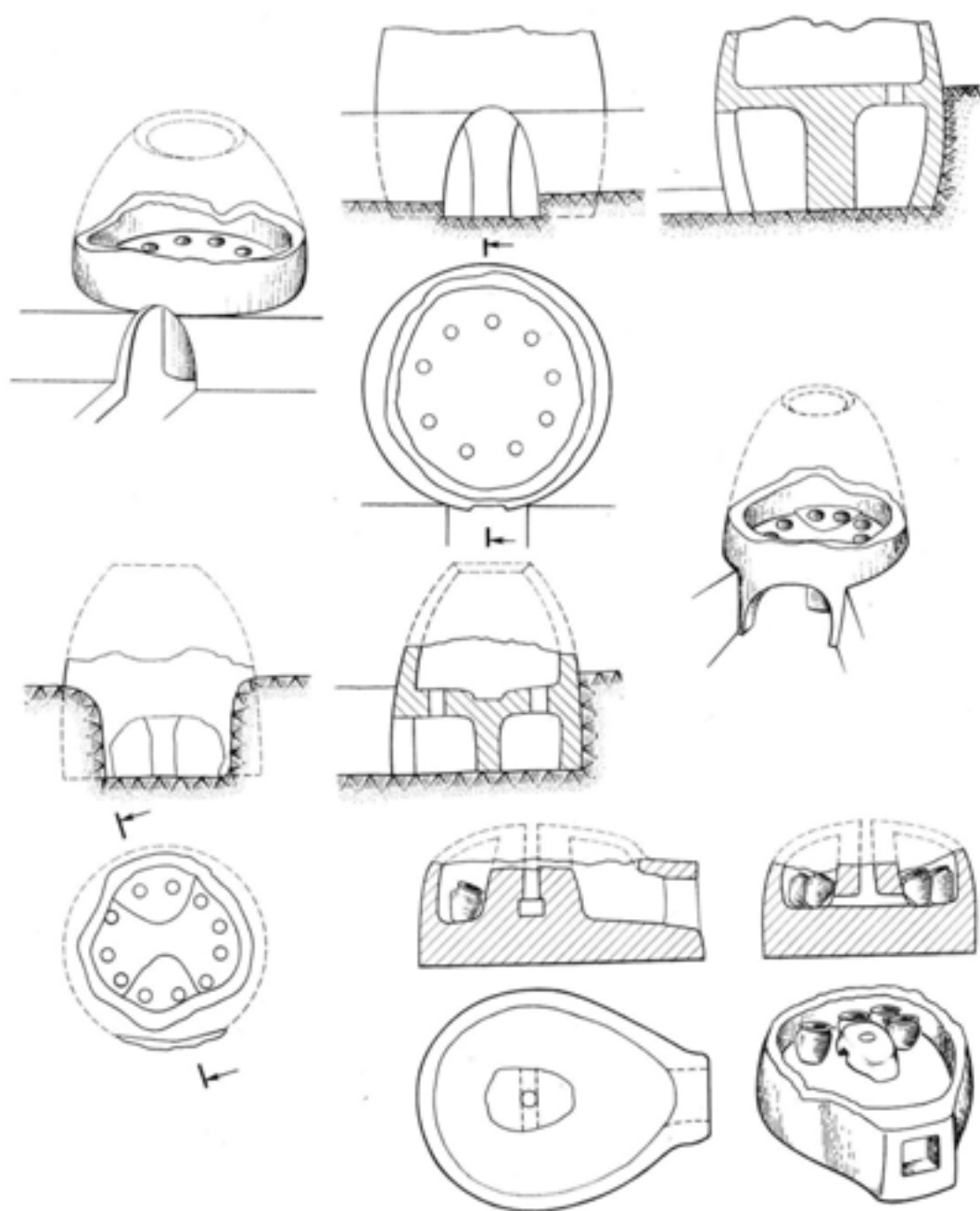


Рис. 22. Давньоруські гончарні горна за Б.О. Колчиним.

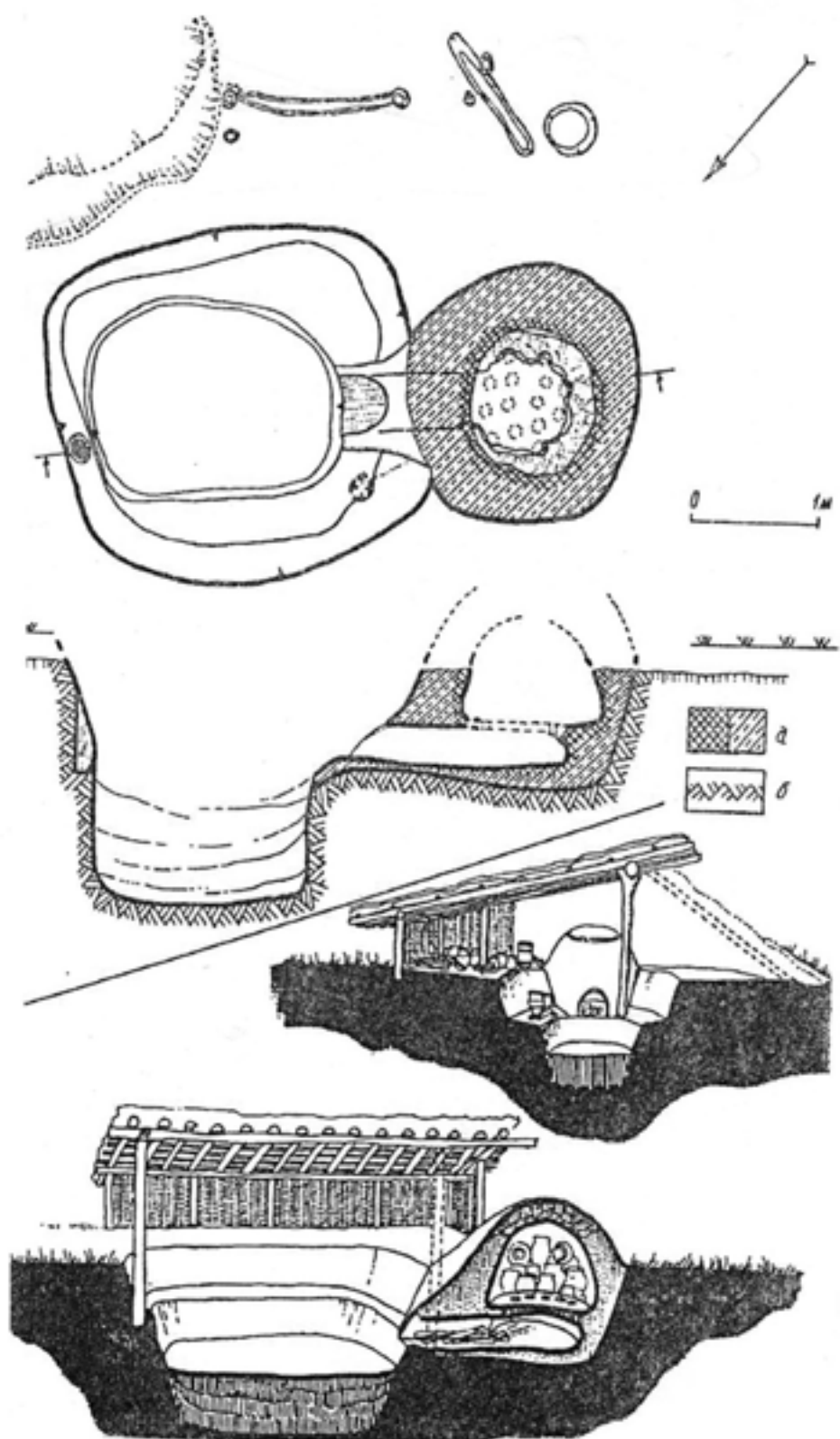


Рис. 23. Гончарне горно № 6 з поселення Автуничі за автором, Т.Г. Новик і П.Л. Корнієнком.

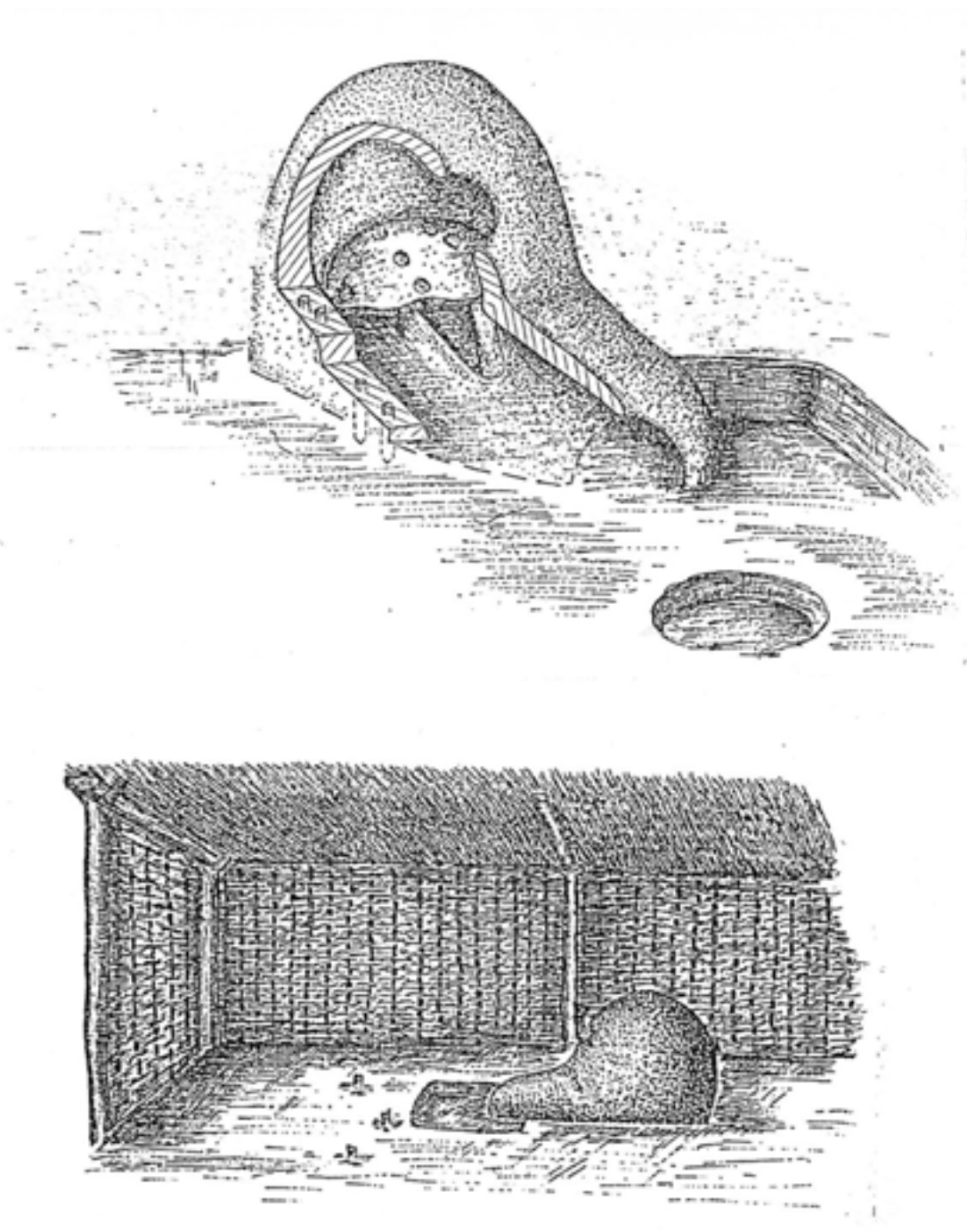


Рис. 24. Окремі та оточені вітровологозахисними пристроями гончарні горна № 7, та № 8 з поселення Автуничі за автором і Л. В. Петраускене.

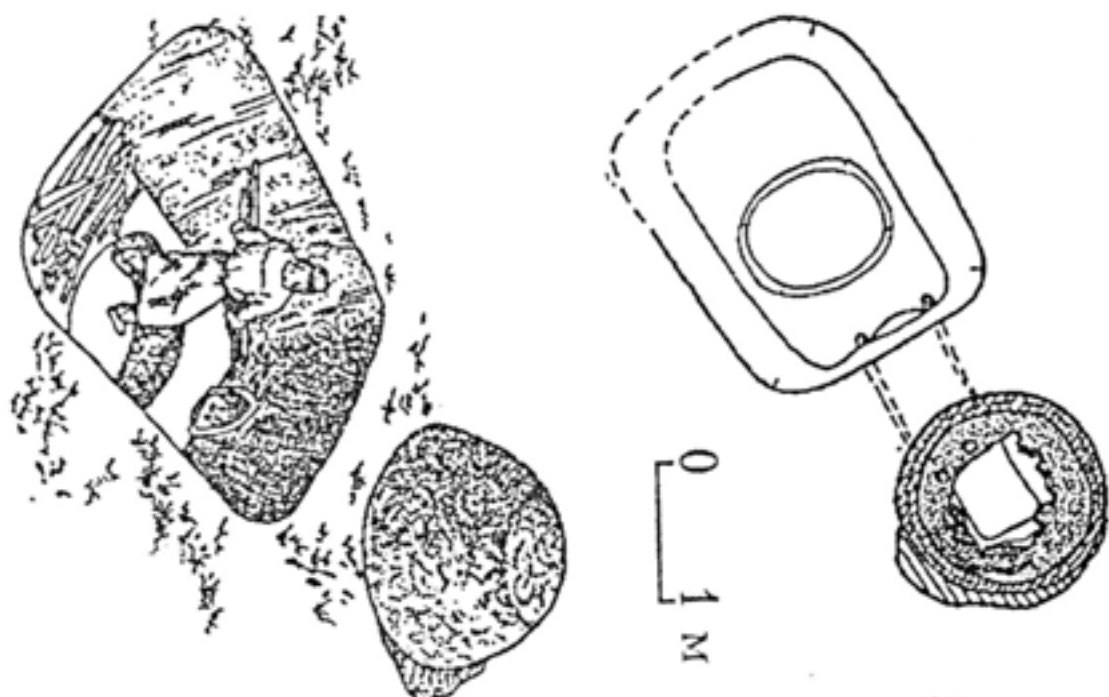
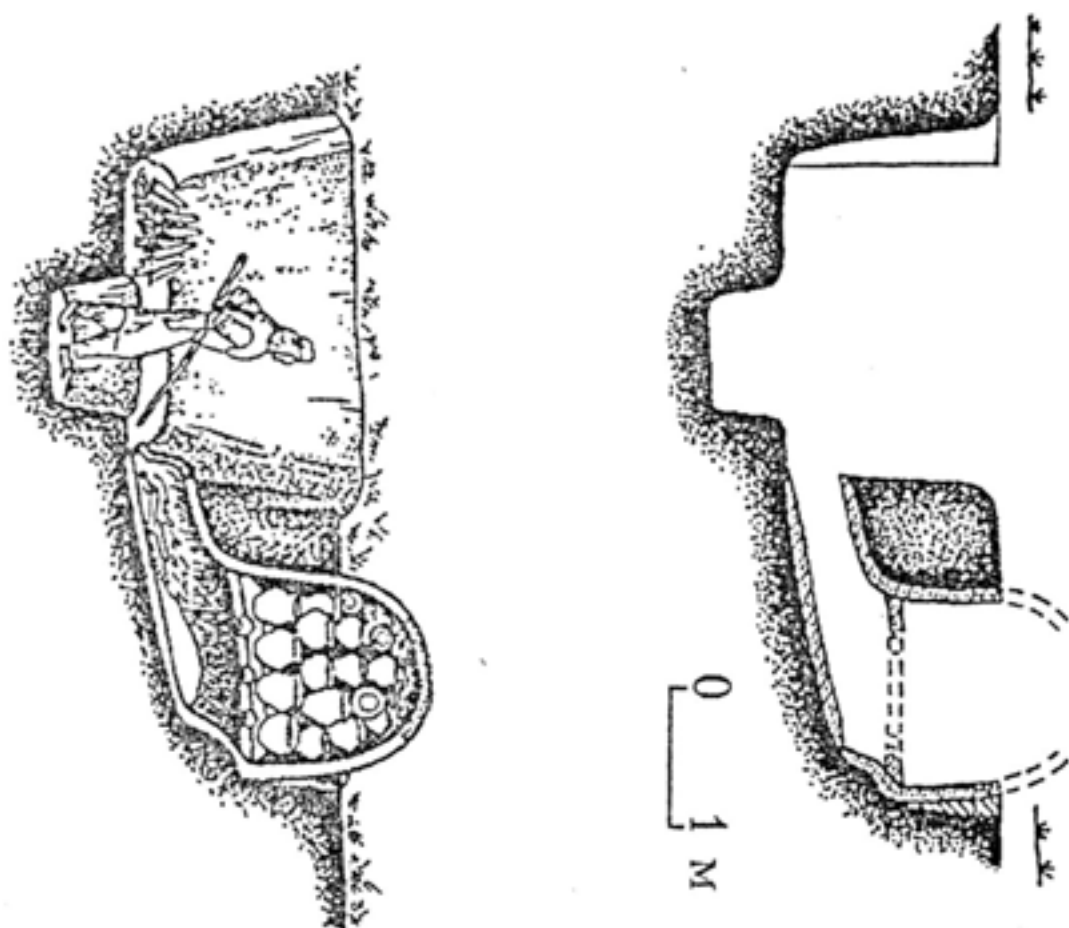


Рис. 25. Горно з Малополовецького за автором і О. М. Москаленком.

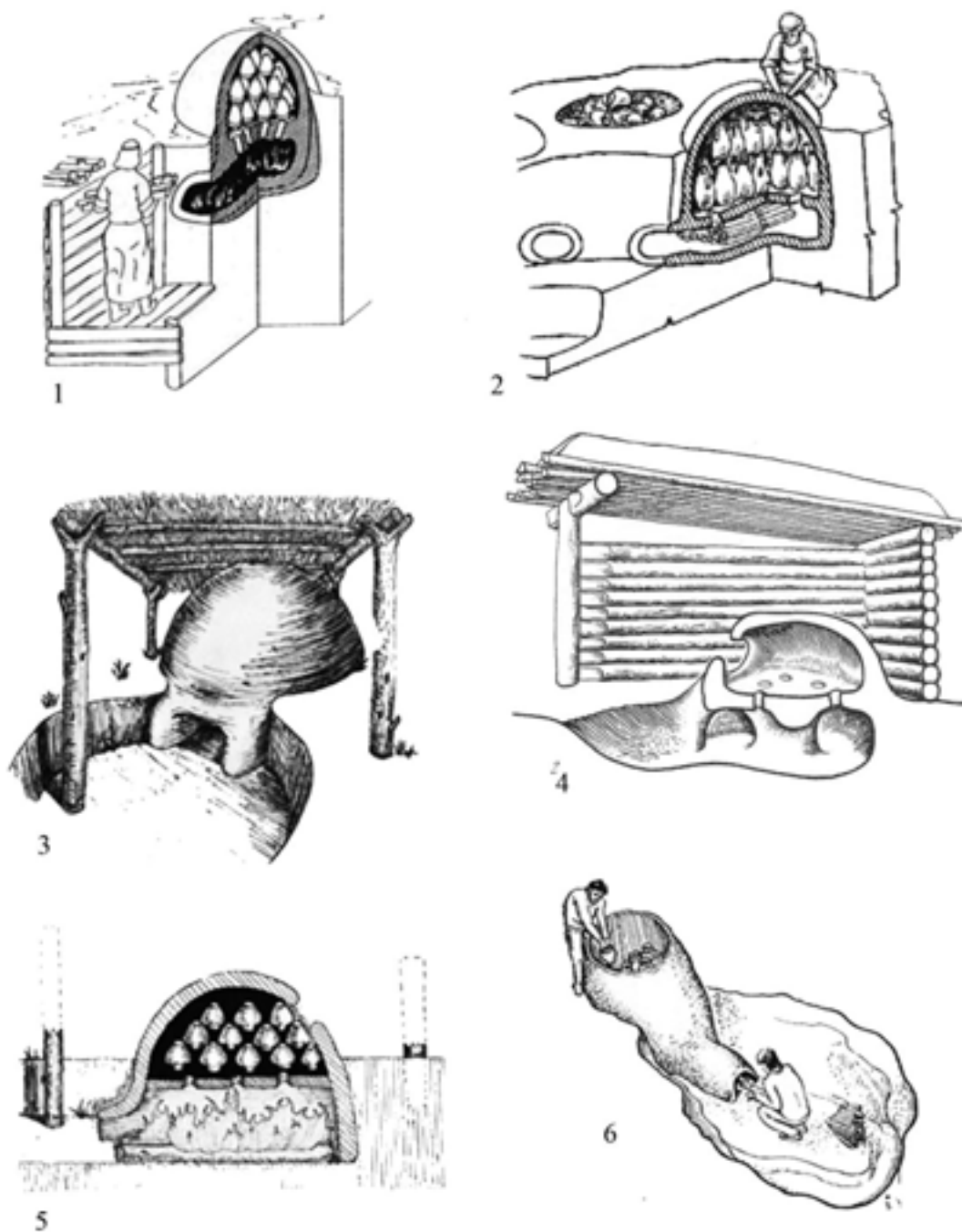


Рис. 26. Конструктивно тотожні давньоруським сільським горнам споруди з Вишгорода за Р.С. Орловим (1) і М.І. Довганіч (3, 5), Слободки за Т.М. Нікольською (4), золотоординських міст за Г.О. Федоровим-Давидовим (2), Каменного за В.І. Матвєєвою, А.Б. Норманном (6).



Рис. 27. Гончарне горно на Ходосівській експериментальній базі (1) та прогрівання експериментального гончарного горна на Коростеньській базі натурних реконструкцій (2).

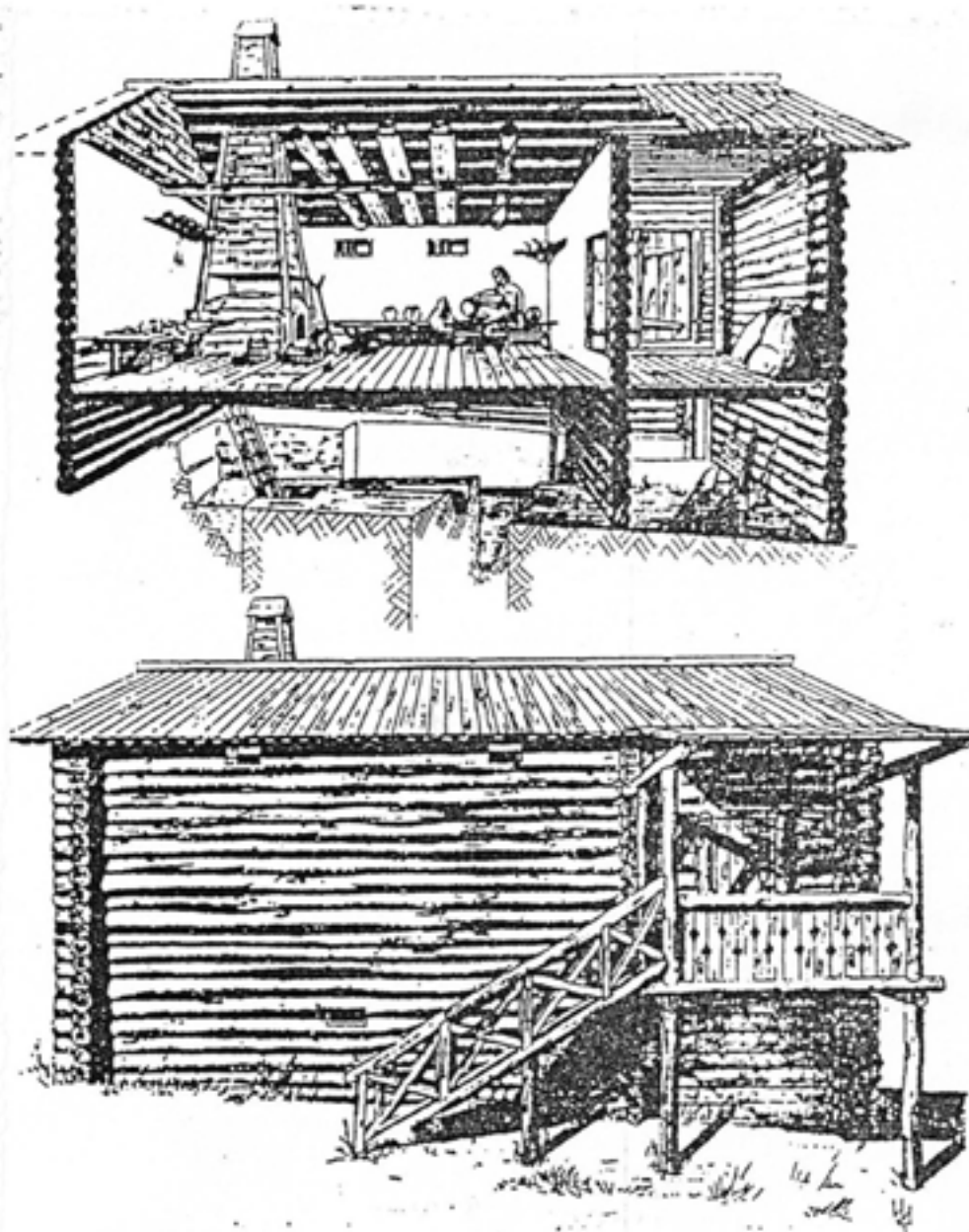


Рис. 28. Житло-майстерня гончаря з Автуничів за В.П. Коваленком та І.М. Ігнатенком.

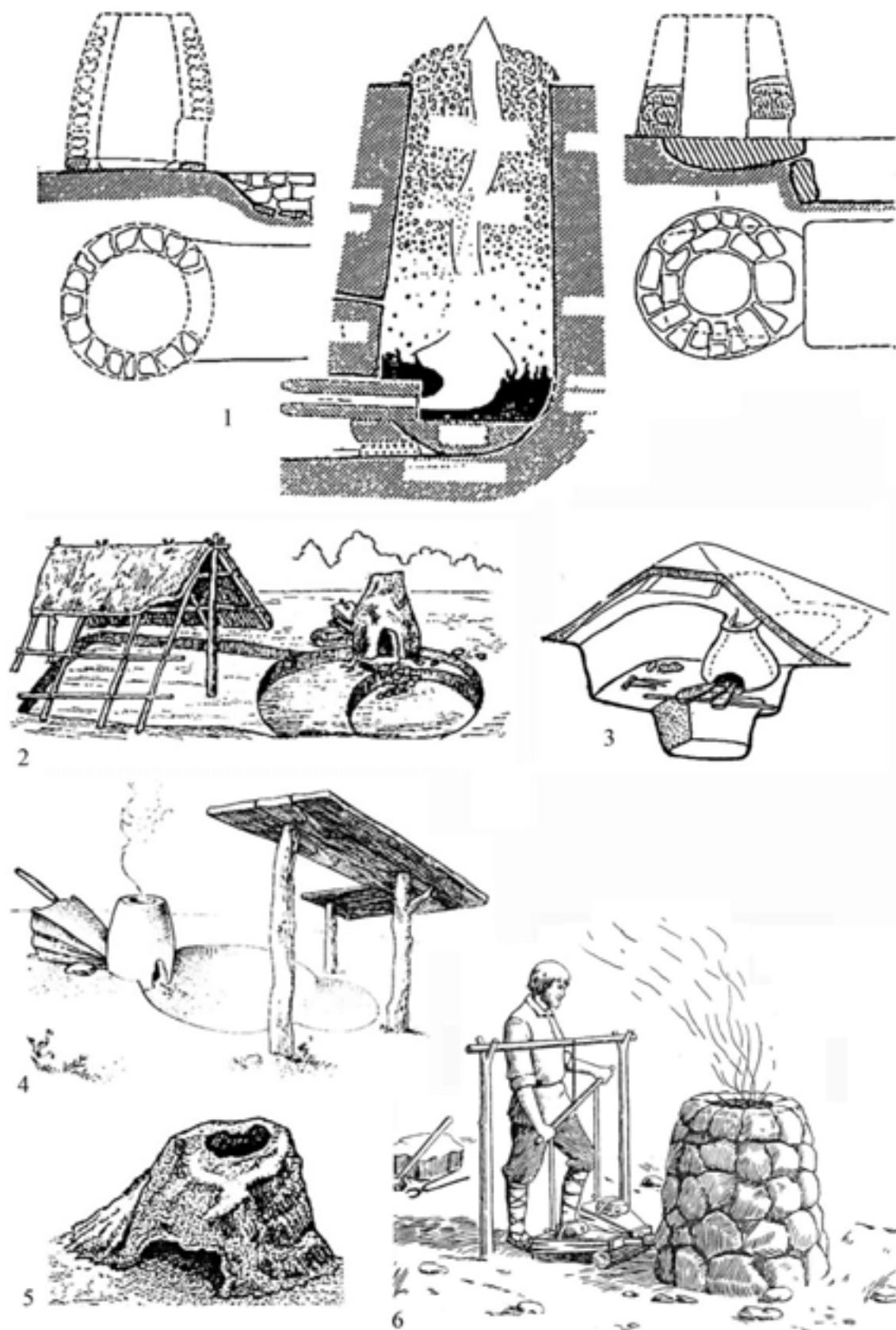


Рис. 29. Схема влаштування залізоборних споруд за Б.О. Колчиним (1) та гаданий зовнішній вигляд об'єктів чорнометалургійної галузі із слов'яно-руських пам'яток за Б.О. Колчиним (1, 3, 6), В.І. Бідзілею (2), В.І. Бідзілею, Г.О. Вознесенською, Д.П. Недопако, С.В. Паньковим (4) та В.В. Седовим (5).

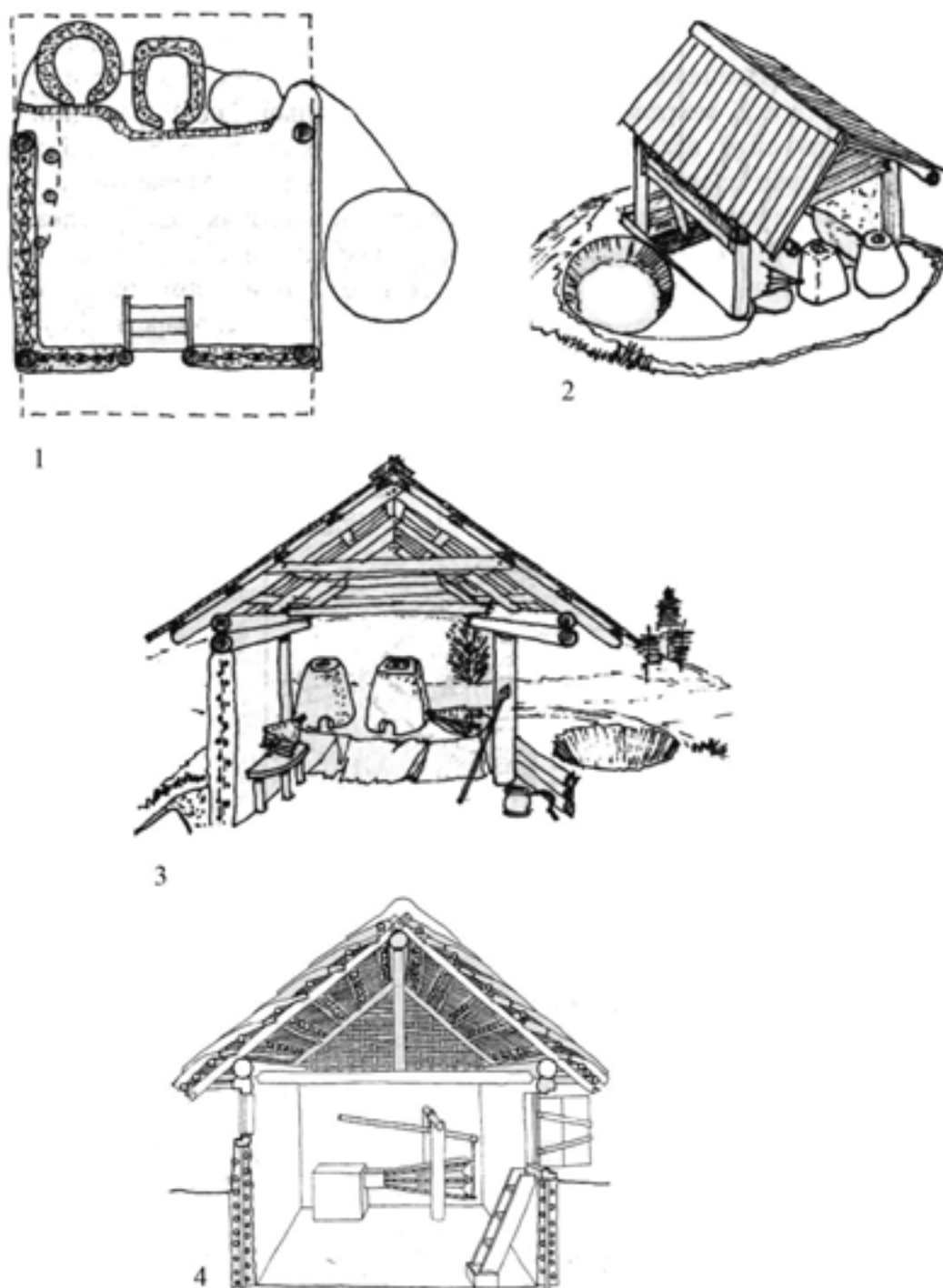


Рис. 30. План (1), зовнішній вигляд (2) та інтер'єр (2) споруди із залізоплавильним горном із селища Ходосівка-Козаків яр за В.О. Петрашенко й О.І. Петросюком та кузня (4) зі Слободки за Т.М. Нікольською.



Рис. 31. Модель металургійного горна в ході експерименту з отримання кричного заліза та горно на різних етапах розігріву шихти на Ходосівському експериментальному майданчику.

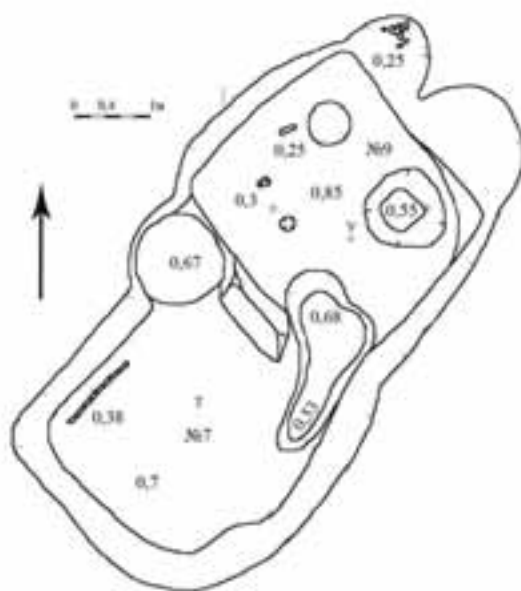


Рис. 32. Заглиблена частина і план майстерні з обробки бурштину з поселення Ходосівка-Рославське та зразки знахідок з її заповнення.

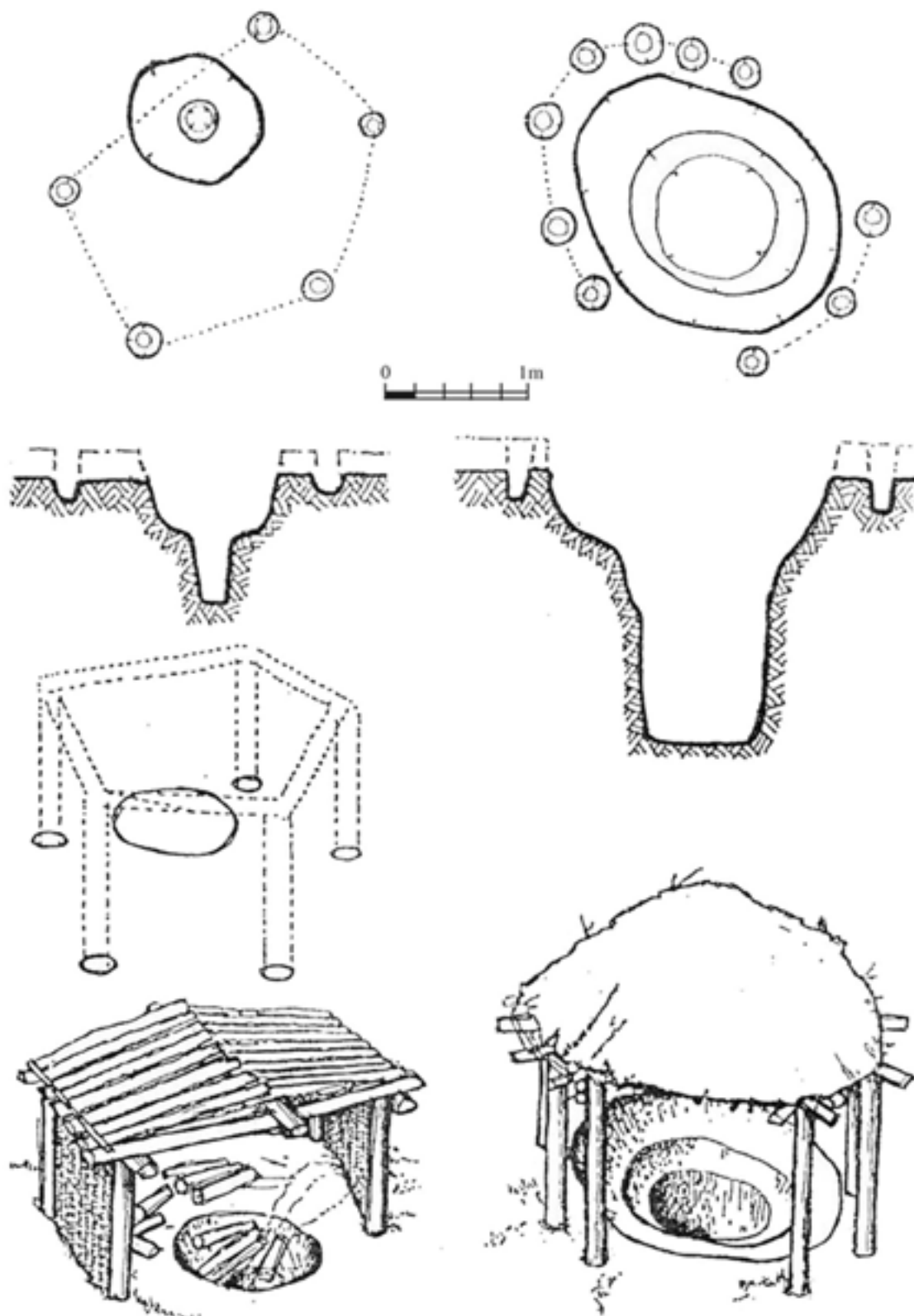


Рис. 33. Споруди для ямного смолокуріння і дигтярства з Автуничів за автором, Т.Г. Новик і П.Л. Корнієнко.



Рис. 34. Експериментальна споруда лісохімічних промислів на Ходосівській базі натурних реконструкцій (1)



Рис. 35. Споруда вуглярів за етнографічними даними (1) та експериментальними дослідями Північної експедиції (2).

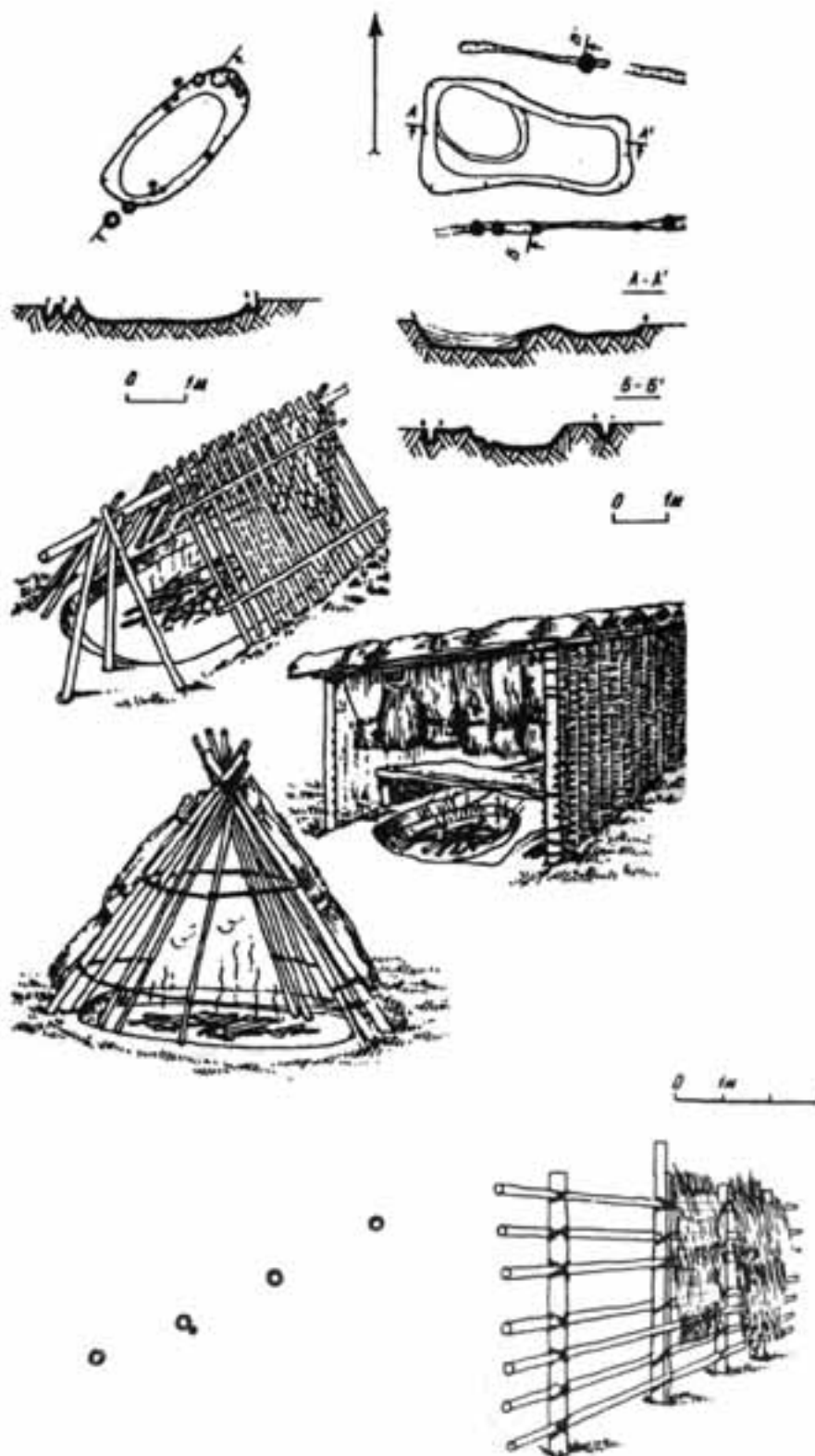


Рис. 36. Шиш, овин та озерод з Автуничів за автором, Т.Г. Новик і П.Л. Корнієнком.

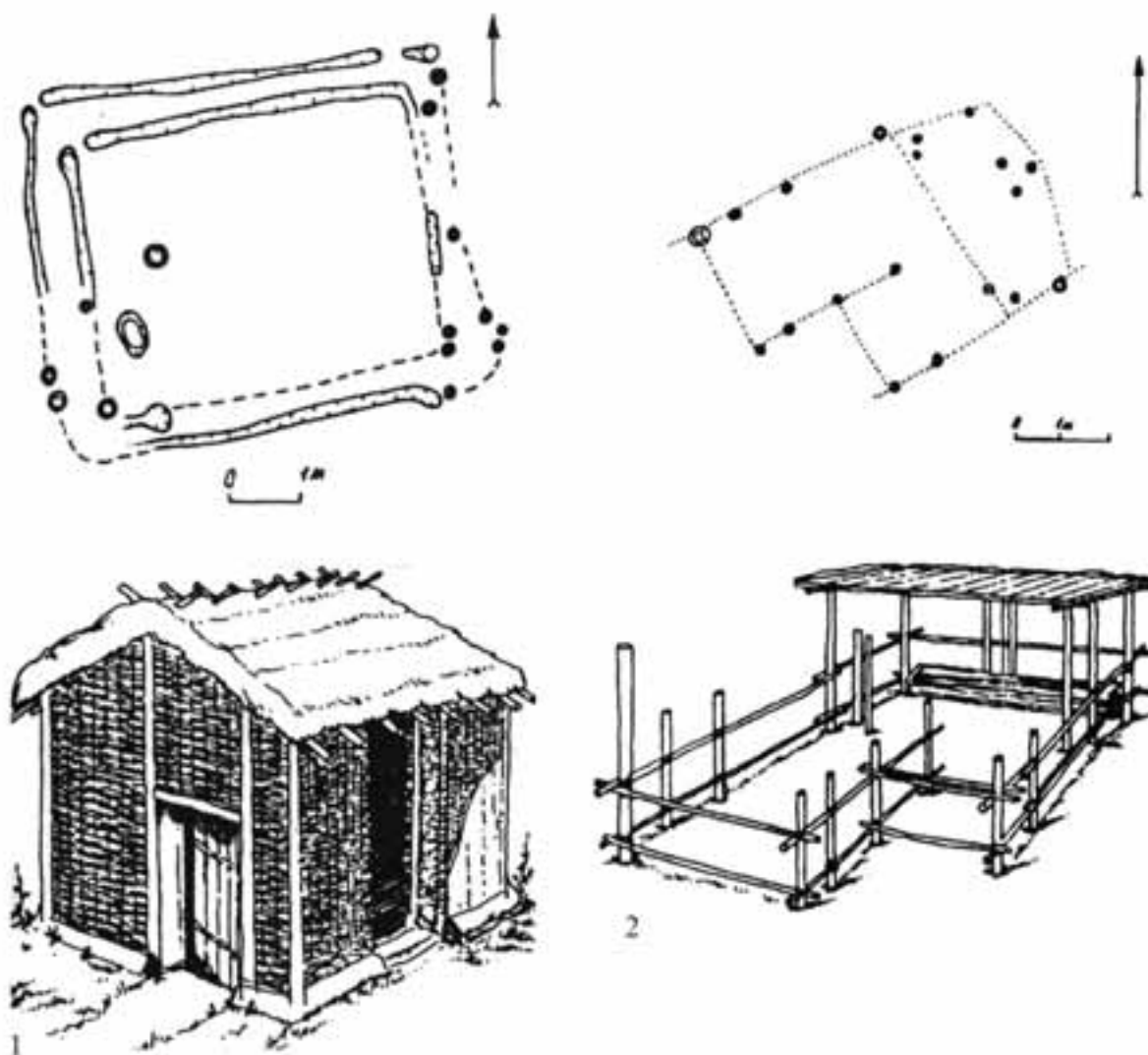


Рис. 37. Хлів (1) та загін для худоби (2) з Автуничів за автором і Т.Г. Новик.

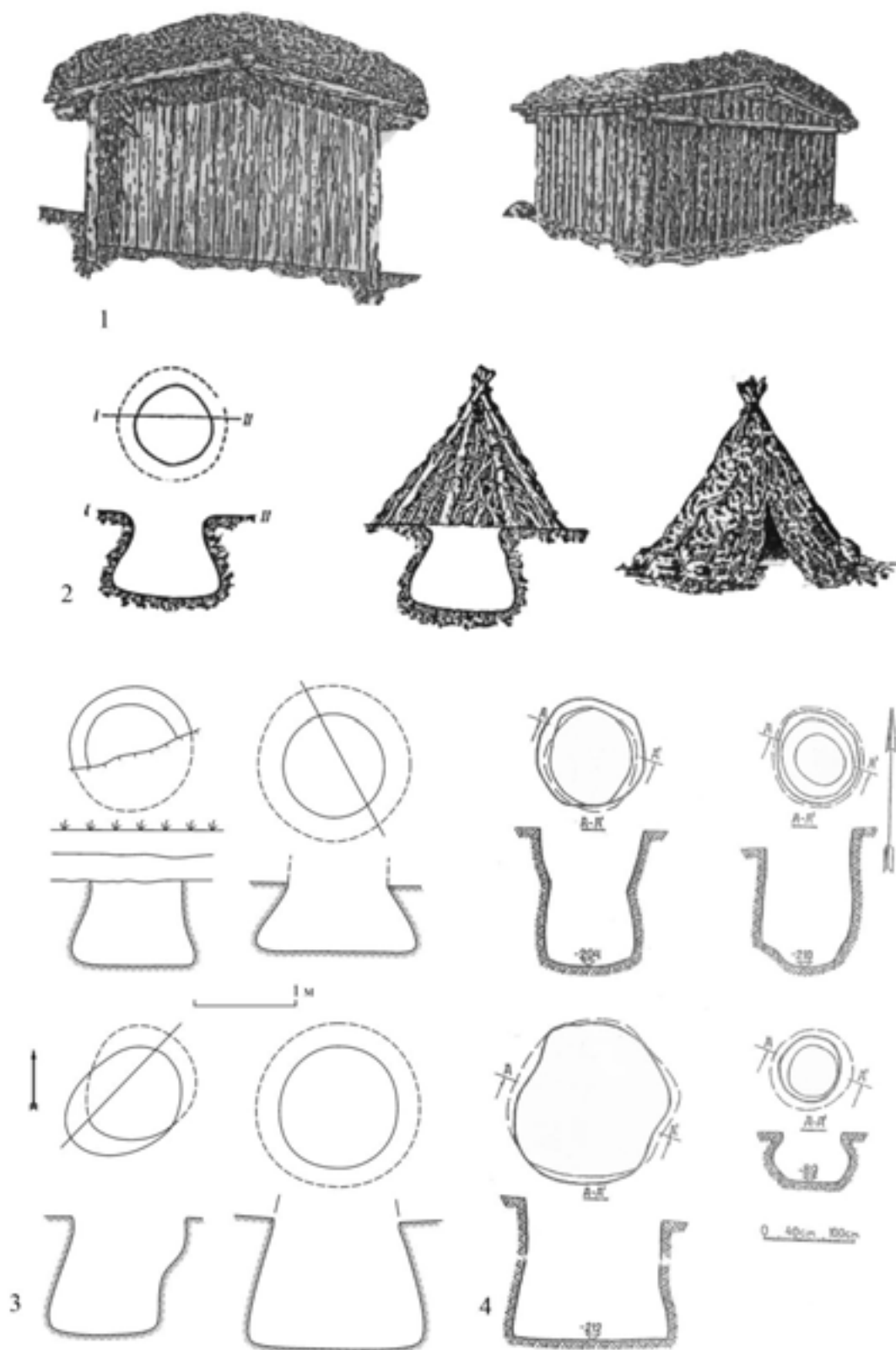


Рис. 38. Господарські споруди (1) і ями для припасів з гаданим зовнішнім виглядом їх перекриття (2) з Новотроїцького за І. І. Ляпушкіним та ями для збіжжя з поселень Ходосівка-Козаків яр (3) і Гульськ (4).

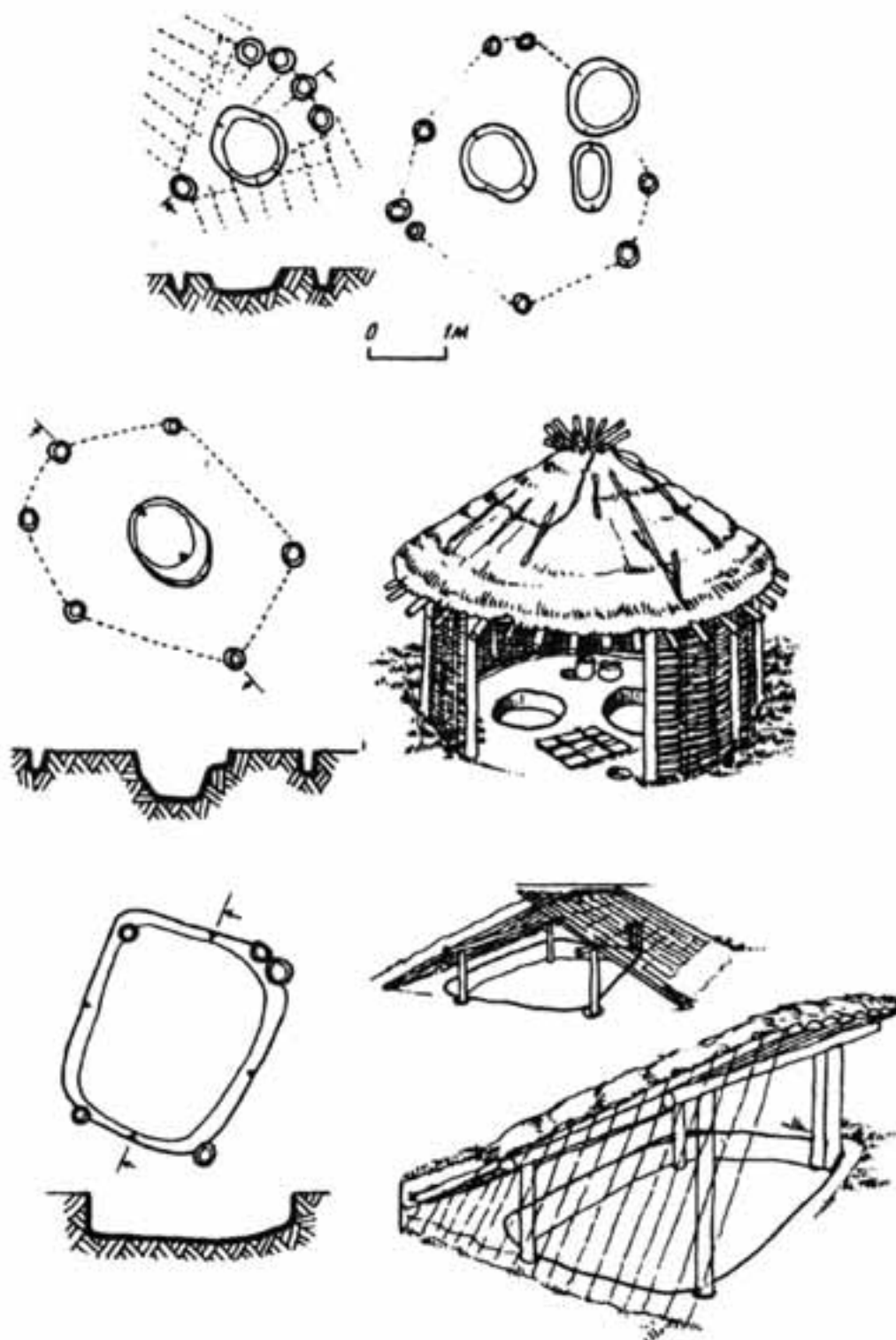


Рис. 39. Споруди для припасів з Автуничів за автором, Т.Г. Новик і П.Л. Корнієнком.

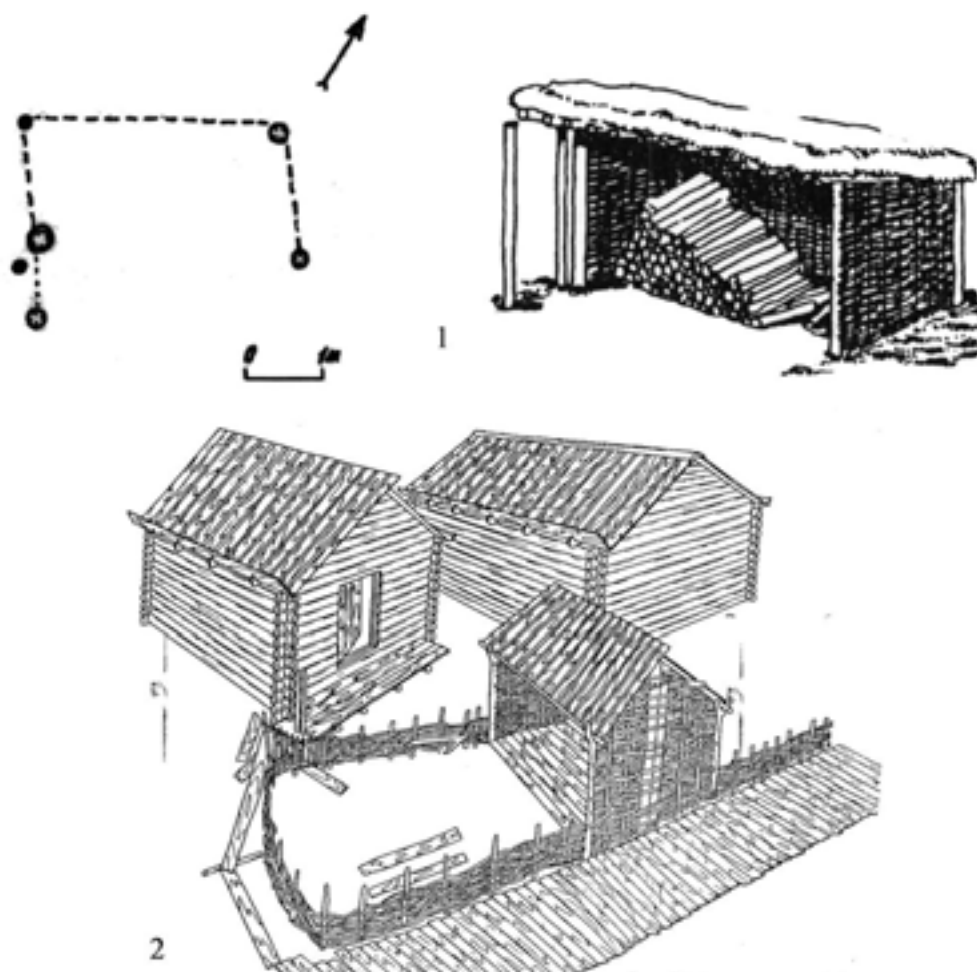


Рис. 40. Повітка з Автуничів за автором і Т.Г. Новик (1) і подібний об'єкт у складі садиби з Берестя за П.Ф. Лисенком (2).

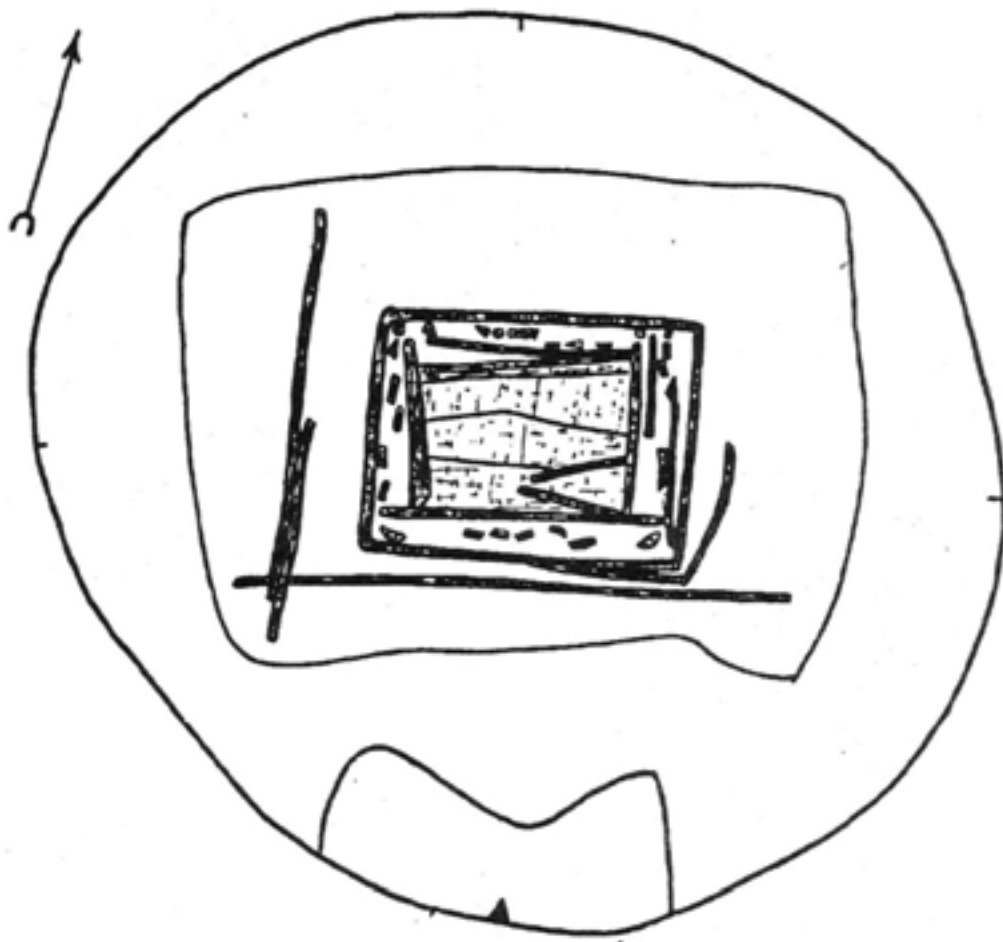


Рис. 41. Колодязі з Шумлаю (план) та Автуничів (фото).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Література

1. *Авенариус Н. П.* Дрогичин Надбужский и его древности / Н. П. Авенариус. – Отд. оттиск из : Древности Северо-Западного края в России. – Т. 1. – Вып. 1. – СПб. : Изд. Имп. Археол. комиссии, 1890. – 54 с., VIII табл. (МАР, вып. 4).
2. *Айналов Д.* Летопись о начальной поре русского искусства / Д. Айналов // Отчет о состоянии и деятельности Имп. Санкт-Петербургского Ун-та за 1903 год. – СПб. : Тип. и лит. Б. М. Вольфа, 1904. – С. 1–33.
3. *АКР : Брянская область* / Сост. А. В. Кашкин. – М. : [ИА РАН], 1993. – 304 с.
4. *АКР : Орловская область* / Сост. Г. К. Патрик. – М. : Авто, 1992. – 96 с.
5. *Александровский А. Л.* Древнерусские поселения лесостепи и природная обусловленность их размещения (район Куликова поля) / А. Л. Александровский, М. П. Гласко, М. И. Гоняный // Научн. конф. «Древнерусская деревня. Археологическое исследование микрорегионов». – М. : [б/и], [1991]. – С. 43, 44.
6. *Александровский А. Л.* Опыт археолого-географического исследования древнерусских памятников XI–XIV веков долины Верхнего Дона (район Куликова поля) / А. Л. Александровский, М. П. Гласко, М. И. Гоняный // На Юго-Востоке Древней Руси. – Воронеж : Изд. Воронеж. ун-та, 1996. – С. 73–88.
7. *Алексеев В. П.* Этногенез / В. П. Алексеев. – М. : Высшая школа. – 1986. – 176 с.
8. *Алексеев Л. В.* Полоцкая земля (очерки истории Северной Белоруссии) в IX–XIII вв. / Л. В. Алексеев. – М. : Наука, 1966. – 296 с.
9. *Алихова А. Е.* Гончарные горны города Мохши-Наручадь (Наровчат Пензенской обл.) / А. Е. Алихова // КСИА. – 1969. – Вып. 120. – С. 78–80.
10. *Андреев С. И.* Постройка XVII века с дымоходом на поселении Студёновка-3 / С. И. Андреев, А. Н. Бессуднов // Верхнедонской археологический сборник. – Вып. 2. – Липецк : Успех-Инфо, 2001. – С. 243–248.
11. *Антипина Е. Е.* К вопросу об организации охоты в Древней Руси / Е. Е. Антипина, С. П. Маслов // Тез. ист.-археол. семинара «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.». – Чернигов : [б/и], 1990. – С. 116–119.
12. *Антипина Е. Е.* К вопросу об организации охотничьего промысла в Древней Руси / Е. Е. Антипина, С. П. Маслов // Археология. – 1994. – № 1. – С. 60–65.
13. *Аристов Н.* Промышленность Древней Руси / Соч. Н. [Я.] Аристова. – СПб. : Тип. Королева и К°, 1886. – 321 с.
14. *Армашевский П. Я.* Каталог коллекции минеральных богатств Юго-Западного Края / Сост. П. Я. Армашевским // Всероссийская промышленная худ. выставка 1882 г. в Москве. – К. : Тип. С. В. Кульженко, 1882. – С. 16–35.
15. *Артамонов М. И.* Белая Вежа / М. И. Артамонов // СА. – 1952. – Т. XVI. – С. 42–76.
16. *Артамонов М. И.* Археологические исследования в Южной Подолии в 1952–1953 гг. / М. И. Артамонов // КСИИМК. – 1955а. – Вып. 59. – С. 110–117.
17. *Артамонов М. И.* Славянские железоплавильные печи на Среднем Днестре / М. И. Артамонов // Сообщения Гос. Эрмитажа. – 1955б. – Вып. VII. – С. 26–28.
18. *Артеменко И. И.* Археологические исследования в Украинской ССР /

- И. И. Артеменко // СА. – 1977. – № 4. – С. 12–29.
19. *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды)* / В. В. Аулих, Р. С. Багрий, В. Д. Баран и др. – К. : Наук. думка, 1990. – 189 с.
 20. *Археология Украинской ССР в 3 т. – Т. 2* / С. Д. Крыжицкий, А. С. Русяева, Е. В. Черненко и др. – К. : Наук. думка, 1986. – 592 с. : ил.
 21. *Археология Украинской ССР в 3 т. – Т. 3* / В. Д. Баран, Р. С. Орлов, П. П. Толочко и др. – К. : Наук. думка, 1986. – 575 с. : ил.
 22. *Археологічна карта Київщини. Фастівський район* / І. А. Готун, С. Д. Лисенко, О. В. Петраускас, Р. Г. Шишкін. – К. : [б/в], 2002. – 272 с.
 23. *Археологія Української РСР у 3 т. – Т. II* / Ред. кол. тому В. О. Анохін, А. О. Білецький, Л. М. Славін, О. І. Тереножкін. – К. : Наук. думка, 1975. – 504 с.
 24. *Археологія Української РСР у 3 т. – т. III* / Є. В. Максимов, В. П. Петров, В. І. Бідзіля та ін. – К. : Наук. думка, 1975. – 504 с. : іл.
 25. *Архипов С.* Практическое наставление к смолокурению и дегтярному производствам / С. Архипов. – М. : Тип. Тов-ва И. Д. Сытина, 1899. – 37 с.
 26. *Арциховский А.* Археологические работы на Метрострое / А. Арциховский // Историк-марксист. – 1931. – Т. 3. – С. 141, 142.
 27. *Арциховский А.* Археологические работы на Метрострое / А. Арциховский // ПИДО. – 1934. – № 7–8. – С. 161–163.
 28. *Арциховский А. В.* Находки в колодцах на Моховой / А. В. Арциховский // По трассе I очереди метрополитена. – Л. : ОГИЗ Гос. соц.-эк. изд., 1936. – С. 133, 134.
 29. *Арциховский А. В.* Древнерусские миниатюры как исторический источник / А. В. Арциховский. – М. : Изд. МГУ, 1944. – 215 с.
 30. *Арциховский А. В.* Раскопки 1956 и 1957 гг. в Новгороде / А. В. Арциховский // СА. – 1958. – № 2. – С. 227–242.
 31. *Арциховский А. В.* О Новгородской хронологии / А. В. Арциховский // СА. – 1959. – № 4. – С. 107–127.
 32. *Асеев Ю. С.* Розповіді про архітектурні скарби / Ю. С. Асеев. – К. : Вид. «Радянська школа», 1976. – 184 с. : іл.
 33. *Асеев Ю. С.* Архитектура древнего Киева / Ю. С. Асеев. – К. : Будівельник, 1982. – 160 с.
 34. *Асеев Ю. С.* Архитектура Київської Русі / Ю. С. Асеев. – К. : Будівельник, 1969. – 192 с.
 35. *Асташова Н. И.* Усадьбы древнего Смоленска / Н. И. Асташова // Смоленск и Гнездово. – М. : Изд. Моск. гос. ун-та, 1991. – С. 21–49.
 36. *Аулих В. В.* Древнерусское поселение у с. Рипнев, Львовской области / В. В. Аулих // КСИАУ. – 1957. – Вып. 7. – С. 106–108.
 37. *Ауліх В. В.* Дослідження Галича і Дорогобужа / В. В. Ауліх // АДУ 1969 р. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 294–298.
 38. *Ашик В. А.* Сухая перегонка дерева, каменного угля, торфа / Сост. под ред. В. А. Ашика. – СПб. : Тип. Эд. Веймара, 1864. – 347 с.
 39. *Бабенко В. А.* Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. / В. А. Бабенко. – Екатеринослав : Тип. губ. земства, 1905. – 144 с.
 40. *Багрий Р. С.* Археологічні дослідження ранньосередньовічного Львова / Р. С. Багрий // Київська Русь. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 28–35.

41. *Багрій Р. С.* Особливості соціально-економічного та культурного розвитку Львова / Р. С. Багрій // МДАПВ. – Львів, 1995. – Вип. 6. – С. 250–258.
42. *Байбурин А. К.* «Строительная жертва» и связанные с нею ритуальные символы у восточных славян / А. К. Байбурин // Проблемы славянского этногенеза. – Л. : Наука, 1979. – С. 155–162.
43. *Байбурин А. К.* Жилище в обрядах и представлениях восточных славян / А. К. Байбурин. – Л. : Наука, 1983. – 188 с.
44. *Байрак Я.* З історії розвитку гончарства та техніка і технологія гончарного виробництва на Закарпатті / Я. Байрак // УГ. – Кн. 1. – К.-Опішне : Молодь – Укр. народознавство, 1993. – С. 294–300.
45. *Бакланова Е. Н.* Крестьянский двор и община на русском Севере конца XVII – начала XVIII вв. / Е. Н. Бакланова. – М. : Наука, 1976. – 221 с.
46. *Балабанов Т. П.* Массовое жилище в Плиске (VIII–XI вв.) / Т. П. Балабанов // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. – К. : Наук. думка, 1988. – Т. 2. – С. 11–15.
47. *Балабушевич Т. А.* Територіальний поділ праці в ремеслах та промислах України в XV–XVIII ст. / Т. А. Балабушевич // Географічний фактор в історичному процесі. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 119–134.
48. *Балагурі Е. А.* Закарпаття – земля слов'янська / Е. А. Балагурі, С. І. Пеняк. – Ужгород : Карпати, 1976. – 158 с.
49. *Балагурі Е. А.* Давні металурги Українських Карпат / Е. А. Балагурі, В. І. Бідзіля, С. І. Пеняк. – Ужгород : Карпати, 1978. – 128 с.
50. *Бандрівський М. С.* Виробничий осередок черняхівської культури поблизу с. Меденичі / М. С. Бандрівський // МДАПВ. – Львів, 1995. – Вип. 6. – С. 163–168.
51. *Барабаш Е.* Возникновение поселений усадебного типа в Восточной части Средней Европы / Е. Барабаш // АЕ. – 1963. – Т. XII. – Fas. 3–4. – S. 231–262.
52. *Баран В. Д.* Ранні слов'яни між Дніпром і Прип'яттю / В. Д. Баран. – К. : Наук. думка, 1972. – 244 с. : іл.
53. *Баран В. Д.* Черняхівська культура : За матеріалами Верхнього Дністра і Західного Бугу / В. Д. Баран. – К. : Наук. думка, 1981. – 264 с. : іл.
54. *Баран В. Д.* Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков) / В. Д. Баран. – К. : Наук. думка, 1988. – 160 с.
55. *Баран В. Д.* Давні слов'яни / В. Д. Баран. – К. : «Альтернативи», 1998. – 336 с.
56. *Баран Я. В.* Слов'янська община (за матеріалами поселення Рашків І) : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Археологія» / Я. В. Баран. – К., 1992. – 24 с.
57. *Баран Я. В.* До проблеми соціальної інтерпретації слов'янських градів / Я. В. Баран // Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі. – Суми : [б/в], 1993. – С. 13–15.
58. *Баран Я. В.* Слов'янська община / Я. В. Баран // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – К.-Львів : РАС, 1997. – С. 176–183.
59. *Баран Я. В.* Слов'янська община / Я. В. Баран. – К.-Чернівці : Зелена Буковина, 2004. – 192 с.
60. *Бараш С. И.* История неурожая и погоды в Европе (по XVI в. н. э.) / С. И. Бараш. – Л. : Гидрометеиздат, 1989. – 237 с.
61. *Барсов Е. В.* Северные народные сказания о древнерусских князьях и царях /

- Е. В. Барсов // Древняя и новая Россия. – 1879. – № 9. – С. 400–413.
62. Батуев Н. Г. Простые способы сухой перегонки дерева / Н. Г. Батуев. – СПб. : Изд. книжн. маг. «Древняя», 1900. – 76 с.
63. Бейлекчи В. В. О типологии древнерусских металлургических сооружений / В. В. Бейлекчи // Проблемы історії та археології давнього населення УРСР. – К. : Наук. думка, 1989. – С. 15, 16.
64. Беляева С. А. Южнорусские земли во второй половине XIII – XIV вв. (по материалам археологических исследований) : автореферат дис. на соиск. уч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.06 «Археология» / С. А. Беляева. – К., 1978. – 17 с.
65. Беляева С. А. Южнорусские земли во второй половине XIII – XV в. (По материалам археологических исследований) / С. А. Беляева. – К. : Наук. думка, 1982. – 120 с.
66. Беляева С. А. Археологическое изучение древнерусских поселений Южной Руси / С. А. Беляева // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. – К. : Наук. думка, 1988. – Т. 2. – С. 196–200.
67. Беляева С. А. О причинах региональной специфики развития сельского хозяйства Южной Руси в X–XIV вв. / С. А. Беляева // Тез. ист.-археол. семинара «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.». – Чернигов : [б/и], 1990. – С. 114–116.
68. Беляева С. О. Розкопки поселення кінця XIII – початку XIV ст. на Сумщині / С. О. Беляева // Археологія. – 1974. – Вип. 13. – С. 98–102.
69. Беляева С. О. Розкопки середньовічного поселення на р. Сейм / С. О. Беляева // Археологія. – 1979. – Вип. 29. – С. 98–108.
70. Беляева С. О. Про регіональну специфіку розвитку сільського господарства Середнього Подніпров'я в X–XIV ст. / С. О. Беляева // Старожитності Південної Русі. – Чернігів : Сіверянська думка, 1993. – С. 82–91.
71. Беляева С. О. Поселення Дніпровського Лівобережжя X–XV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі) / С. О. Беляева, А. І. Кубишев. – К. : Наук. думка, 1995. – 109 с.
72. Беседин В. И. Семилукское городище на Дону / В. И. Беседин, В. В. Беседина // Археологические памятники лесостепного Подонья и Поднепровья I тысячелетия н. э. – Воронеж : Изд. Воронеж. ун-та, 1983. – С. 78–81.
73. Березовец Д. Т. Поселение уличей на р. Тясьмине / Д. Т. Березовец // Славяне накануне образования Киевской Руси. – М. : Изд. АН СССР, 1963. – С. 145–208.
74. Березовець Д. Т. До питання про літописних сіверян / Д. Т. Березовець // Археологія. – 1953. – Т. VIII. – С. 28–44.
75. Берестнев С. И. Новые данные о памятниках пеньковской культуры в бассейне Северского Донца / С. И. Берестнев, М. В. Любичев // Археология славянского Юго-Востока. – Воронеж : Воронеж. педин-т, 1991. – С. 33–36.
76. Белінська Л. Гончарні горни I–II тис. н. е. з розкопок Лівобережної слов'яно-руської експедиції ІА АН УРСР / Л. Белінська, В. Приймак, О. Сухобоков // УГ. – Кн. 1. – К.-Опішне : Молодь – Укр. народознавство, 1993. – С. 185–189.
77. Бидзиля В. И. История черной металлургии и металлообработки на территории УССР (III в. до н. э. – III в. н. э.) / В. И. Бидзиля, Г. А. Вознесенская, Д. П. Недопако, С. В. Паньков. – К. : Наук. думка, 1983. – 111 с. : ил.
78. Бідзіля В. І. Залізоплавильні горни середини I тисячоліття н. е. на Південному

- Бузі / В. І. Бідзіля // Археологія. – 1963. – Т. XV. – С. 123–144.
79. Бідзіля В. І. Чорна металургія стародавніх східних слов'ян / В. І. Бідзіля // Слов'яно-руські старожитності. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 50–54.
80. Бідзіля В. І. Залізодобувне виробництво на території України та Угорщини на рубежі I–II тис. н. е. / В. І. Бідзіля, С. В. Паньков // Археологія. – 2000. – № 3. – С. 98–112.
81. Біленін К. Стародавнє залізодобування і гірнича справа в Свентокшиських горах (Південна Польща) / К. Біленін // Археологія. – 2000. – № 4. – С. 73–89.
82. Блажевич Н. В. Житла давньоруського Чучина / Н. В. Блажевич // Археологія. – 1984. – Вип. 44. – С. 91–104.
83. Блажевич Н. Охоронні роботи на городищі літописного міста Святополча в 1989 р. / Н. Блажевич // Охорона та охоронні дослідження пам'яток археології на Україні. – Вінниця : [б/в], 1990. – С. 14, 15.
84. Блажевич Н. Вотчинне господарство середньодніпровських фортець XI–XIII ст. / Н. Блажевич // Тези Всеукр. наук. конф. «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури». – [Переяслав-Хмельницький] : [б/в], [1994]. – С. 6, 7.
85. Бліфельд Д. І. Досягнення радянської археології у дослідженні древнього Києва : Рец. на : Каргер М. К. Археологические исследования древнего Киева, К., 1950, 250 стор. / Д. І. Бліфельд // ВАН УРСР. – 1951. – № 8. – С. 71–75.
86. Бліфельд Д. І. До питання про ремесло та ремісників у Київській Русі IX–X ст. / Д. І. Бліфельд // Археологія. – 1954. – Т. IX. – С. 30–41.
87. Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белорусов (Поселение, жилище и хозяйственные строения) / Е. Э. Бломквист // Восточнославянский этнографический сборник. – М. : Изд. АН СССР, 1956. – С. 3–458.
88. Бобринский А. А. Общая классификация теплотехнических устройств для обжига керамики / А. А. Бобринский // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС. – М. : Наука, 1987. – С. 44–46.
89. Бобринский А. А. Гончарные мастерские и горны Восточной Европы / А. А. Бобринский. – М. : Наука, 1991. – 215 с.
90. Бобринский А. А. Происхождение гончарства / А. А. Бобринский // УГ. – Кн. 1. – К.-Опішне : Молодь – Укр. народознавство, 1993. – С. 39–46.
91. Богун Г. Г. Археологічні пам'ятки Бердичівського району / Г. Г. Богун // Наук. записки Бердичівського педінституту. – 1961. – Т. II. – С. 271–277.
92. Богусевич В. А. Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр. / В. А. Богусевич // АП. – 1955. – Т. V. – С. 5–11.
93. Бодник А. Народная техника и терминология мукомольного домашнего промысла / А. Бодник // Карпатский сборник. – М. : Наука, 1976. – С. 98–101.
94. Болдин И. В. К проблеме развития технологии составления формовочных масс в гончарном производстве X–XVII вв. / И. В. Болдин // Археологические памятники Среднего Поочья. – Рязань : [б/и], 1996. – Вып. 5. – С. 123–128.
95. Болтенко М. Ф. Стародавня руська Березань / М. Ф. Болтенко // Археологія. – 1947. – Т. 1. – С. 39–46.
96. Бондар М. М. Минуле Канева та його околиць / М. М. Бондар. – К. : Вид. Київ. ун-ту, 1971. – 104 с.

97. *Бондарчук А. А.* Работы Острожского музея / А. А. Бондарчук // АО 1980 г. – М. : Наука, 1981. – С. 235.
98. *Бондарчук В. Г.* Геологія України / В. Г. Бондарчук. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – 832 с.
99. *Боньковська С. М.* Ковальство на Україні (XIX – початок XX ст.) / С. М. Боньковська. – К. : Наук. думка, 1991. – 112 с.
100. *Борисевич Г. В.* Роль макета в реконструкции древнерусского жилища / Г. В. Борисевич // КСИА. – 1969. – Вып. 120. – С. 46–50.
101. *Борисевич Г. В.* Рец. на : Раппопорт П. А. Древнерусское жилище. САИ. Вып. Е 1–32. Л., 1975 / Г. В. Борисевич // СА. – 1978. – № 4. – С. 282–288.
102. *Борисевич Г. В.* Южнорусский град VIII–IX веков (опыт реконструкции Новотроицкого городища) / Г. В. Борисевич // АН. – 1988. – Вып. 36. – С. 156–164.
103. *Борисенко В.* Традиційна культура холмщиків / В. Борисенко // ПУ. – 1995. – С. 36–39.
104. *Боровський Я. Є.* Дослідження Київського дитинця / Я. Є. Боровський, О. П. Калюк // Стародавній Київ : Археологічні дослідження 1984–1989 рр. – К. : Наук. думка, 1993. – С. 3–42.
105. *Бородин М. П.* Гончарный промысел / М. П. Бородин // Материалы по описанию промыслов Вятской губернии. – Вятка : Изд. Вятск. губ. земства, 1891. – Вып. III. – С. 231–252.
106. *Брайчевська А. Т.* Древньоруські пам'ятки Дніпровського Надпоріжжя / А. Т. Брайчевська // АП. – 1962. – Т. 12. – С. 155–181.
107. *Бродель Ф.* Материальная цивилизация, экономика и капитализм XV–XVIII вв. / Фернан Бродель. – М. : Прогресс, 1986. – Т. 1. – 623 с.
108. *Брянский А.* Кустарные промыслы сельского населения Киевской губернии / А. Брянский. – К. : [б/и], 1924. – 31 с.
109. *Бубенок О. Б.* Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII вв.) / О. Б. Бубенок. – К. : Логос, 1997. – 224 с.
110. *Буйлук М.* До питання про гончарство пізньосередньовічного Переяслава / М. Буйлук // Тези всеукр. наук. конф. «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури». – Переяслав-Хмельницький : [б/в], 1992. – С. 10–12.
111. *Буйлук М.* Гончарний комплекс кінця XVII – початку XVIII ст. із Переяслава / М. Буйлук // УГ. – Кн. 1. – К.-Опішне : Молодь – Укр. народознавство, 1993. – С. 250–253.
112. *Бузян Г.* Могильник та поселення давньоруського часу в с. Жванець на Дністрі / Г. Бузян, О. Якубенко // Археологія & фортифікація України. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2014. – Вип. 4. – С. 116–126.
113. *Буланкин В. М.* Поселение Истье 2 – сырьевая база Старой Рязани / В. М. Буланкин, В. И. Завьялов, Д. А. Иванов // Археология Подмосковья. – М. : ИА РАН, 2012. – Вып. 8. – С. 166–174.
114. *Булашев Г.* Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях / Г. Булашев. – К. : Фірма «Довіра», 1992. – 415 с.
115. *Бунге Н.* Исследования о железной промышленности Киевского учебного округа. О добывании руды и о выплавке из нее чугуна и железа / Н. [Х.] Бунге. – К. : Университ. тип., 1856. – 94 с.

116. *Бурнашев В.* Опыт терминологического словаря сельского хозяйства, фабричности, промыслов и быта народного / Сост. Владимир Бурнашев. – Т. 1. А–Н. – СПб. : В тип. Жернакова, 1843. – XII, 487 с.
117. *Буслаев Ф. И.* Народный эпос и мифология / Ф. И. Буслаев. – М. : Высшая школа, 2003. – 399 с.
118. *Былины* : Сборник / Вст., сост., подгот. текстов и примеч. Б. Н. Путилова. – Л. : Сов. писатель, 1986. – 552 с. : ил. 16 л.
119. *Вагнер Г. К.* Функциональный аспект в интерпретации архитектурно-археологических фрагментов / Г. К. Вагнер // КСИА. – 1982. – Вып. 172. – С. 21–24.
120. *Василенко В. Н.* Этнографические материалы, собранные в Полтавской губернии / В. Н. Василенко. – Харьков : Типо-литогр. «Печатное дело», 1902. – 78 с.
121. *Васильева И. Н.* Гончарный горн XIV века на дюне «Большой Шихан» / И. Н. Васильева // Средневожская археологическая экспедиция. – Куйбышев : [б/и], 1977. – С. 122–133.
122. *Васильева И. Н.* Новые гончарные горны городища Великие Болгары / И. Н. Васильева // Археологические памятники эпохи железа Восточноевропейской лесостепи. – Воронеж : Изд. Воронеж. ун-та, 1987. – С. 52–62.
123. *Васильева И. Н.* Гончарство Волжской Болгарии в X–XV вв. / И. Н. Васильева. – Екатеринбург : УИФ «Наука», 1993. – 248 с.
124. *Васильева И. Н.* Не боги горшки обжигают / И. Н. Васильева, Н. П. Салугина. – Самара : [б/и], 1997. – 159 с. : ил.
125. *Веремейчик О. М.* До питання про розвиток ремісничого виробництва у сільських поселеннях Чернігівщини (X–XIII ст.) / О. М. Веремейчик // Перша Чернігівська обл. наук. конф. з іст. краєзнавства. – Чернігів : [б/в], 1985. – С. 102.
126. *Веремейчик Е. М.* Древнерусские хозяйственные постройки для просушки зерна / Е. М. Веремейчик // Тез. Черниговской обл. науч.-метод. конф., посв. 800-летию «Слова о полку Игореве». – Чернигов : [б/и], 1986. – С. 30–32.
127. *Веремейчик Е. М.* Работы Чернигово-Северской экспедиции / Е. М. Веремейчик, А. Л. Казаков, В. П. Коваленко, А. А. Мултанен, В. В. Простантинова, Ю. Н. Сытый // АО 1986 г. – М. : Наука, 1988. – С. 261–266.
128. *Веремейчик Е. М.* К вопросу о дегтярном и смолокурном промыслах на древнерусских селищах Черниговщины / Е. М. Веремейчик // Проблемы археологии Сумщины. – Сумы : [б/и], 1989. – С. 88.
129. *Веремейчик Е. М.* Охранные исследования поселения X–XIII вв. у с. Петруши / Е. М. Веремейчик // Проблемы археологии Южной Руси. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 76–83.
130. *Веремейчик О. М.* Нові дослідження поселення Шумлай / О. М. Веремейчик // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д. Я. Самоквасова. – Чернігів : Сіверянська думка, 1993. – С. 75.
131. *Веремейчик О. М.* Сільські поселення в межиріччі нижньої течії Десни і Дніпра IX – першої половини XIII ст. : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Археологія» / О. М. Веремейчик. – К., 1994. – 17 с.
132. *Веремейчик О. М.* Колодязі на давньоруських сільських поселеннях / О. М. Веремейчик, І. А. Готун // Археологія. – 1995а. – № 4. – С. 82–94.
133. *Веремейчик О. М.* Палеоботанічні знахідки з поселення Овраменків Круг / О. М. Веремейчик, Г. О. Пашкевич // Слов'яно-руські старожитності Північного

Лівобережжя. – Чернігів : Сіверянська думка, 1995б. – С. 19, 20.

134. *Веремейчик О.* Археологічні старожитності урочища Сомів Хвіст / О. Веремейчик // Людина, суспільство, культура : історія та сучасність. – Чернігів : Сіверянська думка, 1996а. – С. 18, 19.

135. *Веремейчик О.* Архітектурний вигляд древньоруського села Чернігово-Сіверської землі. – 1. Житлові будівлі / О. Веремейчик, І. Готун // СЛ. – 1996б. – № 5. – С. 12–22.

136. *Веремейчик О.* Архітектурний вигляд давньоруського села Чернігово-Сіверської землі. – 2. Ремісничі і промислові, господарські і побутові будівлі / О. Веремейчик, І. Готун // СЛ. – 1996в. – № 6. – С. 64–75.

137. *Веремейчик О. М.* Матеріальна культура сільського населення IX – першої половини XIII ст. межиріччя нижньої течії Десни та Дніпра / О. М. Веремейчик // Тези доп. української делегації на VI Міжн. конгр. слов'янської археології. – К. : ІА НАНУ, 1996г. – С. 68–70.

138. *Веремейчик Е.* Браслеты и перстни из сельских поселений X – первой половины XIII веков междуречья низовой Десны и Днепра / Е. Веремейчик // Семинар «Ювелирное искусство и материальная культура». – СПб. : Изд. Гос. Эрмитажа, 2004. – С. 33, 34.

139. *Веремейчик О. М.* Житлові будівлі X–XIII ст. у межиріччі пониззя Десни та Дніпра / О. М. Веремейчик // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. – Чернігів : Сіверянська думка, 1992. – С. 55–57.

140. *Веремейчик О. М.* Охоронні розкопки поселення Шумлай біля Чернігова / О. М. Веремейчик // АДУ 1991 р. – Луцьк : Надстир'я, 1993. – С. 18.

141. *Веселовский А. Н.* Рец. на : И. Жданов. К литературной истории русской былевой поэзии. Киев, 1881 / А. Н. Веселовский // ЖМНП. – 1884. – Ч. ССXXXI. – Февраль. – С. 359–396.

142. *Виєзжев Р. І.* Будівлі «Малого городища» X–XIII ст. в с. Городську / Р. І. Виєзжев // АП. – 1962. – Т. 12. – С. 131–154.

143. *Винников А. З.* Исследование славянского Животинного городища на р. Воронеж / А. З. Винников // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС. – М. : Наука, 1987. – С. 63, 64.

144. *Винников А. З.* Некоторые вопросы технологии металлургии донских славян / А. З. Винников, В. Н. Ковалевский // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. – Чернігів : Сіверянська думка, 1995а. – С. 20, 21.

145. *Винников А. З.* Славяне лесостепного Дона в раннем средневековье (VIII – начало XI века) / А. З. Винников. – Воронеж : Изд. Воронеж. ун-та, 1995б. – 168 с.

146. *Винников А. З.* Городище Холки на Юго-Восточной окраине древнерусского государства / А. З. Винников, Е. Ю. Кудрявцева // Вопросы истории славян. – Вып. 12. – Воронеж : Изд. Воронеж. гос. ун-та, 1998а. – С. 50–71.

147. *Винников А. З.* Древнерусское Животинное городище / А. З. Винников, Е. Ю. Кудрявцева // Вопросы истории славян. – Вып. 12. – Воронеж : Изд. Воронеж. гос. ун-та, 1998б. – С. 71–83.

148. *Виноградов В. В.* Основные этапы истории русского языка (статья первая) / В. В. Виноградов // Русский язык в школе. – 1940. – № 3. – С. 1–15.

149. *Виногородська Л. І.* До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV–XVIII ст. // Археологія. – 1997. – № 2. – С. 129–140.

150. *Винокур І. С.* Бакота – столиця давньоруського Пониззя / І. С. Винокур, П. А. Горішний. – Кам'янець-Подільський : Центр Поділлєзнавства, 1994. – 363 с.
151. *Витов М. В.* О классификации поселений / М. В. Витов // СЭ. – 1953. – № 3. – С. 27–37.
152. *Витов М. В.* Гнездовой тип расселения на русском севере и его происхождение / М. В. Витов // СЭ. – 1955. – № 2. – С. 25–40.
153. *Витов М. В.* Вопросы этнографической систематики восточнославянского народного жилища (классификация типов застройки усадьбы) / М. В. Витов // Вестник Москов. ун-та. Ист.-филолог. серия. – 1958. – № 4. – С. 129–140.
154. *Витрувий.* Десять книг об архитектуре / Витрувий Марк Поллион. Пер. Ф. А. Петровского. – М. : Изд. Всесоюз. Академии арх-ры, 1936. – Т. 1. – 331 с.
155. *Вихляев П. А.* Промыслы / П. А. Вихляев. – М. : Типо-лит. В. Рихтер, 1908. – 659, XXIII с.
156. *Вишневский В. И.* Средневековый гончарный горн из Переяславля-Залесского / В. И. Вишневский // Археология Подмосковья. – М. : ИА РАН, 2012. – Вып. 8. – С. 389–395.
157. *Відейко М. Ю.* Давні поселення України / М. Ю. Відейко, Р. В. Терпиловський, В. О. Петрашенко. – К. : [б/в], 2005. – 190 с.
158. *Вільшанська О. Л.* Дослідження давньоруських об'єктів на околицях с. Сокіл / О. Л. Вільшанська // Археологія. – 1988. – Вип. 61. – С. 85–90.
159. *Вовк Х. К.* Етнографічні особливості українського народу / Х. К. Вовк // Студії з української етнографії та антропології. – К. : Мистецтво, 1995. – С. 39–218.
160. *Вознесенская Г. А.* Раскопки славянских памятников на р. Псел / Г. А. Вознесенская, А. В. Куза, Г. Ф. Соловьев // АО 1971 г. – М. : Наука, 1972. – С. 95, 96.
161. *Вознесенская Г. А.* Кузнечное производство у восточных славян / Г. А. Вознесенская // Древняя Русь и славяне. – М. : Наука, 1978. – С. 61–65.
162. *Вознесенська Г. О.* Чорна металургія та металообробка населення східноєвропейського лісостепу за доби ранніх слов'ян і Київської Русі (друга половина I тис. – перша чверть II тис.) / Г. О. Вознесенська, Д. П. Недопако, С. В. Паньков. – К. : [б/в], 1996. – 187 с.
163. *Вознесенська Г. О.* Техніко-технологічні особливості видобування і обробки заліза у давньоруському Києві / Г. О. Вознесенська, С. В. Паньков // Археологія. – 2004. – № 3. – С. 55–68.
164. *Вознесенська Г. О.* Осередок деревообробки на чернігівському передгородді / Г. О. Вознесенська, І. А. Готун // Слов'яни і Русь : археологія та історія. – К. : «Стародавній Світ», 2013. – С. 41–46.
165. *Возний І. П.* Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст. / І. П. Возний. – Чернівці : Рута, 1998. – 153 с.
166. *Возний І. П.* Поселення X–XIV ст. у межиріччі Верхнього Сирету та Середнього Дністра / І. П. Возний. – Чернівці : Золоті литаври, 2005. – Ч. 1. – 256 с.
167. *Возний І. П.* Сільська округа – важлива складова частина давньоруських міст X–XIV ст. на території між Верхнім Сиретом та Середнім Дністром / І. П. Возний // Питання історії України. – 2009. – Т. 12. – С. 98–103.
168. *Возний І. П.* Сільська округа – складова частина давньоруських міст Північної Буковини у XII–XIV ст. / І. П. Возний // Міста Давньої Русі. – К. :

Стародавній світ, 2014. – С. 160–167.

169. *Войнаровський В. М.* Стаціонарні археологічні артефакти виробництва шкіри / В. М. Войнаровський // Археологічні студії. – К.-Чернівці : Прут, 2000. – Вип. 1. – С. 58–71.

170. *Войнаровський В.* Гряда І. Виробничий осередок IV ст. н. е. поблизу Львова / В. Войнаровський, А. Войнаровський. – Луцьк : Волинські старожитності, 2011. – 184 с.

171. *Войнаровський В.* Промисли та допоміжні ремесла населення півдня Східної Європи в I–XIII ст. (археологічне відображення та інтерпретація) / В. Войнаровський. – Львів : [б/в], 2014. – 438 с.

172. *Войнаровський В. М.* Промисли та допоміжні ремесла в соціально-економічному розвитку населення півдня Східної Європи I–XIII ст. : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук : спец. 07.00.04 «Археологія» / В. М. Войнаровський. – Львів, 2015. – 39 с.

173. *Володарець-Урбанович Я. В.* Гончарные горны балки Канцерки : в поиске традиций / Я. В. Володарець-Урбанович // Производство керамики в Восточной Европе : Ostrogothica-Serie (Hefte). – Вып. 2. – Харьков : С.А.М., 2013. – С. 162–167.

174. *Володарець-Урбанович Я. В.* Гончарні горни балки Канцерка / Я. В. Володарець-Урбанович // Археологія. – 2011. – № 4. – С. 32–45.

175. *Воляник В. К.* Исследования в верховьях р. Горынь / В. К. Воляник, А. А. Бондарчук, С. У. Третьяк // АО 1976 г. – М. : Наука, 1977. – С. 278, 279.

176. *Воронин Н. Н.* К истории сельского поселения феодальной Руси. Погост, свобода, село, деревня / Н. Н. Воронин. – Л. : ОГИЗ Гос. соц.-эк. изд., 1935. – 76 с.

177. *Воронов В.* Крестьянское искусство / В. Воронов. – М. : Гос. изд., [1925]. – 139 с.

178. *Востров В. В.* Казахское народное жилище / В. В. Востров, И. В. Захарова. – Алма-Ата : Наука, 1989. – 181 с.

179. *Всеобщая история архитектуры* в 12 т. / Гл. ред. Н. В. Баранов. – М. : Гос. изд. лит-ры по стр-ву, архит-ре и стр. м-лам, 1958. – Т. 1. – 686 с.

180. *Выжарова Ж. Н.* Отопительные сооружения на территории Болгарии / Ж. Н. Выжарова // Studia nad etnogenezą Słowian i kulturą Europy wczesnośrednowiecznej : praca zbiorowa pod redakcją G. Labudy i S. Tabaczińskiego. – Wrocław : “Zakład Narodowy im. Ossolińskich”, 1987. – Т. 1. – S. 271–278.

181. *Габе Р.* Интерьер крестьянского жилища / Р. Габе // АН. – 1955. – № 5. – С. 81–101.

182. *Гайдукевич В. Ф.* Античные керамические обжигательные печи / В. Ф. Гайдукевич. – М.-Л. : ОГИЗ Гос. соц.-эк. изд., 1934. – 115 с.

183. *Галкин А. Л.* Керамические горны золотоордынского города Азака / А. Л. Галкин // СА. – 1975. – № 1. – С. 252–259.

184. *Галян Г.* Хомутецькі гончарі / Г. Галян // УГ. – Кн. 1. – К.-Опішне : Молодь – Укр. народознавство, 1993. – С. 426–431.

185. *Гамченко С.* Древний поселок и могильник в ур. Стуга / С. Гамченко // ЧИОНЛ. – 1889. – Кн. 13. – Отд. 2. – С. 3–93.

186. *Ганцкая О. А.* Крестьянское жилище и одежда XIX – нач. XX вв. / О. А. Ганцкая, Г. С. Маслова // Тез. докл. на сессии Отд. ист. наук. и на пленуме ИИМК, посв. итогам археол. и этногр. иссл. 1956 года – М. : [б/и], 1957. – С. 21–23.

187. *Гасселькус П. А.* Очерки промыслов России / П. А. Гасселькус. – СПб. : Тип. Выс. утв. Тов-ва «Общественная польза», 1899. – 120 с.
188. *Генінг В. Ф.* XVIII Республіканська археологічна конференція / В. Ф. Генінг, В. О. Рябова // *Археологія*. – 1983. – Вип. 43. – С. 92–95.
189. *Гейко А. В.* Гончарне горно із черняхівського селища Старі Санжари / А. В. Гейко, Р. М. Рейда, С. В. Сапегін // *Производство керамики в Восточной Европе : Ostrogothica-Serie (Hefte)*. – Вип. 2. – Харьков : С.А.М., 2013а. – С. 64–71.
190. *Герасимов Д. Н.* Гончарний комплекс в урочищі Гончари-Кожум'яки / Д. Н. Герасимов // *Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини*. – К. : [б/в], 1991. – С. 28–30.
191. *Герасимов Д.* Гончарні горни XVIII ст. з Києва / Д. Герасимов // *Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва*. – К. : Центр пам'яткознавства, 1993. – С. 109–111.
192. *Гиренко Н. М.* Социология племени / Н. М. Гиренко. – Л. : Наука, 1991. – 304 с.
193. *Гнип П. І.* Чорна металургія Полісся / П. І. Гнип // *ВАН УРСР*. – 1955. – № 3. – С. 52–58.
194. *Гнип П. І.* Розвиток металургії на Україні в XVII–XVIII ст. / П. І. Гнип // *Нариси з історії техніки*. – К. : Вид-во АН УРСР, 1956. – Вип. 3. – С. 75–94.
195. *Голубева Л. А.* «Квартал металлургов» в Вышгороде / Л. А. Голубева // *Славяне и Русь*. – М. : Наука, 1968. – С. 25–33.
196. *Голубовский П.* История Северной земли до половины XIV ст. / П. [В] Голубовский. – К. : В Университет. тип., 1881. – 209 с.
197. *Гончар В. М.* Археологічні дослідження колишнього митрополичого саду Києво-Печерської лаври у 1987–1988 рр. / В. М. Гончар // *Стародавній Київ : Археологічні дослідження 1984–1989*. – К. : Наук. думка, 1993. – С. 167–186.
198. *Гончаров В. К.* Райковецьке феодальне городище XI–XIII ст. / В. К. Гончаров // *ВАН*. – 1948. – № 7. – С. 39–51.
199. *Гончаров В.* Посад і сільські поселення коло Райковецького городища (за матеріалами експедиції 1946 р.) / В. Гончаров // *АП*. – 1949. – Т. I. – С. 31–46.
200. *Гончаров В. К.* Райковецькое городище / В. К. Гончаров. – К. : Изд. АН Укр. СССР, 1950. – 219 с.
201. *Гоняный М. И.* Археологические памятники древнерусского времени района Куликова поля / М. И. Гоняный // *Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС*. – М. : Наука, 1987. – С. 80, 81.
202. *Гоняный М. И.* Поселение древнерусского времени Монастырщина-III на Верхнем Дону / М. И. Гоняный // *Куликово Поле : Материалы и исследования*. – М. : Гос. Ист. музей, 1990. – С. 86–96 (Тр. ГИМ, вып. 73).
203. *Гоняный М. И.* Гончарный комплекс I половины XIII в. на поселении Монастырщина-5 / М. И. Гоняный, Н. А. Кокорина, А. Б. Свириной // *Средневековые древности Восточной Европы*. – М. : Гос. Ист. музей, 1993а. – С. 143–160.
204. *Гоняный М. И.* К вопросу о динамике заселения района Куликова поля древнерусским населением в XII–XIV вв. / М. И. Гоняный // *Археология и история Юго-Востока Древней Руси*. – Воронеж : [б/и], 1993б. – С. 74–76.
205. *Гоняный М. И.* Исследование древнерусских памятников в районе Куликова поля / М. И. Гоняный, А. Н. Наумов // *АО 1993 г.* – М. : ИА РАН, 1994. – С. 56, 57.

206. *Гоняный М. И.* Комплексные исследования в районе Куликова поля / М. И. Гоняный // АО 1994 г. – М. : ИА РАН, 1995. – С. 82, 83.
207. *Гоняный М. И.* Междисциплинарные исследования в районе Куликова поля / М. И. Гоняный // АО 1995 г. – М. : ИА РАН, 1996. – С. 114–116.
208. *Гоняный М. И.* Поселение 2-й пол. XIII – нач. XIV в. Березовка-5 на Куликовом поле / М. И. Гоняный, В. П. Гриценко // Куликово поле : вопросы ист.-культурного наследия. – Тула : «Тульский полиграфист», 2000. – С. 144–165.
209. *Гоняный М. И.* Древнерусские гончарные клейма XII–XIV вв. района Куликова поля / М. И. Гоняный, О. Н. Заидов // Н. И. Троицкий и современные исследования историко-культурного наследия Центральной России : В 2-х т. – Тула : ООО РИФ «Инфра», 2002. – Т. I. – С. 130–152.
210. *Гопак В. Д.* Кузнечное ремесло славян Днепро-Днестровского лесостепного междуречья в VI–XIII вв. н. э. : автореферат дис. на соиск. уч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.06 «Археология» / В. Д. Гопак. – К., 1976. – 19 с.
211. *Горишний П. А.* Гончарный комплекс у с. Бакоты / П. А. Горишний // АИУ в 1978–1979 гг. – Днепропетровск : [б/и], 1980. – С. 159.
212. *Горішний П. А.* Гончарний комплекс поблизу с. Бакота / П. А. Горішний // Археологія. – 1984. – Вип. 48. – С. 97–99.
213. *Горленко В.* Етнографічна експедиція 1967 року / В. Горленко // НТЕ. – 1968. – № 3. – С. 105–108.
214. *Город Болгар : Очерки ремесленной деятельности* / И. Н. Васильева, И. А. Закирова, А. Г. Петренко и др. – М. : Наука, 1988. – 280 с.
215. *Город Болгар : Ремесло металлургов, кузнецов, литейщиков* / Л. Л. Савченкова, Ю. А. Семькин, Г. Ф. Полякова. – Казань : ИЯЛИ АН Татарстана, 1996. – 300 с.
216. *Городцов В.* Раскопки городища Старой Рязани / В. Городцов // Хочу все знать. – 1927. – № 1. – С. 5–7.
217. *Городцов В. А.* О результатах археологического исследования Елизаветинского городища и могильника в 1934 г. (предварительное сообщение) / В. А. Городцов // СЭ. – 1934. – № 3. – С. 71–76.
218. *Городцов В. А.* Елизаветинское городище и сопровождающие его могильники по раскопкам 1935 года / В. А. Городцов // СА. – 1936. – Т. 1. – С. 171–186.
219. *Горюнов Е. А.* Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья / Е. А. Горюнов. – Л. : Наука, 1981. – 135 с.
220. *Горюнова В. М.* Об изменениях в домостроительстве Городка на Ловати в X–XII вв. / В. М. Горюнова // Проблемы изучения древнерусского домостроительства в VIII–XIV вв. в северо-западной части СССР. – Рига : Зинатне, 1983. – С. 8–12.
221. *Готун И. А.* Некоторые данные о массовой жилой и хозяйственной архитектуре левобережного села X–XIII вв. / И. А. Готун // История и археология Слободской Украины. – Харьков : [б/и], 1992а. – С. 102–104.
222. *Готун І. А.* Деякі підсумки вивчення споруд поселення Автуничі / І. А. Готун // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. – Чернігів : Сіверянська думка, 1992б. – С. 10–15.
223. *Готун І. А.* Масове житлове і господарське будівництво на Чернігівщині у давньоруський час / І. А. Готун // Тези наук. конф. «Чернігів – перлина української культури» : Комітет науки і культури для зв'язків з українцями за кордоном при АН

України. Інф. бюлетень. – 1992в. – № 2. – С. 48–50.

224. Готун И. А. Письменные источники и эпос о массовом строительстве в Древней Руси (некоторые вопросы историографии проблемы) / И. А. Готун // Шляхи розвитку слов'янських народів. Актуальні проблеми історії. – К. : [б/в], 1993а. – Вип. 4. – С. 8–10.

225. Готун І. З життя киян в часи Батия (новий археологічний факт) / І. Готун, О. Моця // КС. – 1993б. – № 5. – С. 77–80.

226. Готун І. А. Житлові та господарські споруди за писемними й епічними джерелами (деякі питання історіографії) / І. А. Готун // Роль ранніх міських центрів в становленні Київської Русі. – Суми : [б/в], 1993в. – С. 51–54.

227. Готун І. А. Реконструкції ремісничих та господарських будівель давньоруського поселення Автуниці / І. А. Готун // Археологія. – 1993г. – № 4. – С. 59–71.

228. Готун І. А. Рятувальні роботи на багатошаровому поселенні В. Снітинка-4 / І. А. Готун, А. В. Петраускас // АДУ 1992 р. – К. : [б/в], 1993д. – С. 51, 52.

229. Готун І. А. Сільська садиба з півночі Чернігівщини / І. А. Готун // Шоста Всеукраїнська конференція з історичного краєзнавства. – Луцьк : [Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки], [1993е]. – С. 213, 214.

230. Готун І. А. Соціальний аспект в забудові та хронологічні етапи функціонування давньоруського селища Автуниці / І. А. Готун, О. П. Моця // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д. Я. Самоквасова. – Чернігів : Сіверянська думка, 1993ж. – С. 68–71.

231. Готун І. Особливості споруд давньоруського часу за письмовими джерелами і усною народною творчістю (до історіографії питання) / І. Готун // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I – на початку II тисячоліть н. е. – Чернівці : «Рута», 1994а. – С. 64–67.

232. Готун І. Соціально-виробнича структура забудови села Середньої Наддніпрянщини в X–XIII ст. (постановка проблеми) / І. Готун // Тези Всеукр. наук. конф. «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури». – [Переяслав-Хмельницький] : [б/в], [1994б]. – С. 12–14.

233. Готун І. А. Житло та виробничий комплекс з давньоруських поселень на Фастівщині / І. А. Готун, А. В. Петраускас // Фастівський державний краєзнавчий музей. Бюлетень «Прес-музей». – № 2. – Фастів : [б/в], 1994в. – С. 19–21.

234. Готун И. А. Некоторые данные о системе застройки древнерусского поселения Автуничи (по материалам 1989 г.) / И. А. Готун // Деснинские древности : Сб. м-лов межгос. науч. конф., посв. памяти Ф. М. Заверняева. – Брянск : Брянский обл. краевед. музей, 1995а. – С. 103–106.

235. Готун И. А. Постройки древнерусского села и некоторые этнографическо-археологические параллели для их идентификации (по материалам пос. Автуничи) / И. А. Готун // Интеграция археологических и этнографических исследований. – Омск : [б/и], 1995б. – Ч. I. – С. 88, 89; Ч. II. – С. 8–12.

236. Готун І. Автуниці – селище гончарів X–XIII століть / І. Готун, Л. Шевцова // УГ. – Кн. 2. – Опішне : Укр. народознавство, 1995в. – С. 61–76.

237. Готун І. Соціально-економічний феномен давньоруського села (до підоснов формування життєвого укладу українського народу) / І. Готун, А. Петраускас // Ноосфера. – 1995г. – № 1. – С. 24–27.

238. *Готун І. А.* Виробничі особливості масової забудови давньоруських селищ на Поліссі / І. А. Готун // М-ли та тези наук. конф. до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею. – Житомир : [б/в], 1995д. – С. 121–125.
239. *Готун І. А.* Давньоруське поселення Автуниці : результати останніх сезонів / І. А. Готун, В. П. Коваленко, О. П. Моця, А. В. Петраускас // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. – Чернігів : Сіверянська думка, 1995е. – С. 25–27.
240. *Готун І. А.* Давньоруські селища Середнього Подніпров'я : соціальні особливості масової забудови / І. А. Готун // VII Всеукр. наук. конф. «Історичне краєзнавство в Україні : традиції і сучасність». – К. : Рідний край, 1995ж. – Ч. II. – С. 374–376.
241. *Готун І. А.* Нові дані про споруди лівобережного села давньоруського часу / І. А. Готун // Археологічні старожитності Подесення. – Чернігів : Сіверянська думка, 1995з. – С. 32–34.
242. *Готун І.* Гончарний осередок давньоруського часу на Київщині / І. Готун, А. Петраускас // УГ. – Кн. 3. – Опішне : Укр. народознавство, 1996а. – С. 73–82.
243. *Готун І. А.* Жорна на території Подніпров'я / І. А. Готун, А. В. Петраускас, Г. Ш. Черниш // Археологія. – 1996б. – № 2. – С. 84–92.
244. *Готун І. А.* Споруди південноруського села як показник соціальної стратифікації і виробничої діяльності населення / І. А. Готун // Тези доп. укр. делегації на VI Міжн. конгресі слов'ян. археології. – К. : [б/в], 1996в. – С. 74–76.
245. *Готун І. А.* Давньоруське житло з Великої Снітинки-4 / І. А. Готун // АОІКС. – 1997а. – Вип. 1. – С. 85, 86.
246. *Готун І. А.* Типи будівель давньоруського села / І. А. Готун // Проблемы истории и археологии Украины : К 140-летию со дня рожд. акад. Дм. Ив. Багалея : Тезисы докл. науч. конф. – Харьков : АО «Бизнес-информ», 1997. – С. 73.
247. *Готун І. А.* Функціональні особливості неукріплених поселень Середнього Подніпров'я X–XIII ст. / І. А. Готун // ВА. – 1999. – № 2. – С. 206–212.
248. *Готун І. А.* Лісохімічний промисел на давньоруських селищах Середнього Подніпров'я / І. А. Готун // НЗУІ. – Переяслав-Хмельницький, 2000а. – Вип. 10. – С. 24–33.
249. *Готун І. А.* Розкопки багат шарового поселення Велика Снітинка IV в 1996 році / І. А. Готун, С. Д. Лисенко, Н. В. Семенюк // АДУ 1994–1996 років. – К. : «Прайм», 2000б. – С. 28, 29.
250. *Готун І.* Давньоруський гончарний горн з Малополовецького / І. Готун // Археологічні пам'ятки Фастівщини : проблеми дослідження і охорони. – Наук.-інф. бюлетень «Прес-музей». – № 10–11 за 1998 р. – Фастів : [б/в], 2001а. – С. 155–161.
251. *Готун І. А.* Археологічні матеріали про роль будівель в духовному житті давнього населення / І. А. Готун // Етнокультурні процеси у Середньому Подніпров'ї за матеріалами археологічних досліджень : М-ли наук. конф. – К. : Т-во «Знання» України, 2001б. – С. 24–30.
252. *Готун І. А.* Новий етап вивчення давньоруського селища Автуниці / І. А. Готун, Н. В. Семенюк // АБУ 1999–2000 р. – К. : ІАНАНУ, 2001в. – С. 98–100.
253. *Готун І. А.* Сооружения селища Автуничи (по материалам северовосточного участка) / И. А. Готун // Деснинские древности : Сб. м-лов межгос. науч. конф., посв. памяти Ф. М. Заверняева. – Вип. II. – Брянск : Брян. обл. типогр.,

2002а. – С. 148–152.

254. Готун І. А. Культ води в слов'янських віруваннях і деякі міркування щодо колодязів на середньовічних пам'ятках / І. А. Готун, О. С. Дудко, С. О. Сорокін // Пам'ятки християнської культури Чернігівщини. – Чернігів : «Нова хвиля», 2002б. – С. 62–70.

255. Готун І. А. Роботи Північної експедиції 2001 р. / І. А. Готун, С. О. Сорокін, О. С. Дудко // АБУ 2000–2001 рр. – К. : ІА НАНУ, 2002в. – С. 111–114.

256. Готун І. А. Дослідження сільських пам'яток епохи Київської Русі в Україні / І. А. Готун, О. П. Моця // УІЖ. – 2003а. – № 3. – С. 8–13.

257. Готун І. А. Середньовічні колодязі – побутово-господарські і культові споруди / І. А. Готун, Н. В. Семенюк // Культовые памятники в мировой культуре : археологический, исторический и философский аспекты. – Севастополь : [б/и], 2003б. – С. 18, 19.

258. Готун И. А. Гончарные постройки селищ Подесенья как показатель развития южнорусского сельского ремесла / И. А. Готун // Деснинские древности : Сб. м-лов межгос. науч. конф., посв. памяти Ф. М. Заверняева. – Вып. III. – Брянск : Изд. Клиновской гор. типографии, 2004. – С. 218–226.

259. Готун І. Гончарні осередки Вишгород та Автуничі : загальне і особливе / І. Готун // Старожитності Вишгородщини. – Вишгород : [б/в], 2005а. – С. 49–68.

260. Готун І. Житлова архітектура давньоруських селищ Чернігівщини на тлі масової забудови південноруського села / І. Готун // М-ли наук. конф. «Зодчество Чернігова XI–XII ст. та його місце в архітектурній спадщині країн Центральної та Південно-Східної Європи», 2002, «Антоній Печерський, його доба та спадщина», 2003 – Чернігів : КП «Чернігівські обереги», 2005б. – С. 66–80.

261. Готун І. А. Експериментальна археологія в роботі Північної експедиції / І. А. Готун, А. В. Петраускас // НЗУІ. – Переяслав-Хмельницький, 2005в. – Вип. 16. – С. 243–252.

262. Готун І. А. Експериментальна археологія у роботі Північної експедиції. Дослідження в галузі гончарства / І. А. Готун, А. В. Петраускас, О. В. Петраускас // Археологія. – 2005г. – № 2. – С. 70–79.

263. Готун І. А. Експериментальна модель гончарного горну типу Малополовецького / І. А. Готун, А. В. Коваль, А. В. Петраускас // Проблеми археології Середнього Подніпров'я : До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею. – Київ-Фастів : [б/в], 2005д. – С. 334–341.

264. Готун І. А. Моделювання чорнометалургійних та лісохімічних процесів за матеріалами Північної експедиції / І. А. Готун, А. В. Петраускас, О. В. Петраускас // Археологія. – 2005е. – № 3. – С. 52–65.

265. Готун І. А. Споруди для обробки продуктів та зберігання припасів на давньоруських селищах Середнього Подніпров'я / І. А. Готун // Проблеми археології Середнього Подніпров'я : До 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею. – Київ-Фастів : [б/в], 2005ж. – С. 342–347.

266. Готун І. Відтворення давньоруського металургійного процесу в Північній експедиції / І. Готун, О. Коваль, А. Петраускас // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2007а. – Вип. 10. – С. 165–177.

267. Готун І. А. Культурна спадщина с. Стайки : історія та перспективи пізнання / І. А. Готун, М. В. Квітницький, А. В. Петраускас // Зб. наук. пр. НДІ

українознавства. – Т. XV. – К. : «Рада», 2007б. – С. 204–222.

268. *Готун І. А.* Споруди давньоруських пам'яток Шестовиці та їх місце серед синхронних старожитностей регіону / І. А. Готун // МДАПВ. – Вип. 11. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007в. – С. 250–255.

269. *Готун І. А.* Неординарність давньоруського села на прикладі селища Ходосівка-Рославське / І. А. Готун // Археологія. – 2008. – № 3. – С. 25–34.

270. *Готун І. А.* Заплавні давньоруські пам'ятки Київського Придніпров'я / І. А. Готун, А. В. Петраускас, М. В. Квітницький, О. А. Коваль // Археологія. – 2009а. – № 2. – С. 54–60.

271. *Готун І. А.* Нове давньоруське селище поблизу Ходосівки / І. А. Готун, А. М. Сухонос, О. М. Казимір // АДУ 2006–2007. – К. : ІА НАНУ, 2009б. – С. 84–86.

272. *Готун І. А.* Продовження робіт на селищі Ходосівка-Рославське на Київщині / І. А. Готун, А. М. Сухонос, О. М. Казимір // АДУ 2008. – К. : ІА НАНУ, 2009в. – С. 40–46.

273. *Готун І. А.* Археологічне вивчення будівель давньоруського села Середнього Подніпров'я / І. А. Готун // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – К. : ІА НАНУ, 2010а. – С. 94–99.

274. *Готун І. А.* Майстерня з обробки бурштину на давньоруському селищі Ходосівка-Рославське / І. А. Готун, А. М. Сухонос, О. М. Казимір // Археологія. – 2010б. – № 1. – С. 112–126.

275. *Готун І. А.* Третій сезон дослідження селища Ходосівка-Рославське / І. А. Готун, А. М. Сухонос, О. М. Казимір // АДУ 2009. – К.-Луцьк : ІА НАНУ, 2010в. – С. 91–95.

276. *Готун І. А.* Музеї під відкритим небом та експозиційні можливості експедиційних баз експериментальної археології / І. А. Готун, О. М. Казимір, А. В. Петраускас та ін. // Експериментальна археологія : завдання, методи, моделювання. – К.-М. : Вид-во Ліра-К, 2011. – С. 29–92.

277. *Готун І. А.* Гончарне горно з вишгородського посаду / І. А. Готун, А. В. Петраускас, А. А. Коваль // Производство керамики в Восточной Европе : Ostrogothica-Serie (Hefte). – Вып. 2. – Харьков : С.А.М., 2013а. – С. 136–152.

278. *Готун І. А.* Господарство і побут мешканців селища Ходосівка-Рославське / І. А. Готун, Ю. О. Грицик, О. М. Казимір, А. М. Сухонос // Археологія. – 2013б. – № 4. – С. 85–102.

279. *Готун І. А.* Дослідження селища Ходосівка-Рославське / І. А. Готун, А. М. Сухонос, М. О. Колибенко та ін. // АДУ 2012. – К.-Луцьк : ІА НАНУ, 2013в. – С. 198, 199.

280. *Готун І. А.* Реконструкція життєвого укладу мешканців селища Ходосівка-Рославське за особливостями залізних виробів / І. А. Готун, А. М. Сухонос, О. М. Казимір // Експериментальна археологія : досвід моделювання об'єктів та виробництв. – К. : ІА НАНУ, 2013г. – С. 185–200.

281. *Готун І. А.* Селище Петрушки у західних Київських передмістях / І. А. Готун, М. О. Гунь, О. М. Казимір, А. В. Петраускас // Середньовічні міста Полісся. – К. : ІА НАНУ, 2013д. – С. 23–30.

282. *Готун І. А.* Слов'яно-руське сільське житло та питання його відтворення / І. А. Готун // Експериментальна археологія : досвід моделювання об'єктів та виробництв. – К. : ІА НАНУ, 2013е. – С. 20–47.

283. *Готун І. А.* Споруди поселення Автуничі / І. А. Готун // Матеріальна культура південноруського села IX–XIII ст. – К. : Стародавній світ, 2013ж. – С. 24–49.
284. *Готун І. А.* Домостроительство в неукрепленных пригородах Киева X–XIII вв. / И. А. Готун // ГАЗ. – Вып. 30. – Мн., 2015. – С. 294–304.
285. *Гошко Ю. Г.* Народна архітектура Українських Карпат / Ю. Г. Гошко, Г. П. Кіщук, І. Р. Могитич, П. М. Федака. – К. : Наук. думка, 1987. – 272 с.
286. *Гошко Ю. Г.* Промисли і торгівля в Українських Карпатах XV–XIX ст. / Ю. Г. Гошко – К. : Наук. думка, 1991. – 256 с. : іл.
287. *Греков Б. Д.* Феодалные отношения в Киевском государстве / Б. Д. Греков. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1936. – 191 с.
288. *Грибов Н. Н.* Отложения в котлованах построек : характерные структуры, их выделение, интерпретация / Н. Н. Грибов // Археология Подмосковья. – М. : ИА РАН, 2012. – Вып. 8. – С. 155–165.
289. *Григорьев А. В.* Северянская земля в VIII – начале XI века по археологическим данным / А. В. Григорьев. – Тула : «Гриф и К°», 2000. – 263 с.
290. *Григорьев А. В.* Жилые постройки начального этапа славянской колонизации бассейна р. Упы / А. В. Григорьев // Куликово поле : Исторический ландшафт. История. – Тула : ООО «Власта», 2003. – Т. I. – С. 319–343.
291. *Григорьев А. В.* Славянское население водораздела Оки и Дона в конце I – начале II тыс. н. э. / А. В. Григорьев. – Тула : ЗАО «Репроникс», 2005. – 207 с. : ил.
292. *Григорьев А. В.* Раскоп X на городище «Замок» г. Новгорода-Северского / А. В. Григорьев // Міста Давньої Русі. – К. : Стародавній світ, 2014. – С. 398–403.
293. *Гриценко В. П.* Раскопки средневековых памятников в Тульской области / В. П. Гриценко, Г. А. Шебанин // АО 1995 г. – М. : ИА РАН, 1996. – С. 121.
294. *Грицькан К. В.* Рештки язичницьких вірувань та обрядів на території Північної Буковини в XII–XIII ст. в світлі археологічних досліджень / К. В. Грицькан // Шляхи розвитку слов'янських народів. Актуальні проблеми історії. – К. : [б/в], 1993. – Вип. 4. – С. 10–12.
295. *Громов Г. Г.* Русское крестьянское жилище XV–XVIII вв. по письменным источникам / Г. Г. Громов // ВМУ. – Серия IX : История. – 1965. – № 6. – С. 35–48.
296. *Громов Г.* Методика этнографических экспедиций / Г. Громов. – М. : Изд. Моск. ун-та, 1966. – 120 с.
297. *Громов Г. Г.* Русское крестьянское жилище XVI–XVII вв. (по графическим источникам) / Г. Г. Громов // ВМУ. – Серия IX : История. – 1967. – № 3. – С. 62–78.
298. *Грушевский М.* Киевская Русь. – Т. 1 / М. Грушевский. – СПб. : Тип. Имп. уч. глухонемых, 1911. – 490 с.
299. *Грушевський М. С.* Чернігів і Сіверщина в українській історії (кілька спостережень і міркувань) / М. С. Грушевський // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. М. С. Грушевського. – [К.] : Держвидав України, 1928. – С. 101–117.
300. *Гудченко З.* Народна архітектура сіл Чорнобильщини / З. Гудченко // Полісся : мова, культура, історія. – К. : Асоціація етнологів, 1996. – С. 319–323.
301. *Гукин В. Д.* Спасательные раскопки на поселении Бранешты XII / В. Д. Гукин, Р. А. Рабинович // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини. – К. : [б/в], 1991. – С. 36, 37.

302. *Гупало К. Н.* Дослідження Київського Подолу (1974–1975 pp.) / К. Н. Гупало, Г. Ю. Івакін, М. А. Сагайдак // *Археологія Києва : Дослідження і матеріали.* – К. : Наук. думка, 1979. – С. 38–62.
303. *Гупало К. Н.* О ремесленном производстве на Киевском Подоле / К. Н. Гупало, Г. Ю. Ивакин // *СА.* – 1980. – №2. – С. 203–219.
304. *Гупало К. Н.* Деревянные постройки древнекиевского Подола / К. Н. Гупало // *Древности Среднего Поднепровья.* – К. : Наук. думка, 1981. – С. 136–158.
305. *Гупало К. Н.* Подол в древнем Киеве / К. Н. Гупало. – К. : Наук. думка, 1982. – 127 с.
306. *Гурбик А. О.* Актуальні проблеми дослідження українського села в епоху середньовіччя та нового часу / А. О. Гурбик // *УІЖ.* – 2003. – № 3. – С. 3–8.
307. *Гуревич А. Я.* Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе / А. Я. Гуревич. – М. : Высшая школа, 1970. – 224 с.
308. *Гуревич Ф. Д.* Древнерусский Новогрудок / Ф. Д. Гуревич // Тез. докл. на заседаниях, посв. итогам полевых иссл. 1962 г. – М. : [б/и], 1963. – С. 53, 54.
309. *Гуревич Ф. Д.* Сельское хозяйство и промыслы древнего Новогрудка / Ф. Д. Гуревич // *КСИА.* – 1965. – Вып. 104. – С. 77–84.
310. *Гуревич Ф. Д.* Древнерусский Новогрудок : посад – окольный город / Ф. Д. Гуревич. – Л. : Наука, 1981. – 160 с.
311. *Гуревич Ф. Д.* Жилые и хозяйственные постройки городов Черной Руси / Ф. Д. Гуревич // *КСИА.* – 1989. – Вып. 195. – С. 57–62.
312. *Гуревич Ф. Д.* О планировке и застройке древнего Новогрудка / Ф. Д. Гуревич // *КСИА.* – 1991. – Вып. 205. – С. 38–52.
313. *Гурин М. Ф.* Древнее железо белорусского Поднепровья (I тысячелетие н. э.) / М. Ф. Гурин. – Мн. : Наука и техника, 1982. – 126 с.
314. *Гурьянов В. Н.* Раскопки древнерусских памятников у хутора Борча на Десне / В. Н. Гурьянов // *АО 1995 г.* – М. : ИА РАН, 1996. – С. 126, 127.
315. *Гурьянов В. Н.* Древнерусские памятники у хут. Борча на Десне / В. Н. Гурьянов // *Песоченский историко-археологический сборник.* – Киров : [б/и], 1997. – Вып. 3. – Ч. 1. – С. 45–53, 229–231.
316. *Гурьянов В. Н.* К вопросу об экономике полесского села : По материалам раскопок поселения Борча / В. Н. Гурьянов, В. В. Миненко // *Вопросы археологии, истории, культуры и природы Верхнего Поочья.* – Калуга : Гриф, 1998. – С. 30–32.
317. *Гурьянов В. Н.* Селище Хизовка-3 / В. Н. Гурьянов // *Куликово поле : Исторический ландшафт. Природа. Археология. История :* В 2-х т. – Тула : Гос. музей-заповедник «Куликово поле», 2003. – Т. 2. – С. 31–47.
318. *Гуссаковский Л. П.* Древнерусское народное жилище VIII–XIII вв. : автореферат дис. на соиск. уч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.06 «Археология» / Л. П. Гуссаковский. – М., 1956. – 15 с.
319. *Дабижа В. Д.* Программа для этнографического описания губерний Киевского учебного округа / Сост. В. Д. Дабижею и (по языку) А. Л. Метлинским // *Тр. Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа.* – К. : В универ. тип., 1855. – V, 36 с.
320. *Давня історія України в 3 т. – Т. 3 : Слов'яно-руська доба* / Ю. С. Асеев, В. Д. Баран, Я. В. Баран та ін. – К. : ІА НАНУ, 2000. – 696 с.
321. *Давня історія України : у 2 кн. – Кн. 2.* / П. П. Толочко, Д. Н. Козак,

- С. Д. Крижицький та ін. – К. : «Либідь», 1995. – 224 с.
322. *Даль В.* Толковый словарь живого великорусского языка в 4 т. / В. Даль. – М. : Гос. изд. иностранных и нац. словарей, 1955. – Т. IV. – С. 636.
323. *Данилин А. Г.* Приспособления для сноповой сушки хлеба у восточных славян и их соседей / А. Г. Данилин // *Этнография*. – 1928. – № 2. – С. 68–90.
324. *Данилин А. Г.* Овины Центрально-промышленной области / А. Г. Данилин // *Культура и быт населения Центрально-промышленной области*. – М. : Музей Центрально-пром. обл., 1929. – С. 89, 90.
325. *Данилюк А.* Старовинні господарсько-технічні споруди в Карпатах / А. Данилюк // *ПУ*. – 1971. – № 4. – С. 35, 36.
326. *Данилюк А.* Через віки – до музею // *Жовтень*. – 1975. – № 7. – С. 143–147.
327. *Данилюк А. Г.* Особливості розвитку традиційного житла Волинського Полісся / А. Г. Данилюк // *НТЕ*. – 1977. – № 1. – С. 50–56.
328. *Данилюк А. Г.* Періодизація розвитку народного будівництва Українського Полісся / А. Г. Данилюк // *НТЕ*. – 1982. – № 6. – С. 59, 60.
329. *Данилюк А.* «Добра ж річ, коли в хаті є піч» / А. Данилюк // *СБ*. – 1988а. – № 2. – С. 21.
330. *Данилюк А.* Сволоки / А. Данилюк // *СБ*. – 1988б. – № 9. – С. 23.
331. *Данилюк А. Г.* Українська хата / А. Г. Данилюк. – К. : Наук. думка, 1991. – 112 с.
332. *Данилюк А.* Господарські будівлі на Поліссі кінця XIX – початку XX ст. / А. Данилюк // *ЗНТШ*. – Львів, 1992. – Т. ССХХІІІ. – С. 105–114.
333. *Данилюк А.* Наша хата / А. Данилюк. – Луцьк : Надстир'я, 1993. – 63 с.
334. *Данилюк А.* Давні народні будівельні традиції на Українському Поліссі / А. Данилюк // *Древляни*. – Львів : Ін-т народознавства НАНУ, 1996. – Вип. I. – С. 97–108.
335. *Даренська В. М.* Сакральність простору традиційного українського житла / В. М. Даренська // *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка*. – 2009. – № 1 (25). – С. 22–26.
336. *Даркевич В. П.* Древняя столица Рязанской земли XI–XIII вв. / В. П. Даркевич, Г. В. Борисевич. – М. : Кругъ, 1995а. – 448 с.
337. *Даркевич В. П.* Исследование сельского микрорегиона Рязани / В. П. Даркевич // *Древняя столица Рязанской земли XI–XIII вв.* / В. П. Даркевич, Г. В. Борисевич. – М. : Кругъ, 1995б. – Прил. 1. – С. 432–440.
338. *Де ля Фліз Д. П.* : Альбоми. – Т. 1 / Передм. В. Наулко, В. Горленко, редкол. : П. Сохань та ін. – К. : [б/в], 1996. – 257 с.
339. *Демидко С. Ю.* Освоєння межиріччя Горині – Південного Бугу в VI–XIII ст. / С. Ю. Демидко // *Велика Волинь : минуле й сучасне*. – Хмельницький-Ізяслав-Шепетівка : [б/в], [1994]. – С. 446–449.
340. *Демідко С. Ю.* Охоронні дослідження 1988–1989 рр. на території Хмельницької області / С. Ю. Демідко // *Охорона та охоронні дослідження пам'яток археології на Україні*. – Вінниця : [б/в], 1990. – С. 36, 37.
341. *Дем'яненко Д.* Структурні зміни в сільській окрузі Чернігова у другій половині XIII–XIV ст. / Д. Дем'яненко // *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи*. – Чернігів : ЧДПУ, 2013. – С. 52, 53.
342. *Дзембас О.* Пізньоримські гончарні майстерні в басейні р. Лія Закарпатської

- обл. / О. Дзембас // УГ. – Кн. 1. – К.-Опішне : Молодь – Укр. народознавство, 1993. – С. 160–165.
343. *Добрынкин Н.* Угольный [промысел] / Н. Добрынкин // Труды Владимирского губернского статистического комитета. – Вып. X. – Владимир : В Губ. тип., 1873. – С. 138–199.
344. *Довганіч О. О.* Охоронні реставраційно-відновлювальні роботи на вишгородському давньоруському гончарному осередку / О. О. Довганіч, І. А. Готун, А. В. Петраускас // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. – К.-Судак : «Академперіодика», 2006. – Т. II. – С. 105–112.
345. *Довженко В. І.* Огляд археологічного вивчення древнього Вишгорода за 1934–1937 рр. / В. І. Довженко // Археологія. – 1950. – Т. 3. – С. 64–92.
346. *Довженко В. І.* К истории земледелия у восточных славян в I тыс. н. э. и в эпоху Киевской Руси / В. І. Довженко // Материалы по истории земледелия СССР. – М. : Изд. АН СССР, 1952а. – Сб. 1. – С. 115–159.
347. *Довженко В. Й.* Розкопки древнього Вишгорода / В. Й. Довженко // АП. – 1952б. – Т. III. – С. 14–28.
348. *Довженко В. І.* Феодальний маєток в епоху Київської Русі в світлі археологічних даних / В. І. Довженко // Археологія. – 1953. – Т. VIII. – С. 10–27.
349. *Довженко В. І.* Раскопки древнерусских памятников на Руси в 1956 году / В. І. Довженко // КСИАУ. – 1959. – Вып. 8. – С. 146–155.
350. *Довженко В. І.* Землеробство древньої Русі до середини XIII ст. / В. І. Довженко. – К. : Вид. АН УРСР, 1961. – 267 с.
351. *Довженко В. Й.* Літописний Чучин / В. Й. Довженко // Археологія. – 1964. – Т. XVI. – С. 119–125.
352. *Довженко В. І.* Древнерусские городища на Среднем Днепре (в зоне строительства Каневской ГЭС) / В. І. Довженко // СА. – 1967. – № 4. – С. 260–273.
353. *Довнар-Запольский М. В.* История русского народного хозяйства / М. В. Довнар-Запольский. – К. : Тип. И. И. Чоколова, 1911. – Т. I. – VIII, 366 с.
354. *Дослідження Коростеньського городища* // НЗІМК. – 1935. – Кн. 3–4. – С. 103, 104.
355. *Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (Археологическая карта)* / М. П. Кучера, О. В. Сухобоков, С. А. Беляева и др. – К. : Наук. думка, 1984. – 196 с.
356. *Древняя Русь. Быт и культура* / Д. А. Беленькая, Г. К. Вагнер, Е. В. Воробьева и др. – М. : Наука, 1997. – 368 с.
357. *Древняя Русь в свете зарубежных источников : Хрестоматия* / Под ред. Т. Н. Джексона, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. – М. : РФСОН, 2009. – Т. III. – 264 с.
358. *Древняя Русь. Город. Замок. Село* / Г. В. Борисевич, В. П. Даркевич, А. Н. Кирпичников и др. – М. : Наука, 1985. – 432 с.
359. *Дубовицький О. С.* Охоронні дослідження багатопарового поселення біля с. Мала Снітинка на Київщині / О. С. Дубовицький, О. В. Філюк // Древние культуры и цивилизации Восточной Европы. – Одесса : [б/и], 1995. – С. 75, 76.
360. *Дубынин А. Ф.* Археологические исследования г. Суздаля (1936–1940) / А. Ф. Дубынин // КСИИМК. – Вып. XI. – 1941. – С. 91–99.
361. *Дьяченко А. Г.* О характере жилищно-хозяйственной архитектуры и планировке Донецкого городища в IX – начале X вв. / А. Г. Дьяченко // Археология

- славянского Юго-Востока. – Воронеж : Воронеж. педин-т, 1991. – С. 37–43.
362. *Едемский М. Б.* Этнологические наблюдения в Пинежском крае, Архангельской губернии в 1921 г. (Из путевых заметок) / М. Б. Едемский // Север. – 1923. – Кн. 3–4. – С. 197–214.
363. *Елеонская Е.* Сказка о Василисе Прекрасной и группа однородных с нею сказок / Е. Елеонская // ЭО. – 1906. – Кн. LXX–LXXI. – № 3 и 4. – С. 55–67.
364. *Енуков В. В.* О домостроительстве донских славян (по материалам городища Титчиха) / В. В. Енуков, О. Н. Енукова // Славяне восточной Европы накануне образования Древнерусского государства. – СПб. : СОЛО, 2012. – С. 140–147.
365. *Енукова О. Н.* Исследования на Липинском поселении / О. Н. Енукова // АО 1995 г. – М. : ИА РАН, 1996. – С. 133–135.
366. *Енукова О. Н.* Исследования Посемьской экспедиции / О. Н. Енукова, В. В. Енуков // АО 1996 г. – М. : ИА РАН, 1997а. – С. 110, 111.
367. *Енукова О. Н.* К вопросу об усадебной застройке Южной Руси / О. Н. Енукова // Проблемы истории и археологии Украины : К 140-летию со дня рожд. акад. Дм. Ив. Багалея. – Харків : АО «Бизнес Информ», 1997б. – С. 75, 76.
368. *Енукова О. Н.* Домостроительство населения Посемья в X–XIII вв. / О. Н. Енукова // Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя. – Суми : СумДПУ, 2003. – С. 15–20.
369. *Енукова О. Н.* Жилая постройка средневекового г. Рыльска / О. Н. Енукова // Куликово поле и Юго-Восточная Русь в XII–XIV вв. – Тула : ООО РИФ «Инфра», 2005а. – С. 145–158.
370. *Енукова О. Н.* К вопросу о методике реконструкции славяно-русского жилища / О. Н. Енукова // Ю.А. Липкинг и археология Курского края. – Курск : ООО «Полиграфия», ООО «Мечта», 2005б. – С. 73–78.
371. *Енукова О. Н.* Домостроительство населения междуречья Сейма и Псла в IX–XIII вв. / О. Н. Енукова. – Курск : Курск. гос. ун-т, 2007 – 220 с.
372. *Етнографія Києва і Київщини. Традиції і сучасність* / Л. Ф. Артюх, Н. К. Гаврилюк, В. Ф. Горленко та ін. – К. : Наук. думка, 1986. – 272 с.
373. *Ефименко А.* Дворищное землевладение в Южной Руси (Исторический очерк). – I–II / А. Ефименко // Русская мысль. – 1892. – № 4. – С. 156–177.
374. *Ефименко П. П.* Древнерусские поселения на Дону / П. П. Ефименко, П. Н. Третьяков. – М.-Л. : Изд. АН СССР, 1948. – 128 с. (МИА, № 8).
375. *Єршова Т.* Ремесло і побут сумських гончарів / Т. Єршова, Л. Федевич // УГ. – Кн. 1. – К.-Опішне : Молодь – Укр. народознавство, 1993. – С. 316–320.
376. *Жулкус В. В.* Особенности домостроительства Литовского Поморья в XI–XVII вв. / В. В. Жулкус // КСИА. – 1987. – Вып. 190. – С. 31–38.
377. *Забелин А.* Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. – Ч. 1 / А. Забелин. – К. : Тип. штаба Киев. воен. округа, 1887. – 365 с.
378. *Забелин И.* История русской жизни с древнейших времен. – Ч. I / И. Забелин. – М. : Тип. И. К. Грачева, 1876. – 654 с.
379. *Забелин И. Е.* Русское искусство. Черты самобытности в древнерусском зодчестве / И. Е. Забелин. – М. : Изд. кн. маг. Гроссман и Кнебель, 1900. – 160 с.
380. *Загорульский Э. М.* Возникновение Минска / Э. М. Загорульский. – Мн. : Изд. БГУ, 1982. – 356 с.
381. *Зарецкий И. А.* Гончарный промысел в Полтавской губернии / Иссл.

- И. А. Зарецкого. – Полтава : Изд. Полт. Губ. земства, 1894. – II, 126, XXIII, VI, II с.
382. *Засурцев П. И.* Постройки древнего Новгорода / П. И. Засурцев // Труды Новгородской экспедиции. – Т. II. – М. : Изд. АН СССР, 1959. – С. 263–298.
383. *Засурцев П. И.* Усадьбы и постройки древнего Новгорода / П. И. Засурцев // Жилища древнего Новгорода. – М. : Изд. АН СССР, 1963. – С. 83–165.
384. *Засурцев П. И.* Новгород, открытый археологами / П. И. Засурцев. – М. : Наука, 1967. – 206 с.
385. *Захарук Ю. Н.* Археология : наука историческая или источниковедческая / Ю. Н. Захарук // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС. – М. : Наука, 1987. – С. 100, 101.
386. *Зверуго Я. Г.* Древний Волковыск X–XIV вв. / Я. Г. Зверуго. – Мн. : Наука и техника, 1976. – 144 с.
387. *Звіздецький Б. А.* Археологічні дослідження Гульської давньоруської експедиції / Б. А. Звіздецький // АДУ 1990 р. – К. : [б/в], 1991. – Ч. 1. – С. 22, 23.
388. *Звіздецький Б. А.* Про типи та функціональне призначення археологічних об'єктів давньоруського поселення біля с. Гульськ / Б. А. Звіздецький, П. О. Носіков // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. – Чернігів : Сіверянська думка, 1992. – С. 35–38.
389. *Звіздецький Б. А.* Будівлі селища Гульськ та їх значення для вивчення соціально-економічного феномену поліського села кінця I тис. / Б. А. Звіздецький, І. А. Готун // Археологія. – 1997. – № 2. – С. 32–52.
390. *Звіздецький Б. А.* Поселення літописних древлян біля с. Гульськ / Б. А. Звіздецький // Матеріальна культура південноруського села IX–XIII ст. – К. : Стародавній світ, 2013. – С. 6–18.
391. *Звяруга Я. Г.* Ваўкавыск / Я. Г. Звяруга // Археалогія і нумізматыка Беларусі : Энцыкл. – Мн. : БелЭн, 1993. – С. 116–119.
392. *Зейфер В. А.* Хозяйственное сооружение (овин) на усадьбе Бородино по раскопкам 2011 года / В. А. Зейфер, Б. Е. Янишевский // Археология Подмосковья. – М. : ИА РАН, 2013. – Вып. 9. – С. 280–287.
393. *Зеленин Д. К.* Прimitивная техника гончарства «налепом» (au colombin) в Восточной Европе / Д. К. Зеленин // Этнография. – 1927. – № 1. – С. 87–105.
394. *Зеленин Д. К.* Перспективный план работ по этнологическому изучению Центрально-промышленной области / Д. К. Зеленин // Культура и быт Центрально-промышленной области. – М. : Музей Центрально-пром. обл., 1929. – С. 23–27.
395. *Зеленин Д. К.* Восточнославянская этнография / Д. К. Зеленин. – М. : Наука, 1991. – 507 с.
396. *Зеленцова О. В.* Янтарь из раскопок в древнейшей части Владимира-на Клязьме / О. В. Зеленцова, И. Н. Кузина, С. И. Милованов, В. В. Черненко // Балтийский янтарь. – Калининград : [б/и], 2011. – С. 75–81.
397. *Зельманович И. Д.* Древнерусская гончарная печь в с. Лука-Врублевская / И. Д. Зельманович // Тези доп. Подільської історико-краєзнавчої конференції – Хмельницький : [б/в], 1965. – С. 86, 87.
398. *Земятченский П. А.* О залежах глины в районах кустарного гончарного производства в Черниговской губернии (изсл. 1896 г.) / П. А. Земятченский // ОИКПР. – Т. IV. – СПб. : Тип. В. Киршбаум, 1897. – С. 216–244.
399. *Земятченский П. А.* Гончарные глины и каолиновые образования Киевской

- губернии (отчет 1898 г.) / П. А. Земятченский // ОИКПР. – Т. VI. – СПб. : Тип. В. Киршбаум, 1900. – С. 308–328.
400. *Зинченко В. А.* Гончарные горны Черниговщины по этнографическим данным / В. А. Зинченко // Проблемы вивчення середньовічного села на Поліссі. – Чернігів : Сіверянська думка, 1992. – С. 69–74.
401. *Зоценко В. М.* Новый ремесленный осередок XI ст. на Київському Подолі / В. М. Зоценко // Проблеми історії та археології давнього населення УРСР. – К. : Наук. думка, 1989. – С. 80, 81.
402. *Золотарев Д.* Этнографические наблюдения в деревне РСФСР (1919–1925 гг.) / Д. Золотарев // Материалы по этнографии. – Л. : Изд. Гос. Русского музея, 1926. – Т. III. – Вып 1. – С. 143–158.
403. *Зотько М. Р.* Работы Деснинской экспедиции в 1986–1989 гг. / М. Р. Зотько, Р. А. Нигматуллин, А. С. Смирнов, М. Е. Смирнова // КСИА. – 1993. – Вып. 210. – С. 63–68.
404. *Зубков А. В.* Уточнения к реконструкции роменских жилищ / А. В. Зубков // Ю. А. Липкинг и археология Курского края. – Курск : ООО «Полиграфия», ООО «Мечта», 2005. – С. 78–81.
405. *Ивакин Г. Ю.* Раскопки в северо-западной части Подола в 1980–1982 гг. / Г. Ю. Ивакин, Л. Я. Степаненко // Археологические исследования Киева 1978–1983 гг. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 77–105.
406. *Ивакин Г.* Южная Русь и Батыево нашествие / Г. Ивакин // Родина. – 2002. – № 11–12. – С. 107–111.
407. *Ивакін Г. Ю.* До історичної топографії пізньосередньовічного Києва / Г. Ю. Ивакін // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – К. : Наук. думка, 1976. – С. 214–221.
408. *Ивакін Г. Ю.* Дослідження на житловому масиві Теремки-2 (м. Київ) / Г. Ю. Ивакін, М. С. Сергеева // АДУ 1991 р. – Луцьк : Надстир'я, 1993а. – С. 33, 34.
409. *Ивакін Г. Ю.* Дослідження Південної частини Подолу в 1984–1985 рр. / Г. Ю. Ивакін, Г. А. Козубовський // Стародавній Київ : Археологічні дослідження 1984–1989 рр. – К. : Наук. думка, 1993б. – С. 104–133.
410. *Ивакін Г. Ю.* Історичний розвиток Києва XIII – середини XIV ст. (історико-топографічні нариси) / Г. Ю. Ивакін. – К. : [б/в], 1996. – 272 с.
411. *И[ванов] П.* Народные обычаи, поверья, приметы, пословицы и загадки, относящиеся к малорусской хате / П. [В.] И[ванов] // ХС : Лит.-науч. прил. к «Харьк. календарю» на 1889 г. – 1889. – Вып. 3. – С. 35–66.
412. *Иванова А. В.* Поселение, обряды при постройке хаты. – Материалы для этнографического изучения Харьковской губернии / А. В. Иванова // ХС : Лит.-науч. прил. к «Харьк. календарю» на 1893 г. – 1893. – Вып. 7. – С. 413–460.
413. *Иванченко Л. И.* Об одной группе восточнославянских построек второй половины I – начала II тыс. н. э. / Л. И. Иванченко // АИУ в 1978–1979 гг. – Днепропетровск : [б/и], 1980. – С. 149, 150.
414. *Иванченко Л. И.* Об одной группе поселений на правобережном Полесье / Л. И. Иванченко // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. – К. : [б/и], 1981. – С. 122, 123.
415. *Иванченко Ю.* Видатний вчений і патріот України / Ю. Иванченко // Студії з української етнографії та антропології / Х. К. Вовк. – К. : Мистецтво, 1995. – С. 3–6.

416. *Івашків Г.* Експедиція на Волинь (спостереження, розповіді гончарів, знахідки) / Г. Івашків // НЗ. – 1995. – № 6. – С. 371–377.
417. *Івашов М. В.* Древнерусское селище X – первой половины XIII вв. у д. Замятино на р. Дон / М. В. Івашов, Н. А. Тропин // Куликово поле : Исторический ландшафт. Природа. Археология. История : В 2-х т. – Тула : Гос. музей-заповедник «Куликово поле», 2003. – Т. 2. – С. 5–30.
418. *Івашова Н. Д.* Критерии анализа восточнославянских жилищ / Н. Д. Івашова // Археология Центрального Черноземья и сопредельных территорий. – Липецк : Липецк. гос. пед. ин-т, 1999. – С. 147–149.
419. *Івченко В.* Вода з десятого століття / В. Івченко // Науковий світ. – 1999. – № 11. – С. 44, 45.
420. *Ізюмова С. А.* Гончарный горн на городище Супруты / С. А. Ізюмова // Новое в археологии. – М. : Изд. Моск. ун-та, 1972. – С. 130–133.
421. *Іларіон*, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. Видання друге / Іларіон (І. Огієнко). – К. : АТ «Обереги», 1994. – 424 с.
422. *Ілюстрований* словник народної гончарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина) / О. М. Пошивайло. – Опішне : Укр. народознавство, 1993. – 235 с.
423. *Іов О. В.* Сельские поселения IX–XIII вв. Западной части Белорусского Полесья : автореферат дис. на соиск. уч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.06 «Археология» / О. В. Іов. – Мн., 1991. – 22 с.
424. *Іонов Н. Ф.* Гончарный промысел в Киевской губернии / Н. Ф. Іонов // Кустарная промышленность в Киевской губернии. – К. : Тип. насл. К. Круглянского, 1912. – Т. 1. – С. 1–77.
425. *Іпполитов В.* Сухая перегонка дерева и получение дальнейших продуктов ея / В. Іпполитов. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1864. – 119 с.
426. *Історія* культури древней Руси. – Т. 1. Домонгольский период. – Ч. I. Материальная культура / Под ред. Н. Н. Воронина, М. К. Каргера и М. А. Тихановой. – М.-Л. : Изд. АН СССР, 1948. – 483 с.
427. *Історія* культури древней Руси. – Т. 2. Домонгольский период. – Ч. II. Общественный строй и духовная культура / Под ред. Н. Н. Воронина, М. К. Каргера. – М.-Л. : Изд. АН СССР, 1951. – 547 с.
428. *Історія* первобытного общества. Эпоха классовообразования / Отв. ред. Ю. В. Бромлей. – М. : Наука, 1988. – 568 с.
429. *Історія* СССР с древнейших времен до наших дней / Ред. С. А. Плетнева, Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1966. – Т. 1. – 720 с.
430. *Історія* селянства Української РСР у 2 т / М. Ю. Брайчевський, Д. І. Мишко, І. Д. Бойко та ін. – К. : Наук. думка, 1967. – Т. 1. – 550 с. : іл., карт.
431. *Історія* українського мистецтва в 6 томах / Ю. С. Асєєв, І. Г. Шовкопляс, Д. Я. Телегін та ін. – К. : Укр. рад. енциклопедія, 1966. – Т. I. – 456 с.
432. *Історія* українського селянства : Нариси в 2-х т. / А. В. Блануца, К. П. Бунатян, Д. П. Вашук та ін. – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 1. – 632 с.
433. *Історія* української культури у п'яти томах / Ю. С. Асєєв, В. Д. Баран, І. А. Баранов та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 1. – 1136 с.
434. *Казаков А. Л.* К вопросу об усадебной застройке Черниговского Предградья XI–XIII вв. / А. Л. Казаков // Проблемы археологии Южной Руси. – К. : Наук.

думка, 1990а. – С. 23–28.

435. *Казаков А. Л.* Юго-западная окраина Любечского посада в IX–XIII вв. / А. Л. Казаков, В. Н. Марченко // Тез. ист.-археол. семинара «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.». – Чернигов : [б/и], 1990б. – С. 27–31.
436. *Казаков А. Л.* Південно-західна частина Любецького посаду в IX–XIII ст. А. Л. Казаков, В. М. Марченко // Старожитності Південної Русі. – Чернігів : Сіверянська думка, 1993. – С. 30–37.
437. *Казимір О. М.* Охоронні дослідження у Софіївській Борщагівці / О. М. Казимір, І. А. Готун // АДУ 2010. – К.-Полтава : [б/в], 2011. – С. 165–167.
438. *Казимір О. М.* Роботи Борщагівського загону Північної експедиції / О. М. Казимір, І. А. Готун, К. О. Терещук та ін. // АДУ 2012. – К.-Луцьк : [б/в], 2013. – С. 200–203.
439. *Казимір О. М.* Пам'яткоохоронні розкопки у Софіївській Борщагівці / О. М. Казимір, І. А. Готун, В. Ю. Непомящих та ін. // АДУ 2013. – К. : ІА НАНУ, 2014. – С. 151, 152.
440. *Калинина И. В.* Об использовании этнографических источников в археологических реконструкциях / И. В. Калинина // М-лы III Тверской археологической конференции и 8-го заседания научного семинара «Тверская земля и сопредельные территории в древности». – Т. I. – Тверь : [б/и], 2006. – С. 16–18.
441. *Калюк О. П.* Склад керамічної продукції XII ст. з київського Подолу / О. П. Калюк, М. А. Сагайдак // Археологія. – 1988. – Вип. 61. – С. 36–47.
442. *Калюк А. П.* Охранные исследования НПК «Археолог» в Киеве в 1989 году / А. П. Калюк // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини. – К. : [б/в], 1991. – С. 43–45.
443. *Калюк О. П.* До вивчення київського керамічного виробництва / О. П. Калюк // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д. Я. Самоквасова. – Чернігів : Сіверянська думка, 1993. – С. 93, 94.
444. *Каравайко Д.* Роменський шар городища Пісочний Рів / Д. Каравайко, С. Маярчак // Середньовічні старожитності Південної Русі-України. – Чернігів : Чернігів. держ. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка, 2003. – С. 33–35.
445. *Карамзин Н. М.* История государства Российского в 12-ти томах. / Н. М. Карамзин. – М. : Наука, 1989. – Т. I. – 640 с. : ил.
446. *Каргер М. К.* Жилище Киевской земли / М. К. Каргер // Рефераты научно-исследовательских работ за 1945 год. – М.-Л. : Изд. АН СССР, 1947а. – С. 84, 85.
447. *Каргер М. К.* К вопросу об убранстве интерьера в русском зодчестве домонгольского периода / М. К. Каргер // Труды Всероссийской Академии художеств. – Т. I. – Л.-М. : Гос. изд. «Искусство», 1947б. – С. 15–50.
448. *Каргер М. К.* Археологические исследования древнего Киева. Отчеты и материалы (1938–1947 гг.) / М. К. Каргер. – К. : Изд. АН УССР, 1951. – 252 с.
449. *Каргер М. К.* Древний Киев / М. К. Каргер // По следам древних культур. Древняя Русь. – [б/м] : Гос. изд. культ.-просвет. лит.-ры, 1953а. – С. 35–74.
450. *Каргер М. К.* Основные итоги и проблемы археологических исследований древнего Киева / М. К. Каргер // Доклады VI научной конференции Института археологии. – К. : Изд. АН Укр. ССР, 1953б. – С. 107–118.
451. *Каргер М. К.* Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. – Т. 1 / М. К. Каргер. – М.-Л. : Изд. АН СССР, 1958. – 579 с.

452. *Кашуба М. С.* Типы народного жилища Югославии в XIX в. / М. С. Кашуба // Типы сельского жилища в странах зарубежной Европы. – М. : Наука, 1968. – С. 69–100.
453. *Кашуба М. Т.* Алчедарское древнерусское поселение / М. Т. Кашуба, Н. П. Тельнов, Т. А. Щербакова. – Тирасполь : «Мако», 1997. – 106 с. : ил.
454. *Кирилович С. Р.* Печи для обжига глины Х в. у Десятиной церкви / С. Р. Кирилович // АО 1974 г. – М. : Наука, 1975. – С. 284, 285.
455. *Кирилович С. Р.* Раскопки на Старокиевской горе / С. Р. Кирилович // АО 1981 г. – М. : Наука, 1983. – С. 265.
456. *Кірієвич С. Р.* Археологічні розкопки біля с. Жовнин / С. Р. Кірієвич // Археологія. – 1965. – Т. XIX. – С. 189–195.
457. *Кірієвич С. Р.* Розкопки на схилах Старокиївської гори / С. Р. Кірієвич // АДУ 1969 р. – К. : Наук. думка, 1972. – Вип. IV. – С. 286.
458. *Кильдюшевский В. И.* Приемы домостроительства в городах Северо-Западной Руси в XIV–XV вв. / В. И. Кильдюшевский, О. В. Овсянников // Проблемы изучения древнего домостроительства в VIII–XIV вв. в Северо-Западной части СССР. – Рига : Зинатне, 1983. – С. 17–19.
459. *Кирпичников А. Н.* К истории древнего Белгорода в X–XI вв. / А. Н. Кирпичников // КСИИМК. – 1959. – Вып. 73. – С. 21–32.
460. *Киселев С. В.* Поселение. Социологический очерк / С. В. Киселев // Труды секции теории и методологии (социологической) Ин-та археологии и искусствоведения РАНИОН. – Вып. II. – М., 1928. – С. 35–68.
461. *Китицина Л. С.* Прimitивные формы гончарства в Костромской области / Л. С. Китицина // СА. – 1964. – № 3. – С. 149–164.
462. *Клейн Л. С.* Методологическая природа археологии / Л. С. Клейн // СА. – 1992. – № 4. – С. 86–97.
463. *Климовский С. И.* О сырье и масштабах производства древнерусских жерновов с Ильнецкого месторождения / С. И. Климовский, Е. П. Гуров // Восточноевропейский археологический журнал. – 2001. – 5 (12). – Режим доступа : http://arhaeology.kiev.ua/journal/050/...klimovsky_gurov.ht.
464. *Ковалев С. А.* Типы сельских поселений СССР / С. А. Ковалев // Вопросы географии. – М.-Л. : Изд. АН СССР, 1956. – С. 261–271.
465. *Ковалев С. А.* Географическое изучение сельского расселения / С. А. Ковалев. – М. : Изд. МГУ, 1960. – 340 с.
466. *Ковалев С. А.* Сельское расселение (географическое исследование) / С. А. Ковалев. – М. : Изд. Моск. ун-та, 1963. – 98 с.
467. *Ковалевский В. Н.* Некоторые аспекты изучения восточнославянского жилища / В. Н. Ковалевский // Археология Центрального Черноземья и сопредельных территорий. – Липецк : Липецк. гос. пед. ин-т, 1999. – С. 144–147.
468. *Ковалевский В. Н.* Термин «полуземлянка» (история появления и использование в современной науке) / В. Н. Ковалевский // Верхнедонской археологический сборник. – Липецк : Успех-Инфо, 2001. – Вып. 2. – С. 180–184.
469. *Ковалевский В. Н.* Славянские жилища VIII – первой половины X вв. в Днепро-Донском лесостепном междуречье : автореферат дис. на соиск. учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.06 «Археология» / В. Н. Ковалевский. – Воронеж, 2002. – 22 с.

470. Ковалевский В. Н. Славянские срубные жилища VIII – первой половины XI вв. с территории Днепро-Донского междуречья / В. Н. Ковалевский // Ю.А. Липкинг и археология Курского края. – Курск : ООО «Полиграфия», ООО «Мечта», 2005. – С. 67–73.
471. Ковалевский В. Н. «Лавки» как деталь интерьера славянского жилища / В. Н. Ковалевский // Археологическое изучение Центральной России. – Липецк : [б/и], 2006. – С. 306.
472. Коваленко В. П. Работы Шестовицкой экспедиции / В. П. Коваленко, А. П. Моця, А. В. Шекун // АО 1983 г. – М. : Наука, 1985. – С. 287, 288.
473. Коваленко В. П. К исторической топографии Черниговского детинца / В. П. Коваленко // Проблемы археологии Южной Руси. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 15–23.
474. Коваленко В. П. Гончарные горны XII в. на поселении Автуничи / В. П. Коваленко, А. П. Моця, Р. С. Орлов // Гомельщина : археология, история, памятники. – Гомель : [б/и], 1991. – С. 83–85.
475. Коваленко В. П. Давньоруське поселення біля с. Автуничі на Чернігівщині / В. П. Коваленко, О. П. Моця // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. – Чернігів : Сіверянська думка, 1992а. – С. 5–10.
476. Коваленко В. П. Про структуру економіки середньовічного поліського села / В. П. Коваленко // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. – Чернігів : Сіверянська думка, 1992б. – С. 32–35.
477. Коваленко В. П. Торгівля сільського населення Чернігово-Сіверської землі X–XIII ст. / В. П. Коваленко // Археологія. – 1993. – № 2. – С. 63–70.
478. Коваленко В. П. До питання про закономірності розміщення поселенських структур X – середини XIII ст. у Південній Русі / В. П. Коваленко, Ю. М. Ситий // Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посейм'я. – Білопілья : [б/в], 1994. – С. 43–45.
479. Коваленко В. Жилища гончаров XI–XII вв. на селище Автуничи на Черниговщине / В. Коваленко, А. Моця // ГАЗ. – 1997. – № 12. – С. 135–142.
480. Коваленко В. П. Гончарный производственный центр XI–XII вв. Автуничи на Черниговщине / В. П. Коваленко // Производственные центры : источники, «дороги», ареал распространения. – СПб. : [б/и], 2006. – С. 123–128.
481. Коваленко В. П. Гончарне виробництво на поселенні Автуничі / В. П. Коваленко, О. П. Моця // Матеріальна культура південноруського села IX–XIII ст. – К. : Стародавній світ, 2013. – С. 50–73.
482. Коваленко М. К. Первые металлургические заводы в Карелии (1670–1703) / М. К. Коваленко. – Л. : Наука, 1979. – 104 с.
483. Коваль В. Ю. Гончарный горн из Ростиславля Рязанского / В. Ю. Коваль // Археологические памятники среднего Поочья. – Вып. 6. – Рязань : [б/и], 1997а. – С. 120–129.
484. Коваль В. Ю. Охранные раскопки на городище Ростиславль / В. Ю. Коваль // АО 1996 г. – М. : ИА РАН, 1997б. – С. 126–128.
485. Коваль В. Ю. Проблемы изучения планировки и застройки поселений средневековой Руси / В. Ю. Коваль // Археология Подмоскovie. – М. : ИА РАН, 2007. – Вып. 3. – С. 58–70.
486. Коваль В. Ю. Об археологической интерпретации двухэтажных построек

- средневековой Руси (критические заметки) / В. Ю. Коваль // Археология Подмоскovie. – М. : ИА РАН, 2010. – Вып. 6. – С. 88–98.
487. Коека М. Гончарство сіл Громи і Томашівка Уманського району Черкаської обл. / М. Коека // УГ. – Описне : Укр. народознавство, 1996. – Кн. 3. – С. 143–150.
488. Козаков А. Л. Формування посадів міст Чернігово-Сіверської землі в IX–XIII ст. : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Археологія» / А. Л. Козаков. – К., 1992. – 20 с.
489. Козловська В. Таврований посуд слов'янської доби / В. Козловська // Науковий збірник за 1926 рік. – Записки Укр. наук. тов-ва у Києві, тепер Істор. секції ВУАН. – К. : Держ. тов-во України, 1926. – Т. 21. – С. 7–14.
490. Козловський А. О. Господарська діяльність осілого населення X–XIII ст. / А. О. Козловський // Археологія. – 1982. – Вип. 37. – С. 59–72.
491. Козловський А. О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. / А. О. Козловський. – К. : Наук. думка, 1992. – 184 с.
492. Козловський А. О. Полив'яна кераміка з давньоруських пам'яток Південного Подніпров'я / А. О. Козловський // Старожитності Русі-України. – К. : Київська академія євробізнесу, 1994. – С. 141–146.
493. Козловський А. О. Садиба першої половини XIII ст. в «місті Володимира» давнього Києва / А. О. Козловський, М. М. Ієвлєв // Дньїслово. – К. : Корвінпрес, 2008. – С. 241–257.
494. Козубовський Г. А. Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки / Г. А. Козубовський, Г. Ю. Івакін, А. А. Чекановський // Стародавній Київ : Археологічні дослідження 1984–1989 рр. – К. : Наук. думка, 1993. – С. 238–270.
495. Козюба В. К. Давньоруські пам'ятки Канева / В. К. Козюба // VII Всеукр. наук. конф. «Історичне краєзнавство в Україні : традиції і сучасність». – К. : Рідний край, 1995. – Ч. II. – С. 479–481.
496. Козюба В. К. Про язичницькі пережитки в побуті давнього населення України / В. К. Козюба // М-ли IV Міжн. археол. конф. студ. і молодих вчених. – К. : [б/в], 1996. – С. 57–59.
497. Козюба В. К. Південноруське сільське житло / В. К. Козюба // Археологія. – 1998. – № 1. – С. 28–46.
498. Козюба В. К. «Двір» в історико-юридичних пам'ятках Давньої Русі / В. К. Козюба // УІЖ. – 2003. – № 1. – С. 36–53.
499. Колединский Л. В. Кузница и постройка металлурга из Слуцка XII–XIII вв. / Л. В. Колединский // Первая Гомельская обл. науч. конф. по ист. краеведению, посв. 70-летию БССР и КПБ. – Гомель : [б/и], 1989. – С. 93, 94.
500. Колибенко О. Археологічні дослідження на території південно-східної околиці Переяслава / О. Колибенко // Тези Всеукр. наук. конф. «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури». – [Переяслав-Хмельницький] : [б/в], [1994]. – С. 17, 18.
501. Колода В. В. Опыт реконструкции производительности салтовских горнов из урочища Роганина / В. В. Колода // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини : проблеми і перспективи. – Суми-Ромни : [б/в], 1990. – С. 74–77.
502. Колода В. В. К вопросу о месте мастеров по производству железа в социальной структуре населения салтовской культуры / В. В. Колода // Археология и история Юго-Востока Древней Руси. – Курск : КГПИ, 1991. – С. 48–50.

503. Колода В. В. Некоторые аспекты черной металлургии донских славян в конце I тыс. н. э. / В. В. Колода // Археология и история Юго-Востока Древней Руси. – Воронеж : [б/и], 1993. – С. 52–56.
504. Колода В. В. Дослідження пам'ятки чорної металургії салтівської культури / В. В. Колода // Археологія. – 1996а. – № 1. – С. 78–84.
505. Колода В. В. Чорна металургія Дніпро-Донського межиріччя у другій половині I тис. н. е. : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.04 «Археологія» / В. В. Колода. – К., 1996б. – 21 с.
506. Колода В. В. Черная металлургия донских славян / В. В. Колода // Вопросы истории славян. Археология. Этнография. – Вып. 12. – Воронеж : Изд. Воронеж. гос. ун-та, 1998. – С. 24–34.
507. Колода В. В. Черная металлургия Днепро-Донского междуречья во второй половине I тыс. н. э. / В. В. Колода. – Харьков : РЦНИТ, 1999. – 244 с.
508. Колода В. В. Житло з жертovníком на Мохначанському городищі / В. В. Колода // Археологічний літопис Лівобережної України. – 2001. – № 1 (9). – С. 42–46.
509. Колчин Б. А. Мастерство древних кузнецов / Б. А. Колчин // По следам древних культур. Древняя Русь. – [б/м] : Гос. изд. культ.-просвет. лит-ры, 1953а. – С. 155–187.
510. Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси (домонгольский период) / Б. А. Колчин. – М. : Изд. АН СССР, 1953б. – 260 с.
511. Колчин Б. А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого (Продукция, технология) / Б. А. Колчин // Труды Новгородской археологической экспедиции. – Т. II. – М. : Изд. АН СССР, 1959. – С. 7–120 (МИА, № 65).
512. Колчин Б. А. Физическое моделирование сыродутного процесса производства железа // Археология и естественные науки / Б. А. Колчин, О. Ю. Круг. – М. : Наука, 1965. – С. 198–209 (МИА, № 129).
513. Колчин Б. А. Новгородские древности. Деревянные изделия / Б. А. Колчин. – М. : Наука, 1968. – 184 с. (САИ, вып. ЕІ–55).
514. Колчин Б. А. Археологии Новгорода 50 лет / Б. А. Колчин, В. Л. Янин // Новгородский сборник 50 лет раскопок Новгорода. – М. : Наука, 1982. – С. 3–137.
515. Коляда Ю. Ф. Народні мотиви в архітектурі старовинних українських млинів / Ю. Ф. Коляда // АРУ. – 1940. – № 5. – С. 24–27.
516. Комар А. В. Городище «Монастырище» и древнерусский Ромен: проблема приемственности / А. В. Комар, О. В. Сухобоков // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. – К. : Корвін пресс, 2004. – С. 159–173.
517. Комар О. В. Металургійні комплекси роменської культури з городища Монастирище / О. В. Комар // Експериментальна археологія: досвід моделювання об'єктів та виробництв. – К. : ІА НАНУ, 2013. – С. 87–99.
518. Конецкий В. Я. О реконструкции заселенности центральных районов Новгородской земли в XI–XII вв. / В. Я. Конецкий // Новгородский край. – Л. : Лениздат, 1984. – С. 159–165.
519. Контюевский. Спутник заводчика по части обработки продуктов дерева / Сост. Контюевским. – М. : Изд. книгопродавца Н. М. Клочкова, 1871. – 318 с.
520. Копалов А. В. Сельские постройки в Пермской губернии / А. В. Копалов // Записки Уральского о-ва любителей естествознания. – 1903. – Т. XXIV. – С. 83–101.

521. *Копанев А. И.* Крестьянство русского Севера в XVI в. / А. И. Копанев. – Л. : Наука, 1978. – 244 с.
522. *Коринный Н. Н.* Переяславская земля, X – первая половина XIII века. – К. : Наук. думка, 1992. – 312 с.
523. *Королев Ф. Н.* Гончарство в Смоленской и Вятской губерниях / Ф. Н. Королев // ОИКПР. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1894. – Т. II. – С. 89–99.
524. *Королев Ф. Н.* Гончарная промышленность в Вятской, Пермской и некоторых других губерниях / Ф. Н. Королев // ОИКПР. – СПб. : Тип. В. Киршбаум, 1895. – Т. III. – С. 79–90.
525. *Корчинский О. М.* Исследования древнерусских городищ на Львовщине / О. М. Корчинский // АО 1984 г. – М. : Наука, 1986. – С. 250, 251.
526. *Корчинський О.* Городище в селі Стільське на Львівщині (Короткий підсумок досліджень) / О. Корчинський // ЗНТШ. – Т. ССЛІІІ. – Львів, 2007. – С. 490–510.
527. *Косинская Л. Л.* О структуре жилища-полуземлянки (по археологическим и этнографическим данным таёжной зоны) / Л. Л. Косинская // М-лы III Тверской археологической конференции и 8-го заседания научного семинара «Тверская земля и сопредельные территории в древности». – Т. I. – Тверь : [б/и], 2006. – С. 26–31.
528. *Косич М. Н.* О постройках Белорусского крестьянина Черниговской губернии Мглинского уезда : села Рассухи, дер. Бородинки и Амелькина хутора / М. Н. Косич // Живая старина. – 1906. – № 1. – С. 74–93.
529. *Косміна Т. В.* Локальні особливості народного житла південних районів Поділля / Т. В. Косміна // НТЕ. – 1973. – № 4. – С. 24–31.
530. *Косміна Т. В.* Сільське житло Поділля : кінець XIX – XX ст. Історико-етнографічне дослідження / Т. В. Косміна. – К. : Наук. думка, 1980. – 192 с.
531. *Косміна Т.* Народна архітектура українського Полісся / Т. Косміна // Мистецька сторінка, 2006–2013. – Режим доступу : <http://storinka-m.kiev.ua/article.php?id=762>.
532. *Косміна Т.* Народне мистецтво в архітектурному ансамблі традиційного житла / Т. Косміна // Українське мистецтвознавство : матеріали, дослідження, рецензії. – К. : ІМФЕ НАНУ, 2008. – Вип. 8. – С. 52–62.
533. *Костомаров Н. И.* «Руина», «Мазепа», «Мазепинцы». Исторические монографии и исследования / Н. И. Костомаров. – М. : «Чарли», 1995. – 800 с.
534. *Костылева Е. Л.* Селище Кожевники «нового» времени на реке Уводь / Е. Л. Костылева, А. В. Уткин // Археология Верхнего Поволжья (к 80-летию К. И. Комарова). – М. : ИА РАН, 2006. – С. 186–210.
535. *Котигорошко В.* Класифікація гончарних печей Верхнього Потисся латено-римського часу / В. Котигорошко // УГ. – Кн. 1. – К.-Опішне : Молодь – Укр. народознавство, 1993. – С. 154–159.
536. *Котляр Н.* Древний Киев в новейших изысканиях / Н. Котляр, П. Толочко // Общественные науки. – 1982. – № 2. – С. 116–128.
537. *Кочин Г. Е.* Материалы для терминологического словаря древней России / Сост. Г. Е. Кочин. – М.-Л. : Изд. АН СССР, 1937. – [1], 487 с.
538. *Кочин Г. Е.* Сельское хозяйство на Руси в период образования русского централизованного государства конца XIII – начала XVI вв. / Г. Е. Кочин. – М.-Л. : Наука, 1965. – 463 с.
539. *Кравченко А. А.* Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII – начало

- XIV в.) / А. А. Кравченко. – К. : Наук. думка, 1986. – 128 с.
540. *Кравченко В.* Програма вивчення гончарства / В. Кравченко // Кращеознавство. – 1927. – № 2. – С. 11–15.
541. *Кравченко Н. М.* Исследование славянских памятников на Стугне / Н. М. Кравченко // Славяне и Русь. – К. : Наук. думка, 1979. – С. 74–92.
542. *Кравченко Н. М.* Реконструкція інтер'єру слов'янського житла VIII–IX ст. / Н. М. Кравченко, М. Л. Струнка // Археологія. – 1984. – Вип. 45. – С. 84–95.
543. *Кравченко Н. М.* Розкопки біля села Малополовецьке / Н. М. Кравченко, Р. Г. Шишкін, І. А. Готун та ін. // АДУ 1993 р. – К. : [б/в], 1997. – С. 72, 73.
544. *Кравченко Я. Є.* Щоб не спинився гончарний круг / Я. Є. Кравченко // СБ. – 1987. – № 12. – С. 18.
545. *Крапивина В. В.* Ольвия. Матеріальна культура I–IV вв. н. е. / В. В. Крапивина – К. : Наук. думка, 1993. – 184 с.
546. *Красильников К. И.* Гончарная мастерская салтово-маяцкой культуры / К. И. Красильников // СА. – 1976. – № 3. – С. 267–278.
547. *Красильников К. И.* Новые данные о гончарном производстве в салтовское время / К. И. Красильников // КСИА. – 1980. – № 160. – С. 60–69.
548. *Красильников К. И.* Постройки салтово-маяцкой культуры в степном Подонье / К. И. Красильников // Археология и история Юго-Востока Древней Руси. – Воронеж : [б/и], 1993. – С. 110–113.
549. *Красильников К. И.* Поисково-разведывательные работы на старом казацком поселке «Луганский» / К. И. Красильников, А. М. Кудасев, Л. И. Тельнова и др. // АДУ 1993 р. – К. : [б/в], 1997. – С. 74, 75.
550. *Красильников К. И.* Печи славянского типа в жилищах салтово-маяцкой культуры Среднедонечья / К. И. Красильников // Вопросы истории славян. – Вип. 12. – Воронеж : Изд. Воронеж. гос. ун-та, 1998. – С. 44–50.
551. *Краснопільський О.* Давньоруське поселення Путивськ поблизу Новгород-Сіверського / О. Краснопільський // Середньовічні старожитності Південної Русі-України. – Чернігів : ЧДПУ, 2003. – С. 35–37.
552. *Краткий обзор кустарных промыслов.* Иллюстрированное издание. – СПб. : Паровая скоропечатня М. М. Гутцац, 1896. – 4, XXXVI, 110, [1] с.
553. *Крепостная мануфактура в России.* – Ч. 2. Олонецкие медные и железные заводы / Ред. Б. Д. Греков. – М. : Изд. АН СССР, 1931. – XXVI, 247, 63 с., 1 л. карт.
554. *Круц В. А.* Исследования Днепровской экспедиции / В. А. Круц, А. И. Кубышев, О. В. Сухобоков // АО 1972 г. – М. : Наука, 1973. – С. 296, 297.
555. *Крушельницька Л. І.* Ранньослов'янські печі з Непоротова / Л. І. Крушельницька // МДАПВ. – Львів, 1995. – Вип. 6. – С. 204–209.
556. *Крыжицкий С. Д.* Жилые ансамбли древней Ольвии IV–II вв. до н. э. / С. Д. Крыжицкий. – К. : Наук. думка, 1971. – 144 с.
557. *Кубышев А. І.* Робота Комарівського загону Канівської давньоруської експедиції / А. І. Кубышев // УІЖ. – 1969. – № 8. – С. 158, 159.
558. *Кубышев А. І.* Комарівське поселення XI–XVI ст. / А. І. Кубышев // XV наукова конференція Ін-ту археології, присвячена 50-річчю утворення СРСР. – Одеса : [б/в], 1972. – С. 339–341.
559. *Кубышев А. И.* Раскопки поселения X–XV вв. у с. Комаровки / А. И. Кубышев // АИУ 1965–1966 гг. – Вип. I. – К. : Наук. думка, 1967. – С. 24–27.

560. *Кубышев А. И.* Раскопки средневекового поселения у с. Комаровка / А. И. Кубышев // АИУ в 1967 г. – Вып. II. – К. : Наук. думка, 1968. – С. 49–51.
561. *Кубышев А. И.* Исследования Комаровского поселения X–XV вв. в 1968 г. / А. И. Кубышев // АИУ в 1968 г. – К. : Наук. думка, 1971. – С. 239–242.
562. *Куза А. В.* Развитие рыболовства в Восточной Европе / А. В. Куза // Тез. докл. на заседании, посв. итогам полевых иссл. 1965 г. – М. : [б/и], 1966. – С. 17–21.
563. *Куза А. В.* Социально-историческая типология древнерусских городов X–XIII вв. / А. В. Куза // Русский город. – М. : Изд. МГУ, 1983. – Вып. 6. – С. 4–36.
564. *Кузнецов Г. О.* Археологічні дослідження в заплаві Десни / Г. О. Кузнецов // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства. – Чернігів–Ніжин : [б/в], 1988. – Вип. II. – С. 49.
565. *Кузнецов Г. О.* Феодальна садиба XII–XIII ст. на околиці Чернігова / Г. О. Кузнецов, Ю. М. Ситий // Чернігівська старовина. – Чернігів : Сіверянська думка, 1992. – С. 34–41.
566. *Кулешов С.* Хлебосушильни // Зодчий. – 1875. – № 2. – С. 25.
567. *Культура і побут населення України* / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко та ін. – К. : Либідь, 1991. – 230 с. : іл.
568. *Кутовой А. И.* Усадьбы как основные элементы градостроительной структуры древнерусского города / А. И. Кутовой // Древнерусские города. – М. : «Наука», 1981. – С. 65–67.
569. *Кутовой А. И.* Киевские жилища X–XII вв. и их место в архитектуре / А. И. Кутовой // Архитектура Киева. – К. : КиевЗНИИЭП, 1982. – С. 23–29.
570. *Кутовой А. И.* Киев 10–13 веков. Карта-реконструкция / А. И. Кутовой, В. А. Розенберг. – К. : «Мистецтво», 1988. – 12 с. : карта.
571. *Куфтин Б. А.* У гончаров Дмитровского и Воскресенского уездов / Б. А. Куфтин, А. М. Россова // Московский краевед. – 1928. – Вып. 5. – С. 9–30.
572. *Куфтин Б. А.* Типы и элементы жилища / Б. А. Куфтин // Крестьянские постройки. – М. : Изд. Кабинета краеведения, 1929. – С. 5–16.
573. *Куценко Т.* З історії гончарства в Олешні / Т. Куценко // СЛ. – 1995. – № 2. – С. 38–43.
574. *Кучера М. П.* Древній Пліснеськ / М. П. Кучера // АП. – 1962. – Т. XII. – С. 3–56.
575. *Кучера М. П.* Розкопки на околиці Луцька / М. П. Кучера // АДУ 1969 р. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 316–318.
576. *Кучера М. П.* Поселення волинян на околиці міста Луцька / М. П. Кучера // Археологія. – 1975. – Вип. 15. – С. 98–104.
577. *Кучера М. П.* Об одном типе застройки древнерусских поселений / М. П. Кучера // АИУ в 1978–1979 гг. – Днепропетровск : [б/и], 1980. – С. 153.
578. *Кучера М. П.* Раскопки городища у с. Старая Ушица / М. П. Кучера, П. А. Горишний // Археологические памятники Среднего Поднепровья. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 62–96.
579. *Кучера М. П.* Залишки водозбірних споруд на слов'яно-руських городищах X–XIII ст. / М. П. Кучера // Археологія. – 2000. – № 2. – С. 94–100.
580. *Кучин Ф. Г.* Сухая перегонка дерева / Ф. Г. Кучин // Материалы по описанию промыслов Вятской губернии. – Вып. III. – Вятка : Изд. Вят. Губ. земства, 1891. – С. 1–216.

581. *Кучинко М. М.* Продолжение раскопок у с. Городище на Волини / М. М. Кучинко // АО 1978 г. – М. : Наука, 1979. – С. 356.
582. *Кучинко М. М.* Давньоруські житла на землях Західного Побужжя і Посання / М. М. Кучинко // Археологія. – 1975. – Вип. 15. – С. 104–108.
583. *Кучинко М. М.* Рец. на : Зверуго Я. Г. Древний Волковыск X–XIV вв. Минск, Изд-во «Наука и техника», 1976, 142 с. / М. М. Кучинко // Археологія. – 1979. – Вип. 31. – С. 104–106.
584. *Кучинко М. М.* Розкопки у с. Городище на Волині / М. М. Кучинко // Древнерусское государство и славяне. – Мн. : Наука и техника, 1983. – С. 76–79.
585. *Кучинко М. М.* Житлово-господарський комплекс давньоруського городища біля с. Городище на Волині / М. М. Кучинко // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. – К. : Наук. думка, 1989. – С. 124, 125.
586. *Кучинко М. М.* Історично-культурний розвиток Західного Побужжя в IX–XIV століттях / М. М. Кучинко. – Луцьк : Надстир'я, 1993. – 159 с.
587. *Кучинко М. М.* Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині (від палеоліту до середини XIV ст.) / М. М. Кучинко. – Луцьк : Надстир'я, 1994. – 207 с.
588. *Кучинко М. М.* Археологічні пам'ятки Волині. Вид. 2 / М. М. Кучинко, Г. В. Охріменко. – Луцьк : Вид. Волин. держ. ун-ту «Вежа», 1995. – 167 с.
589. *Кучинко М. М.* Давньоруське городище Вал в Настир'ї / М. М. Кучинко. – Луцьк : Вид. Волин. держ. ун-ту «Вежа», 1996. – 208 с.
590. *Лабутина И. К.* Двор в средневековом Пскове / И. К. Лабутина // Проблемы изучения древнего домостроительства в VIII–XIV вв. в северо-западной части СССР. – Рига : Зинатне, 1983. – С. 23–26.
591. *Лагунова О. С.* Гончарний горн і круг та інші знаряддя для виготовлення гончарних виробів у Вишгороді / О. С. Лагунова // Старожитності Вишгородщини. – Вишгород : [б/в], 2004. – С. 35–42.
592. *Лебедева Н. И.* К методике полевой работы по постройкам / Н. И. Лебедева // Крестьянские постройки. – М. : Изд. Кабинета краеведения, 1929. – С. 17–24.
593. *Лебедева Н. И.* Прядение и ткачество восточных славян / Н. И. Лебедева // Восточнославянский этнографический сборник. – М. : Изд. АН СССР, 1956. – С. 461–542.
594. *Левашова В. П.* Сельское хозяйство / В. П. Левашова // Очерки по истории русской деревни X–XIII вв. – М. : Гос. изд. культ.-просв. лит-ры, 1956. – С. 19–105.
595. *Левашова В. П.* Добывание и использование вспомогательных производственных материалов / В. П. Левашова // Очерки по истории русской деревни X–XIII вв. – М. : Советская Россия, 1959а. – С. 94–103 (Тр. ГИМ, вып. 33).
596. *Левашова В. П.* Изделия из дерева, луба и бересты / В. П. Левашова // Очерки по истории русской деревни X–XIII вв. – М. : Советская Россия, 1959б. – С. 61–93.
597. *Левашова В. П.* Обработка кожи, меха и других видов животного сырья / В. П. Левашова // Очерки по истории русской деревни X–XIII вв. – М. : Советская Россия, 1959в. – С. 38–60 (Тр. ГИМ, вып. 33).
598. *Левинсон-Нечаева М. Н.* Ткачество / М. Н. Левинсон-Нечаева // Очерки по истории русской деревни X–XIII вв. – М. : Советская Россия, 1959. – С. 9–37.
599. *Легенький Ю. Г.* Мистецтво, народжене вогнем / Ю. Г. Легенький // Від ремесла до творчості. – К. : Час, 1990. – С. 56–73.
600. *Леонтович А. Н.* Кузнечный промысел / А. Н. Леонтович // Кустарная

- промышленность России. – СПб. : Типо-литограф. «Якорь», 1913. – Т. II. – С. 299–337.
601. *Леонтович Ф. И.* Крестьянский двор в литовско-русском государстве / Ф. И. Леонтович // ЖМНП. – Ч. СССР. – 1896. – Февраль. – С. 341–382.
602. *Леопольдов.* Библиография / Леопольдов // Тр. ВЭО. – 1851. – Т. I. – Отд. IV. – С. 121, 122.
603. *Лисенко С. И.* Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии. – Вып. 2. Роменский уезд / С. И. Лисенко. – Одесса : Изд. Полт. губ. земства, 1900. – 540 с.
604. *Лисенко С. И.* Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии. – Вып. III. Промыслы Лохвицкого уезда / С. И. Лисенко. – Полтава : Изд. Полт. губ. земства, 1904. – 202 с.
605. *Лисенко С. М.* Боярка : Историко-краеведческий нарис / С. М. Лисенко. – К. : Пошук.-вид. агентство «Книга Пам'яті України», 2006. – 120 с.
606. *Линьова Є. А.* Гончарство на посаді Білгорода Київського / Є. А. Линьова, Г. Г. Мезенцева // Вісник Київського Ун-ту. Іст. науки. – 1980. – Вип. 22. – С. 80–91.
607. *Логвин Г. Н.* Новые исследования древнерусской архитектуры / Г. Н. Логвин // СИА. – 1978. – № 8. – С. 31–34.
608. *Лысенко П. Ф.* Археологическое изучение древнего Берестя / П. Ф. Лысенко // Тез. докл. сов. дел. на IV Междун. конгрессе слав. археологии. – М. : Наука, 1980. – С. 38–40.
609. *Лысенко П. Ф.* Берестье / П. Ф. Лысенко. – Мн. : Наука и техника, 1985. – 399 с.
610. *Лысенко П. Ф.* Открытие Берестя / П. Ф. Лысенко. – Мн. : Наука и техника, 1989. – 159 с.
611. *Любавский М. К.* Историческая география России в связи с колонизацией / проф. М. К. Любавский. – М. : Типо-Литограф. И. И. Любимова, 1909. – 405 с.
612. *Ляўданскі А. Н.* Да гісторыі жалезнага промыслу на Палесі / А. Н. Ляўданскі // Працы Палескай экспедыцыі. – Мн., 1933. – Вып. 2. – С. 5–36.
613. *Ляпушкин И. И.* О жилищах восточных славян Днепровского левобережья VIII–X вв. / И. И. Ляпушкин // КСИИМК. – 1957. – Вып. 68. – С. 3–13.
614. *Ляпушкин И. И.* Городище Новотроицкое / И. И. Ляпушкин. – М. : Изд. АН СССР, 1958. – 328 с. (МИА, № 74).
615. *Львов А. С.* Очерки по лексике памятников старославянской письменности / А. С. Львов. – М. : Наука, 1966. – 320 с.
616. *Львов А. С.* Лексика «Повести временных лет» / А. С. Львов. – М. : Наука, 1975. – 367 с.
617. *Мавродин В.* Древняя Русь (Происхождение русского народа и образование Киевского государства) / В. Мавродин. – Л. : ОГИЗ Госполитиздат, 1946. – 312 с.
618. *Мавродин В. В.* Об общественном строе восточных славян VIII–IX вв. в свете археологических данных / В. В. Мавродин, И. Я. Фроянов // Проблемы археологии. – Вып. II – Л. : Изд. ЛГУ, 1978. – С. 125–132.
619. *Мазуров А. Б.* Рыболовный промысел в XII–XVIII вв. : (по данным раскопок в Коломне) / А. Б. Мазуров, Е. А. Цепкин // РА. – 2003. – № 4. – С. 129–138.
620. *Макаревич М. Л.* Раскопки древнерусских железоплавильных горнов IX–XI вв. в Городске / М. Л. Макаревич // КСИАУ. – 1959. – Вып. 8. – С. 173, 174.
621. *Макаров Н. А.* Русский север : таинственное средневековье / Н. А. Макаров. –

М. : [б/и], 1993. – 192 с. : 5 л. ил.

622. *Макаров Н. А.* Древнерусская археология : 10 лет между киевским и новгородским конгрессом / Н. А. Макаров // РА. – 1996. – № 3. – С. 18–29.

623. *Макаров Н. А.* Археологическое изучение севернорусской деревни : первые итоги раскопок поселения Минино на Кубенском озере / Н. А. Макаров, С. Д. Захаров // Славяне, финно-угры, скандинавы, волжские булгары. – СПб. : ИПК «Вести», 2000. – С. 145–161.

624. *Макаров Н. А.* Русь в XIII в.: характер культурных изменений / Н. А. Макаров // Русь в XIII веке : Древности темного времени. – М. : Наука, 2003. – С. 5–11.

625. *Маковецкий И. В.* Памятники народного зодчества Русского Севера / И. В. Маковецкий. – М. : Изд. АН СССР, 1955. – 183 с.

626. *Маковецкий И. В.* Архитектура русского народного жилища. Север и Верхнее Поволжье / И. В. Маковецкий. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – 338 с.

627. *Максимов Е. В.* Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре / Е. В. Максимов, В. А. Петрашенко. – К. : Наук. думка, 1988. – 148 с.

628. *Максимов С. В.* Куль хлеба. Нечистая, неведомая и крестная сила / С. В. Максимов. – Смоленск : «Русич», 1995. – 672 с.

629. *Малинова Р.* Прыжок в прошлое. Эксперимент раскрывает тайны древних эпох / Р. Малинова, Я. Малинов. – М. : Мысль, 1988. – 271 с.

630. *Малькевич О.* Печі для випалу кераміки з черняхівських поселень Південно-Західної України / О. Малькевич // УГ. – Кн. 1. – К.-Опішне : Молодь – Укр. народознавство, 1993. – С. 176–184.

631. *Мальм В. А.* Горны московских гончаров XV–XVII вв. (По материалам раскопок ГИМ в 1946 г.) / В. А. Мальм // Материалы и исследования по археологии Москвы. – Т. II. – М.-Л. : Изд. АН СССР, 1949. – С. 44–51 (МИА, № 12).

632. *Мальм В. А.* Промыслы древнерусской деревни / В. А. Мальм // Очерки по истории русской деревни X–XIII вв. – М. : Госкультпросветиздат, 1956. – С. 106–138 (Тр. ГИМ, вып. 33).

633. *Мальцев А. Н.* Шиши на Смоленщине и в Белоруссии // Новое о прошлом нашей страны. – М. : Наука, 1967. – С. 277–281.

634. *Мамшаев М.* Из истории гончарного производства в средневековом Дагестане / М. Мамшаев // Ученые записки ИИЯЛ им. Г. Цадасы Дагестанского филиала АН СССР. – Махачкала, 1970. – Т. XX. – С. 333–350.

635. *Маракуев В.* Полесье и полешуки (из путевых заметок) / В. Маракуев. – М. : Тип. А. Клейн, 1879. – 32 с.

636. *Марков А.* Бытовые черты русских былин / А. Марков // ЭО. – 1903. – Кн. LVIII. – № 3. – С. 42–112; Кн. LIX. – № 4. – С. 1–27.

637. *Мартынов А. И.* О реконструкциях в археологии / А. И. Мартынов // Интеграция археологических и этнографических исследований. – Омск : [б/и], 1995. – Ч. II. – С. 15–17.

638. *Масленников Д.* Зерносушилки / Д. Масленников // ПЭРСХ. – СПб. : Изд. А. Ф. Девриена, 1900. – Т. III. – Стб. 757–794.

639. *Маслов С. П.* Остеологический материал и особенности хозяйственного уклада поселения Борки III / С. П. Маслов, Е. Е. Антипина, С. И. Мусатова // Тез. докладов межвузовской ист.-краевед. конф. – Брянск : [б/и], 1988. – С. 64, 65.

640. *Массон В. М.* Экономика и социальный строй древних обществ (в свете данных археологии) / В. М. Массон. – Л. : Наука, 1976. – 192 с.
641. *Матвеева В. И.* Сухореченское селище / В. И. Матвеева // Средневожская археологическая экспедиция. – Куйбышев : [б/и], 1977. – С. 98–117.
642. *Матвеева В. И.* Горн для обжига посуды на поселении у с. Каменное / В. И. Матвеева // КСИА. – 1982. – Вып. 171. – С. 99–103.
643. *Матейко К. І.* Народна кераміка західних областей Української РСР ХІХ–ХХ ст. / К. І. Матейко. – К. : Вид. АН УРСР, 1959. – 107 с. : ХХІ табл.
644. *Материалы* Фастовской археологической экспедиции. – Вып. 1. Многослойное поселение Кошечевка-8 / С. Д. Лысенко, Е. И. Шкляревский, М. В. Квитницкий, Д. К. Черновол. – К.-Фастов : [б/и], 2012. – 332 с. : 24 табл.
645. *Махно Є.* Поселення культури «полів поховань» на північно-західному правобережжі / Є. Махно // АП. – 1949. – Т. 1. – С. 153–156.
646. *Мачинский В. Д.* Крестьянские сельскохозяйственные постройки / В. Д. Мачинский. – М. : Изд. Наркомзема «Новая деревня», 1924. – 169 с.
647. *Медведева М. В.* Давні промисли, ремесла та допоміжні види господарської діяльності поліщуків / М. В. Медведева // Звягель древній і вічно молодий. – Новоград-Волинський : [б/в], 1995. – С. 183–186.
648. *Мезенцева Г. Г.* Канівське поселення полян / Г. Г. Мезенцева. – К. : Вид. Київ. ун-ту, 1965. – 123 с. : іл.
649. *Мезенцева Г. Г.* Новые исследования Белгорода / Г. Г. Мезенцева // Новейшие открытия советских археологов. – К. : [б/и], 1975а. – Ч. III. – С. 88–90.
650. *Мезенцева Г. Г.* Раскопки Белгорода Киевского / Г. Г. Мезенцева // АО 1974 г. – М. : Наука, 1975б. – С. 321, 322.
651. *Мезенцева Г. Г.* Исследования Белгорода Киевского / Г. Г. Мезенцева, Е. А. Линева, Я. П. Прилипко // АО 1975 г. – М. : Наука, 1976. – С. 361–363.
652. *Мезенцева Г. Г.* Гончарна майстерня у Белгороді Київському / Г. Г. Мезенцева // Археологія. – 1977а. – Вип. 24. – С. 82–86.
653. *Мезенцева Г. Г.* Новые открытия на раскопках Белгорода Киевского / Г. Г. Мезенцева, Я. П. Прилипко // АО 1976 г. – М. : Наука, 1977б. – С. 339, 340.
654. *Мезенцева Г. Г.* Археологические исследования Белгорода Киевского / Г. Г. Мезенцева // Тез докл. сов делегации на IV Междун. конгрессе славянской археологии. – М. : Наука, 1980. – С. 40, 41.
655. *Мельниченко Л. А.* Про лісохімічні промисли Полісся / Л. А. Мельниченко // Велика Волинь : минуле і сучасне. – Житомир : [б/в], 1993. – С. 175, 176.
656. *Методические рекомендации* для подготовки томов «Свода памятников истории и культуры народов СССР» по Украинской ССР / Авт.-сост. В. И. Тимофеев, П. Т. Тронько. – К. : Ин-т истории, 1981. – 207 с.
657. *Микитенко Л.* Гончарство Васильківського та Обухівського районів Київської області / Л. Микитенко, В. Самарський // УГ. – Кн. 3. – Опішне : Укр. народознавство, 1996. – С. 135–142.
658. *Милецкий А. М.* Парк-музей «Древний Киев» / А. М. Милецкий, П. П. Толочко. – К. : Наук. думка, 1989. – 152 с.
659. *Миллер В.* Очерки русской народной словесности. Былины. I–XVI / Всеволод Миллер. – М. : Тип. Выс. утв. Тов-ва И. Д. Сытина, 1897. – XIV, 464 с.
660. *Миллер О.* Илья Муромец и богатырство киевское / О. [Ф.] Миллер. – СПб. :

Н. И. Михайлов, 1869. – V, XXV, 830, XXV с.

661. Миллер О. Ф. Великорусские былины и малорусские думы / Реферат О. Ф. Миллера // Труды III АС. – Т. 2. – К. : [б/и], 1878. – С. 285–306.

662. Миллер О. Опять к вопросу о былинах / О. [Ф.] Миллер // ЖМНП. – 1888. – Ч. ССLVIII. – Июль. – С. 175–191.

663. Милонов Н. П. Археологическая разведка в г. Радонеже (Загорский район Московской обл.) / Н. П. Милонов // Историко-археологический сборник НИИ краеведческой и музейной работы. – М. : [б/и], 1948. – С. 65–73.

664. Милонов Н. П. Древнерусские курганы и селища в бассейне Верхней Волги / Н. П. Милонов // Материалы по археологии Верхнего Поволжья. – М. : Изд. АН СССР, 1950. – С. 152–172 (МИА, № 13).

665. Милославский М. Г. Техника деревянного зодчества на Руси в XVI–XVII вв. / М. Г. Милославский // История строительной науки и техники. – М. : Изд. АН СССР, 1956. – С. 44–111.

666. Миненко В. В. Древнерусский железоделательный комплекс у городища Синин / В. В. Миненко, Е. А. Шинаков // Археологічні старожитності Подесення. – Чернівці : Сіверянська думка, 1995. – С. 99–101.

667. Миненко В. В. Археологические работы в Жуковском районе Брянской области / В. В. Миненко // АО 1996 г. – М. : ИА РАН, 1997. – С. 144, 145.

668. Миненко В. В. Охранные раскопки поселений Александровка и Константиново в Подольском районе Московской области / В. В. Миненко, И. А. Готун, В. Н. Гурьянов // АО 2000 г. – М. : Наука, 2001. – С. 88, 89.

669. Мироненко К. Господарське приміщення на посаді літописної Лтави / К. Мироненко // НЗУІ. – Переяслав-Хмельницький, 2003. – Вип. 14. – С. 129–142.

670. Мисько Ю. В. Про сакральні функції східнослов'янського житла (за матеріалами Пруто-Дністровського межиріччя) / Ю. В. Мисько // Археологічні студії. – К.-Чернівці : Прут, 2000. – Вип. 1. – С. 113–120.

671. Михайлина Л. П. Жилища Верхнего Попрутья VIII–X вв. / Л. П. Михайлина // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. – К. : [б/и], 1981. – С. 102, 103.

672. Михайлина Л. П. Населення Верхнього Попруття VIII–X ст. / Л. П. Михайлина. – Чернівці : Рута, 1997. – 144 с.

673. Михайлина Л. Розвиток металургії та металообробки у східнослов'янського населення райковецької культури / Л. Михайлина // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці : Золоті литаври, 2000а. – Т. 1. – С. 65–73.

674. Михайлина Л. П. Середньовічне житло східних слов'ян VIII–X ст. / Л. П. Михайлина // Середньовічна Європа : погляд з кінця XX ст. – Чернівці : Золоті литаври, 2000б. – С. 211–216.

675. Михайлина Л. П. Типологія східнослов'янських жител VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами / Л. П. Михайлина // Археологічні студії. – 2003. – Вип. 2. – С. 116–131.

676. Михайлина Л. П. Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами / Л. П. Михайлина. – К. : ІА НАНУ, 2007. – 300 с.

677. Михайлина Л. П. Соціальний зміст поселенських структур райковецької культури / Л. П. Михайлина // Археологічні студії. – 2008. – Вип. 3. – С. 118–134.

678. Михайлина Л. П. Общинні центри в системі полюддя літописних княжінь / Л. П. Михайлина // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – К. : ІА НАНУ, 2010. – С. 261–265.
679. Мовчан И. И. Раскопки на р. Лыбеди / И. И. Мовчан, А. П. Моця // АО 1976 г. – М. : Наука, 1977. – С. 340.
680. Мовчан І. І. Сільська околиця Києва / І. І. Мовчан // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. – Чернігів : Сіверянська думка, 1992. – С. 30–32.
681. Мовчан І. І. Давньокиївська околиця / І. І. Мовчан. – К. : Наук. думка, 1993а. – 174 с.
682. Мовчан І. Пізньосередньовічний гончарний комплекс на Видубичах у Києві / І. Мовчан // УГ. – Кн. 1. – К.-Опішне : Молодь – Укр народознавство, 1993б. – С. 254, 255.
683. Мовчан І. І. Рядова забудова верхнього Києва в кінці Х – на початку XII ст. / І. І. Мовчан, А. О. Козловський, М. М. Ієвлєв // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст. – К. : Корвін пресс, 2004. – С. 192–205.
684. Мовчанівський Т. Райковецька державна археологічна експедиція 1933 року / Т. Мовчанівський // НЗ ІМК. – 1934. – Кн. 1. – С. 210, 211.
685. Мовчанівський Т. М. Райковецьке городище XI–XIII ст. / Т. Мовчанівський // НЗ ІМК. – 1935. – Кн. 5–6. – С. 125–176.
686. Могильченко М. Гончарство у с. Олешні у Чернігівщині / М. Могильченко // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів : З друк. Наук. тов-ва ім. Шевченка, 1899. – Т. I. – С. 53–65.
687. Мойсеїв І. «Рідна хата» в системі категорій української культури / І. [К.] Мойсеїв // Культурологічні студії. – К. : «КМ Academia», 1996. – С. 130–146.
688. Молчанова Л. А. Из истории развития сельских поселений и усадеб белорусов / Л. А. Молчанова // СЭ. – 1956. – № 1. – С. 29–41.
689. Молчанова Л. А. Материальная культура белорусов / Л. А. Молчанова. – Мн. : Наука и техника, 1968. – 232 с.
690. Монгайт А. Л. Раскопки в Старой Рязани / А. Л. Монгайт // КСИИМК. – 1951. – Вып. XXXVIII. – С. 12–24.
691. Монгайт А. Л. Раскопки Старой Рязани / А. Л. Монгайт // По следам древних культур. Древняя Русь. – [б/м] : Гос. изд. культ.-просвет. лит-ры, 1953. – С. 289–320.
692. Монгайт А. Л. Старая Рязань / А. Л. Монгайт // Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. – Т. IV. – М. : Изд. АН СССР, 1955. – 228 с.
693. Монгайт А. Л. Рязанская земля / А. Л. Монгайт. – М. : Изд. АН СССР, 1961. – 400 с.
694. Монтаг П. В. Досвід реконструкції технологічної схеми металургійного виробництва / П. В. Монтаг, О. В. Філюк // Шляхи розвитку слов'янських народів. Актуальні проблеми історії. – Вип. 4. – К. : [б/в], 1993. – С. 39, 40.
695. Морачевский В. В. Промыслы и занятия населения / В. В. Морачевский // Малороссия. – СПб. : Изд. А. Ф. Девриена, 1903. – С. 127–218.
696. Моргунов Ю. Ю. Работы в Лубенском районе Полтавской области / Ю. Ю. Моргунов, В. И. Неприна, А. Б. Супруненко // АО 1984 г. – М. : Наука, 1986. – С. 274–276.
697. Моргунов Ю. Ю. Два городища XI–XIII вв. на р. Ромен в Посулье / Ю. Ю. Моргунов // КСИА. – 1987. – Вып. 171. – С. 65–71.

698. *Моргунов Ю. Ю.* О некоторых особенностях домостроительства поселения Сампсониев Остров / Ю. Ю. Моргунов // РА. – 2002. – № 2. – С. 56–66.
699. *Моргунов Ю. Ю.* Сампсониев Остров : Пограничная крепость на посульской окраине Южной Руси в XI–XIII вв. / Ю. Ю. Моргунов. – М. : Наука, 2003. – 187 с.
700. *Москаленко А. Н.* Городище Титчиха : Из истории древнерусских поселений на Дону / А. Н. Москаленко. – Воронеж : Изд. Воронеж. ун-та, 1965. – 310 с.
701. *Моця А. П.* Древнерусские памятники в зонах новостроек на р. Случь / А. П. Моця // АО 1976 г. – М. : Наука, 1977. – С. 344.
702. *Моця А. П.* Исследования летописного Богуславля / А. П. Моця // АО 1982 г. – М. : Наука, 1984. – С. 303, 304.
703. *Моця А. П.* Проблема «город и округа» в контексте изучения Черниговского региона / А. П. Моця // Тез. ист.-археол. семинара «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.». – Чернигов : [б/и], 1990. – С. 18–20.
704. *Моця А. П.* Южнорусское село : результаты и перспективы исследований / А. П. Моця // Научн. конф. «Древнерусская деревня. Археологическое исследование микрорегионов». – М. : [б/и], [1991]. – С. 7, 8.
705. *Моця А.* Полесское село древнерусского времени (по материалам поселения Автуничи) / А. Моця, И. Готун, В. Коваленко // Час, помнікі, людзі : Памяці рэпрасаваных археолагаў. – Мн. : [б/и], 1993а. – С. 83–86.
706. *Моця А. П.* Нові дослідження південноруського села / А. П. Моця, І. А. Готун, В. П. Коваленко // АДУ 1991 р. – Луцьк : Надстир'я, 1993б. – С. 74, 75.
707. *Моця О. П.* Давньоруське поселення біля с. Автуничі : черговий етап досліджень / О. П. Моця, І. А. Готун, В. П. Коваленко // АДУ 1992 р. – К. : [б/в], 1993в. – С. 97–99.
708. *Моця О. П.* «Місто і округа» в контексті вивчення Чернігівського регіону / О. П. Моця // Старожитності Південної Русі. – Чернігів : Сіверянська думка, 1993г. – С. 24–29.
709. *Моця О. П.* Населення південно-руських земель IX–XIII ст. (за матеріалами некрополів) / О. П. Моця. – К. : [б/в], 1993д. – 160 с.
710. *Моця А. П.* Автуничи – сельское поселение эпохи Киевской Руси / А. П. Моця // Природа. – 1994а. – № 5. – С. 51–53.
711. *Моця О.* Сучасний стан досліджень в українській археології / О. Моця // Український історик. – 1994б. – Ч. 120–123. – № 1–4. – С. 23–30.
712. *Моця А. П.* Южнорусское село: результаты и перспективы исследований / А. П. Моця // Славянская археология 1990. Раннесредневековый город и его округа. – М. : [ИА РАН], 1995. – С. 136–141 (МАР, Вып. 2).
713. *Моця О. П.* Київська Русь : результати та перспективи досліджень / О. П. Моця // УІЖ. – 1996. – № 4. – С. 41–49.
714. *Моця О. П.* Господарство давньоруського Автуничського поселення на Поліссі / О. П. Моця // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – К.-Львів : «РАС», 1997а. – С. 209–214.
715. *Моця О. П.* Продовження досліджень давньоруського селища Автуничі / О. П. Моця, І. А. Готун, В. П. Коваленко // АДУ 1993. – К. : [б/в], 1997б. – С. 89–91.
716. *Моця О. П.* Роботи 1998 р. на селищі в ур. Коровель / О. П. Моця, І. А. Готун // АБУ 1998–1999 рр. – К. : ІА НАНУ, 1999а. – С. 32–34.
717. *Моця О. П.* Соціальні відносини на селі в давньоруські часи / О. П. Моця //

Археологія. – 1999б. – № 2. – С. 50–59.

718. *Моця О. П.* Десятий сезон досліджень давньоруського селища Автуничі / О. П. Моця, І. А. Готун, В. П. Коваленко // АДУ 1994–1996 рр. – К. : «Прайм», 2000а. – С. 111, 112.

719. *Моця О. П.* Дослідження поселення Автуничі у 1994 році / О. П. Моця, І. А. Готун, В. П. Коваленко та ін. // АДУ 1994–1996 рр. – К. : «Прайм», 2000б. – С. 106–108.

720. *Моця О. П.* Роботи Дніпровської давньоруської експедиції в 1995 році / О. П. Моця, І. А. Готун, В. П. Коваленко та ін. // АДУ 1994–1996 рр. – К. : «Прайм», 2000в. – С. 109, 110.

721. *Моця О. П.* Погости в системі давньоруських населених пунктів / О. П. Моця // Археологічні студії. – 2003. – Вип. 2. – С. 199 – 203.

722. *Моця О.* Село давньоруського півдня: результати і перспективи досліджень / О. Моця // НЗУІ. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – Вип. 16. – С. 18–22.

723. *Моця О.* Давньоруський Чернігів / О. Моця, А. Казаков. – К. : «Стародавній світ», 2011а. – 316 с.

724. *Моця О. П.* Місто та його округа в середньовічному Поліссі / О. П. Моця // Середньовічні міста Полісся. – К.-Олевськ : ІА НАНУ, 2011б. – С. 52–54.

725. *Моця О. П.* Зрада й донос у контексті дослідження діяльності І. Мазепи / О. П. Моця // УІЖ. – 2012. – № 5. – С. 65–76.

726. *Моця О. П.* Міста Південної Русі : деякі теоретичні проблеми досліджень / О. П. Моця // Археологія. – 2014. – № 3. – С. 53–57.

727. *Музей народной архитектуры и быта Украинской ССР. Фотопутеводитель* / Автор-сост. А. В. Матвиенко, С. В. Верговский, Н. А. Зозуля и др. – К. : Мистецтво, 1985. – 192 с.

728. *Мукалов Н.* География Киевской губернии : учебное пособие по родоноведению / сост. Н. [Д.] Мукалов. – К. : В Губ. тип., 1883. – 146, IV с.

729. *Мысько Ю. В.* Почитание печи у восточных славян / Ю. В. Мысько // Хлеб в народной культуре. – М. : Наука, 2004. – С. 83–90.

730. *Назаренко В. А.* Исторические судьбы Приладожья и их связь с Ладогой / В. А. Назаренко // Славяне и Русь. – К. : Наук. думка, 1979. – С. 106–114.

731. *Народы европейской части СССР.* – Т. 1 / Под ред. В. А. Александрова, К. Г. Гуслистога, А. И. Залесского и др. – М. : Наука, 1964. – 984 с.

732. *Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час* / М. Ю. Смішко, В. М. Цигилик, В. Д. Баран та ін. – К. : Наук. думка, 1976. – 224 с.

733. *Наумов А. Н.* Гончарный комплекс первой половины XIII в. на поселении Монастырщина-5 / А. Н. Наумов // Археология и история Юго-Востока Руси. – Курск : КГПИ, 1991. – С. 58, 59.

734. *Наумов А. Н.* Охранные работы в Тульской области / А. Н. Наумов // АО 1994 г. – М. : ИА РАН, 1995. – С. 124, 125.

735. *Наумов А. Н.* Исследования на Куликовом поле, в г. Туле и области / А. Н. Наумов // АО 1995 г. – М. : ИА РАН, 1996. – С. 164–166.

736. *Наумов А. Н.* Раскопки на Куликовом поле и в г. Туле / А. Н. Наумов // АО 1996 г. – М. : ИА РАН, 1997. – С. 150, 151.

737. *Наумов А. Н.* К проблеме интерпретации находок и объектов черной

- металлургии и металлообработки / А. Н. Наумов // Деснинские древности. – Вып. III. – Брянск : Изд. Клинцовской гор. типографии, 2004. – С. 125–138.
738. *Невская Л. Г.* Семантика дома и смежных представлений в погребальном фольклоре / Л. Г. Невская // Балто-славянские исследования. 1981. – М. : Наука, 1982. – С. 106–121.
739. *Недопако Д. П.* Новий центр чорної металургії на Україні та деякі питання соціальної організації залізоробного ремесла кінця I тис. до н. е. – середини I тис. н. е. / Д. П. Недопако, С. В. Паньков // Тези доповідей V Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський : [б/в], 1980. – С. 140, 141.
740. *Недопако Д. П.* Техніко-технологічні дослідження залишків стародавньої чорної металургії та металообробки в околицях с. Синиця / Д. П. Недопако, С. В. Паньков // Сучасні проблеми археології. – К. : [б/в], 2002. – С. 156–158.
741. *Некрасов А. И.* Русское народное искусство / А. И. Некрасов. – М. : Гос. изд, [б/г]. – 163 с.
742. *Непомящих В. Ю.* Житлобудування Білгорода Київського (за результатами археологічних досліджень) / В. Ю. Непомящих // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. – Коростень : [б/в], 2008. – Т. 2. – С. 41–53.
743. *Нидерле Л.* Славянские древности / Л. Нидерле. – М. : Изд. иностранной литературы, 1956. – 450 с.
744. *Никифоровский М.* Русское язычество / М. Никифоровский. – СПб. : Тип. духовного журн. «Странник», 1875. – 2, 125, III с.
745. *Никифоровский Н. Я.* Очерки простонародного життя-бытья в Витебской Белоруссии и описание предметов обиходности (этнографические данные) / Сост. Н. Я. Никифоровский. – Витебск : Губ. типогр., 1895. – 552, CLIV с.
746. *Никифоровский Н. Я.* Простонародные приметы и поверья / Собр. Н. Я. Никифоровский. – Витебск : Губ. типолитогр., 1897. – X, 307, 30 с.
747. *Николаенко А. Г.* Гончарная мастерская № 1 из Ютановки / А. Г. Николаенко, В. Н. Гребенюков, В. А. Сарапулкин // Верхнедонской археологический сборник. – Липецк : Успех-Инфо, 2001. – Вып. 2. – С. 230–232.
748. *Никольская Т. Н.* Древнерусское селище Лебедка / Т. Н. Никольская // СА. – 1957. – № 3. – С. 176–197.
749. *Никольская Т. Н.* К истории древнерусского города Серенска / Т. Н. Никольская // КСИА. – 1965. – Вып. 113. – С. 108–116.
750. *Никольская Т. Н.* Сельские поселения земли вятичей / Т. Н. Никольская // КСИА. – 1977. – Вып. 150. – С. 3–10.
751. *Никольская Т. Н.* Воротыньск / Т. Н. Никольская // Древняя Русь и славяне. – М. : Наука, 1978. – С. 118–128.
752. *Никольская Т. Н.* Земля вятичей : К истории населения бассейна верхней и средней Оки в IX–XIII вв. / Т. Н. Никольская. – М. : Наука, 1981. – 296 с.
753. *Никольская Т. Н.* Городище Слободка XII–XIII вв. К истории древнерусского градостроительства в земле вятичей / Т. Н. Никольская. – М. : Наука, 1987. – 185 с.
754. *Никольский В.* История русского искусства / В. Никольский. – М. : Изд. Т-ва И. Д. Сытина, 1915. – Т. I. – 251 с.
755. *Никольский В.* История русского искусства. – Берлин : Гос. изд. РСФСР, 1923. – VIII, 250 с.
756. *Никольский Н. В.* Краткий курс по этнографии чуваш / Н. В. Никольский. –

Чебоксары : Чуваш. гос. изд-во, 1929. – Вып. 1. – 226 с.

757. *Новое в археологии Киева* / П. П. Толочко, Я. Е. Боровский, Г. А. Вознесенская и др. – К. : Наук. думка, 1981. – 456 с.

758. *Новосельцев А. П.* Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв. // Древнерусское государство и его международное значение / А. П. Новосельцев. – М. : Наука, 1965. – С. 355–419.

759. *Ногин К. И.* Смолокурение и дегтекурение / К. И. Ногин. – Л. : Госхимтехиздат, 1932. – 216 с.

760. *Носов Е. Н.* Некоторые вопросы домостроительства Старой Ладogi / Е. Н. Носов // КСИА. – 1977. – Вып. 150. – С. 10–17.

761. *Образцов А.* Смолокурение и дегтярное дело / А. Образцов. – М.-Л. : Гос. изд., 1927. – 39 с.

762. *Олейников П. Т.* Гончарни в Смоленской, Харьковской и Пензенской губерниях (отчет 1898 г.) / П. Т. Олейников // ОИКПР. – СПб. : Тип. В. Киршбаум, 1898. – Т. V. – С. 214–257.

763. *Олейников П. Т.* Гончарная промышленность в Нижегородской, Киевской и некоторых других губерниях (отчет 1899 г.) / П. Т. Олейников // ОИКПР. – СПб. : Тип. В. Киршбаум, 1900. – Т. VI. – С. 223–253.

764. *Орел Л.* Рідкісний експонат / Л. Орел // ПУ. – 1985. – № 1. – С. 52, 53.

765. *Орел Л.* Кераміка с. Вербa Копорського району Чернігівської обл. / Л. Орел // УГ. – Кн. 1. – К.-Опішне : Молодь – Укр. народознавство, 1993. – С. 311–315.

766. *Орлов Р. С.* Некоторые особенности формирования древнерусского художественного ремесла / Р. С. Орлов // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 163–174.

767. *Орлов Р. С.* Південноруський центр художньої металообробки X ст. / Р. С. Орлов // Археологія. – 1984. – Вип. 44. – С. 29–47.

768. *Орлов Р. С.* Возможности древнерусского гончарного производства на Полесье / Р. С. Орлов // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. – Чернігів : Сіверянська думка, 1992. – С. 27–30.

769. *Орлов Р. С.* Польові археологічні дослідження Вишгороду у 1990–1993 роках / Р. С. Орлов // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I – на початку II тисячоліть н. е. – Чернівці : «Рута», 1994а. – С. 53, 54.

770. *Орлов Р. С.* Правда Руська і керамічне виробництво XI–XII ст. / Р. С. Орлов // Старожитності Русі-України. – К. : Київська акад. євробізнесу, 1994б. – С. 165–173.

771. *Осадчий Р.* Поселення великокняжої доби XI–XIII ст. біля с. Софіївська Борщагівка на Київщині / Р. Осадчий, О. Філюк // ВА. – 1999. – № 1. – С. 95–98.

772. *Оссовский Г.* Геолого-геогностический очерк Волынской губернии / Г. Оссовский // Тр. Волынского губ. стат. комитета. – Вып. I : Отдел исторический и геолого-геогностический. – Житомир : В тип. Сенкевича, 1867. – С. 152–352.

773. *Оссовский Г. О.* Откуда привозился красный шифер, встречаемый как в древних храмах, так и в других памятниках Киева / Г. О. Оссовский // Тр. III АС. – Т. 2. – К. : [б/и], 1878. – С. 159–164.

774. *Островерхов А. С.* Про чорну металургію на Ягорлицькому поселенні / А. С. Островерхов // Археологія. – 1978. – 28. – С. 26–36.

775. *Охоронні розкопки* // ПУ. – 1985. – № 3. – С. 48 + вкладка.

776. *Охотников П. Т.* Гончарни в Смоленской, Харьковской и Пензенской губерниях (Отчет 1898 г.) / П. Т. Охотников // ОИКПР. – СПб. : Тип. В. Киршбаум, 1898. – Т. V. – С. 214–257.
777. *Очерки общей этнографии. Европейская часть СССР* / Под ред. С. П. Толстова, Н. Н. Чебоксарова, К. В. Чистова. – М. : Наука, 1968. – 480 с.
778. *Очерки Рязанской мешеры* // Вестник Рязанских краеведов. – 1925. – № 3. – С. 1–20.
779. *Павленко С.* Исследование производственных комплексов овручской средневековой индустрии пироксилитового сланца в 2002 г. / С. Павленко // НЗУІ. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – Вип. 16. – С. 195–209.
780. *Павленко С. В.* Исследования древнерусских специализированных поселений по обработке пироксилитового сланца / С. В. Павленко // Сельская Русь в IX–XVI веках – М. : Наука, 2008 – С. 241–252.
781. *Павленко С. В.* Дослідження давньоруських пірофілітообробних майстерень біля с. Кирдани на Овруцькому кряжі / С. В. Павленко, А. П. Томашевський // АДУ 2012. – К.-Луцьк : [б/в], 2013. – С. 158, 159.
782. *Павлинов А. М.* История русской архитектуры / А. М. Павлинов. – М. : Типолит. Кушнарев и К°, 1894. – 264 с.
783. *Павлова К. В.* Хозяйственные постройки XII–XIII вв. на детинце древнего Новогрудка / К. В. Павлова // КСИА. – 1972. – Вып. 129. – С. 77–83.
784. *Падалка Я. І.* Як стати гончарем / Я. І. Падалка // Від ремесла до творчості. – К. : Час, 1990. – С. 83–104.
785. *Пакульский Н. А.* Краткие очерки кустарных промыслов Черниговской губернии / Н. А. Пакульский. – К. : Тип. И. И. Горбунова, 1898. – 124 с.
786. *Паньков С. В.* Нові дослідження пам'яток стародавньої чорної металургії в центральній Україні / С. В. Паньков, Д. П. Недопако // АДУ 1991 р. – Луцьк : Надстир'я, 1993а. – С. 85, 86.
787. *Паньков С. В.* Чорна металургія населення українського лісостепу (перша половина I тис. н. е.) / С. В. Паньков. – К. : Наук. думка, 1993б. – 147 с.
788. *Паньков С. В.* Новый центр стародавнього екстенсивного залізодобування в центральній Україні / С. В. Паньков, Д. П. Недопако // АОІКС. – 2000. – № 4. – С. 120–127.
789. *Паньков С. В.* Залізодобувне виробництво у давньоруському Києві / С. В. Паньков // Археологія. – 2003. – № 4. – С. 104–115.
790. *Паньков С. В.* Залізодобувне і ковальське виробництво давньоруського Києва та його околиць. Дослід історико-технічної реконструкції і порівняльної характеристики / С. В. Паньков. – К. : ІА НАНУ, 2012. – 240 с. : 9 табл., 20 рис.
791. *Пачкова С. П.* Металлургический центр зарубинецкой культуры у села Лютеж / С. П. Пачкова // СА. – 1970. – № 1. – С. 140–151.
792. *Пачкова С. П.* Господарство східнослов'янських племен на рубежі нашої ери / С. П. Пачкова. – К. : Наук. думка, 1974. – 136 с.
793. *Пачкова С. П.* Давньоруське городище Грінчук на Дністрі / С. П. Пачкова // Археологія. – 1979. – Вип. 32. – С. 78–96.
794. *Пачкова С. П.* Залізобробне ремесло на городищі Грінчук / С. П. Пачкова, В. Д. Гопак // Археологія. – 1981. – Вип. 36. – С. 54–66.
795. *ПВЛ.* – Ч. 1. Текст и перевод / Подгот. текста Д. С. Лихачева, Пер.

- Д. С. Лихачева, Б. А. Романова. – М.-Л. : Изд. АН СССР, 1950. – 504 с.
796. *Певцов А. Х.* Производство глиняных изделий (керамика) / А. Х. Певцов. – М. : Изд. книгопрод. Г. Т. Бриллиантова, 1903. – 327 с.
797. *Пекарская Л. В.* Археологические исследования древнерусского Вышгорода в 1979–1981 гг. / Л. В. Пекарская, В. Н. Зоценко // Археологические исследования Киева 1978–1983 гг. – К. : Наук. думка, 1985 – С. 125–136.
798. *Пеняк П. С.* Об организации Овручского шиферного производства / П. С. Пеняк // Актуальные проблемы историко-археологических исследований. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 126.
799. *Пеняк С. І.* Ранньословянське і давньоруське населення Закарпаття VI–XIII ст. / С. І. Пеняк – К. : Наук. думка, 1980. – 180 с.
800. *Петраускас А. В.* Ремісничче виробництво давньоруського поселення Автуничі / А. В. Петраускас // Археологія. – 1998. – № 2. – С. 104–110.
801. *Петраускас А.* Про розвиток залізобного виробництва на давньоруських пам'ятках Середнього Подніпров'я / А. Петраускас // НЗУІ. – Переяслав-Хмельницький, 2002а. – Вип. 13. – С. 93–103.
802. *Петраускас А. В.* Производство железа на древнерусских сельских поселениях Днепровского Левобережья / А. В. Петраускас // Деснинские древности. – Вып. II. – Брянск : Брян. обл. типогр., 2002б. – С. 180–183.
803. *Петраускас А. В.* Видобуток та обробка каміння на давньоруських селищах / А. В. Петраускас // Археологія. – 2003а. – № 1. – С. 66–75.
804. *Петраускас А. В.* Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX–XIII ст. : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.04 «Археологія» / А. В. Петраускас. – К., 2003б. – 20 с.
805. *Петраускас А. В.* Дослідження із експериментальної археології давньоруських ремесел та промислів / А. В. Петраускас, І. А. Готун, О. А. Коваль // Охорона культурної спадщини Київської області. – К. : [б/в], 2006а. – С. 143, 144.
806. *Петраускас А. В.* Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX–XIII ст. / А. В. Петраускас. – К. : КНТ, 2006б. – 200 с.
807. *Петраускас А. В.* Посад літописного Вишгорода за результатами робіт Північної експедиції 2008 р. / А. В. Петраускас, І. А. Готун, О. А. Коваль // АДУ 2008. – К. : ІА НАНУ, 2009. – С. 231.
808. *Петраускас О. В.* Слов'янські глинобитні печі поселення Обухів 2 останньої чверті I тис. (техніко-технологічні особливості побудови та експлуатації) / О. В. Петраускас, О. А. Коваль // Археологія. – 2012. – № 4. – С. 110–121.
809. *Петраускас О. В.* Горни пізньоримського часу з Комарова. Особливості конструкції та функціонального призначення / О. В. Петраускас, О. А. Коваль, Т. Р. Милян // Производство керамики в Восточной Европе : Ostrogothica-Serie (Hefte). – Вып. 2. – Харьков : С.А.М., 2013. – С. 23–34.
810. *Петрашенко В. О.* Житла VIII–X ст. на Правобережному Подніпров'ї / В. О. Петрашенко // Археологія. – 1982. – Вип. 37. – С. 48–59.
811. *Петрашенко В. А.* Древнерусские поселения Каневского Поднепровья / В. А. Петрашенко // Науч. конф. «Древнерусская деревня. Археологическое исследование микрорегионов». – М. : [б/и], [1991]. – С. 51, 52.
812. *Петрашенко В. А.* К изучению земледелия Древней Руси по материалам поселения у с. Григоровка на среднем Днепре / В. А. Петрашенко, Г. А. Пашкевич //

РА. – 1992. – № 1. – С. 198–210.

813. *Петрашенко В. О.* До проблеми археологічного дослідження південноруського села / В. О. Петрашенко // Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д. Я. Самоквасова. – Чернігів : Сіверянська думка, 1993. – С. 66–68.

814. *Петрашенко В. А.* Древнерусские поселения Каневского Поднепровья / В. А. Петрашенко // Славянская археология 1990. Раннесредневековый город и его округа. – М. : [ИА РАН], 1995. – С. 142–150 (МАР, вып. 2).

815. *Петрашенко В. О.* Канівський мікрорегіон і проблема заселення Подніпров'я в давньоруський час / В. О. Петрашенко // Історія Русі-України (Історико-археологічний збірник). – К. : ІА НАНУ, 1998. – С. 208–216.

816. *Петрашенко В. О.* Давньоруське село за матеріалами поселень в Канівському Подніпров'ї / В. О. Петрашенко // Археологія. – 1999. – № 2. – С. 60–78.

817. *Петрашенко В.* Середнє Подніпров'я на порозі утворення Київоруської держави / В. Петрашенко // Етногенез та рання історія слов'ян. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2001а. – С. 181–187.

818. *Петрашенко В. О.* Трахтемирів : подорож у давнину / В. О. Петрашенко, Є. В. Максимов. – К. : [б/в], 2001б. – 104 с.

819. *Петрашенко В.* Житла та внутрішня забудова садиб давньоруських поселень Київської Наддніпрянщини / В. Петрашенко // НЗУІ. – Переяслав-Хмельницький, 2003. – Вип. 14. – С. 92–100.

820. *Петрашенко В. А.* Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка) / В. А. Петрашенко. – К. : ІА НАНУ, 2005а. – 264 с., 130 ил.

821. *Петрашенко В. О.* Давньоруський комплекс пам'яток поблизу с. Бучак / В. О. Петрашенко // НЗУІ. – Вип. 16. – Переяслав-Хмельницький, 2005б. – С. 23–31.

822. *Петрашенко В. О.* Соціальна та етнічна характеристика південноруських неукріплених поселень / В. О. Петрашенко // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – К. : ІА НАНУ, 2010. – С. 559–562.

823. *Петров А.* Кустарные промыслы Кузнецкого уезда Саратовской губернии / Сост. А. Петровым // Приложение к Саратовской Земской Неделе за 1896 г. – № 18. – Саратов : Тип. Губ. земства, 1898. – 89 с.

824. *Петров В. П.* Подсечное земледелие / В. П. Петров. – К. : Наук. думка, 1968. – 228 с.

825. *П[етц] Б.* Жерновик или жерновой песчаник / Б. П[етц] // Энциклопедический словарь. Нач. проф. И. Е. Андреевским, прод. под ред. К. К. Арсеньева и засл. проф. Ф. Ф. Петрушевского. – Т. 22. – СПб. : Изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон, 1893. – С. 896.

826. *Пещерева Е. М.* Гончарное производство Средней Азии / Е. М. Пещерева. – М.-Л. : Изд. АН СССР, 1959. – 395 с.

827. *Пивоваров С. В.* Гнезда поселений VIII–XIII вв. на территории Северной Буковины и Черниговщины (общее и особенное) / С. В. Пивоваров, И. П. Возный // Тез. ист.-археол. семинара «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.». – Чернигов : [б/и], 1990. – С. 186–189.

828. *Південноруське село IX–XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури) / О. П. Моця, В. П. Коваленко, В. О. Петрашенко та ін.* – К. : ІЗМН, 1997. – 180 с.

829. *Північна експедиція ІА НАН України : Матеріали і дослідження.* – Вип. І. : Поселення між Ходосівкою та Лісниками : дослідження 2003 р. / І. А. Готун,

- Д. Л. Гаскевич, О. М. Казимір та ін. – К. : ВД «Стилос», 2007. – 264 с. : іл.
830. *Піцишин М.* Керамічне виробництво на Прикарпатті та Волині в період Київської Русі / М. Піцишин // УГ. – Кн. 1. – К.-Опішне : Молодь – Укр. народознавство, 1993. – С. 210–212.
831. *Платонов С. Ф.* Очерки по истории смуты в Московском государстве XVI–XVII вв. / С. Ф. Платонов. – М. : «Памятники ист. мысли», 1994. – 470 с.
832. *Плетнева С. А.* О заселении славянами Саркела – Белой Вежи / С. А. Плетнева // Археология Восточноевропейской Лесостепи. – Вып. 14. – Воронеж : Изд. Воронеж. гос. ун-та, 2000. – С. 82–98.
833. *Подземная охранная зона исторической территории Рязанского кремля.* – Рязань : Рекл.-издат. фирма «Стиль», 1995. – 139 с.
834. *Поділля : історико-етнографічне дослідження* / Л. Ф. Артюх, В. Г. Балущок, З. Є. Болтарович та ін. – К. : Вид-во НКЦ «Доля», 1994. – 504 с.
835. *Подобедова О. И.* Миниатюры русских исторических рукописей. К истории русского лицевого летописания / О. И. Подобедова. – М. : Наука, 1965. – 334 с.
836. *Полевой Л. Л.* Городское гончарство Пруто-Днестровья в XIV в. / Л. Л. Полевой. – Кишинев : Ред.-изд. отдел АН МССР, 1969 – 212 с.
837. *Полесье. Материальная культура* / В. К. Бондарчик, И. Н. Браим, Н. И. Бураковская и др. – К. : Наук. думка, 1988. – 448 с.
838. *Полонская Н. Д.* Историко-культурный атлас по русской истории / Н. Д. Полонская. – К. : Изд. В. С. Кульженко, 1913. – VI, 54, XLI с.
839. *Поляков Г. П.* Раскопки в Брянском Подесенье / Г. П. Поляков // АО 1985 г. – М. : Наука, 1987. – С. 91, 92.
840. *Пономарев Н. А.* История техники крупяного и мукомольного производства. – М. : Заготиздат, 1955. – Ч. I. – 132 с. : ил.
841. *Пономарев Н. В.* Кустарные промыслы Екатеринославской и Калужской губерний. Отчеты 1891–1892 гг. / Н. В. Пономарев // ОИКПР. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1894. – Т. II. – С. 160–194.
842. *Попов И. О.* Некоторые проблемы типологии славянских поселений северо-запада Восточной Европы 8–11 вв. / И. О. Попов // Матеріальна цивілізація Східної Європи. – К. : Ессе, 1994. – С. 36–38.
843. *Попов Н.* Лесная технология. / Н. Попов. – СПб. : Тип. Тов-ва «Общественная польза», 1871. – 4, 357, IV с.
844. *Попов Р.* Кустарная промышленность в России / Р. Попов. – Из «Отечественных записок». – 1875. – Т. ССХІХ. – № 3. – Отд. 2. – С. 1–32.
845. *Потапов И. А.* Гончарный горн XVII–XVIII вв. из Любеча / И. А. Потапов // Архітектурні та археологічні старожитності Чернігівщини. – Чернігів : Сіверянська думка, 1992. – С. 128, 129.
846. *Потьомкіна Т.* Про давньоруські житлові споруди рядового населення межиріччя Десни та Ворскли / Т. Потьомкіна // Тези Всеукраїнської наук. конф. «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури». – Переяслав-Хмельницький : [б/в], 1992. – С. 35, 36.
847. *Пошивайло О. М.* Гончарні цехи Лівобережної України XVII – поч. XX ст. / О. М. Пошивайло // НТЕ. – 1986. – № 6. – С. 33–39.
848. *Пошивайло О. М.* Етнографія українського гончарства : Лівобережна Україна / О. М. Пошивайло. – К. : Молодь, 1993. – 408 с. : іл.

849. *Пошивайло О. М.* Етнографія українського гончарства (Лівобережна Україна) : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук : спец. 07.00.07 «Етнологія (етнографія)» / О. М. Пошивайло. – К. : Молодь, 1995. – 50 с.
850. *Прибега Л. В.* Реставрація пам'яток народного зодчества / Л. В. Прибега // *СиА.* – 1984. – № 6. – С. 27, 28.
851. *Прибега Л. В.* Народное зодчество Украины : Охрана и реставрация / Л. В. Прибега. – К. : Будівельник, 1987. – 100, 3 с. : 8 л. ил.
852. *Прибега Л.* Хліборобські будівлі українського села XIX – початку XX ст. / Л. Прибега // *НТЕ.* – 1993. – № 4. – С. 37–41.
853. *Пригарин А. А.* Обряды по выбору места для строительства хаты у украинцев / А. А. Пригарин // *Древние культуры и цивилизации Восточной Европы.* – Одесса : [б/и], 1995. – С. 98–100.
854. *Пригарин А. А.* Жилище и его место в структуре строительных и обрядовых практик липован на Дунае / А. А. Пригарин // *Традиционная культура.* – 2009. – № 2 (31). – С. 28–42.
855. *Пригарин А.* Будівельні обряди та звичаї Степової України : матеріали до семіотичної характеристики української хати // *НЗ.* – 2001. – № 3. – С. 486–493.
856. *Приймак В. В.* До походження давньоруських двох'ярусних гончарних горнів / В. В. Приймак // *Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства.* – Чернігів-Ніжин : [б/в], 1988. – Вип. II. – С. 45, 46.
857. *Приймак В. В.* Охранные исследования памятников VIII–X вв. в верхнем Поворсклье / В. В. Приймак // *Археологические исследования на Полтавщине.* – Полтава : [б/и], 1990. – С. 76–86.
858. *Приймак В. В.* Давньоруське місто Вир / В. В. Приймак. – Білопілля : АТЗТ Білопільська друкарня, 1997. – 60 с. : іл.
859. *Прилежаев А. В.* Что такое кустарное производство? / А. В. Прилежаев. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1881. – III, 208 с.
860. *Приселков М. Д.* История русского летописания XI–XV вв. / М. Д. Приселков. – СПб. : Дмитрий Буланин, 1996. – 326 с.
861. *Приходнюк О. М.* Ранньослов'янські старожитності третьої чверті I тис. н. е. на Поділлі / О. М. Приходнюк // *М-ли третьої Подільської іст.-краєзн. конф.* – Львів : Каменярь, 1970. – С. 130–134.
862. *Приходнюк О. М.* Ранньослов'янське житло на Поділлі / О. М. Приходнюк // *Археологія.* – 1971. – Вип. 3. – С. 26–37.
863. *Приходнюк О. М.* Слов'яни на Поділлі (VI–VII ст. н. е.) / О. М. Приходнюк. – К. : Наук. думка, 1975. – 156 с.
864. *Приходнюк О. М.* Работы Среднеднепровской славяно-русской экспедиции / О. М. Приходнюк, С. А. Беляева // *АО 1979 г.* – М. : Наука, 1980. – С. 326, 327.
865. *Приходнюк О. М.* Археологічні дослідження на Росі і Россаві / О. М. Приходнюк // *Археологія.* – 1988. – Вип. 61. – С. 91–99.
866. *Приходько М.* Особливості сільського житла на Поліссі / М. Приходько // *НТЕ.* – 1970. – № 6. – С. 50–54.
867. *Прищепя Б. А.* Літописний Дорогобуж в період Київської Русі / Б. А. Прищепя, Ю. М. Нікольченко. – Рівне : Держ. ред.-вид. п-во, 1996. – 248 с.
868. *Прищепя Б. А.* Дорогобуж у X–XIII ст. : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.04 «Археологія» / Б. А. Прищепя. – К., 1998. –

16 с.

869. *Прищепа Б. А.* Слов'яно-руське поселення в Острозі / Б. А. Прищепа // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. – Коростень : [б/в], 2008. – Т. 2. – С. 80–84.
870. *Прищепа Б. А.* Дорогобуж на Горині у Х–ХІІІ ст. / Б. А. Прищепа. – Рівне : ПП ДМ, 2011а. – 250 с.
871. *Прищепа Б. А.* Муравицьке городище / Б. А. Прищепа, Ю. М. Нікольченко. – Маріуполь : Рената, 2011б. – 80 с. : іл.
872. *Прищепа Б. А.* Відтворення давньоруської печі в с. Пересопниця Рівненської обл. / Б. А. Прищепа, О. П. Войтюк // АДУ 2011. – К.: Волинські старожитності, 2012. – С. 409, 410.
873. *Прищепа Б. А.* Відтворення давньоруської печі в с. Пересопниця Рівненської обл. / Б. А. Прищепа, О. П. Войтюк // Відтворення давньоруської печі в с. Пересопниця Рівненської обл. – «Волинські старожитності» ДП ОАСУ, 2013. – Режим доступу : http://volynski-starozitnosti.net/publ/pam_39_jatkoznavstvo/prishhepa_b_a_vidtvorennya_davnoruskoji_pechi_v_s_peresopnicja_rivnenskoji_obl/30-1-0-217.
874. *Проблемная ситуация в современной археологии* / В. Ф. Генинг, С. В. Смирнов, Ю. Н. Захарук и др. – К. : Наук. думка, 1988. – 287 с.
875. *Программа для собирания этнографических предметов.* – СПб. : Тип. Тов-ва «Общественная польза», [б/г]. – 16 с.
876. *Прокофьев Р. В.* Древнерусское сезонное селище «Приморка II» в Северо-Восточном Приазовье / Р. В. Прокофьев // Археологическое изучение Центральной России. – Липецк : [б/и], 2006а. – С. 356–359.
877. *Простантинова В. В.* Використання каменю на території вотчини чернігівських князів у Х–ХІІІ ст. / В. В. Простантинова // Друга Чернігівська обл. наук. конф. з іст. краєзнавства. – Чернігів-Ніжин : [б/в], 1988. – Вип. II. – С. 33, 34.
878. *Прошкин О. Л.* Городище-1 у д. Маламахово : результаты археологического изучения / О. Л. Прошкин // Вопросы археологии, истории, культуры и природы Верхнего Поочья. – Калуга : Гриф, 1998. – С. 18–21.
879. *Прусевич А.* Гончарный промысел в Подольской губернии / А. Прусевич // Кустарные промыслы Подольской губернии. – К. : Типо-Лит. «С. В. Кульженко», 1916. – С. 9–116, табл.
880. *Пряхин А. Д.* Семилукское городище XII–ХІІІ вв. на р. Дон / А. Д. Пряхин, М. В. Цыбин // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС. – М. : Наука, 1987. – С. 209, 210.
881. *Пряхин А. Д.* Древнерусское Семилукское городище (материалы раскопок 1987–1993 гг.) / А. Д. Пряхин, М. В. Цыбин // На Юго-Востоке древней Руси. – Воронеж : Изд. Воронеж. ун-та, 1996. – С. 29–62.
882. *ПСРЛ.* – Т. 38. Радзивилловская летопись. – Л. : Наука, 1989. – 179 с.
883. *Пуголовок Ю.* Роменська садиба як структурна одиниця забудови сіверянського поселення / Ю. Пуголовок // Середньовічні старожитності Південної Русі-України. – Чернігів : ЧДПУ, 2004 – С. 104, 105.
884. *Пуголовок Ю.* До питання про ідентифікацію зернових ям з посаду літописної Лтави Х–ХІ ст. / Ю. Пуголовок // НЗУІ. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – Вип. 16. – С. 235, 236.

885. Пуголовок Ю. А. Печь, как культовое место в жилище северян : археологические данные / Ю. А. Пуголовок, С. А. Горбаненко // *Materialy i sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. – Т. XXXV. – Rzeszów, 2014. – S. 141–150.
886. Рабинович М. Г. Археологические раскопки в Москве в Китай-городе / М. Г. Рабинович // КСИИМК. – 1951. – Вып. XXXVIII. – С. 48–61.
887. Рабинович М. Г. Дом и усадьба в древней Москве (По материалам раскопок 1946–1950 гг.) / М. Г. Рабинович // СЭ. – 1952а. – № 3. – С. 50–75.
888. Рабинович М. Г. Раскопки в Москве в 1950 году / М. Г. Рабинович // КСИИМК. – 1952б. – Вып. XLIV. – С. 116–124.
889. Рабинович М. Г. О древней Москве. Очерки материальной культуры и быта горожан XI–XVI вв. / М. Г. Рабинович. – М. : Наука, 1964. – 354 с.
890. Рабинович М. Г. Русское жилище в XIII–XVII вв. / М. Г. Рабинович // Древнее жилище народов Восточной Европы. – М. : Наука, 1975. – С. 156–244.
891. Рабинович М. Г. Деревянные сооружения городского хозяйства в древней Руси / М. Г. Рабинович // Средневековая Русь. – М. : Наука, 1976. – С. 30–38.
892. Рабинович М. Г. Древнерусская одежда IX–XIII вв. / М. Г. Рабинович // Древняя одежда народов Восточной Европы. – М. : Наука, 1986. – С. 40–111.
893. Рабинович М. Г. Очерки материальной культуры русского феодального города / М. Г. Рабинович. – М. : Наука, 1988. – 312 с.
894. Радович Р. Стеля та сволок у традиційному будівництві поліщуків / Р. Радович, Р. Сілецький // НЗ. – 1996. – № 2. – С. 78–93.
895. Радович Р. Релікти архаїчного поліського житла / Р. Радович // Полісся України : матеріали історико-етнографічного дослідження / За ред. С. Павлюка, М. Глушка. – Львів : Ін-т народознавства НАНУ, 1999а. – Вип. 2. – С. 87–98.
896. Радович Р. Технологія зведення зрубу житла / Р. Радович // Полісся України : матеріали історико-етнографічного дослідження / За ред. С. Павлюка, М. Глушка. – Львів : Ін-т народознавства НАНУ, 1999а. – Вип. 2. – С. 99–116.
897. Радченко Е. С. Кустарный промысел и ремесло в Воскресенском уезде Московской губернии / Е. С. Радченко. – Воскресенск : Изд. Гос. худ.-ист. краевого музея, 1926. – 40, XXIII с.
898. Раппопорт П. А. Военное зодчество Западнорусских земель X–XIV вв. / П. А. Раппопорт. – Л. : Наука 1967. – 241 с. (МИА, №140).
899. Раппопорт П. А. О типологии древнерусских поселений / П. А. Раппопорт // КСИА. – 1967. – Вып. 110. – С. 3–9.
900. Раппопорт П. О. Про розвиток планової структури древньоруських жител лісостепової смуги / П. О. Раппопорт // Слов'яно-руські старожитності. – К. : Наук. думка, 1969. – С. 104–107.
901. Раппопорт П. А. Древнерусское жилище / П. А. Раппопорт. – Л. : Наука, 1975а. – 180 с.
902. Раппопорт П. А. Древнерусское жилище / П. А. Раппопорт // Древнее жилище народов Восточной Европы. – М. : Наука, 1975б. – С. 104–155.
903. Раппопорт П. А. О методике изучения древнерусского зодчества / П. А. Раппопорт // СА. – 1988. – № 3. – С. 118–129.
904. Ратич О. О. Підсумки дослідження древньоруських археологічних пам'яток на території Гальцької і Волинської земель / О. О. Ратич // Матеріали і дослідження

по археології УРСР. – К. : Вид. АН УРСР, 1954. – С. 5–15.

905. *Ратич О.* Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР / О. Ратич. – К. : Вид. АН УРСР, 1957. – 96 с. : карта.

906. *Ратич О. О.* Давньоруські археологічні пам'ятки в зоні затоплення Бурштинської ДРЕС / О. О. Ратич, В. Д. Баран // Тези доп. Подільської історико-краєзн. конф. – Хмельницький : [б/в], 1965а. – С. 81–83.

907. *Ратич О. О.* До питання про давньоруські житла Південно-Західної Русі / О. О. Ратич // Тези доп. міжвузівської ювілейної наук. конф., присв. 25-річчю возз'єднання Північної Буковини з УРСР. – Чернівці : [б/в], 1965б. – С. 101, 102.

908. *Ратич А. А.* Особые печи в древнерусском Звенигороде / А. А. Ратич, В. С. Шеломенцев-Терский // АО 1971 г. – М. : Наука, 1972а. – С. 388, 389.

909. *Ратич О.* Стародавній Пліснеськ / О. Ратич. – Львів : Каменярь, 1972б. – 19 с.

910. *Рафалович И. А.* Славяне VI–IX веков в Молдавии / И. А. Рафалович. – Кишинев : «Штиинца», 1972. – 244 с. : ил.

911. *Решетов А. М.* Основные хозяйственно-культурные типы ранних земледельцев / А. М. Решетов // Ранние земледельцы. – Л. : Наука, 1980. – С. 34–42.

912. *Ржига В. Ф.* Очерки из истории быта домонгольской Руси / В. Ф. Ржига. – М. : Изд. Гос. ист. музея, 1929 – 100 с. : табл. (Тр. ГИМ, вып. 5).

913. *Риер Я. Г.* Феодальное поселение X–XVI вв. у г. Чаусы в Могилевском Поднепровье / Я. Г. Риер // Вопросы истории. – Мн. : Изд. БГУ, 1981. – Вып. 8. – С. 13–19.

914. *Риер Я. Г.* Топография и планировка средневековой славянской деревни в Восточной Европе / Я. Г. Риер // Гомельщина : археология, история, памятники. – Гомель : [б/и], 1991. – С. 94–96.

915. *Риер Я. Г.* Сравнительная характеристика застройки средневековой деревни Восточной и Центральной Европы / Я. Г. Риер // Проблемы вивчення середньовічного села на Поліссі. – Чернігів : Сіверянська думка, 1992. – С. 49–51.

916. *Рисцов В.* При гончарному крузі : З мистецької практики / В. Рисцов. – К. : Вид-во ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1987. – 184 с.

917. *Ричков М. О.* Реконструкція минулого в археології / М. О. Ричков // Археологія. – 1997. – № 3. – С. 93–100.

918. *Розенфельдт И. Г.* Раскопки на северном мысу Старорязанского городища / И. Г. Розенфельдт // АО 1967 г. – М. : Наука, 1968. – С. 58, 59.

919. *Розенфельдт Р. Л.* Новые находки керамических горнов на Яузской гончарной слободе в Москве / Р. Л. Розенфельдт // СА. – 1959. – № 1. – С. 279–284.

920. *Розенфельдт Р. Л.* Заметки о древнерусском керамическом производстве / Р. Л. Розенфельдт // КСИА. – 1962. – Вып. 57. – С. 108–111.

921. *Розенфельдт Р. Л.* Московское керамическое производство XII–XIII вв. / Р. Л. Розенфельдт. – М. : Наука, 1968. – 124 с. (САИ, Вып. Е1–39).

922. *Розенфельдт Р. Л.* Янтарь на Руси / Р. Л. Розенфельдт // Проблемы советской археологии. – М. : Наука, 1978. – С. 197–208.

923. *Романов Б. А.* Люди и нравы древней Руси / Б. А. Романов. – Л. : Изд. ЛГУ, 1947. – 343 с.

924. *Романчук А. И.* Гончарная мастерская XI–XII вв. в Херсонесе / А. И. Романчук // Античная древность и средние века. – Свердловск, 1971. – Вып. 7. – С. 119–121.

925. Романчук С. П. До використання природних ресурсів Придніпров'я в епоху Київської Русі / С. П. Романчук // Фізична географія та геоморфологія. – К. : Вид-во при КДУ, 1975. – С. 27–34.
926. Русанова И. П. Славянские древности VI–IX вв. между Днестром и Западным Бугом / И. П. Русанова. – М. : Наука, 1973. – 100 с., ил. (САИ, вып. Е1–25).
927. Русанова И. П. Древнерусское Поднестровье / И. П. Русанова, Б. А. Тимошук. – Ужгород : Карпаты, 1981. – 144 с. : ил.
928. Русанова И. П. Кодын – славянские поселения V–VIII вв. на р. Прут / И. П. Русанова, Б. А. Тимошук. – М. : Наука, 1984. – 87 с. : ил.
929. Русанова И. П. Хлебные печи у славян / И. П. Русанова // Археология и история Юго-Востока Древней Руси. – Воронеж : [б/и], 1993а. – С. 56–59.
930. Русанова И. П. Языческие святилища древних славян / И. П. Русанова, Б. А. Тимошук. – М. : Науч.-иссл. археолог. центр «АРХЭ», 1993б. – 144 с. : 73 рис.
931. Рыбаков Б. А. Анты и Киевская Русь / Б. А. Рыбаков // ВДИ. – 1939. – 1 (6). – С. 319–337.
932. Рыбаков Б. А. Жернова Вщижского городища / Б. А. Рыбаков // КСИИМК. – 1945. – Вып. XI. – С. 15–19.
933. Рыбаков Б. А. Овручские пряслица / Б. А. Рыбаков // Доклады и сообщения исторического факультета МГУ. – М. : Изд. МГУ, 1946. – Вып. 4. – С. 21–31.
934. Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М. : Изд. АН СССР, 1948. – 803 с.
935. Рыбаков Б. А. Раскопки во Вщиже в 1948–1949 гг. / Б. А. Рыбаков // КСИИМК. – 1951. – Вып. XXXVIII. – С. 34–41.
936. Рыбаков Б. А. Стольный город Чернигов и удельный город Вщиж / Б. А. Рыбаков // По следам древних культур. Древняя Русь. – [б/м] : Гос. изд. культ.-просвет. лит-ры, 1953. – С. 75–120.
937. Рыбаков Б. А. Мир истории. Начальные века русской истории / Б. А. Рыбаков. – М. : Молодая гвардия, 1984. – 351 с. : ил.
938. Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1988. – 784 с.
939. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII веков / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1993. – 592 с.
940. Рыбина Е. А. Из истории ввоза янтаря в Новгород / Е. А. Рыбина // Новое в археологии. – М. : Изд. МГУ, 1972. – С. 224–228.
941. Рыбина Е. А. Археологические очерки истории новгородской торговли X–XIV вв. / Е. А. Рыбина – М. : Изд. Моск. ун-та, 1978. – 170 с.
942. Рыкунов А. Н. Исследования в г. Рыбинске / А. Н. Рыкунов, И. И. Рыкунова // АО 1996 г. – М. : ИА РАН, 1997. – С. 164, 165.
943. Рындина Н. В. Раскопки в Новгороде / Н. В. Рындина, С. А. Хорошев // АО 1967 г. – М. : Наука, 1968. – С. 17, 18.
944. Рядовий міщанський будинок у Києві XI–XIII ст. / [М. Ю. Брайчевський] // КС. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 26–54.
945. Савинов Д. Г. Палеоэтнография как самостоятельное направление культурно-исторических исследований / Д. Г. Савинов // Традиции отечественной палеоэтнологии. – СПб. : Изд. Санкт-Петерб. ун-та, 1997. – С. 61–65.
946. Саврасов А. С. Экспериментальные исследования археологов Воронежского

- университета и перспективы научного поиска / А. С. Саврасов // Проблемы гірничої археології. – Алчевськ : ДГМІ, 2003. – С. 69–72.
947. *Саврасов А. С.* Экспериментальные исследования плавки металла / А. С. Саврасов // Археологическое изучение Центральной России. – Липецк : [б/и], 2006. – С. 189–192.
948. *Сагайдак М. А.* Новое в археологии Киевского Подола / М. А. Сагайдак // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС. – М. : Наука, 1987. – С. 222, 223.
949. *Сагайдак М. А.* Давньокиївський Поділ : складання території та становлення функцій / М. А. Сагайдак // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. – К. : Наук. думка, 1989. – С. 195, 196.
950. *Сагайдак М. А.* Давньокиївський Поділ : проблеми топографії, стратиграфії, хронології / М. А. Сагайдак. – К. : Наук. думка, 1991. – 168 с.
951. *Сагайдак М. А.* Гражданская архитектура Киева X–XII вв. / М. А. Сагайдак // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. – СПб. : Нестор-История, 2010. – С. 530–545.
952. *Сагайдак М. А.* Дослідження давньоруських садиб по вул. Спаській, 35 у м. Київ / М. А. Сагайдак, Н. В. Хамайко, О. В. Комар, О. І. Вергун // АДУ 2011. – К.-Полтава : [б/в], 2012. – С. 265–268.
953. *Самарин Ю. А.* Подольские гончары / Ю. А. Самарин. – М. : Изд. Центр. музея народоведения, 1929. – 44 с.
954. *Самойлович В. П.* Народна творчість в архітектурі сільського житла / В. П. Самойлович. – К. : Держ. вид. літ-ри з будівн. і архіт-ри УРСР, 1961. – 342 с.
955. *Самойлович В. П.* Українське народне житло (кінець XIX – початок XX ст.) / В. П. Самойлович. – К. : Наук. думка, 1972. – 24 с., 32 рис.
956. *Самойлович В. П.* Народное архитектурное творчество Украины. 2 изд. / В. П. Самойлович. – К. : Будівельник, 1989. – 344 с.
957. *Самоковасов Д. Я.* План археологических работ по собиранию и систематизации древностей Чернигова для XIV Археологического съезда / Д. Я. Самоковасов // Тр. Московского предварительного комитета по устройству четырнадцатого археологического съезда. – Вып. 1. – М. : Тип. О-ва распространения полезных книг, 1906. – С. 1–21.
958. *Сафронов Ф. Г.* Русские промыслы и торги на северо-востоке Азии в XVII – середине XIX в. / Ф. Г. Сафронов. – М. : Наука, 1980. – 142 с.
959. *Сванидзе А. А.* Деревенские ремесла в средневековой Европе / А. А. Сванидзе. – М. : Высшая школа, 1985. – 176 с.
960. *Свирин А.* К вопросу об изображении архитектурных форм в произведениях древнерусской живописи / А. Свирин // Государственная Третьяковская галерея : Материалы и исследования. – [М.] : Советский художник, 1956. – С. 10–20.
961. *Світлинець А.* Як у с. Задне випалювали вапно / Подав А. Світлинець // Carpatica-Карпатика. – Вип. 32. – Ужгород : Ліра, 2005. – С. 243–246.
962. *Святловский В. В.* Кустари-кожевники Полтавской губернии / В. В. Святловский. – Полтава : Типо-Литограф. И. А. Дохмана, 1894. – 58 с., с прилож.
963. *Седов В. В.* Археологические разведки древнерусской деревни в Смоленской области / В. В. Седов // КСИИМК. – 1957а – Вып. 68. – С. 104–116.
964. *Седов В. В.* К вопросу о жертвоприношении в древнем Новгороде 1. Жертва

- строителей. 2. Новые материалы по языческой братчине / В. В. Седов // КСИИМК. – 19576. – Вып. 68. – С. 20–30.
965. Седов В. В. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли (VIII–XV вв.) / В. В. Седов. – М. : Изд-во АН СССР, 1960. – 156 с. (МИА, №92).
966. Седов В. В. Жилища Юго-Восточной Прибалтики / В. В. Седов // Древнее жилище народов Восточной Европы. – М. : Наука, 1975. – С. 276–301.
967. Седов В. В. Городища Смоленской земли / В. В. Седов // Древняя Русь и славяне. – М. : Наука, 1978. – С. 143–149.
968. Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян / В. В. Седов. – М. : Наука, 1979. – 154 с.
969. Седов В. В. Славяне в древности / В. В. Седов. – М. : Изд-во НПБО «Фонд археологии», 1994. – 344 с.
970. Седова М. В. Что показали археологические раскопки / М. В. Седова // Суздалью – 950 лет. – Ярославль : Верх.-Волж. кн. изд-во, 1977. – С. 67–69.
971. Седова М. В. Ярополч Залесский / М. В. Седова. – М. : Наука, 1978. – 158 с.
972. Седова М. В. Пережитки языческих верований в средневековой культуре Суздаля / М. В. Седова // КСИА. – 1993. – Вып. 208. – С. 77–86.
973. Селезнев В. И. Производство и украшение глиняных изделий в настоящем и прошлом (керамика) / В. И. Селезнев. – СПб. : Изд. К. Л. Риккера, 1894. – 338 с.
974. Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель) / С. О. Біляєва, О. М. Веремейчик, Г. О. Вознесенська та ін. – К. : Шлях, 2003. – 232 с.
975. Семенов С. А. Некоторые дополнения о культовом и хозяйственном назначении хлебных печей конца IX – X вв. на Рюриковом городище / С. А. Семенов // Древности Поволжья. – СПб. : [б/и], 1997. – С. 180–190.
976. Сергеева М. С. Некоторые вопросы реконструкции интерьера славянского жилища Днепро-Донского междуречья в VIII–X вв. / М. С. Сергеева // Археология и история Юго-Востока Руси. – Курск : КГПИ, 1991. – С. 74–76.
977. Сергеева М. С. К реконструкции древнерусской мебели : проблема источников / М. С. Сергеева // Теория и методика исследований археологических памятников лесостепной зоны. – Липецк : [б/и], 1992. – С. 212, 213.
978. Сергеева М. С. К истории бытовой печи у восточных славян / М. С. Сергеева // Археология и история Юго-Востока Древней Руси. – Воронеж : [б/и], 1993а. – С. 60, 61.
979. Сергеева М. С. Міське житло Південної Русі кінця XI – XVI ст. (Питання соціальної та культурно-історичної характеристики житлового інтер'єра Середньої Наддніпрянщини) : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Археологія» / М. С. Сергеева. – К., 1993б. – 18 с.
980. Сергеева М. С. Планова структура українського житла XV–XVI ст. / М. С. Сергеева // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. – К. : Центр пам'яткознавства, 1993в. – С. 124–129.
981. Сергеева М. С. Формування специфіки побуту міського населення на Русі у IX–XIII ст. / М. С. Сергеева // Старожитності Південної Русі. – Чернігів : Сіверянська думка, 1993г. – С. 147–151.
982. Сергеева М. С. До реконструкції меблів часів Київської Русі / М. С. Сергеева // Археологія. – 1994. – № 1. – С. 48–60.
983. Сергеева М. С. Про один тип опалювальних пристроїв у давньоруському

- житлі / М. С. Сергєєва // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины. – Харьков : [б/и], 1995. – С. 90, 91.
984. *Сергєєва М. С.* Косторізна справа у Стародавньому Києві / М. С. Сергєєва. – К. : КНТ, 2011. – 256 с.
985. *Сергєєва М. С.* Вироби з кістки та рогу з Воїнської Греблі / М. С. Сергєєва // Колекції наукових фондів Інституту археології НАН України : Джерела та дослідження. – К. : ІА НАНУ, 2012. – С. 133–145.
986. *Сергєєва М. С.* Майстри з обробки дерева та кістки давньоруського міста Воїня / М. С. Сергєєва. – К.-Харків : Майдан, 2015. – 232 с. : рис.
987. *Сергієва М. С.* Урочище Гончарі у давньому Києві / М. С. Сергієва, А. А. Чекановський, Л. В. Чміль // Шоста Всеукр. наук. конф. з іст. краєзнавства. – [Луцьк] : [Волинський ун-т ім. Лесі Українки], [1993]. – С. 212, 213.
988. *Серов О. В.* Исследования в Киевской области / О. В. Серов // АО 1983 г. – М. : Наука, 1985. – С. 354.
989. *Серов О. В.* Древнерусские селища у с. Дорогинка / О. В. Серов // АО 1985 г. – М. : Наука, 1987. – С. 410, 411.
990. *Серов О. В.* Металургійне селище біля с. Колонщина // О. В. Серов, О. В. Філюк // Матеріальна культура південноруського села IX–XIII ст. – К. : Стародавній світ, 2013. – С. 98–102.
991. *Серов О. В.* Охоронні розкопки біля селища Колонщина Макарівського р-ну Київської області / О. В. Серов, О. В. Філюк // Охорона та дослідження пам'яток археології на Україні. – Вінниця : [б/в], 1990. – С. 73, 74.
992. *Серов О. В.* Фастівщина в добу Київської Русі / О. В. Серов // Археологічні пам'ятки Фастівщини : проблеми дослідження і охорони. – Наук.-інф. бюлетень «Прес-музей». – № 10–11 за 1998 р. – Фастів : [б/в], 2001. – С. 113–137.
993. *Сивак В.* Меблі у традиційному інтер'єрі народного житла Лемківщини (кінець XIX – початок XX ст.) / В. Сивак // НЗ. – 1995. – № 4. – С. 230–234.
994. *Сидорова Т.* Реалистические черты в архитектурных изображениях древнерусских миниатюр / Т. Сидорова // АН. – 1958. – Сб. 10. – С. 73–100.
995. *Синюк А. Т.* Стоянка бродника в устьє Богучарки / А. Т. Синюк // Археология и история Юго-Востока Древней Руси. – Воронеж : [б/и], 1993. – С. 83–86.
996. *Ситий Ю. М.* Поселення X–XIV ст. північно-західної частини Чернігівського Задесення / Ю. М. Ситий // Старожитності Південної Русі. – Чернігів : Сіверянська думка, 1993. – С. 91–94.
997. *Ситий Ю. М.* Знахідки предметів рибальського промислу давньоруської доби на території Чернігівського Задесення / Ю. М. Ситий // Археологічні старожитності Подесення. – Чернігів : Сіверянська думка, 1995. – С. 130–132.
998. *Ситий Ю.* Житла X – початку XI ст. на посаді городища Коровель біля с. Шестовиця / Ю. Ситий, В. Скороход // Село над Десною – Шестовиця. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2009. – С. 106–116.
999. *Сілецький Р.* Система опалення традиційного житла Полісся / Р. Сілецький // Полісся : мова, культура, історія. – К. : Асоціація етнологів, 1996. – С. 303–306.
1000. *Сілецький Р.* «Входчини» / Р. Сілецький // Полісся України : матеріали історико-етнографічного дослідження / За ред. С. Павлюка, М. Глушка. Львів : Ін-т народознавства НАНУ, 1999а. – Вип. 2. – С. 117–124.
1001. *Сілецький Р.* Опалювальні пристрої народного житла середнього Полісся /

- Р. Сілецький // Вісник Львівського університету. – Серія істор. – 2008. – Вип. 43. – С. 134–183.
1002. *Сімікін М. І.* Еволюція народного житла на Україні / М. І. Сімікін // АРУ. – 1938. – № 4–5. – С. 46–51.
1003. *Січинський В.* Архітектура в стародруках / В. Січинський. – Львів : Вид. Національного музею, 1925. – 8, XXV табл., 20 с.
1004. *Скороход В.* Садиба коваля Х ст. на посаді Шестовицького городища / В. Скороход // Середньовічні старожитності Південної Русі-України. – Чернігів : ЧДПУ, 2005. – С. 157–160.
1005. *Скороход В.* Садибна забудова північної частини посаду городища Коровель у Х – на початку ХІ ст. / В. Скороход // СЛ. – 2010. – № 6. – С. 11–19.
1006. *Скороход В. М.* Просторова структура Шестовицького археологічного комплексу в урочищі Коровель в кінці IX – на початку ХІ ст. : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Археологія» / В. М. Скороход. – Чернігів, 2011а. – 24 с.
1007. *Скороход В. М.* Смолокурний промисел на Шестовицькому археологічному комплексі у Х – на початку ХІ ст. / В. М. Скороход // Сіверщина в історії України. – К.-Глухів, 2011б. – Вип. 4. – С. 98–101.
1008. *Скуратівський В. П.* Народне житло басейну Тетерева / В. П. Скуратівський // НТЕ. – 1974. – № 6. – С. 98, 99.
1009. *Скуратівський В.* Місце для оселі / В. Скуратівський // СБ. – 1988а. – № 6. – С. 22, 23.
1010. *Скуратівський В.* Покліт, льох, кам'яниця / В. Скуратівський // СБ. – 1988б. – № 9. – С. 22.
1011. *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период* / В. Д. Баран, Е. В. Максимов, Б. В. Магомедов и др. – К. : Наук. думка, 1990. – 488 с.
1012. *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)* в 10 т. / Гл. ред. Р. И. Аванесов. – М. : Русский язык, 1988. – Т. I : А–Възаконатиса. – 528 с.; 1989. – Т. II : Възалкати–Добродетельникъ. – 495 с.; 1990. – Т. III : Добродетельно–Изжечиса. – 511 с.; 1991. – Т. IV : Изживати–Моление. – 558 с.
1013. *Смиленко А. Т.* Раскопки гончарных горнов по следам магниторазведки / А. Т. Смиленко, Г. Ф. Загний // АИУ в 1968 г. – К. : Наук. думка, 1971. – Вып. III. – С. 223–227.
1014. *Смиленко А. Т.* Поселения у с. Шабо и Богатое Одесской области / А. Т. Смиленко, А. А. Козловский // Днепро-Дунайское междуречье в I – начале II тысячелетия н. э. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 98–121.
1015. *Смиленко А. Т.* Керамическая мастерская IX в. на правом берегу дельты Дуная / А. Т. Смиленко // Древности славян и Руси. – М. : Наука, 1988. – С. 73–78.
1016. *Смиленко А. Т.* К изучению локальных особенностей культуры союзов восточнославянских племен VIII–X вв. / А. Т. Смиленко // Древние славяне и Киевская Русь. – К. : Наук. думка, 1989. – С. 105–114.
1017. *Смирнов А. С.* О работах Погарского отряда / А. С. Смирнов, Е. А. Шинаков // АО 1985 г. – М. : Наука, 1987. – С. 104.
1018. *Смирнов А. С.* Работы Деснинской экспедиции / А. С. Смирнов, Р. А. Нигматуллин, А. У. Сорокин, Е. А. Шинаков // АО 1986 г. – М. : Наука, 1988. – С. 91.

1019. *Смирнов А. С.* Деснинская экспедиция в 1984–1985 гг. / А. С. Смирнов, А. Н. Сорокин // КСИА. – 1989. – Вып. 196. – С. 12–19.
1020. *Смирнов К. А.* Керамический горн на болгарском поселении Ага-Базар / К. А. Смирнов // Труды Куйбышевской археологической экспедиции. – Т. IV. – М. : Изд. АН СССР, 1962. – С. 90–92 (МИА, № 111).
1021. *Сміленко А. Т.* Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II–XIII ст.) / А. Т. Сміленко. – К. : Наук. думка, 1975. – 209 с.
1022. *Сміленко А. Т.* Періодизація середньовічних поселень лівобережжя гирла Дунаю / А. Т. Сміленко, А. А. Козловський // Археологія. – 2000. – № 4. – С. 19–34.
1023. *Соколов С.* Народное искусство Севера России / С. Соколов, И. Томский. Предисл. И. Грабаря. – М. : Изд. Арханг. губ. совета нар. хоз-ва, 1924. – 8 с. : 28 ил.
1024. *Соколовский П. А.* Экономический быт земледельческого населения России / П. А. Соколовский. – СПб. : В тип. Ф. С. Сущинского, 1878. – 266 с.
1025. *Соловьев К. А.* Жилище крестьян Дмитровского края / К. А. Соловьев // Труды музея Дмитровского края. – Дмитров : Изд. Музея Дмитров. края, 1930. – Вып. 6. – 189 с.
1026. *Соловьева Г. Ф.* Археологические раскопки близ Рогачева Гомельской области / Г. Ф. Соловьева // АО 1969 г. – М. : Наука, 1970. – С. 304, 305.
1027. *Спегальский Ю. П.* Жилище Северо-Западной Руси IX–XIII вв. / Ю. П. Спегальский. – Л. : Наука, 1972. – 276 с.
1028. *Срезневский И. И.* Обзорение замечательнейших из современных словарей / И. И. Срезневский // ИОРЯС. – 1854. – Т. III. – Вып. 4. – Стб. 145–164.
1029. *Срезневский И. И.* Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам / И. И. Срезневский. – СПб. : Изд. отд. русского языка и словесности Импер. Академии наук, 1893. – Т. I : А–К. – IX с., 1420 стб., 49 с.; 1895 – Т. II : Л–П. – 15 с., 1802 стб.; 1903. – Т. III : Р–Степ. – 1684 стб., 272 стб., 13 с.
1030. *Степаненко М. Я.* Поселення та могильник XI–XIII ст. поблизу с. Козаровичі на Дніпрі / М. Я. Степаненко, Н. В. Блажевич // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К. : Наук. думка, 1976. – С. 151–163.
1031. *Степанов И.* Гончарное производство Саратовской мордвы / И. Степанов. – Саратов : Саратовский гос. обл. музей, [б/г]. – 8 с.
1032. *Степанов С. В.* Детали домостроения и мебели из раскопок в Пскове / С. В. Степанов // Древние культуры и технологии. – СПб. : [б/и], 1995. – С. 105–114.
1033. *Стети* Евразии в эпоху средневековья / А. К. Амброз, В. Б. Ковалевская, И. Л. Кызласов и др. – М. : Наука, 1981. – 304 с.
1034. *Страхов П.* Овины / П. Страхов // ПЭРСХ. – СПб. : Изд. А. Ф. Девриена, 1902. – Т. VI. – Стб. 76–80.
1035. *Строкова Л. В.* Спасательные раскопки НПК «Археолог» в Вышгороде / Л. В. Строкова, А. П. Калюк // Проблеми вивчення та охорони пам'яток археології Київщини. – К. : [б/в], 1991. – С. 87, 88.
1036. *Строкова Л.* Новий ремісничий осередок у стародавньому Вишгороді / Л. Строкова, О. Калюк // Проблеми збереження та відродження пам'яток історії та культури. – Б. Церква : [б/в], 1994. – С. 46, 47.
1037. *Струмилин С. Г.* История черной металлургии в СССР / С. Г. Струмилин. – М. : Изд-во АН СССР, 1954. – Т. 1. – 533 с.
1038. *Струнка М. Л.* Оздоблення інтер'єра сільського житла на Поліссі /

- М. Л. Струнка // НТЕ. – 1980. – № 4. – С. 68–71.
1039. Султанов Н. Образцы древнерусского зодчества в миниатюрных изображениях. / Н. Султанов. – СПб. : Тип. И. Вошинского, 1881. – 41 с. : ил.
1040. Сумцов Н. Ф. Культурные переживания / Н. Ф. Сумцов // КС. – 1889. – Т. XXV. – № 5–6. – С. 485–506.
1041. Сумцов Н. Ф. Очерки народного быта / Н. Ф. Сумцов. – Харьков : Типо-лит. «Печатное дело», 1902. – 57 с.
1042. Супруненко О. Б. На землі Полтавській : Пам'ятки археології Полтави та околиць / О. Б. Супруненко. – Полтава : Археологія, 1998. – 160 с. : іл.
1043. Супруненко О. Б. Пізньороменське житло на посаді літописної Лтави / О. Б. Супруненко, Ю. О. Пуголовок // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. – Коростень : [б/в], 2008. – Т. 2. – С. 122–131.
1044. Суслов В. В. Очерки по истории древнерусского зодчества / В. В. Суслов. – СПб. : Тип. А. Ф. Маркса, 1889. – 124 с.
1045. Сухобоков О. В. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники) / О. В. Сухобоков. – К. : Наук. думка, 1975. – 167 с.
1046. Сухобоков О. В. До питання про пам'ятки волинцевського типу / О. В. Сухобоков // Археологія. – 1977. – Вип. 21. – С. 50–65.
1047. Сухобоков О. В. Раскопки у с. Каменное / О. В. Сухобоков, О. В. Иченская, Р. С. Орлов // АО 1977 г. – М. : Наука, 1978. – С. 387, 388.
1048. Сухобоков О. В. Из работ Левобережной славяно-русской экспедиции ИА АН УССР / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко // Археология и история Юго-Востока Руси. – Курск : КГПИ, 1991. – С. 77–79.
1049. Сухобоков О. В. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII–XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968–1989 рр.) / О. В. Сухобоков. – К. : Наук. думка, 1992. – 216 с. : іл.
1050. Сухобоков О. В. Опошнянское городище (по материалам археологических исследований 1975 г.) / О. В. Сухобоков, С. П. Юренко. – Полтава : Центр охр. и исслед. пам. археолог., 1995. – 72 с.
1051. Тараненко С. До уточнення терміну «напівземлянка» / С. Тараненко // Середньовічні старожитності Південної Русі-України. – Чернігів : ЧДПУ, 2003. – С. 92, 93.
1052. Тараненко С. П. Древнерусский колодец на Подоле / С. П. Тараненко // Проблеми археології Середнього Подніпров'я : До 15-річчя заснування Фастівського держ. краєзнавчого музею. – К.-Фастів : [б/в], 2005. – С. 319–323.
1053. Тараненко С. П. Основні типи споруд масової забудови Подолу Києва X – першої половини XIII ст. / С. П. Тараненко // Проблеми истории и археологии Украины. – Харьков : [б/и], 2008. – С. 79, 80.
1054. Тараненко С. П. Масова забудова давньоруського Подолу Києва : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.04 «Археологія» / С. П. Тараненко. – К., 2014. – 16 с.
1055. Таранушенко С. Давнє поліське житло / С. Таранушенко // НТЕ. – 1969. – № 1. – С. 8–23.
1056. Тарас Я. Вибір місця та дерева для будівництва хати на Поліссі / Я. Тарас // НЗ. – 1996. – № 2. – С. 94–101.
1057. Тарасенко В. Р. Древний Минск / В. Р. Тарасенко // Материалы по

- археології БССР. – Т. 1. – Мн. : Изд. АН БССР, 1957. – С. 182–257.
1058. *Тацит Корнелій*. О походженні германців і местоположенні Германії // Корнелій Тацит. Сочинення в 2 т. / Изд. підготували А. С. Бобович, Я. М. Боровський, М. Б. Сергєєнко. – Л. : Наука, 1970. – Т. I. – С. 353–372.
1059. *Тверської Л. М.* Русське градостроїтельство до кінця XVII століття. Планування і застрійка руських міст / Л. М. Тверської. – М.-Л. : Гос. изд. лит-ри по стр-ву и архит-ре, 1953. – 215 с.
1060. *Телегін Д. Я.* Основні результати робіт Київської експедиції 1962–1964 рр. / Д. Я. Телегін // Археологія. – 1965. – Т. XIX. – С. 86–89.
1061. *Телічко В. П.* Поліська експедиція Інституту історії матеріальної культури / В. П. Телічко // ВАН УСРР. – 1936. – № 9. – С. 43–52.
1062. *Тельнов Н. П.* Раскопки поселения у с. Ханска / Н. П. Тельнов // АО 1981 г. – М. : Наука, 1982. – С. 402.
1063. *Тельнов Н. П.* Изучение славянской культуры в Молдавии в конце 70-х – 80 годы / Н. П. Тельнов // Днестро-Дунайское междуречье в I – нач. II тыс. н. э. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 58–67.
1064. *Тельнов Н. П.* О славянских жилищах второй половины I тыс. н. э. в Молдавии / Н. П. Тельнов // Новые исследования археологов России и СНГ. – СПб. : [б/и], 1997. – С. 94–96.
1065. *Тельнов Н. П.* Восточнославянские древности Днестровско-Прутского междуречья VIII–X вв. / Н. П. Тельнов // Stratum plus. – 2001–2002. – № 5. – СПб.-Кишинев-Одесса-Бухарест, 2003. – С. 142–263.
1066. *Тельнов Н. П.* О древнерусском гончарстве в Молдавии / Н. П. Тельнов // Археологическое изучение Центральной России. – Липецк : [б/и], 2006а. – С. 341–343.
1067. *Тельнов Н. П.* Производственный центр гончарной керамики III в. н. э. из Молдавии / Н. П. Тельнов, В. М. Ворник, В. Г. Бубулич // Производственные центры : источники, «дороги», ареал распространения. – СПб. : [б/и], 2006б. – С. 93–122.
1068. *Терехова Н. Н.* Очерки по истории древней железообработки в Восточной Европе / Н. Н. Терехова, Л. С. Розанова, В. И. Завьялов, М. М. Толмачев. – М. : «Металлургия», 1997. – 318 с.
1069. *Терещенко А.* Быт русского народа (В семи частях). – Ч. I / А. Терещенко. – СПб. : Тип. Мин-ва внутр. дел, 1848. – 3, X, 507 с.
1070. *Терещенко А.* Матеріали до студіювання української архітектури (закладення й будівництва хати) / А. Терещенко // ХрАМ. – 1930. – Ч. 1. – С. 49–52.
1071. *Терпиловський Р. В.* Олександрівка I – багатощарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова / Р. В. Терпиловський, О. В. Шекун. – Чернігів : Сіверянська думка, 1996. – 128 с. : 56 іл., 4 табл.
1072. *Терський С. В.* Історія вивчення житлового будівництва Лучеська у VII–XIV ст. / С. В. Терський // Тези респ. конф., присв. «Атласу історії культури Волинської області» 11–13 грудня 1991. – Луцьк : [б/в], 1991. – С. 19–22.
1073. *Терський С.* Археологія доби Галицько-Волинської держави / С. Терський. – Львів : Ін-т українознавства НАНУ, 2002. – 108 с. : іл.
1074. *Терський С. В.* Пересопниця : Краєзнавчий нарис / С. В. Терський. – Рівне : «Азалия», 2003. – 160 с.

1075. *Тимохович С.* Кустарная промышленность в Медынском уезде / С. Тимохович // Труды Комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. – Вып. II. – Отд. II. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1879. – С. 1–108.
1076. *Тимощук Б. А.* Ленковецкое древнерусское городище / Б. А. Тимощук // СА. – 1959. – № 4. – С. 250–257.
1077. *Тимощук Б. А.* Исследование древнерусских памятников Северной Буковины / Б. А. Тимощук // АО 1967 г. – М. : Наука, 1968. – С. 240–242.
1078. *Тимощук Б. А.* Славянские памятники Перебыковской излучины Днестра / Б. А. Тимощук // АО 1970 г. – М. : Наука, 1971. – С. 292, 293.
1079. *Тимощук Б. А.* Раскопки славянского поселения X в. на Пруте / Б. А. Тимощук, Л. П. Михайлина // АИУ в 1976–1977 гг. – Ужгород : [б/и], 1978. – С. 115, 116.
1080. *Тимощук Б. О.* Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.) / Б. О. Тимощук. – К. : Наук. думка, 1982. – 206 с.
1081. *Тимощук Б. А.* Об археологических признаках древнерусского города / Б. А. Тимощук // Археологические источники об общественных отношениях эпохи средневековья. – М. : ИА АН СССР, 1988. – С. 69–89.
1082. *Тимощук Б. А.* Восточнославянская община VI–X вв. н. э. / Б. А. Тимощук. – М. : Наука, 1990. – 192 с.
1083. *Тимощук Б. А.* Восточные славяне : от общины к городам / Б. А. Тимощук. – М. : Изд. МГУ, 1995. – 261 с.
1084. *Тимощук Б.* Язичницькі святилища Галицької Русі / Б. Тимощук // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян. – Львів : [б/в], 1998. – С. 39, 40.
1085. *Ткач В.* Споруда X ст. з поселення Товпижин на березі Хрінницького водосховища / В. Ткач, Я. Погоральський // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2007. – Вип. 10. – С. 156–164.
1086. *Токарев С. А.* Этнография народов СССР. Исторические основы быта и культуры / С. А. Токарев. – М. : Изд. Моск. ун-та, 1958. – 615 с.
1087. *Толочко А. П.* Князь в древней Руси : власть, собственность, идеология / А. П. Толочко. – К. : Наук. думка, 1992. – 224 с.
1088. *Толочко П. П.* Из работ Киевской археологической экспедиции / П. П. Толочко, С. Р. Килиевич, В. Д. Дяденко // АИУ в 1967 г. – К. : Наук. думка, 1968а. – Вып. II. – С. 186–193.
1089. *Толочко П. П.* Исследования на Украине / П. П. Толочко // АО 1967 г. – М. : Наука, 1968б. – С. 186–198.
1090. *Толочко П. П.* Раскопки на Старокиевской горе / П. П. Толочко, С. Р. Килиевич // АИУ в 1968 г. – К. : Наук. думка, 1971. – Вып. III. – С. 234–237.
1091. *Толочко П.* Через тисячу років / П. Толочко, К. Гупало // Знання – сила. – 1972. – № 11. – С. 31–33.
1092. *Толочко П.* Дослідження старокиївського Подолу / П. Толочко, К. Гупало // ПУ. – 1973а. – № 1. – С. 36–39.
1093. *Толочко П. П.* Новые археологические открытия в Киеве / П. П. Толочко // ВИ. – 1973б. – № 4. – С. 210–213.
1094. *Толочко П. П.* Киев и Киевская земля в XII–XIII вв. : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук : спец. 07.00.06 «Археологія» / П. П. Толочко. – К., 1975а. – 34 с.

1095. *Толочко П. П.* Розкопки Києва у 1969–1970 рр. / П. П. Толочко, К. М. Гупало // Стародавній Київ. – К. : Наук. думка, 1975б. – С. 5–27.
1096. *Толочко П. П.* Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII вв. / П. П. Толочко. – К. : Наук. думка, 1980а. – 222 с.
1097. *Толочко П. П.* Массовая городская застройка Киева X–XIII вв. / П. П. Толочко // Тез. докл. сов. делегации на IV Междун. конгр. славянской археологии. – М. : Наука, 1980б. – С. 51–53.
1098. *Толочко П. П.* Массовая застройка Киева X–XIII вв. / П. П. Толочко // Древнерусские города. – М. : Наука, 1981. – С. 63–94.
1099. *Толочко П.* Археологічна скарбниця Києва / П. Толочко // Київ. – 1983а. – № 4. – С. 149–155.
1100. *Толочко П. П.* Древний Киев / П. П. Толочко. – К. : Наук. думка, 1983б. – 337 с. : ил.
1101. *Толочко П.* З архівів землі Київської / П. Толочко // НіС. – 1984. – № 1. – С. 31–33.
1102. *Толочко П. П.* Новые археологические открытия в Киеве / П. П. Толочко // Славянские культуры и мировой культурный процесс. – Мн. : Наука и техника, 1985. – С. 385–387.
1103. *Толочко П. П.* Основні досягнення та перспективи розвитку давньоруської археології України / П. П. Толочко // Археологія. – 1987. – Вип. 57. – С. 51–56.
1104. *Толочко П. П.* Археологія : дослідження тривають / П. П. Толочко // НіС. – 1988. – № 2. – С. 46–57.
1105. *Толочко П. П.* Город и сельскохозяйственная округа на Руси в IX–XIII вв. / П. П. Толочко // Древние славяне и Киевская Русь. – К. : Наук. думка, 1989а. – С. 115–124.
1106. *Толочко П. П.* Древнерусский феодальный город / П. П. Толочко. – К. : Наук. думка, 1989б. – 256 с.
1107. *Толочко П. П.* Задачи историко-археологического изучения Южной Руси / П. П. Толочко // Проблемы археологии Южной Руси. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 3–6.
1108. *Толстов С. П.* К этнологической систематике элементов великорусской культуры жилища в средней России / С. П. Толстов // Культура и быт населения центрально-промышленной области. – М. : Музей Центрально-пром. обл., 1929. – С. 75–88.
1109. *Толстов С.* К проблеме аккультурации (в связи с работой проф. Д. К. Зеленина – принимали ли финны участие в образовании великорусской народности. Сб. «ЛОИКФУН», 1, Л., 1929) / С. Толстов // Этнография. – 1930. – № 1–2. – С. 63–87.
1110. *Томашевський А. П.* Археологічні дослідження в Овруцькому районі Житомирської області у 2002 р. / А. П. Томашевський, С. В. Павленко // АБУ 2001–2002 рр. – К. : ІА НАНУ, Шлях, 2003. – С. 279–281.
1111. *Томенчук Б. П.* Исследование летописного Василева / Б. П. Томенчук // АО 1977 г. – М. : Наука, 1978. – С. 393.
1112. *Томилов Н. А.* Палеоэтнография, этноархеология и этнографическо-археологические комплексы / Н. А. Томилов // Традиции отечественной палеоэтнологии. – СПб. : Изд-во Санкт-Петерб. ун-та, 1997. – С. 69–72.

1113. *Томсинский С. В.* Наземные жилища раннесредневекового Суздаля по материалам раскопок 1979 г. / С. В. Томсинский // Материалы по средневековой археологии Северо-Восточной Руси. – М. : ИА АН СССР, 1991. – С. 102–113.
1114. *Травкин П. Н.* Исследования в Плесском музее заповеднике / П. Н. Травкин // АО 1996 г. – М. : ИА РАН, 1997. – С. 180–182.
1115. *Третьяков В. П.* Ямы углежогов XIV–XVI вв. в Верхнем Поднепровье / В. П. Третьяков // КСИА. – 1973. – Вып. 135. – С. 116–119.
1116. *Третьяков П. Н.* К истории доклассового общества Верхнего Поволжья / П. Н. Третьяков // Из истории родового общества на территории СССР. – М.-Л. : ОГИЗ Соц.-эк. изд., 1935. – С. 97–180.
1117. *Третьяков П. Н.* Восточнославянские черты в быту придунайской Болгарии / П. Н. Третьяков // СЭ. – 1948. – № 2. – С. 170–183.
1118. *Тропин Н. А.* Древнерусское селище XII–XIII вв. у с. Лавы / Н. А. Тропин // История и археология Слободской Украины. – Харьков : [б/и], 1992. – С. 204, 205.
1119. *Тропин Н. А.* Разведки в бассейне Быстрой Сосны / Н. А. Тропин // АО 1995 г. – М. : ИА РАН, 1996. – С. 192.
1120. *Тропин Н. А.* Находки гончарных горнов второй половины XIII – XIV вв. на р. Воронеж / Н. А. Тропин, Н. Е. Чалых // Дмитрий Донской и эпоха возрождения Руси. – Тула : «Тульский полиграфист», 2001. – С. 30–39.
1121. *Тропин Н. А.* Гончарные сооружения второй половины XIV века на селище Аргамач-Пальна-5 / Н. А. Тропин // Н. И. Троицкий и современные исследования историко-культурного наследия Центральной России : В 2-х т. – Тула : ООО РИФ «Инфра», 2002. – Т. I. – С. 153–164.
1122. *Троцька В.* До історії вивчення випалювальних споруд доби Русі / В. Троцька // Етнічна історія народів Європи. – К. : УНІСЕРВ, 2011а. – Вип. 36. – С. 46–52.
1123. *Троцька В.* З історії дослідження випалювальних споруд X–XIII століть Лівобережної України / В. Троцька // СЛ. – 2011б. – № 6 (102). – С. 3–9.
1124. *Трубачев О. Н.* Ремесленная терминология в славянских языках (Этимология и опыт групповой реконструкции) / О. Н. Трубачев. – М. : Наука, 1966. – 416 с.
1125. *Трубачев О. Н.* Этногенез и культура древнейших славян / О. Н. Трубачев. – М. : Наука, 1991. – 219 с.
1126. *Трусов О. А.* Мозырская камнерезная мастерская XII – начала XIII вв. / О. А. Трусов // Гомельщина : археология, история, памятники. – Гомель : [б/и], 1991. – С. 60–67.
1127. *Тутковский П. А.* Древнейшая добывающая промышленность на Волыни / П. А. Тутковский // Тр. общества исследователей Волыни. – Житомир, 1915. – Т. 11. – Вып. 1. – С. 180–198.
1128. *Тутковський П. А.* Славечансько-Овруцький кряж та узбережжя ріки Славечни. Геологічний та геоморфологічний опис / П. А. Тутковский. – К. : Друк. ВУАН, 1923. – 71 с.
1129. *Украинский народ в его прошлом и настоящем* / Под ред. Ф. К. Волкова, М. С. Грушевского, М. М. Ковалевского и др. – Т. II. – Пг. : Изд. М. А. Славинского, 1916. – 8, 361–707 с. : 25 л. ил.
1130. *Успенская А. В.* Металлургическое производство по материалам древнерусских селищ / А. В. Успенская // Очерки по истории русской деревни X–

- ХІІІ вв. – М. : Советская Россия, 1959. – С. 105–122 (Тр. ГИМ, вып. 33).
1131. *Успенская А. В.* Древнерусское поселение Беницы / А. В. Успенская // Ежегодник ГИМ 1962 г. – М., 1964. – С. 216–228.
1132. *Фантух А. Ю.* Культура давньоруського населення Північної Буковини / А. Ю. Фантух // Древние культуры и цивилизации Восточной Европы. – Одесса : [б/и], 1995. – С. 90, 91.
1133. *Фантух А. Ю.* «Будівничі жертви» як залишки язичницьких вірувань населення Буковини ХІІ–ХІІІ ст. / А. Ю. Фантух // М-ли ІV Міжнар. археолог. конф. студ. і молодих вчених. – К. : Соборна Україна, 1996. – С. 211–213.
1134. *Федоренко П. К.* «Рудни» ХVІ–ХІХ вв. на территории СССР / П. К. Федоренко // Исторические записки. – Т. 57. – М. : Изд-во АН СССР, 1956. – С. 210–231.
1135. *Федоренко П. К.* Рудни Левобережной Украины в ХVІІ–ХVІІІ вв. / П. К. Федоренко. – М. : Изд-во АН СССР, 1960. – 264 с. : ил.
1136. *Федоров Г. Б.* Славяне Поднестровья / Г. Б. Федоров // По следам древних культур. Древняя Русь. – [б/м] : Гос. изд. культ.-просвет. лит.-ры, 1953. – С. 121–154.
1137. *Федоров Г. Б.* Работа Пруто-Днестровской экспедиции в 1963 г. / Г. Б. Федоров // КСИА. – 1968. – Вып. 113. – С. 85–93.
1138. *Федоров Г. Б.* Раскопки Пруто-Днестровской экспедиции / Г. Б. Федоров // АО 1970 г. – М. : Наука, 1971. – С. 282, 283.
1139. *Федоров П. А.* Смолокурение, выгонка дегтя и скипидара. / П. А. Федоров. – СПб. : Изд. М. П. Петрова, Книгоизд-во «А. Ф. Сухова», 1912. – 57 с.
1140. *Федоровський О.* Археологічні розкопки в околицях Харкова / О. Федоровський // ХрАМ. – 1930. – Ч. 1. – С. 5–10.
1141. *Феноменов М. Я.* Типы крестьянской застройки у великороссов / М. Я. Феноменов // Крестьянские постройки. – М. : Изд. Кабинета краеведения, 1929. – С. 25–37.
1142. *Феноменов М.* Из истории работ по обследованию быта / М. Феноменов // Этнография. – 1930. – № 1–2. – С. 152–154.
1143. *Фетисов А. А.* Смолокурное производство в Гнездове / А. А. Фетисов, В. В. Мурашева // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради : Зб. наук. пр. – Коростень : [б/в], 2008. – Т. 2. – С. 213–219.
1144. *Филимонов Е. И.* Металлические промыслы / Е. И. Филимонов, Г. И. Баскин // Материалы по описанию промыслов Вятской губернии. – Вятка : Изд. Вятск. губ. земства, 1893. – Вып. V. – С. 145–192.
1145. *Филиппов А. В.* Древнерусские изразцы / А. В. Филиппов. – М. : Изд. Всесоюз. академии арх.-ры, 1938. – Вып. 1. ХV–ХVІІ века. – 90 с. : 39 ил.
1146. *Филиппов Н. А.* Кустарная промышленность России / Сост. Н. А. Филиппов. – СПб. : Типо-Литогр. «Якорь», 1913. – ХІХ, 470, 3 с.
1147. *Филипчук М. А.* Исследование крестьянской усадьбы ХІ в. в с. Коростовата / М. А. Филипчук // АО 1983 г. – М. : Наука, 1985. – С. 367.
1148. *Филипчук М. А.* Східнослов'янське житло Х – початку ХІ ст. в Українському Прикарпатті / М. А. Филипчук // МДАПВ. – Львів, 1995. – Вип. 6. – С. 219–233.
1149. *Филипчук М. А.* Слов'янські поселення VІІІ–Х ст. в Українських Карпатах : автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.04 «Археологія» / М. А. Филипчук. – К., 1996. – 24 с.

1150. *Філіпчук М.* Слов'янські поселення Українського Прикарпаття у другій половині I тисячоліття нашої ери. Стільсько та його округи / М. Філіпчук // Миколаївщина. – Т. 1. – Вид. 2. – Львів : [б/в], 1998. – С. 80–104.
1151. *Філіпчук М. А.* Сільські садиби Північної Буковини X–XI ст. / М. А. Філіпчук // Молоді учені суспільствознавці УРСР – 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. – Львів : [б/в], 1987. – С. 155, 156.
1152. *Філіпчук М. А.* Про появу наземних жител ранньосередньовічної доби в Українському Прикарпатті / М. А. Філіпчук // Археологічні студії. – К.-Чернівці : Прут, 2000. – Вип. 1. – С. 244–261.
1153. *Филист Г. М.* Введение христианства на Руси : предпосылки, обстоятельства, последствия / Г. М. Филист. – Мн. : «Беларусь», 1988. – 254 с.
1154. *Філюк О. В.* Спеціалізований виробничий центр X–XI ст. біля с. Колонщина на Київщині / О. В. Філюк // Древние культуры и цивилизации Восточной Европы. – Одесса : [б/и], 1995. – С. 77, 78.
1155. *Філюк О. В.* Класифікація пам'яток залізороного виробництва / О. В. Філюк // Археологія. – 2000. – № 1. – С. 113–118.
1156. *Філюк О. В.* Лісохімічні промисли як археологічний об'єкт дослідження на сільських поселеннях IX–XIII ст. / О. В. Філюк // Сучасні проблеми археології. – К. : [б/в], 2002а. – С. 230, 231.
1157. *Філюк О. В.* Організація металургійного виробництва кричного заліза за часів Київської Русі (IX–XIII ст.) / О. В. Філюк // Старожитності Вишгородщини. – Вишгород : [б/в], 2002б. – С. 38–57.
1158. *Філюк О. В.* Добування заліза в південноруських землях IX–XIII ст. (за матеріалами комплексу пам'яток біля с. Колонщина Макарівського р-ну Київської обл.) / О. В. Філюк. – К. : ТОВ «Центр учбової літератури», 2012. – 304 с.
1159. *Франко І. Я.* Відозва. Селянська хата / І. Я. Франко. Підготовка до друку і вступне пояснення О. І. Дея // НТЕ. – 1961. – Кн. 2. – С. 119–125.
1160. *Франко І.* Етнографічна експедиція на Бойківщину / І. Франко // Зібрання творів у 50 т. – Т. 36. Літературно-критичні праці (1905–1906). – К. : Наук. думка, 1982. – С. 68–99.
1161. *Фриде М.* Гончарство на юге Черниговщины / М. Фриде // Материалы по этнографии. – Т. III. – Вып. I – Л. : Издание Гос. Русского музея, 1926. – С. 45–58.
1162. *Фроянов И. Я.* Семья и вервь в Киевской Руси (по поводу статьи Ю. М. Рапова) / И. Я. Фроянов // СЭ. – 1972. – № 3. – С. 90–97.
1163. *Фроянов И. Я.* Рабство и данничество у восточных славян VI–X вв. / И. Я. Фроянов. – СПб. : Изд. С.-Петербург. ун-та, 1996. – 512 с.
1164. *Фроянов И. Я.* Былинная история (Работы разных лет) / И. Я. Фроянов, Ю. И. Юдин. – СПб. : Изд. Санкт-Петербург. ун-та, 1997. – 592 с.
1165. *Хавлюк П. И.* Раннеславянские поселения Семенки и Самчинцы в среднем течении Южного Буга / П. И. Хавлюк // Славяне накануне образования Киевской Руси. – М. : Изд. Ан СССР, 1963. – С. 320–350 (МИА, № 108).
1166. *Хавлюк П. І.* Деякі матеріали до характеристики ремесла уличів / П. І. Хавлюк // XV Наукова конференція Ін-ту археології, присвячена 50-річчю утворення СРСР. – Одеса : [б/и], 1972. – С. 343–346.
1167. *Хавлюк П. І.* До питання про виготовлення жорен в Древній Русі / П. І. Хавлюк // Археологія. – 1973. – Вип. 9. – С. 34–40.

1168. *Хавлюк П. И.* Исследование славянских памятников на Южном Буге / П. И. Хавлюк // АО 1977 г. – М. : Наука, 1978. – С. 394, 395.
1169. *Хавлюк П. И.* Городище Червоне / П. И. Хавлюк // АО 1980 г. – М. : Наука, 1981. – С. 316.
1170. *Халанский М. Е.* Великорусские былины Киевского цикла / М. Е. Халанский. – Варшава : Тип. Михаила Земкевича, 1885. – 2, 236, III с.
1171. *Халиков А. Х.* Усадьба ремесленников-металлургов / А. Х. Халиков // Исследования Великого города. – М. : Наука, 1976. – С. 64–74.
1172. *Хамайко Н.* Майстерня XII – поч. XIII ст. з обробки бурштину на Київському Подолі / Н. Хамайко // Бурштиновий шлях – історія і сучасність. – Рівне : [б/в], 2011. – Режим доступу : <http://do.gendocs.ru/docs/index-141960.html?>.
1173. *Хамайко Н. В.* Бурштин з археологічних розкопок Київського Подолу 2008 р. / Н. В. Хамайко, М. О. Колтовой, О. Ю. Журухіна // «Від смоли хвойних до бурштину. Ідентифікація викопних смол». – К. : [б/в], 2012. – С. 59–62.
1174. *Харламов В. А.* Реконструкция киевской усадьбы X века / В. А. Харламов // СиА. – 1976а. – № 11. – С. 34, 35.
1175. *Харламов В. О.* Конструктивні особливості дерев'яних будівель Подолу X–III ст. / В. О. Харламов // Археологічні дослідження стародавнього Києва. – К. : Наук. думка, 1976б. – С. 47–54.
1176. *Харламов В. О.* Київська садиба X ст. (за матеріалами розкопок Подолу) / В. А. Харламов // Археологія. – 1977. – Вип. 24. – С. 37–46.
1177. *Харламов В. А.* Архитектура жилых деревянных комплексов Киева X – первой половины XIII в. (по раскопкам Подола) : автореферат дис. на соискание уч. степени канд. Архитектуры : спец. 18.00.01 «Теория и история архитектуры и реставрация памятников архитектуры» / В. А. Харламов. – Л., 1990. – 19 с.
1178. *Харузин А.* Славянское жилище в Северо-Западном крае / А. Харузин. – Вильна : Типо-Литограф. Тов-ва п. ф. «Н. Мац и К°», 1907. – 341 с., 202 рис.
1179. *Хвойка В. В.* Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам) / В. В. Хвойка. – К. : [б/и], 1913. – 101 с.
1180. *Хвойка В. В.* Давні мешканці Середнього Придніпров'я та їх культура у доісторичні часи (по розкопкам) / В. В. Хвойка // Дослідження трипільської цивілізації у науковій спадщині археолога Вікентія Хвойки. – К. : [б/в], 2006. – Ч. I. – С. 139–204.
1181. *Хованских З. А.* Раскопки рукодутьных горнов в селе Товаро-Никольское Липецкого р-на в 1987–1989 гг. / З. А. Хованских, А. О. Клоков // Теория и методика исследований археологических памятников лесостепной зоны. – Липецк : [б/и], 1992. – С. 220, 221.
1182. *Хохлов А. Н.* О постройках домонгольского времени на территории Затьмацкого посада г. Твери А. Н. Хохлов, М. Е. Нестерова // Тверь, Тверская земля и сопредельные территории в эпоху средневековья. – Тверь : [б/и], 1996. – Вып. 1. – С. 158–173.
1183. *Хынку И. Г.* Раскопки на селище XII–XIV веков Лукашевка V / И. Г. Хынку // КСИА. – 1961. – Вып. 86 – С. 86–91.
1184. *Хынку И. Г.* Производственные печи на поселении XI–XIV вв. у с. Ханска Котовского р-на, МССР / И. Г. Хынку // XV Наукова конференція Ін-ту археології, присвячена 50-річчю утворення СРСР. – Одеса : [б/в], 1972а. – С. 408, 409.

1185. *Хынку И. Г.* Раскопки на поселении и могильниках X–XIV вв. у с. Ханска в 1964–1968 гг. / И. Г. Хынку // М-ли XIII конференції Ін-ту археології АН УРСР, присв. 50-річчю Академії наук Укр. РСР. – К. : Наук. думка, 1972б. – С. 303–306.
1186. *Хынку И. Г.* Исследование селища Ханска (X–XIV вв) / И. Г. Хынку // АО 1974 г. – М. : Наука, 1975. – С. 448, 449.
1187. *Ц. С. А.* Хлебопечение / С. А. Ц. // Энциклопедический словарь. Нач. проф. И. Е. Андреевским, прод. под ред. К. К. Арсеньева и засл. проф. Ф. Ф. Петрушевского. – Т. 73. – СПб. : Изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон, 1903. – С. 440–443.
1188. *Цауне А. В.* Жилища Риги XII–XIV вв. : По данным археологических раскопок / А. В. Цауне. – Рига : Зинатне, 1984. – 152 с.
1189. *Цигилик В.* Розвиток залізоробної справи на Прикарпатті в кінці IX – на початку XI ст. / В. Цигилик // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в II половині I – на початку II тис. н. е. – Чернівці : Рута, 1994. – С. 12–14.
1190. *Цигилик В.* Залізодобувний центр в с. Рудники на Прикарпатті на рубежі I та II тисячоліть нашої ери / В. Цигилик // Миколаївщина. – Вид. 2. – Львів : [б/в], 1998. – Т. 1 – С. 39–48.
1191. *Цыбин М. В.* Постройка на II Белогорском городище / М. В. Цыбин // Археологические памятники лесостепного Подонья и Поднепровья I тыс н. э. – Воронеж : Изд. Воронеж. ун-та, 1983. – С. 83–89.
1192. *Цыбин М. В.* Древнерусские поселения второй половины XIII–XIV вв. в среднем течении Дона / М. В. Цыбин // Проблемы археологического изучения Доно-Волжской лесостепи. – Воронеж : [б/и], 1989. – С. 158–160.
1193. *Цыгылык В. Н.* Раскопки у с. Рудники / В. Н. Цыгылык // АО 1980 г. – М. : Наука, 1981. – С. 318, 319.
1194. *Чабай В. П.* Исследование Вышгородского посада / В. П. Чабай, А. И. Евтушенко, В. Н. Степанчук // АДУ 1990. – Ч. 2. – К. : [б/в], 1991. – С. 27, 28.
1195. *Чадько Ю.* Новий давньоруський могильник на Чернігівському передгородді / Ю. Чадько // Середньовічні старожитності Південної Русі – України. – Чернігів : ЧДПУ, 2002. – С. 106–108.
1196. *Чайка Р.* Новий гончарний комплекс із Розточчя / В. Ткач, Я. Погоральський // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2007. – Вип. 10. – С. 194–199.
1197. *Чекановський А. А.* Керамічні люльки і письмові джерела про поширення тютюництва на Україні / А. А. Чекановський // ФДКМ. – Бюлетень № 3. – Фастів : [б/в], 1994. – С. 11–15.
1198. *Челякин Ю. П.* Раннесредневековые кузни на севере Западной Сибири / Ю. П. Челякин // Производственные центры : источники, «дороги», ареал распространения. – СПб. : [б/и], 2006. – С. 207–213.
1199. *Черенько І.* Давньоруські колодязі Чернігова / І. Черенько // Середньовічні старожитності Південної Русі – України. – Чернігів : ЧДПУ, 2003. – С. 107–111.
1200. *Черненко О. Є.* Про Сновськ, розкопки «княжого міста» та приєднання сіверян до Давньоруської держави / О. Є. Черненко // Міста Давньої Русі. – К. : Стародавній світ, 2014. – С. 357–363.
1201. *Чернопятов И.* Руководство к сушке и хранению хлеба / И. Чернопятов. –

- СПб. : Тип. Тов-ва «Общественная польза», 1867. – 285 с.
1202. *Черных Е. М.* Классификация построек / Е. М. Черных // История и эволюция древних вещей. – М. : Изд. Моск. ун-та, 1994. – С. 50–54.
1203. *Чеснов Я. В.* Рец. на : А. К. Байбури *Жилище в обрядах и представлениях восточных славян*. Л. : Наука, 1983, 188 с. / Я. В. Чеснов // СЭ. – 1986. – № 4. – С. 164–167.
1204. *Чёрная М. П.* Возможности реконструкции высотности деревянных построек в археологии (методический комментарий) / М. П. Чёрная // Вестник Томского гос. ун-та. – 2014. – № 382. – С. 133–139.
1205. *Чичеров В. И.* Зимний период русского народного земледельческого календаря XVI–XIX вв. / В. И. Чичеров // Труды Ин-та этнографии им. Н. Миклухо-Маклая. Новая серия. – 1957. – Т. 10. – С. 129–131.
1206. *Чубинский П. П.* Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край / Материалы и исследования собранные П. П. Чубинским. – Т. VII. – Вып. 2. Малоруссы Юго-Западного края. Издан под наблюдением П. А. Гильтебрандта. – Пб. : [б/и], 1877. – С. 2, 341–612 с. : 3 л. карт.
1207. *Чубур А. А.* Многослойное поселение Скрябино I в Выгоничском районе Брянской области / А. А. Чубур, Р. В. Новожеев, И. И. Потворов, Ю. Б. Журавлева // Сб статей сотр. филиала МГСУ в г. Брянске. – Брянск : [б/и], 2003. – С. 70–76.
1208. *Шамбинаго С.* Древнерусское жилище по былинам / С. Шамбинаго // Юбилейный сборник в честь Всеволода Миллера. Под ред. Н. А. Янчука. – М. : Типо-литогр. А. В. Васильева, 1900. – С. 129–149.
1209. *Шарифуллин Р. Ф.* Колодцы центра Билярского городища / Р. Ф. Шарифуллин // Новое в археологии Поволжья. – Казань : [б/и], 1979. – С. 102–113.
1210. *Шарко А.* Малороссийское жилище / А. Шарко // ЭО. – 1900. – Кн. XLVII. – № 4. – С. 119–131.
1211. *Шафонский А. [Ф].* Черниговского наместничества топографическое описание / Сочиненное А. [Ф.] Шафонским. – К.-М. : Издал М. Судзенко, в Унив. тип., 1851. – Ч. II. – XXII, 697 с.
1212. *Шевцова Л. В.* Поселення майстрів біля с. Автуничі : деякі аспекти масової забудови та гончарного виробництва (за матеріалами 1990–1991 рр.) / Л. В. Шевцова, І. А. Готун // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. – Чернігів : Сіверянська думка, 1995. – С. 95–97.
1213. *Шевченко Л.* Звичаї, зв'язані з закладами будівлі / Л. Шевченко // Культурно-історична комісія ВУАН. Програми. – Вип. IV. – К. : [б/в], 1925. – 9 с.
1214. *Шевченко Н. П.* Проблеми охорони археологічних пам'яток Канівщини / Н. П. Шевченко // Охорона та охоронні дослідження пам'яток археології на Україні. – Вінниця : [б/в], 1990. – С. 86, 87.
1215. *Шевченко Ю. Ю.* В зоне славянского этногенеза / Ю. Ю. Шевченко. – СПб. : [б/и], 2002а. – 380 с.
1216. *Шевченко Ю. Ю.* Иконка св. Андрея Первозванного XIII века из «княжих ловов» у Чернигова / Ю. Ю. Шевченко // Семинар «Ювелирное искусство и материальная культура». – СПб. : Изд. Гос. Эрмитажа, 2002б. – С. 49–52.
1217. *Шейн П. В.* Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края / Собр. П. В. Шейном. – Т. III. – СПб. : Имп. Академия наук,

1902. – 540 с.

1218. *Шекун А. В.* Исследования на Черниговщине / А. В. Шекун // АО 1981 г. – М. : Наука, 1983. – С. 332, 333.

1219. *Шекун А. В.* Исследования в Черниговской области / А. В. Шекун // АО 1982 г. – М. : Наука 1984. – С. 342, 343.

1220. *Шекун А. В.* Исследования на Черниговщине / А. В. Шекун // АО 1983 г. – М. : Наука, 1985а. – С. 375, 376.

1221. *Шекун А. В.* Селища IX–XIV вв. в низовьях междуречья Днестра и Десны / А. В. Шекун // Ист.-археол. семинар «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.». – Чернигов : [б/и], 1985б. – С. 44–46.

1222. *Шекун А. В.* Исследования на поселении Лесковое / А. В. Шекун, Е. М. Веремейчик // АО 1985 г. – М. : Наука, 1987а. – С. 436, 437.

1223. *Шекун А. В.* Исследования на Черниговщине / А. В. Шекун // АО 1985 г. – М. : Наука, 1987б. – С. 434–436.

1224. *Шекун А. В.* К вопросу о поселенческой структуре древнерусских селищ (по материалам Черниговщины) / А. В. Шекун // Ист.-археол. семинар «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.». – Чернигов : [б/и], 1988а. – С. 90–92.

1225. *Шекун А. В.* Селища IX–XIV вв. в междуречье низовой Десны и Днестра / А. В. Шекун, Е. М. Веремейчик // Чернигов и его округа в IX–XIII вв. – К. : Наук. думка, 1988б. – С. 93–110.

1226. *Шекун А. В.* Селища IX–XIV вв. на территории Черниговщины / А. В. Шекун // Древнерусский город Путивль. – Путивль : [б/и], 1988в. – С. 21, 22.

1227. *Шекун О. В.* Селянські садиби XII – поч. XIII ст. / О. В. Шекун // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства. – Чернігів-Ніжин : [б/в], 1988г. – Вип. II. – С. 36, 37.

1228. *Шекун А. В.* Многокамерные жилища на поселении Лесковое / А. В. Шекун, Е. М. Веремейчик // Первая Гомельская обл. научная конференция по ист. краеведению, посв. 70-летию БССР и КПБ. – Гомель : [б/и], 1989. – С. 92, 93.

1229. *Шекун А. В.* К вопросу территориального развития древнерусской селищной структуры (по материалам Черниговщины) / А. В. Шекун // Проблемы археологии Южной Руси. – К. : Наук. думка, 1990а. – С. 73–76.

1230. *Шекун А. В.* Сельская усадьба первой половины XI в. (по материалам раскопок поселения «Криница») / А. В. Шекун // Тез. ист.-археол. семинара «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.». – Чернигов : [б/и], 1990б. – С. 131–134.

1231. *Шекун О. В.* Матеріальна культура сільської округи Чернігова IX–XIII ст. / О. В. Шекун // Тези наук. конф. «Чернігів – перлина української культури» : Комітет науки і культури для зв'язків з українцями за кордоном при АН України. Інф. бюллетень. – 1992а. – № 2. – С. 50–53.

1232. *Шекун О. В.* Сільська округа літописного Любеча / О. В. Шекун // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. – Чернігів : Сіверянська думка, 1992б. – С. 52–55.

1233. *Шекун О. В.* Пам'ятники IX–XII ст. в околицях с. Старий Білоус поблизу Чернігова / О. В. Шекун, Л. Ф. Сита // Старожитності Південної Русі. – Чернігів : Сіверянська думка, 1993а. – С. 40–49.

1234. *Шекун О. В.* П'ятнадцятий сезон робіт в давньоруському поселенні «Ліскове» / О. В. Шекун // АДУ 1991 р. – Луцьк : Надстир'я, 1993б. – С. 136.

1235. *Шекун А. В.* Древнерусские сельские поселения в верховьях реки Белоус / А. В. Шекун, Е. М. Веремейчик // Славянская археология 1990. Раннесредневековый город и его округа. – М. : [ИА РАН], 1995а. – С. 151–156.
1236. *Шекун А. В.* Поселения второй половины XIII – XV вв. в междуречье Десны и Днепра / А. В. Шекун // Деснинские древности. – Брянск : [б/и], 1995б. – С. 113–115.
1237. *Шекун О. В.* Матеріальна культура сільської округи Чернігова / О. В. Шекун // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. – Чернігів : Сіверянська думка, 1995в. – С. 9–12.
1238. *Шекун О. В.* Поселенська структура пониззя межиріччя Десни і Дніпра 12–17 ст. / О. В. Шекун // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба. – Чернігів : Сіверянська думка, 1996. – С. 114, 115.
1239. *Шекун О. В.* Давньоруське поселення Ліскове / О. В. Шекун, О. М. Веремейчик. – Чернігів : РВК «Деснянська правда», 1999. – 184 с.
1240. *Шекун О. В.* Садиба кінця XII – початку XIII ст. (за матеріалами розкопок пос. біля с. Шестовиця) / О. В. Шекун // Археология Чернигова, 2000–2002. – Режим доступу : <http://arhaeology.narod.ru/book5.html>.
1241. *Шекун О.* Садиба кінця XII ст. – першої половини XIII ст. (за матеріалами розкопок поселення Рів-2 біля с. Шестовиця) / О. Шекун // Русь на перехресті світів IX–XI ст. – Чернігів : Сіверянська думка, 2006. – С. 211–217.
1242. *Шекун О. В.* Садиба кінця XII – початку XIII ст. (за матеріалами розкопок поселення «Рів-2») / О. В. Шекун // Матеріальна культура південноруського села IX–XIII ст. – К. : Стародавній світ, 2013. – С. 19–23.
1243. *Шеломенцев-Терский В. С.* Косторезная мастерская на городище летописной Пересопницы / В. С. Шеломенцев-Терский // АО 1977. – М. : Наука, 1978. – С. 402.
1244. *Шеломенцев-Терский С. В.* Летописная Пересопница (итоги археологических исследований 1974–1991 гг.) / С. В. Шеломенцев-Терский, В. С. Шеломенцев-Терский // Славянская археология 1990. Раннесредневековый город и его округа. – М. : [ИА РАН], 1995. – С. 58–66 (МАР, вып. 2).
1245. *Шендрик Д. З.* Промыслы и занятия населения / Д. З. Шендрик // Россия. Полное географическое описание нашего отечества. – СПб. : Изд. А. Ф. Девриена, 1905. – Т. IX. – С. 227–308.
1246. *Шенников А. А.* Русское крестьянское каменное строительство / А. А. Шенников // АН. – Сб. 12. – М. : Гос. изд. по стр-ву, архит-ре и стр. м-лам, 1960. – С. 183–207.
1247. *Шенников А. А.* Средневековые жилые дома на Руси и в Скандинавии / А. А. Шенников // Историко-археологическое изучение Древней Руси. – Л. : Изд. Ленинград. ун-та, 1988. – С. 99–116.
1248. *Шинаков Є. О.* До питання про «ловища» княгині Ольги в Чернігівській землі / Є. О. Шинаков // Друга Чернігівська обл. наукова конференція з історичного краєзнавства. – Чернігів-Ніжин : [б/в], 1988. – Вип. II. – С. 17, 18.
1249. *Шинаков Е. А.* От пращи до скрамасакса : на пути к державе Рюриковичей / Е. А. Шинаков. – Брянск-СПб. : Изд. БГПУ, 1995. – 274 с.
1250. *Шинаков Е. А.* Об особом типе поселений Древней Руси в Среднем Подесенье / Е. А. Шинаков // Проблемы исторической демографии и исторической географии Центрального Черноземья и Запада России. – М.-Брянск : Изд. БГПУ,

1996. – С. 50, 51.

1251. *Шишкін Р.* Гончарний горн черняхівської культури з поселення Малополовецьке-2 / Р. Шишкін // Археологічні пам'ятки Фастівщини : проблеми дослідження і охорони. – Наук.-інф. бюлетень «Прес-музей». – № 10–11 за 1998 р. – Фастів : [б/в], 2001. – С. 78–82.

1252. *Шкателов В.* Гончарное производство / В. Шкателов // ПЭРСХ. – СПб. : Изд. А. Ф. Девриена, 1900а. – Т. II. – Стб. 720–727.

1253. *Шкателов В.* Деготь / В. Шкателов // ПЭРСХ. – СПб. : Изд. А. Ф. Девриена, 1900б. – Т. II. – Стб. 1020–1026.

1254. *Шкателов В.* Смолокурение / В. Шкателов // ПЭРСХ. – СПб. : Изд. А. Ф. Девриена, 1903. – Т. VIII. – Стб. 1222–1230.

1255. *Шноре Э. Д.* Асотское городище / Э. Д. Шноре. – Рига : Изд-во АН Латвийской ССР, 1961. – 236 с.

1256. *Шовкопляс Г. М.* Про косторізне ремесло в стародавньому Києві Г. М. Шовкопляс // СВУ. – Вип. 2 – К. : Наук. думка, 1973. – С. 109–122.

1257. *Шрамко Б. А.* Древности Северского Донца / Б. А. Шрамко. – Харьков : Изд. Харьков. гос. ун-та, 1962. – 403 с.

1258. *Штыхов Г. В.* Города Полоцкой земли (IX–XIII вв.) / Г. В. Штыхов. – Мн. : Наука и техника, 1978. – 160 с.

1259. *Штыхов Г. В.* Киев и древние города Белоруссии / Г. В. Штыхов // Древнерусское государство и славяне. – Мн. : Наука и техника, 1983. – С. 54–57.

1260. *Штыхов Г. В.* Критерии города эпохи Киевской Руси / Г. В. Штыхов // Тез. докладов Советской делегации на V Междун. конгрессе славянской археологии. – М. : Наука, 1985. – С. 76, 77.

1261. *Шуй Н.* Деякі питання слов'янського житлобудівництва в Українському Прикарпатті / Н. Шуй, І. Плескалюк // Середньовічні старожитності Південної Русі-України. – Чернігів : ЧДПУ, 2003. – С. 121–123.

1262. *Шульгіна Л.* Гончарство в селі Бубнівці на Поділлі / Л. Шульгіна // Матеріали до етнології. – К., 1929. – Вип. II. – С. 111–200.

1263. *Шульце Э.* Два гончарных горна из поселения Войтенки : сравнительная характеристика / Э. Шульце, М. Любичев // Производство керамики в Восточной Европе : Ostrogothica-Serie (Hefte). – Вып. 2. – Харьков : С.А.М., 2013а. – С. 43–52.

1264. *Шухевич В.* Гуцульщина. – Т. 1 / В. Шухевич. – Львів : Накл. НТШ, 1899. – 146 с.

1265. *Шухевич В.* Гуцульщина. – Друга часть / В. Шухевич. – Львів : Накл. НТШ, 1901. – 318 с.

1266. *Щавелёв А. С.* Села в летописных известиях и археологическая типология поселений Древней Руси / А. С. Щавелёв // Археологическое изучение Центральной России. – Липецк : [б/и], 2006. – С. 329–331.

1267. *Щапов Я. Н.* О социально-экономических укладах в Древней Руси XI – первой половины XII в. / Я. Н. Щапов // Актуальные проблемы истории России эпохи феодализма. – М. : Наука, 1970. – С. 85–119.

1268. *Щапов Я. Н.* Большая и малая семьи на Руси в VIII–XIII вв. / Я. Н. Щапов // Становление раннефеодальных славянских государств. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 180–193.

1269. *Щегельський І. І.* Сіра кераміка смотрицьких гончарів / І. І. Щегельський //

- Проблеми етнографії Поділля. – Кам'янець-Подільський : [б/в], 1986. – С. 77–79.
1270. Щербаківський В. М. Українське мистецтво / В. М. Щербаківський. – К. : Либідь, 1995. – 288 с.
1271. *Этнография* восточных славян. Очерки традиционной культуры / Отв. ред. К. В. Чистов; Гл. ред. Ю. В. Бромлей. – М. : Наука, 1987. – 554 с.
1272. Юра Р. О. Древній Колодяжин / Р. О. Юра // АП. – 1962. – Т. XII. – С. 57–130.
1273. Юра Р. О. Найдавніші традиції у плануванні східнослов'янського народного житла / Р. О. Юра // Археологія. – 1971. – Вип. 1. – С. 78–85.
1274. Юренко С. П. Домобудівництво населення Дніпровського Лівобережжя в VIII–X ст. / С. П. Юренко // Археологія. – 1984. – Вип. 45. – С. 34–46.
1275. Юрченко П. Г. Дерев'яне зодчество України (XVIII–XIX ст.) / П. Г. Юрченко. – К. : Вид. Академії архітектури УРСР, 1949. – 133 с.
1276. Юшков С. В. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси / С. В. Юшков. – М.-Л. : Изд. АН СССР, 1939. – 256 с.
1277. Ющенко Н. Е. К вопросу о топографии сельских поселений древнерусского времени в Стародубском ополье / Н. Е. Ющенко // Из истории Брянского края. – Брянск : Изд. БГПУ, 1995. – С. 70, 71.
1278. Якобсон А. Л. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики / А. Л. Якобсон. – Л. : Наука, 1979. – 164 с.
1279. Яковлев А. В. Михайловский III раскоп в г. Пскове / А. В. Яковлев // Археология и история Пскова и Псковской земли. – Псков : [б/и], 1996. – С. 125, 126.
1280. Якубовский В. И. Исследования на территории Хмельницкой области / В. И. Якубовский, Л. В. Гасюк, Н. Н. Ковальская, В. И. Царук // АИУ в 1976–1977 гг. – Ужгород : [б/и], 1978. – С. 112.
1281. Якубовский В. И. Раскопки Телиженецкого городища / В. И. Якубовский // АО 1979 г. – М. : Наука, 1980. – С. 355, 356.
1282. Якубовский В. И. Древнерусские памятники верховьев рек Южного Буга и Случи : автореферат дис. на соиск. уч. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.06 «Археология» / В. И. Якубовский. – К., 1984. – 23 с.
1283. Якубовський В. І. Пошуки мертвого міста / В. І. Якубовський // Жовтень. – 1971. – № 12. – С. 99–106.
1284. Якубовський В. І. Давньоруське житло порубіжжя Київського і Галицько-Волинського князівств XII–XIII ст. / В. І. Якубовський // Проблеми етнографії Поділля. – Кам'янець-Подільський : [б/в], 1986. – С. 146, 147.
1285. Якубовський В. І. Дослідження Болохівського феодального центру біля с. Теліженці / В. І. Якубовський // Пилявецька битва 1648 року в історії України. – Ст. Синява : [б/в], 1995. – С. 90–95.
1286. Янин В. Л. Работы Новгородской археологической экспедиции на Троицком раскопе / В. Л. Янин, Е. А. Рыбина, А. С. Хорошев и др. // АО 1994 г. – М. : ИА РАН, 1995. – С. 61–63.
1287. Янин В. Как устроен «вечевой строй» / В. Янин // Родина. – 2002. – № 11–12. – С. 70–79.
1288. Duma Gy. Der Brand von unglasierten schwarzen Tonwaren in Töpferbrennöfen / Gy. Duma // AE. – 1963. – Т. XII. – Fas. 3–4. – S. 367–405.
1289. Fodor I. Zur Entwicklungsgeschichte des mittelalterlichen ungarischen

- Wohnhauses / I. Fodor // *Environment and Society in Hungary*. Edited by Frenc Glatz. – 3. – Budapest: Mta Történettudományi intézet, 1990. – S. 19–46.
1290. *Hegewisch M.* Einheimische Töpferöfen der Römischen Kaiserzeit im Westen der *Germania magna*. Ein kurzer Überblick / *M. Hegewisch* // Производство керамики в Восточной Европе : позднеримское время – раннее средневековье – новое время (материалы полевого семинара на базе экспедиции возле с. Войтенки 17–19 сентября 2012 г.) : Ostrogothica-Serie (Hefte). – Вып. 2. – Харьков : С.А.М., 2013а. – С. 78–94.
1291. *Konieczny P.* Chodlikowskie żelazo – próba porównania procesu redukcji żelaza z rud darniowych różnymi metodami / *P. Konieczny, W. Weker* // Archeologia doświadczalna w Muzeum Nadwiślańskim. Experymenty 2003–2006. – Kazimierz Dolny, 2007. – S. 47–54.
1292. *Lis P.* Archeologia doświadczalna w Muzeum Nadwiślańskim – założenia, zakres, i podstawy programu / *P. Lis* // Archeologia doświadczalna w Muzeum Nadwiślańskim. Experymenty 2003–2006. – Kazimierz Dolny, 2007. – S. 7–14.
1293. *Malinovi R. a J.* Vzpomínky na minulost aneb Experimenty odhalují tajemství pravěku / *R. a J. Malinovi*. – Ostrava : Nakladatelství Profil, 1982. – 277 s.
1294. *Pleiner R.* Experiment v archeologii / *R. Pleiner* // Památky archeologické. – R. LII. – Č. 2. – Praha : Archeologický ústav AV ČR Praha, 1961 – S. 616–622.
1295. *Pleiner R.* Die Eisenverhüttung in der “Germania Magna” zur römischen Keiserzeit / *R. Pleiner* // 45 Bericht der Romisch-Germanischen Kommission, 1964. – Berlin, 1965. – S. 20–41.
1296. *Pleinerová I.* Význam experimentu v archeologii (příspěvek k archeologickým metodám) / *I. Pleinerová* // Нові технології в археології : Зб. наук. пр. – К.-Львів : [б/в], 2002. – С. 4–9.
1297. *Radwan M.* Starożytne hutnictwo świętokrzyskie. Metody badan i wyniki / *M. Radwan*. – Rozprawy. – 57. – Krakow, 1966. – s. 54, il.
1298. *Šalkovský P.* Häuser in der frühmittelalterlichen slawischen welt / von Peter Šalkovský. – Nitra : Archeologický ústav Slovenskej Akadémie vied, 2001 – 190 s.
1299. *Wasilczyk M.* Ceramika chodlikowska – rekonstrukcja procesu wytwarzania wczesnośredniowiecznej ceramiki naczyniowej / *M. Wasilczyk* // Archeologia doświadczalna w Muzeum Nadwiślańskim. Experymenty 2003–2006. – Kazimierz Dolny, 2007. – S. 23–34.
1300. *Zoll-Adamikowa H.* Dwuzębny haczyk z tulejką ze Stradowa – narzędzie rybackie czy kuchenne? / *H. Zoll-Adamikowa* // Kraje Słowańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum. *H. Kóčka-Krenz, W. Łosiński*, red. – Poznań, 1998. – S. 312–321.

Архівні матеріали

1301. Архив Института археологии РАН

Ф. р-1

№ 15932. *Миненко В. В.* Отчет об охранных раскопках поселений Александровка и Константиново в Подольском районе Московской области в 2000 г., 38 с.

1302. Архив Института археологии РАН

Ф. р-1

№ 17847. *Чубур А. А.* Отчет об археологических исследованиях в Подесенье на

территории Брянской области в 2002 году, 19 с.

1303. Архив Института археологии РАН

Ф. р-1

№ 18709. *Шинаков Е. А.* Отчет о раскопках в с. Синин Погарского района Брянской области в 2003 г., 64 с.

1304. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1962/15. *Березовец Д. Т.* Из работ Новоселковского отряда – Прил. № 3. – С. 84.

1305. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1962–1963/1-г. *Толочко П. П.* Отчет о раскопках древнерусских поселений на р. Тетерев за 1962–1963 годы, 9 с.

1306. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1975/24. *Максимов Е. В., Петровская Е. А., Попудренко М. А.* Отчет о полевых исследованиях 1978 г. Среднеднепровской раннеславянской экспедиции, 40 с.

1307. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1975/103. *Кузнецов Г. А.* Отчет о работе Черниговской археологической разведочной экспедиции 1975 года, 31 с.

1308. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1979/26. *Беляева С. А., Блажевич Н. В.* Отчет о работах в Среднем Поднепровье в 1979 г. (из работ Среднеднепровской славяно-русской экспедиции), 18 с.

1309. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1981/14. *Баран В. Д., Терпиловский Р. В., Некрасова А. Н.* Отчет о работе Средневековой славяно-русской экспедиции ИА АН УССР за 1981 г., 17 с.

1310. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1983/41. *Серов О. В.* Отчет об археологических разведках кружка Киевского Дворца пионеров и школьников им. Н. Островского в Киевской обл. в 1983 г., 19 с.

1311. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1983/159. *Шекун А. В.* Отчет об охранных археологических исследованиях на древнерусском селище «Деснянка», 87 с.

1312. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1984–85/162. *Серов О. В.* Отчет об археологических исследованиях в Киевской области в 1984–1985 гг., 19 с.

1313. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1985/20. *Петрашенко В. А.* Отчет Днепровской древнерусской экспедиции о раскопках у с. Ходосовка Киево-Святошинского р-на Киевской обл. в 1985 г., 38 с.

1314. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1987/39. *Шекун А. В.* Отчет «Охранные археологические исследования на древнерусском селище «Лесковое» у с. М. Листвен Репкинского района Черниговской области в 1987 году», 28 с.

1315. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№1987–88/32а. *Приймак В. В.* Отчет об охранных и разведочных раскопках древнерусских памятников на территории Сумской обл. в 1987 и 1988 гг., 61 с.

1316. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1989/90. *Шекун А. В.* Отчет. Охранные раскопки на поселении IV–V вв., X–XI вв. Криница (Живци) Черниговского р-на Черниговской обл. в 1989 г., 132 с.

1317. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1989/207. *Серов О. В.* Отчет об охранных археологических исследованиях археологической экспедиции Киевского областного управления культуры в Киевской области в 1989 г., 14 с.

1318. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1990/258. *Звиздецкий Б. А.* Отчет о работах Гульской древнерусской экспедиции в 1990 г., 54 с., 73 рис.

1319. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1991/125. *Веремейчик Е. М.* Отчет об охранных археологических исследованиях на поселении Шумлай Черниговского р-на Черниговской обл., 151 с.

1320. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій

№ 1997/112. *Осадчий Р. М., Філюк О. В.* Звіт «Охоронні дослідження багатошарового поселення біля с. Софіївська Борщагівка Києво-Святошинського району Київської області [у 1997 р.]», 67 с.

1321. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. ПМК/Пол

№ 4. *Телічко В. П.* Щоденник начальника Поліської експедиції 1936 р., 84 с.

1322. Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. наукових робіт

№ 38. *Каргер М. К.* Раскопки в Киеве в 1938 году, 36 с.

Перелік умовних скорочень

- АБУ – Археологічні відкриття в Україні
 АДУ – Археологічні дослідження в (на) Україні
 АИУ – Археологические исследования на Украине
 АКР – Археологическая карта России
 АН – Архитектурное наследство
 АО – Археологические открытия
 АОІКС – Археометрія та охорона історико-культурної спадщини
 АП – Археологічні пам'ятки УРСР
 АРУ – Архітектура Рядянської України
 АС – Археологический съезд
 ВАН – Вісник / Вісті Академії наук
 ВДИ – Вестник древней истории
 ВИ – Вопросы истории
 ВМУ – Вестник Московского университета
 ГАЗ – Гістарычна-археалагічны зборнік
 ЖМНП – Журнал министерства народного просвещения
 ЗНТШ – Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка
 ИОРЯС – Известия Императорской Академии наук по отделению русского языка и словесности
 КС – Киевская старина / Київська старовина
 КСИА – Краткие сообщения Института археологии
 КСИАУ – Краткие сообщения Института археологии АН УССР
 КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры
 МАР – Материалы по археологии России
 МДАПВ – Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
 МИА – Материалы и исследования по археологии СССР
 НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології НАН України
 НЗ – Народознавчі зошити
 НЗ ІМК – Наукові записки Інституту історії матеріальної культури
 НЗУІ – Наукові записки з української історії
 НіС – Наука і суспільство
 НТЕ – Народна творчість та етнографія
 ОИКПР – Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России
 ПВЛ – Повесть временных лет
 ПИДО – Проблемы истории докапиталистических обществ
 ПСРЛ – Полное собрание русских летописей
 ПУ – Пам'ятки України
 ПЭРСХ – Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук
 РА – Российская археология
 СА – Советская археология

САИ – Свод археологических источников
СБ – Сільське будівництво
СВУ – Середні віки на Україні
СиА – Строительство и архитектура
СЛ – Сіверянський літопис
СЭ – Советская этнография
Тр. ГИМ – Труды Государственного исторического музея
УГ – Українське гончарство
УІЖ – Український історичний журнал
ХрАМ – Хроніка археології та мистецтва
ЧИОНЛ – Чтения в историческом обществе Нестора Летописца
ЭО – Этнографическое обозрение
АЕ – Acta Ethnographica
VA – Vita antiqua